

เอกสารเสด็จตรวจราชการ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ร.ศ. ๑๑๙ - ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๕๕)

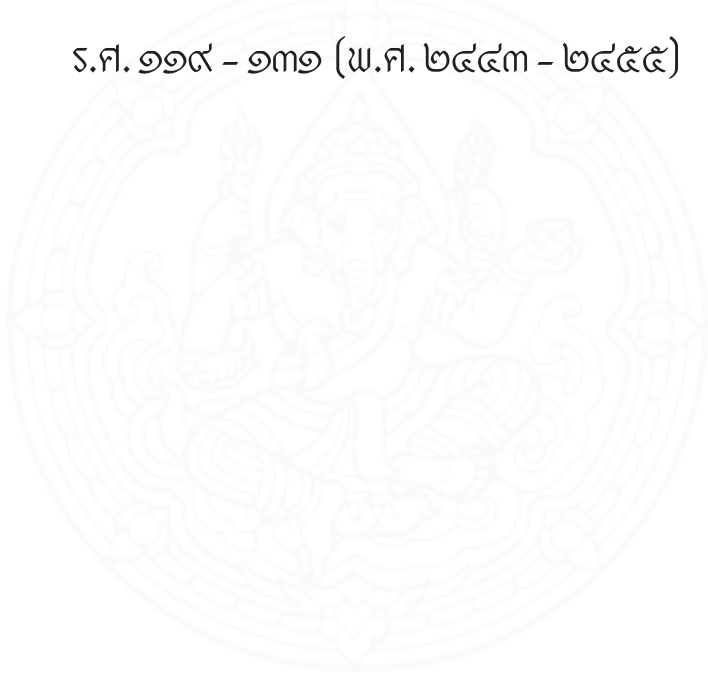
ทำราชการ

กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๖๔

เอกสารเสด็จตรวจราชการ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ร.ศ. ๑๑๙ - ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๕๕)

กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๖๔

เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ส.ฟ. ๑๑๙ - ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๕๕)

กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๖๔

จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

ลิขสิทธิ์ของกรมศิลปากร

ราคา ๒๖๕ บาท

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

National Library of Thailand Cataloging in Publication Data

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, ๒๔๐๕-๒๔๘๖.

เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. ๑๑๙ - ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๕๕).

-- กรุงเทพฯ : สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๖๔.

๒๔๐ หน้า.

๑. การตรวจราชการ. ๒. ไทย -- ประวัติศาสตร์ -- กรุงรัตนโกสินทร์ -- รัชกาลที่ ๕, ๒๔๑๑-๒๔๕๓. I. ชื่อเรื่อง.

๙๕๙.๓๐๕๗

ISBN 978-616-283-565-0

ที่ปรึกษา

นายประทีป เพ็งตะโก

อธิบดีกรมศิลปากร

นายอรุณศักดิ์ กิ่งมณี

รองอธิบดีกรมศิลปากร

นายพนมบุตร จันทรโชติ

รองอธิบดีกรมศิลปากร

นายจารึก วิไลแก้ว

รองอธิบดีกรมศิลปากร

นางรักชนก โคจรานนท์

ผู้อำนวยการสำนักบริหารกลาง

นายธีระ แก้วประจันต์

อดีตนักอักษรศาสตร์เชี่ยวชาญ

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

นางสาวศุภลรัตน์ ธาราคักดี

ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

นายบัณฑิต ลิวชัยชาญ

ผู้อำนวยการกลุ่มประวัติศาสตร์

บรรณาธิการ/ค้นคว้าเรียบเรียง และตรวจสอบชำระ

นางสาวเปรมมา สัตยาธุตัมพศ์

นักอักษรศาสตร์ชำนาญการพิเศษ กลุ่มประวัติศาสตร์

กองบรรณาธิการ

นายชัยสิทธิ์ ปะนันวงศ์

นักอักษรศาสตร์ปฏิบัติการ กลุ่มประวัติศาสตร์

นายเอกลักษณ์ ลอยศักดิ์

นักอักษรศาสตร์ปฏิบัติการ กลุ่มประวัติศาสตร์

เอกสารต้นฉบับ/ภาพประกอบ

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

หอสมุดดำรงราชานุภาพ สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

ออกแบบและพิมพ์ที่

บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)

๓๗๖ ถนนชัยพฤกษ์ แขวงตลิ่งชัน เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ ๑๐๑๗๐

โทรศัพท์ ๐ ๒๔๒๒ ๙๐๐๐, ๐ ๒๔๘๒ ๑๐๑๐

โทรสาร ๐ ๒๔๓๓ ๒๗๔๒, ๐ ๒๔๓๔ ๑๓๘๕

E-mail: aprint@amarin.co.th

Website : www.amarin.com

คำนำ

การเสด็จตรวจราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ -
๒๔๕๘ เป็นวิธีการสำคัญอย่างหนึ่งในการดำเนินงานเพื่อปฏิรูปการปกครองหัวเมือง
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมถึงการจัดทำเอกสารเสด็จตรวจ
ราชการเพื่อนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบ
และมีพระบรมราชวินิจฉัยในกรณีที่เกิดปัญหาในการดำเนินงาน ทั้งยังให้ข้าราชการกระทรวง
มหาดไทยทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาคใช้เป็นแบบอย่างในการตรวจราชการหัวเมืองสืบมา

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ซึ่งเป็น
หน่วยงานหลักในการศึกษาค้นคว้า อนุรักษ์ เผยแพร่และสนับสนุนงานด้านประวัติศาสตร์
และศิลปวัฒนธรรมของชาติ ตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของเอกสารประวัติศาสตร์
เรื่อง “เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. ๑๑๙ - ๑๓๑
(พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๕๕)” ซึ่งเป็นเอกสารที่ต่อเนื่องจากหนังสือเรื่อง “เอกสารเสด็จตรวจ
ราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. ๑๑๑ - ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๔๑)” จึงดำเนินการ
ตรวจสอบและจัดพิมพ์เพื่ออนุรักษ์และเผยแพร่เอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์ดังกล่าว
ให้เป็นที่ยอมรับทั่วไป

กรมศิลปากรหวังเป็นอย่างยิ่งว่า หนังสือเรื่อง “เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ร.ศ. ๑๑๙ - ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๕๕)” จะเป็นเอกสารประวัติศาสตร์
ที่อำนวยความสะดวกต่อการศึกษาค้นคว้าอ้างอิงแก่นักเรียน นักศึกษา นักวิชาการ และผู้สนใจ
โดยทั่วกัน

(นายประทีป เพ็งตะโก)

อธิบดีกรมศิลปากร

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

มิถุนายน ๒๕๖๔

คำชี้แจง

หนังสือเรื่อง “เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. ๑๑๙ - ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๕๕)” เป็นการรวบรวมเอกสารเสด็จตรวจราชการหัวเมืองต่างๆ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๕๕ จากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ประกอบด้วยเอกสารที่มีการจัดพิมพ์เผยแพร่แล้ว และที่ยังไม่เคยจัดพิมพ์เผยแพร่มาก่อน โดยมีเนื้อหาตามลำดับเวลา ดังนี้

๑. การเสด็จตรวจราชการมณฑลพิษณุโลก ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ระหว่างวันที่ ๖ สิงหาคม - ๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๙ พบเพียง “รายงานเสด็จตรวจราชการตั้งแต่บางปะอิน ถึงเมืองอ่างทอง ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓)” ระหว่างวันที่ ๖ - ๘ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๙ เท่านั้น พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๕ ในหนังสือ “การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ” จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสครบ ๑๕๐ ปี วันประสูติ และครบ ๕๐ ปีที่องค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรม แห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ถวายพระเกียรติเป็นบุคคลสำคัญของโลก การจัดพิมพ์ครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่ ๒

๒. การเสด็จตรวจราชการมณฑลปาลิณบุรี เมืองชลบุรี เมืองพนัสนิคม และเมืองฉะเชิงเทรา ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ระหว่างวันที่ ๓ - ๑๐ มกราคม ร.ศ. ๑๑๙ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ ในหนังสือ “จดหมายเหตุระยะทางเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมืองใน ร.ศ. ๑๑๗, ๑๑๙” พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานทำบุญอายุครบ ๖๐ ปี ของพระเทพสุเมธี ณ วัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร วันที่ ๓ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๕ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๕ ได้จัดพิมพ์อีกครั้งในหนังสือ “การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ” การจัดพิมพ์ครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่ ๓

๓. การเสด็จตรวจราชการเมืองนครราชสีมา ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ต้นฉบับเอกสารจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เรื่อง กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจการมณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดรอีสาน (๒๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๑ - ๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕) “การที่แปลกเปลี่ยนในโคราชตั้งแต่มีรถไฟ” ซึ่งสำเนาต้นฉบับเคยจัดพิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๘ ในหนังสือ “สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดรอีสาน ร.ศ. ๑๒๕ พ.ศ. ๒๔๔๙”

๔. การเสด็จตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ระหว่างวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ - ๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๒ จัดพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือ “การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ” เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๕ การจัดพิมพ์ครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่ ๒

๕. การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือถึงมณฑลเพชรบูรณ์ ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) ระหว่างวันที่ ๒๑ มกราคม - ๒๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๓ ตันฉบับเอกสารประกอบด้วย

- รายงานเสด็จตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครสวรรค์ ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) เป็นเอกสารจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ซึ่งยังไม่เคยจัดพิมพ์เผยแพร่มาก่อน

- พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์ เป็นเอกสารจากราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒๑ ลงวันที่ ๑๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๓

- เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๓ เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ จัดพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ พระยาประทุมเทพภักดี (อ่วม บุนนรัตพันธุ์) พิมพ์ในงานปลงศพ ท่านผู้หญิงสมฤทัย ศรีธรรมมาธิราช เวก บุนนรัตพันธุ์ ตจ. เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓ มีการจัดพิมพ์อีก ๘ ครั้งใน พ.ศ. ๒๔๖๖ พ.ศ. ๒๔๖๙ พ.ศ. ๒๔๗๓ พ.ศ. ๒๕๐๑ พ.ศ. ๒๕๐๔ พ.ศ. ๒๕๑๐ พ.ศ. ๒๕๑๙ และ พ.ศ. ๒๕๕๕ การจัดพิมพ์ครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่ ๑๐

๖. การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) ตันฉบับเอกสารจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เรื่อง กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจการในหัวเมืองปักษ์ใต้ (๗ มิถุนายน - ๑๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๕) ซึ่งยังไม่เคยจัดพิมพ์เผยแพร่มาก่อน

๗. การเสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอีสาน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) ระหว่างวันที่ ๑๕ ธันวาคม - ๙ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕ ตันฉบับเอกสาร ประกอบด้วย

- รายงานเสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอีสาน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) เอกสารจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เรื่อง กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจการมณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดรอีสาน (๒๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๑ - ๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕) ซึ่งสำเนาต้นฉบับเคยจัดพิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๙ ในหนังสือ “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดรอีสาน ร.ศ. ๑๒๕ พ.ศ. ๒๔๔๙”

- เรื่องที่เกี่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเที่ยวมณฑลอุดร และมณฑลอิสาน จัดพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ อำมาตย์เอก พระยาเวชสิทธิ์พิลาศ พิมพ์ในงานปลงศพสนองคุณมารดา เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓ มีการจัดพิมพ์อีก ๔ ครั้งใน พ.ศ. ๒๔๖๖ พ.ศ. ๒๕๑๒ และ พ.ศ. ๒๕๓๘ (จัดพิมพ์ในชื่อ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดรอีสาน ร.ศ. ๑๒๕ พ.ศ. ๒๔๔๙) และ พ.ศ. ๒๕๕๕ ในหนังสือ “การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ” การจัดพิมพ์ครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่ ๖

๘. การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ระหว่างเดือนมิถุนายน - ๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๗ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๕ ในหนังสือ “การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ” การจัดพิมพ์ครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่ ๒

๙. การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕) ระหว่างเดือนพฤษภาคม - มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑ เป็นเอกสารจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ซึ่งยังไม่เคยจัดพิมพ์เผยแพร่มาก่อน

การรวบรวมตรวจสอบชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่ “เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. ๑๑๙ - ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๕๕)” ครั้งนี้นับเป็นครั้งที่ ๑ กรมศิลปากร โดยสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ มอบให้นางสาวเปรมมา สัตยาวุฒิพงศ์ นักอักษรศาสตร์ชำนาญการพิเศษ กลุ่มประวัติศาสตร์ พิจารณาดำเนินการตรวจสอบชำระและทำหน้าที่บรรณาธิการ โดยกำหนดแนวทาง ดังนี้

๑. เนื้อหา บรรณาธิการได้พิจารณาสอบค้นและรวบรวมต้นฉบับเดิมซึ่งเก็บรักษาอยู่ในสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติเป็นหลักในการตรวจสอบชำระ และหากเอกสารดังกล่าวเคยจัดพิมพ์เผยแพร่แล้วจะนำมาตรวจสอบด้วย ซึ่งการจัดพิมพ์ครั้งนี้ รักษาอักขรวิธีตามต้นฉบับจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เพื่อให้ทราบถึงลักษณะวิธีการเขียนและการออกเสียงของคำศัพท์ต่างๆ ในสมัยนั้นๆ อันเป็นประโยชน์ในด้านอักษรศาสตร์ และสามารถนำมาใช้เป็นหลักฐานข้อมูลทางประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ดี ได้มีการแบ่งวรรคตอนและจัดเรียงเอกสารใหม่ตามลำดับเวลาการเสด็จตรวจราชการเพื่อความสะดวกในการศึกษาค้นคว้ายิ่งขึ้น

ในการนี้ บรรณาธิการได้พิจารณาค้นคว้าเรียบเรียงบทความวิชาการเรื่อง “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล” เพื่อเพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับบริบททางประวัติศาสตร์แก่ผู้ศึกษาค้นคว้าไว้ด้วย

๒. เชิงอรรถ บรรณาธิการได้พิจารณาจัดทำเชิงอรรถอธิบายความเพิ่มเติม เพื่อเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจบริบททางประวัติศาสตร์ ทั้งประวัติบุคคล สถานที่ และ เหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ อันจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าต่อไป เชิงอรรถจะเป็นตัวเลข กำกับเริ่มนับใหม่ในแต่ละหน้า หากเป็นเชิงอรรถเดิม ตัวเลขกำกับจะอยู่ในวงเล็บ ส่วนเชิงอรรถ ใหม่ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ตัวเลขกำกับจะไม่ใส่วงเล็บ และส่วนที่บรรณาธิการเพิ่มเติมจาก เชิงอรรถเก่าจะอยู่ในเครื่องหมาย [...]

๓. ภาพประกอบ การจัดพิมพ์ครั้งนี้ บรรณาธิการได้เพิ่มภาพประกอบ โดยพิจารณา ค้นคว้าภาพที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาจากหอสมุดดำรงราชานุภาพ สำนักหอสมุดแห่งชาติ และสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เพื่อเพิ่มพูนความรู้และความเข้าใจในเนื้อหาสาระแก่ ผู้อ่านยิ่งขึ้น

“เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. ๑๑๙ - ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๕๕)” ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นับเป็นเอกสารทาง ประวัติศาสตร์อันทรงคุณค่าที่สะท้อนให้เห็นถึงสภาพทางภูมิศาสตร์ พัฒนาการทางการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ในช่วงการปฏิรูปการปกครองประเทศในสมัย รัชกาลที่ ๕ ได้เป็นอย่างดี เนื่องจากรายละเอียดของเอกสารตรวจราชการหัวเมืองใน การเดินทางแต่ละครั้ง มักมีแบบแผนคล้ายกัน กล่าวคือ การรายงานเกี่ยวกับการเดินทาง ตั้งแต่ผู้ร่วมเดินทาง วิธีการเดินทาง และเส้นทางการเดินทาง เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงสภาพ การเดินทางจากพระนครไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ของผู้คนในสมัยนั้น การอธิบายถึงสถานที่ ในแต่ละเมืองที่เสด็จตรวจราชการ การสำรวจวิถีชีวิตความเป็นอยู่วัฒนธรรมและประเพณี ต่าง ๆ หรือการทำมาหากินของผู้คนแต่ละท้องถิ่นว่ามีความเหมือนหรือต่างกันอย่างไร หรือมีความต่างจากที่เคยเสด็จตรวจราชการครั้งก่อนหรือไม่อย่างไร บรรณาธิการหวังเป็น อย่างยิ่งว่า หนังสือ “เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. ๑๑๙ - ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๕๕)” จะอำนวยประโยชน์แก่ท่านผู้สนใจโดยทั่วกัน

บรรณาธิการ

สารบัญ

หน้า

คำนำ

คำชี้แจง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
กับการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล

(๑๐)

การเสด็จตรวจราชการมณฑลพิษณุโลก ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓)

๑

- รายงานเสด็จตรวจราชการตั้งแต่บางปะอินถึงเมืองอ่างทอง ร.ศ. ๑๑๙
(พ.ศ. ๒๔๔๓)

๑

การเสด็จตรวจราชการมณฑลปทุมธานี เมืองชลบุรี เมืองพนัสนิคม
และเมืองฉะเชิงเทรา ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓)

๑๓

- รายงานเสด็จตรวจราชการเมืองชลบุรี เมืองพนัสนิคม และเมืองฉะเชิงเทรา
ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓)

๑๓

การเสด็จตรวจราชการเมืองนครราชสีมา ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕)

๓๔

- รายงานเสด็จตรวจราชการเมืองนครราชสีมา ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕)

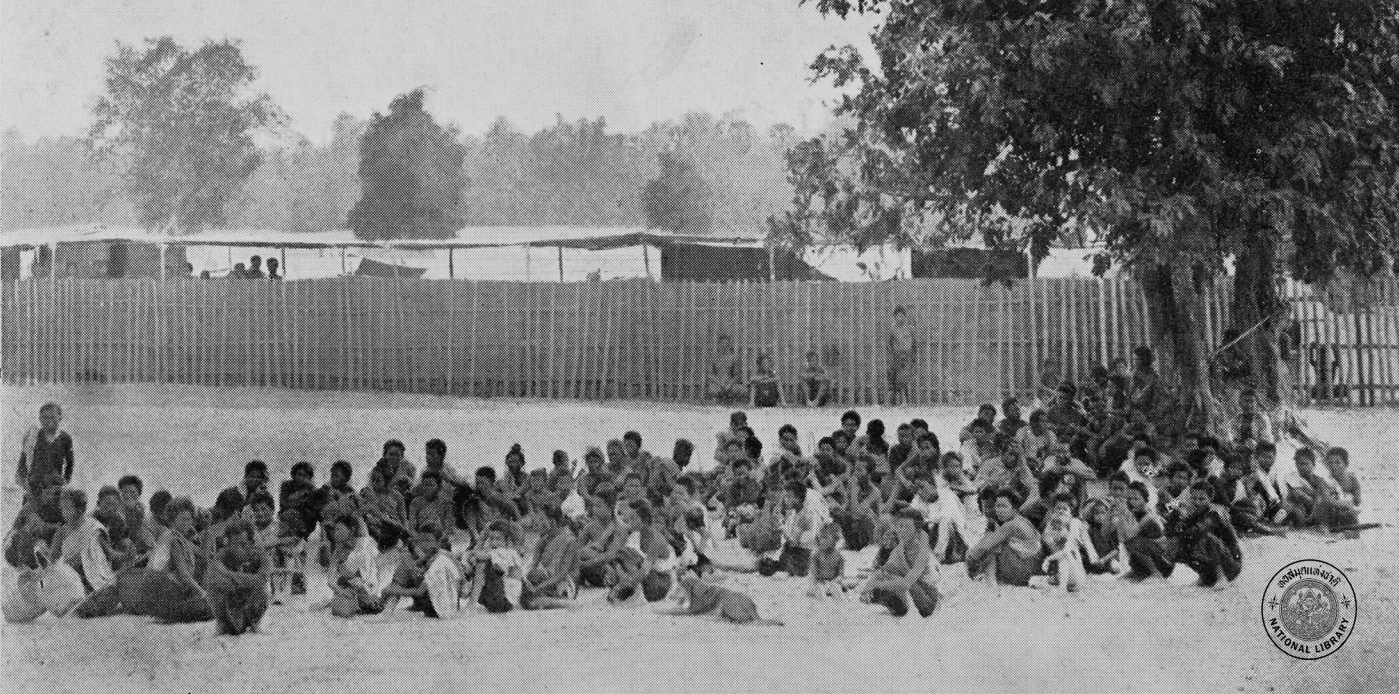
๓๔

การเสด็จตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)

๓๖

- รายงานเสด็จตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)

๓๖

การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือถึงมณฑลเพชรบูรณ์ ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)	๕๘
- รายงานเสด็จตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครสวรรค์ ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)	๕๘
- พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์	๗๐
- เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค ๓ เล่าเรื่องเที่ยวเมืองเพชรบูรณ์	๗๑
การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)	๘๖
- รายงานเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)	๘๖
การเสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอิสาน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)	๙๙
- รายงานเสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอิสาน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)	๙๙
- เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเที่ยวมณฑลอุดร และมณฑลอิสาน	๑๒๐
การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)	๑๘๒
- รายงานเสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)	๑๘๒
การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕)	๑๙๔
- รายงานเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕)	๑๙๔

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระอักษร กับการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล

ภายหลังการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑ - ๒๐๓๑) รูปแบบการปกครองดังกล่าวได้ใช้ต่อเนื่องกันมายาวนานกว่า ๔๐๐ ปี มีแต่เพียงการปรับเปลี่ยนรูปแบบการปกครองบางส่วนให้เหมาะสมตามกาลสมัยเท่านั้น จนกระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่งของสยามประเทศ เป็นการปฏิรูปการปกครองทั้งส่วนกลาง ส่วนท้องถิ่น และการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล

การปกครองของไทยก่อนการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล

ก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. ๒๔๓๕ การปกครองของไทยเป็นระบบที่ใช้สืบเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยา มีตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี ๒ ตำแหน่ง คือ สมุหพระกลาโหม ปกครองบังคับบัญชาฝ่ายทหารและพลเรือนทางหัวเมืองฝ่ายใต้ และสมุหนายก ปกครองบังคับบัญชาฝ่ายทหารและพลเรือนทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ และมีตำแหน่งเสนาบดีจตุสดมภ์ ๔ ตำแหน่ง คือ กรมเวียงหรือกรมเมืองหรือนครบาล ดูแลความเป็นระเบียบเรียบร้อยภายในพระนคร กรมวังหรือธรรมาภิกรณ์ มีหน้าที่เกี่ยวกับงานในราชสำนัก กรมคลังหรือโกษาธิบดีมีหน้าที่รับจ่ายและเก็บรักษาพระราชทรัพย์ จัดการเรื่องสินค้าของหลวง และการค้าขายกับต่างประเทศโดยผ่านกรมท่าซึ่งอยู่ใต้บังคับบัญชา และกรมนาหรือเกษตราธิบดี ดูแลตรวจตราเรื่องการทำไร่นาเก็บข้าวขึ้นฉางหลวงเพื่อใช้เป็นเสบียงในยามศึกสงคราม การเก็บเงินค่านาหรือภาษีทางข้าว

การปกครองหัวเมืองแบ่งออกเป็น หัวเมืองชั้นใน หัวเมืองชั้นนอก และเมืองประเทศราช

หัวเมืองชั้นในหรือเมืองที่อยู่รอบ ๆ เมืองราชธานีกำหนดให้เป็นเมืองชั้นจัตวา เรียกผู้ว่าราชการเมืองว่า ผู้รั้ง แต่ไม่มีอำนาจเท่ากับเจ้าเมือง และมีกรมการขึ้นผู้น้อยลงมาเรียกว่าจำเมืองและศุภมาตราเป็นผู้ดูแล โดยปฏิบัติตามคำสั่งของเจ้ากรมต่าง ๆ ในราชธานี

หัวเมืองชั้นนอกหรือเมืองพระยามหานคร เป็นเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไป แบ่งตามลำดับขนาดและความสำคัญของเมืองเป็นเมืองชั้นเอก โท และตรี แต่ละเมืองมีเมืองขึ้นในอาณาเขตของตนเหมือนกับราชธานี พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งพระราชวงศ์หรือข้าราชการชั้นสูงศักดิ์เป็นเจ้าเมือง มีอำนาจบังคับบัญชาสิทธิขาดในฐานะผู้แทนพระองค์

เมืองประเทศราช คือ เมืองที่อยู่ตามชายแดนพระราชอาณาจักร เป็นเมืองของชนต่างชาติมิได้เข้าควบคุมการบริหารเมืองประเทศราชโดยตรง ยังคงให้เจ้านายของชนชาตินั้นเป็นผู้ปกครอง

เพียงแต่ผู้ที่จะเป็นเจ้าเมืองต้องได้รับการแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์นอกจากนี้ เมืองประเทศราช มีหน้าที่ส่งต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง กับเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายมีกำหนด ๓ ปี ต่อ ๑ ครั้ง และเมื่อเกิดศึกสงครามต้องส่งกองทัพมาช่วย

ในการควบคุมดูแลหัวเมืองนั้น ส่วนกลางเพียงแต่บัญญัติวิธีการปกครองหัวเมืองไว้ในพระราชกำหนดกฎหมายต่าง ๆ เพื่อควบคุมบรรดาเจ้าเมืองทั้งหลายให้ปกครองบ้านเมืองด้วยความยุติธรรม และตามความประสงค์ของส่วนกลางเท่านั้น เช่น เจ้าเมืองจะต้องมารายงานข้อราชการเป็นระยะ จะเข้ามาในราชธานีได้จะต้องมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ก่อน เจ้าเมืองต้องตรวจอาณาเขตให้ทั่วถึง ต้องรู้จักคนแปลกหน้าทุกคนที่เข้ามาอาศัยในเมือง เจ้าเมืองจะใช้อำนาจโดยมิชอบไม่ได้ ต้องมีรายชื่อช่างที่อยู่ในเมือง เจ้าเมืองมีอำนาจแต่งตั้งบุคคลที่มีอาวุโสและรักษาความยุติธรรมทั้งปวง^๑ แต่ในทางปฏิบัติ การควบคุมให้เป็นไปตามบทบัญญัติเป็นไปโดยยาก เนื่องจากมีอุปสรรคสำคัญ ๓ ประการ กล่าวคือ

๑. ปัญหาการคมนาคมและการสื่อสารไม่สะดวก เนื่องจากเส้นทางติดต่อระหว่างเมืองยังทุรกันดาร บางแห่งใช้ได้เฉพาะฤดูกาล ทำให้ส่งข้อราชการจากส่วนกลางทำได้ไม่สะดวก และใช้เวลานาน เช่น เมืองพิษณุโลกต้องใช้เวลาเดินทางกว่า ๑๐ วัน^๒ เมืองปัตตานีต้องใช้เวลาเดินทางเป็นแรมเดือน ดังนั้น หัวเมืองที่ยิ่งห่างไกลจึงยิ่งเป็นอิสระจากรัฐบาลส่วนกลาง อีกทั้งต้องตราข้อบังคับหรือแบบแผนที่สั่งไปจากส่วนกลาง ยากที่จะรู้ว่าหัวเมืองเข้าใจหรือทำการที่สั่งนั้นเพียงไร

๒. การขาดเอกภาพในการควบคุมหัวเมือง เนื่องจากการควบคุมดูแลหัวเมืองจะขึ้นกับ ๓ หน่วยงานด้วยกัน คือ อัครมหาเสนาบดีที่สมุหนายก หัวหน้าข้าราชการฝ่ายพลเรือน ดูแลปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง สมุหพระกลาโหม หัวหน้าข้าราชการฝ่ายทหาร ดูแลปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งปวง และเสนาบดีที่พระคลัง (กรมท่า) ดูแลปกครองหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ส่งผลให้การปกครองหัวเมืองในพระราชอาณาจักรไม่เป็นเอกภาพและอำนาจส่วนกลางยังควบคุมไม่ทั่วถึง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่า การปกครองแบบเดิมไม่เหมาะสมกับสภาพบ้านเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป อีกทั้งแต่ละหน่วยงานยังทำงานซ้ำซ้อนและก้าวถ่วงกัน

^๑ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕ (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๒), หน้า ๓๗ - ๓๘.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา, **เทศาภิบาล** (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๓). พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาอรรถกระวีสุนทร (สงวน ศตะรัต - อรรถกระวีสุนทร) ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๙ พฤษภาคม ๒๕๐๓), หน้า ๔๔.

เพราะต้องรับผิดชอบงานทุกด้าน ทั้งงานมหาดไทย กลาโหม คลัง และยุติธรรม ส่งผลให้สมรรถภาพในการควบคุมหัวเมืองไม่มีประสิทธิภาพ และทำให้งานราชการต่างๆ คั่งค้างสะสมเป็นอันมาก^๑

๓. การขาดแคลนงบประมาณและบุคลากร ทำให้ส่วนกลางไม่สามารถจัดหาข้าราชการไปประจำหน่วยงานในหัวเมืองได้ครบถ้วน การแต่งตั้งกรมการและเจ้าหน้าที่ต่างๆ ในหัวเมืองจึงขึ้นอยู่กับเจ้าเมือง โดยเฉพาะหัวเมืองที่ห่างไกลอำนาจส่วนกลางยังไม่สามารถเข้าควบคุมกิจการต่างๆ อย่างใกล้ชิดโดยตรง ส่งผลให้เจ้าเมืองมีอำนาจมากขึ้นเสมือนเป็นเจ้าชีวิต ประกอบกับลักษณะการปกครองแบบกินเมือง ราษฎรจึงต้องแบ่งปันผลประโยชน์ที่หามาได้ให้เจ้าเมือง ซึ่งเป็นผู้กำหนดการเก็บภาษี และการเกณฑ์ต่างๆ รวมทั้งการพิจารณาดีความตามอำเภอใจ^๒

แนวพระราชดำริในการปฏิรูปการปกครอง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขการปกครองทั้งส่วนกลาง ส่วนท้องถิ่น และการปกครองหัวเมือง

การปกครองส่วนกลาง ยกเลิกตำแหน่งอัศวมหาเสนาบดี ๒ ตำแหน่ง และจุตสดมภ์ ๔ ตำแหน่ง ทรงตั้งคณะเสนาบดีแบบยุโรปขึ้นเป็น ๑๒ กระทรวง โดยคงตำแหน่งเสนาบดีเดิมไว้ทั้ง ๖ กระทรวง แล้วเพิ่มกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กระทรวงยุติธรรม กระทรวงมหาดไทย กระทรวงโยธาธิการ และกระทรวงมรดก สนาบดีแต่ละกระทรวงจะมีศักดิ์เสมอกัน ทรงเริ่มดำเนินการฝึกหัดผู้ซึ่งจะเป็นเสนาบดีตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑^๓ จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๓๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเสนาบดีรับผิดชอบแต่ละกระทรวง ทั้งนี้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งยังทรงดำรงพระอิสริยยศพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ดังความในพระราชหัตถเลขา ที่ ๖๕๗/๑๑๐ จ. ๖๓ ถึงที่ประชุมเสนาบดี ลงวันที่ ๒๙ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๐ ความว่า

^๑ อ่านรายละเอียดใน *เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓ และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน*, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพฯ: บริษัทजनवाणिश्य จำกัด (โรงพิมพ์จันทน์หว้าเดิม), ๒๕๒๖). คุณหญิงทัศนาวลัย ศรสงคราม พิมพ์ถวายเนื่องในงานฉลองพระชันษาครบ ๖๐ พรรษาของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ยุทธศิริราช ๒๕๒๖), หน้า ๖๘ - ๑๐๒.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา, *เทศาภิบาล*, หน้า ๒๔ - ๓๐.

^๓ *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๕.

...ด้วยคิดเห็นว่า ราชการในตำแหน่งเสนาบดีทุกวันนี้ ต้องกวัดข้นเอาให้ได้ราชการจริงเป็นประมาณ ทั้งทุกวันนี้ ก็จัดเป็นตำแหน่งมีเงินเดือนทุกกรม ต้องใช้เงินมากกว่าแต่ก่อนหลายสิบเท่า จึงจำเป็นต้องกวัดข้นให้การเป็นได้จริง จะปล่อยลา ๆ เหมือนอย่างแต่ก่อนนั้นมิได้...

ส่วนตำแหน่งเสนาบดีกรมมหาดไทยนั้น เห็นว่ากรมหมื่นดำรงราชานุภาพเป็นผู้มีความสามารถที่จะทำการในตำแหน่งได้ ควรจะเปลี่ยนกรมหมื่นดำรงมาเป็นเสนาบดีกรมมหาดไทย...^๑

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริเกี่ยวกับการปกครองหัวเมืองว่าการที่หัวเมืองแยกกันขึ้นบังคับบัญชาเป็นการยากที่จะจัดการปกครองให้เป็นระเบียบแบบแผนเรียบร้อยเหมือนกันได้ทั่วทั้งพระราชอาณาจักร จึงมีพระราชประสงค์จะให้กระทรวงมหาดไทยรับผิดชอบการปกครองในฝ่ายพลเรือน และการบังคับบัญชาหัวเมืองตลอดทั้งพระราชอาณาเขตแต่ในระยะแรกโปรดให้เป็นไปตามธรรมเนียมเดิมไปก่อน กล่าวคือ กระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือ กับหัวเมืองลาวเท่านั้น^๒ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๓๗ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหมจัดการแบ่งปันหน้าที่กันอีกครั้งหนึ่งเป็นการแบ่งแยกการบังคับบัญชาระหว่างหน้าที่ฝ่ายพลเรือนของกระทรวงมหาดไทย กับหน้าที่ฝ่ายทหารของกระทรวงกลาโหมออกจากกันอย่างชัดเจน ตามประกาศฉบับลงวันที่ ๒๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๓ มีความสำคัญว่า

“ข้อ ๑ บรรดาหัวเมืองชั้นในชั้นนอก แลเมืองประเทศราชที่แบ่งเป็นปักษ์ได้อยู่ในกระทรวงกลาโหมก็ดี เป็นฝ่ายเหนืออยู่ในกระทรวงมหาดไทยก็ดี แลที่อยู่ในกระทรวงต่างประเทศก็ดี ตั้งแต่นี้สืบไปให้อยู่ในบังคับบัญชาตราพระราชสิทธิ์กระทรวงมหาดไทย

ข้อ ๒ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่รักษาการภายในพระราชอาณาเขตตลอดทั่วไป เว้นไว้แต่ในกรุงเทพมหานครกับเมืองที่ติดต่อกับใกล้เคียงควรเป็นเขตแขวงกรุงเทพฯ...คงให้อยู่ในหน้าที่กระทรวงนครบาลรักษาการตามเดิม ให้เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้รับไปบอกจากหัวเมืองทั้งปวงนั้น แลมีท้องตราพระราชสิทธิ์ตามกระแสพระบรมราชโองการ ฤ็พระบรมราโชวาท เพื่อที่จะได้บำรุงรักษาความสงบเรียบร้อย แลให้มีความเจริญในเมืองนั้น ๆ

^๑ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย ร.๕ ม.๑/๓ เรื่อง เจ้าพระยารัตนบดินทร์ออกจากราชการ ตั้งกรมหมื่นดำรงฯ เป็นเสนาบดีมหาดไทย พระยาภาสฯ เป็นเสนาบดีกรมศึกษาธิการ พระยาสุรศักดิ์ เป็นอธิบดีกรมเกษตร (๒๙ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๐).

^๒ “ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๙ (ร.ศ. ๑๑๑): ๒๕ - ๒๘.

ข้อ ๓ ให้เสนาบดีกระทรวงกลาโหมมีหน้าที่เป็นผู้กำกับรักษาการทั้งปวงที่เกี่ยวข้อง
กับทหารบกทหารเรือ แลเครื่องสรรพาวุธยุทธภัณฑ์ แลป้อมค่ายคู่อุ้รือรบแลพาหนะ
สำหรับทหาร แลให้เป็นผู้รับไปบอกรายงานการทหารแลมีตราพระคชสิทธิ์ ตามพระกระแส
พระบรมราชโองการ ฤพระบรมราโชวาท ในราชการทหารทั่วหัวเมืองประเทศราชแล
ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือทั้งพระราชอาณาเขต เพื่อให้ได้รับการบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็น
สุขเกษมปราศจากสรรพภัยอันตราย...”^๑

การปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการปฏิรูปการปกครอง
หัวเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงเสนอแผนการจัดการ
ปกครองหัวเมืองในระยะยาวต่อที่ประชุมเทศาภิบาลครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ตามแนว
พระราชดำริพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏความในพระราชหัตถเลขา
ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพตอนหนึ่งว่า

...การปกครองบ้านเมืองของเราซึ่งได้จัดมาแล้วแต่ก่อนนั้น ยังไม่เป็นการเรียบร้อย
สมควรแก่เวลาด้วยประการต่าง ๆ อันทราบอยู่ด้วยกันโดยมากแล้วนั้น จึงได้คิดแบ่งปัน
พระราชอาณาเขตเป็นมณฑลให้มีข้าหลวงผู้ใหญ่ซึ่งเป็นผู้มีสติปัญญาแลเป็นที่ไว้วางใจ
เป็นผู้ที่มีความปรารถนาที่จะให้ความคิดอันนี้สำเร็จได้ตลอดด้วยความจงรักภักดีต่อเจ้า
แลรักใคร่ต่อชาติแลประเทศบ้านเมืองของตัว เป็นผู้บังคับบัญชาผู้ว่าราชการเมือง แล
ผู้ว่าราชการเมืองบังคับกรมการอำเภอท่านลงไปเป็นชั้น ๆ เพื่อจะให้เป็นผู้มีหน้าที่คิดอ่าน
ตรวจตราผู้ซึ่งอยู่ในปกครองแลบำรุงรักษาราชการให้ทั่วถึงโดยการรวดเร็วขึ้นกว่าแต่ก่อน...”^๒

กลไกสำคัญในการปฏิรูป คือ การควบคุมบังคับบัญชาลดหลั่นกันไปตามลำดับชั้น
โดยได้กำหนดแบบแผนการปกครองหัวเมืองเป็น ๕ ชั้น คือ หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ เมือง
และมณฑล เรียกว่า การเทศาภิบาล^๓ ในการเตรียมการตั้งมณฑลเทศาภิบาลนั้น ได้มีการส่ง

^๑ “ประกาศจัดป็นำที่ระหว่างกระทรวงกลาโหมมหาดไทย,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๑ (ร.ศ. ๑๑๓): ๓๐๗.

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๑/๑ สำเนาพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕
ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่ ๑๔๓/๔๕๔ ลงวันที่ ๑๘ มกราคม ร.ศ. ๑๑๔ อ้างถึงใน สมโชติ อ๋องสกุล,
“กรมปฏิรูปการปกครองมณฑลปัตตานี (พ.ศ. ๒๔๔๙ - ๒๔๗๔),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๑), หน้า ๕๙.

^๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า ๖๕ - ๗๘.

หลวงเทศาภิบาลวิจารณ์^๑ (เส็ง วิริยศิริ) ข้าราชการมหาดไทยออกไปศึกษาดูงานการจัดมณฑลเทศาภิบาลในประเทศพม่าและแหลมมลายูเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ และกลับมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗^๒ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงนำวิธีการที่หลวงเทศาภิบาลวิจารณ์ศึกษามาเป็นแนวทางในการจัดมณฑลเทศาภิบาล ดังนี้

ระดับมณฑล แต่ละมณฑลจะมีข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้รับผิดชอบในราชการทั่วไปตลอดมณฑล มีข้าราชการรับรองอีกจำนวนหนึ่ง เรียกว่า กองมณฑล ประกอบด้วย ข้าหลวงมหาดไทย ข้าหลวงยุติธรรม ข้าหลวงคลัง เลขาธิการ แพทย์ประจำมณฑล ผู้ช่วยเสมียนและคนใช้ จำนวนพอสมควรแก่งาน งานในแต่ละมณฑลระยะแรกแบ่งเป็น ๓ แผนกใหญ่ ๆ คือ แผนกมหาดไทยหรือฝ่ายการปกครอง แผนกยุติธรรมหรือฝ่ายการศาล และแผนกสรรพากรหรือฝ่ายการคลัง

ระดับเมือง ประกอบด้วย ผู้ว่าราชการเมือง พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งเป็นผู้บังคับบัญชาและรับผิดชอบการบริหารราชการในเมืองทุกอย่าง กับกรรมการเมือง ๒ คณะ คือ กรรมการในทำเนียบ ประกอบด้วยตำแหน่ง ปลัด ดูแลแผนกมหาดไทย ยกกระบัตร ดูแลแผนกยุติธรรม ผู้ช่วยราชการ ดูแลแผนกคลัง เป็นกรรมการผู้ใหญ่ และกรรมการชั้นผู้น้อย ประกอบด้วย เสมียนตราเป็นผู้ช่วยปลัด จำเมืองเป็นเลขานุการสำหรับเมือง พนักงานอัยการทำหน้าที่ได้ส่วนและตัดสินคดีความต่าง ๆ ศุภมาตราเป็นผู้ช่วยแผนกคลัง สาระเลขเป็นเลขานุการประจำตัวและกรรมการนอกทำเนียบเป็นตำแหน่งกรรมการพิเศษมีฐานะเทียบเท่ากรรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่ในทำเนียบ ประกอบด้วยบุคคลผู้ทรงคุณวุฒิหรือคฤหบดีในเมืองนั้น ๆ เป็นที่ปรึกษาราชการต่าง ๆ และการทำงานบำรุงอาชีพต่าง ๆ ในเมือง

ระดับอำเภอ เป็นระดับที่ติดต่อกับราษฎรโดยตรง ประกอบด้วย นายอำเภอเป็นข้าราชการสัญญาบัตร รับผิดชอบราชการทั่วไปในอำเภอ ปลัดอำเภอเป็นผู้ช่วย ๒ คน คือ ปลัดขวาทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยและแทนนายอำเภอในการทุกอย่างทั้งฝ่ายธุรการและอัยการ ผลิตกันออกตรวจท้องที่กับนายอำเภอ และปลัดซ้ายเป็นตำแหน่งประจำอยู่ในที่ว่าการอำเภอ รับผิดชอบในระเบียบการทุกอย่าง และคอยตักเตือนอย่าให้มีการคั่งค้าง ไม่จำเป็นต้องออกตรวจท้องที่ และสมุหบาญชีมีหน้าที่ในการเก็บเงินภาษีอากรในอำเภอนั้น กรณีอำเภอใดมีปลัดคนเดียวให้ปลัดทำหน้าที่

^๑ หลวงเทศาภิบาลวิจารณ์ (เส็ง วิริยศิริ (บางแห่งเขียนว่า วิริยศิริ)) ต่อมาคือ พระสฤษฎ์พจนกร พระยาสฤษฎ์พจนกร พระยาศรีสุนทเทพ และพระยามหาอำมาตยาธิบดี ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย

^๒ พระยาอำมาตยาธิบดี, “เรื่องมหาดไทย,” **อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกสถาปนากระทรวงมหาดไทยครบรอบ ๖๐ ปีบริบูรณ์ พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๙๕** (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๙๕), หน้า ๑๒๘ - ๑๒๙.

ปลัดขวา และสมุหบาญชีทำหน้าที่ปลัดซ้าย นอกจากกรรมการอำเภอแล้ว ในแต่ละอำเภอยังมีข้าราชการกระทรวงอื่นๆ เช่น สัสดีอำเภอ ศึกษาธิการอำเภอ ป่าไม้อำเภอ ที่ดินอำเภอ เกษตรอำเภอ และเสมียนพนักงานอีกเป็นจำนวนตามสมควรแก่ราชการ

ระดับตำบล ประกอบด้วยหมู่บ้านประมาณ ๑๐ หมู่บ้านขึ้นไป โดยผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้กำหนดหมายเขตในแต่ละตำบล ภายใต้ความเห็นชอบของสมุหเทศาภิบาล แต่ละตำบลมีพนักงานตำบล ประกอบด้วย กำนันเป็นนายตำบล สารวัตรตำบล ๒ คน เป็นผู้ช่วยกำนัน และแพทย์ประจำตำบลทำหน้าที่ด้านพยาบาลประจำตำบล โดยตำแหน่งกำนันและแพทย์ประจำตำบลมาจากการเลือกตั้ง มีนายอำเภอเป็นประธานในที่เลือกตั้ง และรายงานเสนอผู้ว่าราชการเมืองขอหมายตั้งให้แก่ผู้ได้รับเลือกตั้ง ส่วนตำแหน่งสารวัตรตำบล กำนันเป็นผู้เลือก โดยได้รับความเห็นชอบจากผู้ว่าราชการเมือง

ระดับหมู่บ้าน เป็นหน่วยปกครองที่เล็กที่สุด หมู่บ้านหนึ่งประกอบด้วยบ้านหมู่หนึ่งประมาณ ๕ - ๑๐ บ้าน และมีราษฎรประมาณ ๑๐๐ คนขึ้นไป มีผู้ใหญ่บ้านเป็นหัวหน้าหน่วยหรือพนักงานประจำหมู่บ้านเพียงตำแหน่งเดียว ราษฎรในหมู่บ้านนั้นเลือกตั้งขึ้น โดยมีนายอำเภอเป็นประธาน กำนันและผู้ใหญ่บ้านอื่นเป็นสักขีพยาน^๑

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมีพระประสงค์จะให้ “เมือง” เป็นจักรกลสำคัญของการบริหารราชการส่วนภูมิภาค เป็นสาขาของรัฐบาลอย่างแท้จริง ที่สามารถปฏิบัติราชการได้ตรงตามนโยบายที่รัฐบาลกลางได้มอบหมายไป ส่วน “อำเภอ” เป็นหน่วยบริหารราชการที่ติดต่อกับประชาชนโดยตรง เป็นผู้บริหารราชการในท้องที่และให้บริการทุกอย่างในทศนะที่รัฐบาลจะพึงมีแก่ประชาชน โดยทรงแถลงถึงวัตถุประสงค์ในการปรับปรุง “อำเภอ” ให้บรรลุผลสำเร็จไว้ ๕ ประการ กล่าวคือ

๑. ท้องที่หลายตำบล ซึ่งรวมเป็นอำเภอหนึ่งนี้ จะให้มีกรรมการต่างหูต่างตา ผู้ว่าราชการเมือง คอยตรวจตรารักษาแบบแผนที่จัดการปกครองในหมู่บ้านและตำบล ให้เป็นไปได้จริงและมีให้มีเหตุขัดข้องหรือให้เสื่อมทรามประการใด และให้กรรมการอำเภอนี้เป็นที่ปรึกษาหารือของกำนันพันนายบ้านทั้งปวงในจังหวัดอำเภอนั้นในการที่จะรักษาความปรองดองเรียบร้อยในตำบลและหมู่บ้านทั้งปวงในอำเภอนั้น ประการหนึ่ง

๒. จะให้กรรมการอำเภอนี้ช่วยกับกำนันในการที่จะระงับคดีเล็กน้อยอันไม่จำเป็นจะต้องส่งโรงศาลให้สำเร็จแก่กันไปโดยสะดวก ไม่ให้ราษฎรได้รับความลำบากโดยจำต้องมาฟ้องร้องว่ากล่าวกันเป็นสำนวนยืดยาวป่วยการท่ามาหากิน ประการหนึ่ง

^๑ “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๔ (ร.ศ. ๑๑๖): ๑๐๕ - ๑๒๔.

๓. จะให้กรมการอำเภอนี้ เป็นพนักงานเก็บภาษีอากรในท้องที่ให้เป็นยุติธรรมตามข้อบังคับพิภคท้องตรา ประการหนึ่ง

๔. จะให้กรมการอำเภอนี้ เป็นผู้ทำบริเวณที่สัญญากรรมธรณรูปพรรณในการกู้ยืมซื้อขายทั้งปวงในจังหวัดอำเภอนั้น ประการหนึ่ง

๕. จะให้กรมการอำเภอ เป็นพนักงานตรวจตราได้สวนเอาตัวโจรผู้ร้ายในจังหวัดอำเภอนั้น ประการหนึ่ง^๑

ส่วนตำแหน่งกำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งเป็นหัวหน้าหน่วยการปกครองชั้นตำบลและหมู่บ้าน ไม่อยู่ภายใต้ข้อบังคับที่จะได้รับเงินเดือน จะต้องปฏิบัติราชการให้แก่รัฐเสมือนเป็นผู้ช่วยกรมการอำเภอ จึงได้รับการตอบแทนให้ได้รับผลประโยชน์เป็นอย่างอื่น เช่น การได้ส่วนแบ่งจากค่าธรรมเนียม หรือการยกเว้นไม่ต้องเสียภาษีอากรบางอย่าง กำนันและผู้ใหญ่บ้านเป็นตัวแทนของประชาชนในท้องที่ เพื่อปฏิบัติงานเป็นสื่อเชื่อมโยงระหว่างรัฐบาลกับประชาชนดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงชี้แจงว่า

...ความมุ่งหมายในการปกครองชั้นตำบลนี้ จะให้กำนันกับผู้ใหญ่บ้านซึ่งราษฎรเลือกสรรขึ้นโดยความนิยม เอาเป็นธุระปรึกษาหารือช่วยกันรักษาบรรดาการในตำบลให้เรียบร้อยตลอดตำบลนั้น และเป็นหูตาของรัฐบาลที่จะสอดส่องดูแลกิจสุขทุกข์ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้รู้เห็นได้ทั่วไป ตลอดจนช่วยนำเก็บภาษีอากรผลประโยชน์แผ่นดินซึ่งสมควรจะได้จากราษฎรโดยชอบธรรม ดังหน้าที่มีอยู่ในตำแหน่งกำนันนายตำบลทุกวันนี้...^๒

การดำเนินงานตามแบบแผนการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองดังกล่าว สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีแผนที่จะดำเนินการไปทีละขั้น ไม่จัดพร้อมกันทุกระดับหรือทั้งพระราชอาณาจักรทีเดียว เนื่องจากข้อจำกัดทางด้านงบประมาณและบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถ และเพื่อให้ส่วนราชการแต่ละชั้นสามารถเป็นพื้นฐานและเป็นปัจจัยในการจัดหน่วยราชการบริหารขั้นต่อไปเป็นทอด ๆ โดยเริ่มจากการดำเนินการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล แล้วจึงมีการพิจารณาร่างข้อบังคับเกี่ยวกับการจัดระเบียบการปกครองแบบใหม่ชั้นหมู่บ้าน ตำบล และอำเภอ

^๑ พิศาลสงคราม (บรรณารักษ์), “สำเนาตราพระราชสีห์น้อยเรื่องจัดการปกครองท้องที่จากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยถึงข้าหลวงเทศาภิบาล ลงวันที่ ๒๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๕,” ใน *ตำราปกครอง เล่ม ๑* (พระนคร: โรงพิมพ์ศิริเจริญ, ร.ศ. ๑๒๑), หน้า ๑๐๐ - ๑๐๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๘ - ๙๙.

ร่วมกันระหว่างข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลที่ได้ตั้งขึ้นแล้ว และให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้รับเอา
ข้อบังคับเกี่ยวกับการปกครองหัวเมืองนี้ไปร่างแบบแผนการปกครองภายในเขตมณฑลของตน
ร่วมกับผู้ว่าราชการเมือง เมื่อได้จัดการทดลองเป็นที่พอใจแล้ว กระทรวงมหาดไทยจะได้รับ
ข้อเสนอเกี่ยวกับข้อบกพร่องและปัญหาต่างๆ ซึ่งข้าหลวงเทศาภิบาลได้ประสบในการปฏิบัติ
ราชการมาปรับปรุงข้อบังคับให้สมบูรณ์ และตราเป็นพระราชบัญญัติใช้เป็นการถาวรต่อไป
เมื่อจัดแบบแผนการปกครองชั้นหมู่บ้าน ตำบล และอำเภอสำเร็จแล้ว ก็จะได้ดำเนินการ
จัดแบบแผนการปกครองชั้นเมืองและมณฑลเป็นการถาวรต่อไป จึงเป็นการสิ้นสุดการจัดระเบียบ
การปกครองหัวเมืองแบบใหม่^๑

^๑ จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, **สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวง
มหาดไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๑๒๘ - ๑๓๓.

การเสด็จตรวจราชการมณฑลพิษณุโลก ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓)
(๖ สิงหาคม - ๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๙)

รายงานเสด็จตรวจราชการตั้งแต่บางปะอินถึงเมืองอ่างทอง
ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓)^๑

ที่ ๒๒๐/๗๗๓

ออกพิธีไปเรเวตสิเกรตารีหลวง

พระที่นั่งจักรกริมหาปราสาท

วันที่ ๑๙ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๙

แจ้งความแก่ พระยาศรีสหเทพ^๒ ได้รับหนังสือที่ ๓๖๑/๓๙๑๒ ลงวันที่ ๑๘ เดือนนี้
ส่งสำเนาถวายพระหัตถ์พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ แลรายงานระยะ
ทางที่ได้ทรงตรวจราชการตั้งแต่บางปะอินถึงเมืองอ่างทองมานั้น ได้นำกราบบังคมทูล
พระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว โปรดเกล้าฯ ว่า เรื่องที่เกี่ยวข้องกับกระทรวง
นครบาลให้มีพระราชหัตถเลขาเก็บข้อความส่งไปยังพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์^๓

สมมตอมรพันธุ์^๔

ตามสำเนาที่ได้ส่งมากับหนังสือฉบับนี้ด้วยแล้ว

^๑ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย ร.๕ ม.๒.๑๔/๒
เรื่อง รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลกรุงเก่า แลพิษณุโลก นครสวรรค์ (๓๐ กันยายน
ร.ศ. ๑๑๙ - ๑๘ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๙).

^๒ คือ พระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ)

^๓ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนครสวรรค์ พระนามเดิม พระองค์เจ้ากฤดาภินิหาร พระราชโอรส
ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ และเจ้าจอมมารดากลิ่น ประสูติเมื่อวันที่ ๗ พฤษภาคม
พ.ศ. ๒๓๙๘ ทรงเป็นเสนาบดีกรมพระนครบาล ต่อมาเป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ในรัชกาลที่ ๖
เป็นเสนาบดีกระทรวงมหรธรร และเสนาบดีที่ปรึกษา สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๘
เป็นต้นราชสกุล กฤดากร

^๔ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ พระนามเดิม พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ พระราชโอรส
ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ และเจ้าจอมมารดาหุ่น ประสูติเมื่อวันที่ ๗ กันยายน
พ.ศ. ๒๔๐๓ ทรงเป็นเสนาบดีตำแหน่งราชเลขาธิการ และอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่
๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นต้นราชสกุล สวัสดิกุล

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระนเรศวรฤทธิ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระสมมตอมรพันธุ์

ที่ ๓๖๑/๓๙๑๒

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๘ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๙

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์
ราชเลขาณการ ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยเวลาวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับลายพระหัตถ์พระเจ้าน้องยาเธอฯ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ซึ่งทรงเขียนที่เมืองนครสวรรค์ ลงวันที่ ๑๓ สิงหาคม นำส่งรายงาน
ระยะทางที่เสด็จตรวจราชการตั้งแต่บางปิ่นถึงเมืองอ่างทองฉบับ ๑ กับโปรแกรมกำหนด
วันเดินทางฉบับ ๑ รวม ๒ ฉบับ ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสำเนาลายพระหัตถ์ ๑ รายงาน ๑
โปรแกรม ๑ รวม ๓ ฉบับ ถวายมาพร้อมกับจดหมายนี้แล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**
ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนา

รับวันที่ ๑๘ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๙

ที่พักเมืองนครสวรรค์

วันที่ ๑๓ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๙

ถึง พระยาศรีสุทเทพ

ด้วยได้ส่งหนังสือต่าง ๆ ที่ได้อ่านแล้วทำแล้วลงมากับจดหมายฉบับนี้หลายอย่าง ได้เขียนความเห็นแลคำสั่งไปในนั้นโดยมาก มีเรื่องที่จะต้องส่งโดยฉะฉานเรื่อง ๑ คือ เรื่องร่างพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ ฉันได้ตรวจแก้ตลอดแล้ว ขอให้หลวงวานกรมหมื่นราชบุรี^๑ ตรวจสักที ถ้าได้พร้อมกับปรึกษาในที่ประชุมเทศาภิบาลได้จะเป็นการดีมาก พระราชบัญญัตินี้เป็นการรื้อนอยู่เรื่องพระราชบัญญัติภาษยานั้น พักจะเก็บมณฑลใดเท่าใด จะต้องรอปฐกาเทศาภิบาลเหมือนกัน

ได้เขียนระยะทางแล้วเพียงเมืองอ่างทองส่งลงมาด้วยแล้ว ขอให้คัดถวายฉบับ ๑ ส่งกรมหมื่นมรุพงษ์^๒ ฉบับ ๑ เข้าใจว่าระยะทางคราวนี้เรียงยาวกว่า แลดูเหมือนจะได้ความรู้มากกว่าคราวก่อน แต่บางที่จะอ่านไม่ใคร่สนุก

ขอให้เข้าใจว่าฉันเปิดออฟฟิศในเรื่องทุก ๆ วัน ถ้าว่างตรวจราชการก็อ่านหนังสือกับเรียงหนังสือ ในการเที่ยวเตร่นั้นเที่ยวเป็นราชการ คือพาคุณจอมมารดาแสด^๓ เที่ยวมากกว่าเที่ยวเพื่อความสนุกของตนเอง ด้วยใจเป็นห่วงบ้านไม่ใคร่จะสบาย การที่มาจนบัดนี้เป็นอันเรียบร้อยดี คุณจอมมารดาแสดแลคุณเงินค่อยสบายแข็งแรงขึ้นกว่าเมื่อแรกมาทั้ง ๒ คน คิดว่านาน ๆ ได้มาที่จะต้องขึ้นไปให้ถึงอุดรดิตถ์ แลหากลับแวะเมืองลพบุรีด้วย แต่คงจะถึงกรุงเทพ ฯ ในวันที่ ๓ กันยายน เป็นอย่างช้า

(เซนพระนาม) ดำรงราชานุภาพ

^๑ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ พระนามเดิม พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาตลับ ทรงศึกษาวิชากฎหมายที่ประเทศอังกฤษ ทรงได้รับปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิตจากมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ระหว่างวันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ - ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นองคมนตรี และเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ สิ้นพระชนม์ที่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ เป็นต้นราชสกุล รพีพัฒน์

^๒ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ พระนามเดิม พระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาบัว เป็นอัครราชทูตประจำกรุงปารีสในช่วงวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า สมุหเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นต้นราชสกุล วัฒนวงศ์

^๓ คือ เจ้าจอมมารดาแสด ในรัชกาลที่ ๕ เป็นธิดาของพระยาอภัยนันทริการมดัย (ดิศ โรจนดิศ) กับขรัวยายบาง เกิดเมื่อวันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ มีพระราชโอรสพระราชธิดา ๓ พระองค์ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเชษฐาธิราชดิษฐ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอภัยนันทริปชา และพระองค์เจ้าหญิงทิพาลังการ ถึงแก่อสัญกรรมเมื่อวันที่ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๘

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์

วันที่ ๑๔ สิงหาคม	ออกจากนครสวรรค์พักบางมูลนาก
วันที่ ๑๕ สิงหาคม	เมืองพิจิตร
วันที่ ๑๖ สิงหาคม	ปากพิง
วันที่ ๑๗ สิงหาคม	เมืองพิษณุโลก
วันที่ ๒๐ สิงหาคม	เมืองพิจิตร
วันที่ ๒๑ สิงหาคม	เมืองอุตรดิตถ์
วันที่ ๒๕ สิงหาคม	พิษณุโลก
วันที่ ๒๖ สิงหาคม	พิจิตร
วันที่ ๒๗ สิงหาคม	นครสวรรค์
วันที่ ๒๘ สิงหาคม	อุทัยธานี
วันที่ ๒๙ สิงหาคม	สิงห์บุรี
วันที่ ๓๐ สิงหาคม	ลพบุรี
วันที่ ๑ กันยายน	บางปอิน
วันที่ ๓ กันยายน	กรุงเทพ ฯ

ไว้เพื่อเหลือเผื่อขาดวัน ๑

วันที่ ๖ สิงหาคม ออกเรือจากกรุงเทพ ฯ เวลาเที่ยง แต่เดิมกะว่าจะออกเช้ากว่านี้ แต่น้ำในคลองงวด เรือปืนก็ออกไม่ได้ จึงต้องรอนจนเวลาน้ำขึ้น ถึงออกสายถ้าไปได้โดยสะดวกก็คงถึงบางปิ่นได้ตามกะในวันนั้น เพราะเรือไฟพ่วงเรือเพียง ๒ ลำ แต่เพือนเรือไฟ จัปรั่วแล่นช้า ขึ้นไปถึงเมืองประทุมธานีเวลาบ่าย ๔ โมง จะแล่นต่อไปในเวลากลางคืนเห็นไม่มีประโยชน์ จึงแวะที่เมืองประทุมส่งโทรเลขถึงกรุงเทพ ฯ ขอเรือไฟเปลี่ยนใหม่ แล้วไปจอดพักที่วัดศาลเจ้า^๑ ปากคลองบางหลวงเชียงรากคืนหนึ่ง

ที่ว่าการเมืองประทุมธานี แต่เดิมตั้งที่ฝั่งตะวันตกที่บ้านพระยาประทุม เดียวนี้ย้ายไปตั้งข้างฝั่งตะวันออก ได้ปลูกเรือนหลวงเป็นที่ทำการต่าง ๆ ในเวลานี้มีที่ว่าการเมืองหลังหนึ่ง ศาลหลังหนึ่ง โรงโทรเลขหลังหนึ่ง เรือนเหล่านี้ล้วนทำด้วยเครื่องไม้มุงสังกะสี แลยังกำลังถมที่ว่าจะทำตรางอีกหลังหนึ่ง ได้พบหลวงอารักษ์ประชาราษฎร์ ข้าหลวงว่าราชการเมืองแจ้งว่า ราชการบ้านเมืองก็เรียบร้อยดีอยู่ ใจผู้รัยมีลักสัต์พหะมาก แต่ตั้งแต่ฝนชุกค่อยสงบไป ไร่่นาปีนี้ได้บริบูรณ์ดี ได้ความจากหลวงอารักษ์ว่าจำนวนพลเมือง ๆ ประทุมธานีไม่ถึง ๒ หมื่น ถ้าจำนวนคนเพียงเท่านั้น เห็นว่าที่แบ่งпен ๔ อำเภอมากเกินไป ควรจัดเป็น ๒ อำเภอ ก็จะพอแก่การไม่เปลืองพระราชทรัพย์

วันที่ ๗ เวลา ๒ โมงเช้า ออกเรือจากเมืองประทุมธานีขึ้นไปแวะตรวจโรงพักพลตำรวจภูธรที่ลานเท^๒ จัดรักษาหมดจดเรียบร้อยหาที่ติมิได้ การงานมีความสะดวกหมดจดในโรงพลตำรวจภูธรไม่ว่าที่แห่งใด ๆ ที่ได้ไปตรวจเอาเป็นดีได้อย่างนี้ทุกแห่ง ที่ยอมว่ารักษาดีทุกแห่งนั้น เพราะได้เคยจุไปตรวจในที่บางแห่ง ซึ่งไม่มีผู้รู้หรือคาดว่าจะไป ก็เห็นเรียบร้อยอย่างเดียวกัน พระวาสูเทพ^๓ ได้จัดแบบรายงานตำรวจภูธรตรวจการขึ้นใหม่อย่างหนึ่ง ตีพิมพ์มีต้นขั้วแลใบฉีก เมื่อตำรวจภูธรออกเดินตรวจการตามท้องที่ให้เอาสมุดนี้ไปด้วยจดชื่อนายไพร่ผู้ไปตรวจ จดเวลาที่ออกจากโรงพัก จดเวลาถึงที่ตำบลใด เมื่อใด แลมีเหตุการณ์อย่างใดใด แลให้กำนันผู้ใหญ่บ้านในที่นั้น ๆ ลงชื่อเป็นพยานในใบตรวจนี้ด้วย ใบตรวจนี้เมื่อสิ้นเดือนหนึ่ง ตำรวจภูธรจึงส่งนายอำเภอครั้งหนึ่ง ถ้าโรงตำรวจภูธรอยู่ใกล้กับนายอำเภอ

^๑ ปัจจุบัน คือ วัดศาลเจ้า ตำบลบ้านกลาง อำเภอเมืองปทุมธานี จังหวัดปทุมธานี

^๒ ลานเท คือ บริเวณที่แม่น้ำเจ้าพระยาไหลมาบรรจบกับแม่น้ำน้อยตรงที่เรียกว่าสามแยกบางไทร ตำบลราชคราม ไปจนถึงตำบลโพแดง อำเภอบางไทร เป็นช่วงที่กว้างที่สุดของแม่น้ำเจ้าพระยา

^๓ พระวาสูเทพ หรือ Gustave Schau ชาวเดนมาร์ก บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏตามลำดับ คือ หลวงศัลยวิธาน นิเทศ ผู้บังคับการโรงเรียนนายสิบ พระวาสูเทพ ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจภูธรคนแรก และพระยา วาสูเทพ ตามลำดับ

ก็ฝึกส่งทุกวันเห็นเป็นประโยชน์ดีมาก เพราะเป็นเครื่องบังคับให้ตำรวจภูธรต้องหมั่นออกตรวจตราการตามท้องที่ แลผู้เป็นนายตรวจตราการ เมื่อไปถึงโรงพักตำรวจภูธร เรียกสมุหนั้น มาตรวจ ก็รู้ได้ว่าตำรวจภูธรได้ตรวจตรารักษานาที่ประการใดใด

ออกจากลานเทไปแวะตรวจการอำเภอเสนาน้อย^๑ ที่บางไทร ขุนชำนาญบรรณกิจ นายอำเภอไม่อยู่ การอำเภอดูเรียบร้อยอยู่ไม่มีใครมีโจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ แต่ผู้ร้ายลักโคกระบือ แลวัวลูกเล็กน้อยสืบจับไม่ใคร่ได้ นับว่าไม่เป็นที่พอใจการในอำเภอนี้อยู่อย่างหนึ่ง ยังมี การที่คลาดเคลื่อนควรจะได้แก้ไขให้ดีขึ้น ๒ อย่าง คือ อย่างที่ ๑ ในการทำสารบบไต่สวน ความอาญาข้างท้ายตรงที่ลงความเห็นกรรมการอำเภอยังว่าเป็นหลายอย่างต่างกันตาม โวหารของกรรมการอำเภอซึ่งไม่เป็นการจำเป็น แลบางที่จะทำให้เข้าใจผิดในภายหลัง เพราะ ชั้นกรรมการอำเภอเป็นแต่ไต่สวนส่งศาลใหญ่พิจารณาอีกชั้นหนึ่ง ความเห็นในชั้นไต่สวน ควรมีแต่ ๒ อย่าง คือ ว่าจำเลยมีพิรุณหรือไม่มีพิรุณ ถ้าเห็นโจทก์มีพยานหลักฐานในข้อหา ควรจะลงความเห็นจำเลยพิรุณ ให้ส่งไปยังที่ว่าการเมือง ถ้าเห็นโจทก์หาโดยไม่มีหลักฐาน ก็ควรลงความเห็นจำเลยไม่พิรุณ แลสั่งให้ปล่อยจำเลยไป ควรลงความเห็นแต่อย่างใด อย่างหนึ่งใน ๒ อย่างเท่านั้นจะง่ายดีด้วย แต่การที่คลาดเคลื่อนอยู่ข้อนี้ ไม่ใช่พึงเป็น หรือเป็น แต่อำเภอเดียว ยังเป็นทั่วไปโดยมาก ไม่ถือว่าเป็นความผิดของอำเภอนี้ ความคลาดเคลื่อน อย่างที่ ๒ นั้น คือ จำเลยความอาญาซึ่งกำหนดผู้ใหญ่บ้านหรือตำรวจภูธรจับมาส่ง ไม่ได้ลงใน สารบบความอาญา ควรจะลงในสารบบและไต่สวนเหมือนกับความอาญาซึ่งราษฎรกล่าวหา กันเอง ความข้อนี้ที่อำเภออื่นทำถูกต้องก็มี ได้ตักเตือนให้เข้าใจทั้ง ๒ ประการ

ในเวลาตรวจราชการอยู่ที่อำเภอเสนาน้อย พบจีนจรกำลังจะมาผูกปี้^๒ ได้ลอง ไล่เลียงเงินดู ดูไม่เข้าใจอันใดยิ่งกว่าจะต้องเสียเงินก็มาขอเสีย ได้ลองถามดูว่า ถ้าเสียเงินแต่ ๔ บาท ๒ สลึง เขาจะผูกปี้ไว้ที่ข้อมือจนตรุดเงินจึงจะเอาออกได้ แต่ถ้าเสียเงินขึ้นอีก ๖ สลึง เป็น ๖ บาท จะได้รับตัวไม่ต้องผูกปี้ข้อมือจะเอาอย่างไร จีนนั้นยินดีที่จะยอมเสีย ๖ บาท รับตัวแทนผูกปี้ จึงมาคิดเห็นว่า ในเวลาที่เจ้าพนักงานจะผูกปี้จีน ถ้าชี้แจงให้จีนเข้าใจในข้อ ที่เสียเงิน ๔ บาท ๒ สลึง ต้องผูกปี้ แต่เสียเงินขึ้นไปอีก ๖ สลึง ไม่ต้องผูกปี้ ดูเหมือนจีน จะยอมเสีย ๖ บาทโดยมากกว่าที่จะผูกปี้ จะทำให้เงินผูกปี้มากขึ้นได้ ได้ชี้แจงการทั้งนี้แก่

^๑ ปัจจุบัน คือ อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

^๒ ผูกปี้ คือ การเรียกเก็บเงินกับชาวจีนที่เข้ามาประกอบอาชีพในไทย ให้ชาวจีนเสียเงินค่าแรงแทน โดยเงินที่มาเสียเงินค่าแรงแล้ว จะได้รับใบฎีกาพร้อมกับได้รับการผูกข้อมือด้วยไหมสีแดงประทับตราด้วยครั่ง เป็นตราประจำเมืองซึ่งแตกต่างกันออกไป เช่น เมืองเพชรบุรีเป็นรูปหนู กาญจนบุรีเป็นรูปฝักบัว ฯลฯ และเรียกครั้งที่ประทับตราแล้วว่า “ปี้”

อำเภอลาดหัวเมืองตามระยะทางให้เข้าใจแล้ว ออกจากอำเภอส่นน้อยขึ้นไปถึงบางปิ่น เวลา ๕ โมงเช้า พบพระยาศรีสหเทพแลพระวาสุเทพคอยอยู่ที่นั่น พระยาศรีได้ขึ้นไปตามนัด เพื่อจะเสด็จแลตั้งข้าราชการซึ่งยังค้างค้างให้รักษาการทางกรุงเทพฯ พระวาสุเทพนั้นจะขึ้นไปจัดตำรวจภูธรเมืองตาก เปนอันจะได้ขึ้นไปด้วยกันจนถึงปากน้ำโพ, ในบ่ายวันนั้น ได้พร้อมกันกับพระยาศรีไปตรวจการอำเภอน้อยเปนการเรียบร้อยดีอยู่ เพราะอำเภอนั้นขึ้นไปบางปิ่นที่ไรได้ตรวจกันทุกที

วันที่ ๘ สิงหาคม เวลาเช้าตรวจการในพระราชวังซึ่งรักษาอยู่โดยเรียบร้อยเสร็จแล้ว ออกเรือจากบางปิ่นล่องลงมาเข้าแม่น้ำน้อยที่บางไทร

ที่จริงเวลานี้น้ำมาก แม้เรือไฟจะขึ้นทางลำน้ำสีก็ถูกก็คงไปได้ แต่พวกเรือไฟเขายังไม่ไวใจ พาอ้อมไปทางบางโพงเพง^๑ ซ้ำไป แต่ก็มีประโยชน์อย่างหนึ่งด้วยผ่านไปถึงที่ว่าการอำเภอส่นกลาง^๒ ซึ่งตั้งอยู่ตำบลบ้านเจ้าเจ็ด^๓ ได้แวะขึ้นตรวจอย่างว่าลักตรวจไม่ให้อึด อำเภอนี้หลวงนิคมคุณูปการเปนนายอำเภอรักษาการเรียบร้อยดี แลเอาใจใส่ในการจับโจรผู้ร้ายแรงแรง ไปจับผู้ร้ายถึงเมืองนนท์ฟังกกลับมา โจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ในอำเภอนี้เอาตัวได้มาก ได้ความจากหลวงนิคมคุณูปการว่า กำนันทองบ้านแหลมใหญ่ แขวงเมืองนนทบุรีเป็นคนเอาใจใส่ในการตรวจตราโจรผู้ร้าย ได้ช่วยจับโจรซึ่งกระทำร้ายในอำเภอส่นกลางได้ตัวผู้ร้ายทั้งของกลางถึง ๒ ราย เห็นว่ากำนันคนนี้ควรจะได้รับบำเหน็จรางวัลจากกรุงเก่าให้เปนตัวอย่างไว้ เพราะนิลไชยข้าราชการซึ่งอยู่ต่างเมืองต่างมณฑล หรือต่างบังคับกันมักจะถือเปนเขาเปนเรา ไม่ใคร่จะช่วยเหลือกันถานเปนข้าราชการอันเดียวกัน ถ้าคนที่รักษาราชการโดยไม่ถือเปนหมู่เปนเหล่าอย่างกำนันทองนี้ได้รับบำเหน็จรางวัลเปนตัวอย่าง กำนันผู้ใหญ่บ้านที่อื่นจะได้เอาธุระช่วยราชการต่างแขวงต่างเมืองยิ่งขึ้น ได้สั่งให้นำความกราบทูลกรมหมื่นมรุพงษ์ตามที่ว่านี้

การเก็บผลประโยชน์แผ่นดินในอำเภอนี้ก็เรียบร้อย เก็บแล้วเสร็จทันกำหนด ไม่ปรากฏสิ่งที่จะต้องติเตียน เปนแต่ที่ว่าการอำเภอยังไม่ได้ทำใหม่ให้เรียบร้อย ยังอาไศรยทำอยู่ในเรือนซึ่งซื้อเขาไว้แต่ก่อน แต่หลวงนิคมคุณูปการแจ้งความว่าจะได้ทำในปีนี้

โรงตำรวจภูธรที่อำเภอนี้สอาดหมดจดเรียบร้อย ควรชมเหมือนกับที่โรงพักแห่งอื่น ๆ

^๑ ปัจจุบัน คือ ตำบลโพงเพง อำเภอบ้านหมี่ จังหวัดอ่างทอง

^๒ ปัจจุบัน คือ อำเภอส่น จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

^๓ ปัจจุบัน คือ ตำบลเจ้าเจ็ด อำเภอส่น จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

นอกจากที่ว่าการอำเภอเสนาากลางต่อไป พบหลวงพัฒนกิจวิจารณ์^๑ ข้าหลวง
ว่าราชการเมืองอ่างทองลงมาคอยรับอยู่ที่ปากคลองบางโพงแฝงใกล้พรมแดนกรุงเก่า รับหลวง
พัฒนกิจวิจารณ์ลงเรือแล่นต่อไป เวลาบ่าย ๔ โมง ถึงเมืองอ่างทอง หลวงพัฒนกิจวิจารณ์
เชิญให้เปิดศาลาว่าการอำเภอเมือง ซึ่งทำแล้วขึ้นใหม่เป็นถุข แล้วจึงไปตรวจตราตรวจศาล
แลที่ว่าการเมืองต่อไปโดยลำดับ หลวงพัฒนกิจวิจารณ์ได้ให้ผู้เป็นหัวหน้าในพนักงานต่าง ๆ
ยื่นรายงานราชการแพนกนั้นทุกพนักงาน

แบบแผนในที่ว่าการเมืองดูยังคงเรียบร้อยอยู่เหมือนเมื่อขึ้นมาตรวจใน ศก ๑๑๗ เมื่อ
พระยามรินทรฤไชย^๒ ยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองอยู่ แต่คนชั้นนักเรียนฝึกหัดในที่ว่าการ^๓
ไม่มีมากเหมือนครั้งนั้น แลข้อนี้จะจัดเป็นข้อสำหรับติเตียนไม่ได้ เพราะตัวคนมีประจำพอ
ราชการ การที่ฝึกหัดคนใช้เป็นอุปนิสัย มีในข้าหลวงแลผู้ว่าราชการเมืองบางคน จำนวน
ข้าราชการที่มีตำแหน่งรับเงินเดือนในเมืองอ่างทอง ทั้งที่เมืองแลนายอำเภอ ทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย
ทุกกระทรวงทบวงการตามบัญชีที่หลวงพัฒนกิจวิจารณ์ทำยื่นรวมเบ็จเสร็จ ๘๓ คน ไม่นับ
ตำรวจภูธร จำนวนสามในครัวทำเมื่อศก ๑๑๘ มีกำนัน ๘๑ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๘๔๓ คน จำนวน
ราษฎร ๗๔๒๕๘ คน หลังคาเรือน ๑๖๗๕๙ เรือ ๑๕๐๗๘ เกวียน ๒๓๔๙ โค ๑๙๕๒๔ กระบือ
๑๖๔๔๘ ม้า ๒๔๔๔ จำนวนคนจำนวนสัตว์ แลเข้าเรือนพาหนะที่สำรวจในศก ๑๑๘ มากขึ้น
กว่าในศก ๑๑๗ ทุกอย่าง แต่จำนวนที่ผิดกันใน ๒ ศก ตรวจดูเห็นว่าจะเป็นเพราะสำรวจ
ในศก ๑๑๗ ไม่ถี่ถ้วนถี่มากกว่าที่จะขึ้นโดยธรรมดา เพราะจำนวนที่ขึ้นบางอย่างมากนัก

^๑ หลวงพัฒนกิจวิจารณ์ (อวบ เปาโรหิตย์) เป็นบุตรขุนศรีธรรมราช (สมบุญ) กับท่านน้อย (สืบลกุล
มาจากพระมหาราชครูโรหิตาจารย์ (บุญรอด)) บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏตามลำดับ คือ หลวงพัฒนกิจวิจารณ์
พระวิเศษไชยชาญ พระยาอินทรวชิต พระยาจำแสนยบดี รัชกาลที่ ๖ ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระยากำแหง
สงคราม พระยาราชนกุล แล้วเป็นเจ้าพระยามุขมนตรี สมุหพระนครบาล ในรัชกาลที่ ๗ ถึงแก่อสัญกรรม
เมื่อวันที่ ๒๗ มีนาคม ๒๔๗๖ เป็นต้นสกุล เปาโรหิตย์

^๒ น่าจะหมายถึง พระยามรินทรฤไชย (นิ่ม วงศาโรจน์) เป็นผู้ว่าราชการเมืองราชบุรีคนที่ ๖

^๓ คือ นักเรียนจากโรงเรียนฝึกหัดวิชาข้าราชการพลเรือน ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ ซึ่งพัฒนามาจากสำนัก
ฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือน กระทรวงมหาดไทย มีการจัดแบ่งชั้นการศึกษาออกเป็น ห้องเรียนขั้นต้น
เรียน “ชั้นเสมียนเอก” ประกอบด้วย วิชาเสมียน ภูมิศาสตร์ (สามารถชี้แผนที่ได้แม่นยำ) เป็นต้น ห้องเรียน
ชั้นกลาง สอนและฝึกวิชาสารบรรณ วิธีปฏิบัติการในกองเสมียนตรา ศึกษากฎข้อบังคับของราชการภายใน
กระทรวงมหาดไทย ให้รู้การแบ่งหน้าที่ราชการของกระทรวง และการจัดเก็บหนังสือราชการให้เป็นระเบียบ
คั่นง่ายและมั่นคง ต่อจากชั้นกลางขึ้นไปเรียกว่า “นักเรียนปกครอง” ต้องไปศึกษาวิชาการปกครองท้องถิ่น
ณ มณฑลที่มีการสอน คือ มณฑลอยุธยาหรือมณฑลพิษณุโลก ถ้านักเรียนคนใดไม่สมัครใจออกไปศึกษา
ที่มณฑล และหากมีกรมใดในกระทรวงต้องการไว้สำหรับราชการ ก็ให้ไปฝึกงานในกรมที่ต้องการ จนกว่าจะมี
ความรู้พอทำการได้ จึงจะได้รับราชการเป็นชั้นเสมียน หรือสูงกว่า สุดแล้วแต่ความรู้

เป็นตัวอย่างเหมือนเช่นจำนวนคนในส่วนขายสำรวจในศก ๑๑๘ มากขึ้นถึง ๘๖๐๐ คน แม้จะมีคนเกิดมากขึ้นหรือจะอพยพมาแต่ที่อื่นก็จะมากขึ้นถึงเท่านั้นในปีเดียวไม่ได้ จึงควรฟังแต่ว่าการสำรวจในศก ๑๑๘ นี้ ได้ถ้วนถี่ดีขึ้นกว่าศก ๑๑๗

การสรรพากร คือ ผลประโยชน์แผ่นดินซึ่งมิได้ผูกขาดในจำนวนศก ๑๑๘ เก็บได้เงิน ๑๓๑๕๕๓ บาท มากกว่าจำนวนศก ๑๑๗ เงิน ๘๕๗๓ บาท ตรวจตามรายการที่เงินขึ้นมากนั้น คือ ค่าน้ำอย่าง ๑ ค่าน้ำอย่าง ๑ ภาษีมิไรศพ ซึ่งพึงเลิกจากผูกขาดในศก ๑๑๘ อีกอย่าง ๑ รายการที่เงินตกไปมากนั้น คือสรรพภาษีซึ่งเคยเรียกเมื่อผ่านด่าน เพราะเลิกด่านภาษีตามหัวเมืองไปเก็บแต่ที่ด่านกรุงเทพ ฯ เงินทางหัวเมืองจึงตกไป แต่คงไปบวกขึ้นในเงินกรุงเทพ ฯ เป็นธรรมดา

การผูกปี้จิ้นได้สำรวจเสร็จ แลได้ลงมือเก็บเงินได้กว่าครึ่งแล้ว ประมาณเงินปี้จิ้นจะได้ตามรายสำรวจเป็นเงิน ๙๙๓๑ บาท แต่เมื่อผูกเสร็จแล้วจำนวนเงินคงจะมากกว่าที่ประมาณไว้ เพราะยังไม่คิดจำนวนจิ้นจร^๑ แลจำนวนเงินที่จิ้นจะรับตัว ๖ บาท แทนผูกปี้จิ้น การผูกปี้ครั้งนี้จัดการตามพระราชบัญญัติใหม่เป็นการสดวกเรียบร้อยรวดเร็วดีขึ้นกว่าอย่างแต่ก่อนเป็นอันมาก แต่ข้อความตามพระราชบัญญัติมาใช้เข้าจริงยังมีที่พลาดอยู่แห่งหนึ่ง คือ ตามพิธีในพระราชบัญญัตินั้นให้สำรวจจิ้นคงเมือง^๒ ขึ้นหนึ่งก่อน แล้วย่นให้จิ้นคงเมืองมาเสียเงินผูกปี้ตามเวลาตามทำนองวิธี ออกไปนำแล้วเก็บเงินค่าน้ำต่อเสร็จขั้นนี้แล้วจึงจะผูกปี้จิ้นจร ซึ่งไม่อยู่เป็นตำแหน่งแห่งที่ ร่างพระราชบัญญัติขึ้นเช่นนี้ด้วยความเข้าใจว่าจะต้องบังคับให้พวกจิ้นมาผูกปี้ จึงได้จัดระเบียบไว้เป็นชั้น เพื่อจะให้สดวกแก่การบังคับบัญชา แต่เมื่อมาใช้พระราชบัญญัติเข้าในการเป็นจริง การที่จะต้องบังคับบัญชาจิ้นให้มาผูกปี้หาต้องบังคับบัญชาดังคาดไม่ ด้วยมีพวกจิ้นทั้งจิ้นจรแลจิ้นพลเมือง^๓ มาขอผูกปี้เองมาก แลเพราะกำนันผู้ใหญ่บ้านผู้สำรวจอยากได้ส่วนลด อยากจะให้ผูกโดยเร็ว จึงต้องผ่อนผันยอมให้จิ้นจรผูกปี้ได้ก่อนกำหนดที่จำเป็นจะต้องผูกตามพระราชบัญญัติ จัดว่าการผูกปี้คงจะเรียบร้อยดีขึ้นกว่าอย่างแต่ก่อนมาก

^๑ “จิ้นจร” หรือ จิ้นลูกค้า เป็นพวกจิ้นที่เดินทางไป มา ไม่มีที่ที่อยู่เป็นหลักแหล่งแน่นอนและพวกที่อาศัยอยู่ตามเรือ

^๒ “จิ้นคงเมือง” หรือ จิ้นที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ คือ จิ้นที่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่งแน่นอน โดยจะแบ่งเป็นพวกจิ้นที่อยู่ในบ้านผู้มีบรรดาศักดิ์ หรือบ้านคนในบังคับต่างประเทศ กับพวกจิ้นที่อยู่เป็นหมู่พวก มีเจ้าแก้วรับผิดชอบควบคุม เช่น ตามโรงสีต่าง ๆ เป็นต้น

^๓ น่าจะหมายถึง จิ้นคงเมือง

จำนวนเงินคลังเมืองอ่างทอง ซึ่งได้รับตั้งแต่เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๑๙ มาจนวันที่ ๗ สิงหาคมนี้ ๓๔๒๗๖ บาท ๑๕ อัฐ จ่าย ๑๖๘๐๖ บาท ๔๑ อัฐ เหลือเงินคงคลัง ๑๗๔๖๙ บาท ๓๘ อัฐ การคลังเมืองจัดว่าเรียบร้อยได้

การโรงเรียนยังไม่ได้มีโอกาสไปตรวจ แต่ผ่านตามาตามวัดเห็นมีเด็กนักเรียนออกมาขึ้นแถวรับหลายวัด มีเครื่องแต่งตัวใช้เสื้อกรุยเฮง แลกางเกงจีนสีขาวเหมือนๆ กันทุกแห่ง จะเป็นด้วยมีข้ออาณัติอย่างใดหรือไม่ยังไม่ทราบได้ พบพระครูพุทธรักขิต^๑ ซึ่งเป็นเจ้าคณะแขวงว่าการอยู่เดี๋ยวนี้ ๒ แขวง ดูเข้าใจในแบบการปกครองตามแบบคณะอย่างใหม่ดีอยู่ เพราะเหตุที่แบบนั้นอนุโลมตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ฝ่ายคฤหัสถ์เข้าใจซึ้งซมึ้นทราบกันอยู่แล้ว พระครูพุทธรักขิตบ่นอยู่แต่ว่าการคณะยังไม่สู้เรียบร้อย เพราะเจ้าอธิการวัดที่ใกล้เคียงไม่เคยแยกแบบแผนการปกครองยังมีอยู่บ้าง แต่เห็นว่าคงจะเรียบร้อยลงได้โดยลำดับ

เหตุโจรผู้ร้ายในเมืองอ่างทองที่อุกฉกรรจ์ไม่มีมากมายขึ้นกว่าแต่ก่อน ในศก ๑๑๙ นี้ มีเหตุโจรผู้ร้ายซึ่งนับว่าเป็นอุกฉกรรจ์แต่ ๔ ราย คือ ปล้นราย ๑ จับตัวผู้ร้ายได้ ดีชิง ๒ ราย ฆ่ากันตาย ๑ ราย ยังจับตัวไม่ได้ แต่ผู้ร้ายลักสัตว์พาหนะอยู่ข้างซุกซุ่มมาก มีเหตุในศก ๑๑๙ นี้ถึง ๑๗๑ ราย จับได้ตัวผู้ร้ายได้ของกลาง ๓๓ ราย ได้แต่ของกลาง ๓๖ ราย ยังจับไม่ได้ ๑๐๒ ราย เรื่องผู้ร้ายลักสัตว์พาหนะเมื่อระดูแล้งที่ล่องมาซุกซุ่มทั่วไปแทบทุกหัวเมือง เป็นการที่ได้ทราบอยู่แล้ว เห็นจำเป็นจะต้องแก้ไขพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ^๒ ซึ่งเป็นความคิดได้ถูกยากันมาช้านานให้สำเร็จไปโดยเร็ว จึงจะป้องกันเรื่องผู้ร้ายลักสัตว์พาหนะได้ต่อไป

การศาลเมืองอ่างทองยังเป็นปกติดี เวลานี้หลวงดำรงราชนิติเป็นผู้พิพากษา เปลี่ยนหลวงประพัทธ์วินิจัยกรรมบุตรพระมนู ซึ่งเคยเป็นผู้พิพากษาอยู่ เมื่อไปตรวจการในศก ๑๑๗ การศาลก็เรียบร้อยดีอยู่ มีจำนวนความค้างมาแต่ศก ๑๑๘ แ่ง ๘๕ เรื่อง อาญา ๖๘ เรื่อง รวม ๑๕๓ เรื่อง ความเกิดขึ้นใหม่ในศก ๑๑๙ ระหว่าง ๔ เดือนนี้ แ่ง ๑๑๓ เรื่อง อาญา ๑๒๑ เรื่อง รวม ๒๓๔ เรื่อง รวมจำนวนความเก่าใหม่มี ๓๘๗ เรื่อง ได้พิพากษาแล้วไปความแ่ง ๑๗๗ เรื่อง อาญา ๑๖๕ เรื่อง รวมทั้งสิ้น ๓๔๒ เรื่อง คงค้างพิจารณาความแ่ง ๑๗ เรื่อง ความอาญา ๒๘ เรื่อง รวม ๔๕ เรื่อง จัดว่าการศาลเจริญดีขึ้นกว่าเมื่อไปตรวจใน ร.ศ. ๑๑๗ เพราะได้ล้างความเก่าแกซึ่งค้างมาแต่ก่อนหมดสิ้นไป ส่วนความใหม่ก็ไม่มีคั่งค้างเกินกว่าที่จำเป็น ได้ถามผู้พิพากษาได้ความว่า เดียวนี้มีจำนวนความเกิดขึ้นประมาณเดือนละ ๖๐ เรื่อง ขำระแล้วทันไม่สะสม แลความอัยการในเมืองนี้อัยการชนะมากกว่าแพ้

^๑ น่าจะหมายถึง พระครูพุทธรักขิต (เปลี่ยน) ต่อมาเป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองอ่างทอง

^๒ อ่านรายละเอียดใน “พระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ ร.ศ. ๑๑๙,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๗ (ร.ศ. ๑๑๙): ๔๗๒ - ๔๗๖.

จำนวนความตามรายงานของพนักงานอัยการ ซึ่งพนักงานอัยการได้ไต่สวนความอาญาอุกฉกรรจ์ค้างมาแต่ปีก่อน ๔ เรื่อง เกิดขึ้นใหม่ในปี ๔ เรื่อง ความอาญาเล็กน้อยค้างมา ๒๓ เรื่อง เกิดขึ้นใหม่ ๒๓๖ เรื่อง รวมความอาญาที่พนักงานอัยการได้รับไต่สวน ๒๖๐ เรื่อง ไต่สวนได้หลักฐานฟ้องศาล ๘๐ เรื่อง ไต่สวนไม่ได้หลักฐานหรือจำเลยพอสแก้โทษต้องปล่อยจำเลยไปรวม ๑๖๖ เรื่อง คงค้างระหว่างไต่สวนความอาญาอุกฉกรรจ์เรื่อง ๑ ความอาญาเล็กน้อย ๑๓ เรื่อง ตัวจำเลย ๑๘ คน ดูตามจำนวนความที่ค้างเห็นว่าน้อยอยู่จัดว่าในการที่พนักงานอัยการกระทำการไต่สวนเป็นไปได้

การตราเมืองอ่างทองนี้เรียบร้อยมาแต่ครั้งพระยาอมรินทร์ฤไชย แต่ในครั้งนั้นยังจัดการไม่ได้เต็มตามข้อบังคับ เพราะเหตุที่ขัดเงินแผ่นดิน มาในชั้นนี้ได้จัดการเรียบร้อยได้ดังข้อบังคับหมดทุกอย่าง การที่รักษาความสะอาดรักษาดินคงอยู่อย่างแต่ก่อน ถ้าจะดีมีอยู่อย่างเดียวแต่ถ้ามีตราเพิ่มขึ้นอีกหลัง ๑ จะดีขึ้นกว่านี้ เพราะคนอยู่ข้างจะเยียดยัดสักหน่อย ในเวลานี้มีจำนวนนักโทษที่ติดสินโทษแล้ว ๑๗๑ คน อยู่ในระหว่างพิจารณา ๖๘ คน รวมนักโทษ ๒๓๙ คน เป็นผู้ชาย ๒๒๘ คน หญิง ๑๑ คน

ตั้งแต่แก้ไขข้อบังคับเรือนจำใหม่^๑ ฟังได้ไปแลเห็นตราที่จัดการตามข้อบังคับนั้นที่เมืองอ่างทองนี้เป็นขั้นแรก แบบแผนตามข้อบังคับใช้ได้ดีหมดทุกอย่าง เชื่อได้ว่าง่ายขึ้นแลดีขึ้นกว่าอย่างแต่ก่อนมาก

เวลาบ่ายข้ามไปตลาดเมืองอ่างทอง ตลาดนี้แต่ก่อนกระทรวงพระคลังรับซื้อไว้เป็นของหลวง เก็บค่าเช่ามาหลายปี ต่อมาตลิ่งพังเรือนแถวตลาดจะหักพังลงน้ำแลเหตุโสมในที่แห่งอื่น ๆ ข้างหลวงเทศาภิบาลขอเงินซ่อมแซมมาหลายปีก็ไม่สำเร็จ บัดนี้ตกลงยกตลาดนี้เป็นของพระคลังข้างที่ จะโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินข้างที่ให้ทำการซ่อมแซมแลเพิ่มเติมให้เรียบร้อย ผู้ว่าราชการเมืองกำลังคิดแบบแผนแลประมาณเงินอยู่ ถ้าทำสำเร็จจะได้ค่าเช่าดีแลจะส่งงามแก่บ้านเมืองมาก แต่ทุนคงจะมากสักหน่อย แต่ถึงกระนั้นถ้าคิดกับส่วนค่าเช่าดีกว่าทำโรงแถวในกรุงเทพ ฯ มาก

วันที่ ๙ สิงหาคม เวลา ๒ โมงเช้า ออกเรือจากเมืองอ่างทองไปแวะตรวจการอำเภอไชโย^๒ นายสิทธิเป็นนายอำเภอ การอำเภอเรียบร้อยดี ที่ว่าการอำเภอสรางขึ้นใหม่

^๑ อ่านรายละเอียดใน “ข้อบังคับเรือนจำสำหรับคุมขังนักโทษตามหัวเมือง,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๖ (ร.ศ. ๑๑๘): ๖๓๕ - ๖๔๖.

^๒ ปัจจุบันคือ อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของอำเภอเมืองอ่างทอง ห่างจากอำเภอเมืองอ่างทองทางบกประมาณ ๑๕ กิโลเมตร และทางน้ำประมาณ ๒๐ กิโลเมตร

พระมหาพุทธพิมพ์ (หลวงพ่อด) วัดไชโย

แบบเดียวกับที่อำเภอเมืองแต่ยังไม่แล้ว ออกจาก
ที่ว่าการอำเภอไปแวนนมัสการพระที่วัดไชโย^๑ ๗
เวลานี้ที่ศาลาทำน้ำตลิ่งพังจนศาลาจะพังลงน้ำ
ได้แนะนำให้พระครูเรียรายรื้อศาลาเลื่อน
เข้าไป เพราะตัวไม้และกระเบื้องศาลายังดี ถ้า
รื้อเวลานี้ยังไม่เปลืองเงินเท่าใดนัก ได้ไปตรวจ
ตลาดที่ข้างวัดไชโยซึ่งเป็นตลาดกร่องแครงมา
แต่ไร ๆ เป็นของพระยาอ่างทอง (อ่อน) ตั้งแต่
เมื่อครั้งสร้างพระวิหารวัดไชโย ขึ้นไปวัดไชโย
ที่ไร ได้นึกว่าจะไม่ได้เห็นตลาดนั้นโดยจะโรเร
เล็กไปเสียแล้วทุกคราวมา แต่ก็ได้เห็นตลาด
นั้นยังอยู่ทุกคราวมา จนคราวนี้อุส่าห์มีโรง
เพิ่มเติมขึ้นอีก ๓ ห้อง หวังใจว่าคงจะอยู่ได้ยื
ยต่อไป

พระยาสิงหนุราชรักษ์ ผู้ว่าราชการ
เมืองสิงหนบุรี กับหลวงพรหมประสาทศิลป์
นายอำเภอเมืองพรหมบุรีมาคอยรับอยู่ที่วัดไชโย ออกจากวัดไชโยแล่นเรือต่อขึ้นไปเมืองสิงหนบุรี

รวบรวมเนื้อเห็นที่ได้ตรวจราชการเมืองอ่างทองครั้งนี้ เป็นที่พอใจแลยินดีที่ได้เห็นหลวง
พัฒนกิจวิจารณ์มีความอุสาหะแลสามารถที่จะรักษาราชการบ้านเมืองให้เรียบร้อยเจริญขึ้น
ได้โดยลำดับมาตามการซึ่งควรจะเป็นได้ทุก ๆ อย่าง เมืองใดที่เสื่อมทราม เมื่อเปลี่ยนตัวผู้ว่า
ราชการเมืองจัดว่าไม่เป็นการยากแก่คนใหม่ เพราะถ้าตั้งใจทำแล้ว คงจะดีขึ้นได้มีมากก็น้อย
แต่การที่จะไปทำการแทนที่ซึ่งผู้ทำการแต่ก่อนได้รักษาราชการมาโดยเรียบร้อยเป็นความยาก
ของคนใหม่มาก เพราะจะต้องรักษาความดีทั้งปวงที่มีอยู่มิให้เสื่อมทราม และยังจะต้องอุสาหะ
จัดการให้ดียิ่งขึ้นด้วย แลเมืองอ่างทองนี้แต่เดิมเป็นที่เลื่องลือในกระบวนเสื่อมทราม เมืองหนึ่ง
พระยาอมรินทรฤไชย เป็นผู้ว่าราชการเมือง จัดการทำนุบำรุงบ้านเมืองเรียบร้อยเจริญขึ้น
เป็นอันมาก หลวงพัฒนกิจวิจารณ์มาแทนพระยาอมรินทรฤไชยตกอยู่ในที่ยากดังว่ามาแล้ว
แลหลวงพัฒนกิจวิจารณ์ยังมีความอุสาหะรักษาราชการทั้งปวงซึ่งพระยาอมรินทรฤไชยได้ทำไว้
มิให้เสื่อมทรามแลยังจัดการบ้านเมืองให้เจริญขึ้นได้โดยลำดับมา จึงเห็นว่าควรจะสรรเสริญอยู่

[พบข้อมูลเพียงเท่านี้ ไม่พบข้อมูลที่เดินทางต่อไปถึงเมืองพิษณุโลก]

^๑ ปัจจุบันคือ วัดไชโยวรวิหาร หรือวัดเกษไชโย ตั้งอยู่ที่ตำบลไชโย อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง
เป็นสถานที่ที่ประดิษฐานพระมหาพุทธพิมพ์ สร้างโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)

การเสด็จตรวจราชการมณฑลปาดินบุรี เมืองชลบุรี เมืองพนันนิคม
และเมืองฉะเชิงเทรา ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓)
(๓ - ๑๐ มกราคม ร.ศ. ๑๑๙)

รายงานเสด็จตรวจราชการเมืองชลบุรี เมืองพนันนิคม และเมืองฉะเชิงเทรา^๑
ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓)

ที่ ๒๑/๘๓๘

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๗ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๐

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
ด้วยเมื่อข้าพระพุทธเจ้าออกไปตรวจราชการเมืองชลบุรี เมืองพนันนิคม และเมือง
ฉะเชิงเทรา เมื่อเดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๙ ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดระยะทางที่ได้ตรวจแล้จ้ดราชการ
ในคราวที่ไปตรวจราชการนั้น ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
พร้อมกับจดหมายฉบับนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **ดำรงราชานุภาพ** ขอเดชะ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

^๑ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย ร.๕ ม.๒.๑๔/๓๙
เรื่อง รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปราจีน (๓ มกราคม ร.ศ. ๑๑๙ - ๑๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๒).

จดหมายรายวัน
สนามติกระทรงมทไทยไปตรวจราชการเมืองชลบุรี เมืองฉะเชิงเทรา
เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๔

วันที่ ๓ มกราคม โดยสารรถไฟปากน้ำออกจากกรุงเทพฯ เวลา ๒ โมงเช้า ไปลงเรือ
อรรถเรศ^๑ ที่เมืองสมุทรปราการ พระยาชลยุทธโยธินทร์^๒ ได้เป็นธุระช่วยจัดรถส่น^๓ แล
จัดเรือให้ไปในที่ขยนี้ ตัวพระยาชลยุทธโยธินทร์กับพระยาสุขมณีนยวินิต^๔ ได้ตามไปส่งถึง
เมืองสมุทรปราการ ที่นั่นพระสมุทบุรานุรักษ์แลกรมการนายทหารก็ได้มาคอยต้อนรับ
ตามธรรมเนียม

^๑ เรืออรรถเรศรัตนาศน์ หรือเรืออรรถเรศรัตนาศน์ (ลำที่ ๑) เป็นเรือยอชท์ (ตัวเรือไม้แต่โครงเหล็ก)
พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ แห่งฝรั่งเศส รับสั่งให้ทางไซง่อนจัดเรือลำนี้ เข้ามาถวายรัชกาลที่ ๔ ขึ้นระวางประจำการ
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖

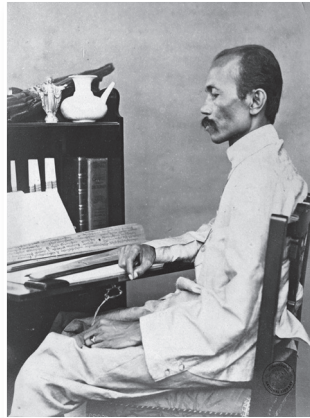
^๒ พระยาชลยุทธโยธินทร์ (André du Plessis de Richelieu) หรือ กัปตัน ริเชอลิเยอ เป็นชาวเดนมาร์ก
เชื้อสายฝรั่งเศส เริ่มเข้ามารับราชการในกองทัพอเรือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๘ เป็นผู้บังคับกองเรือพิทยมรณยุทธ
(Regent) ที่ภูเก็ต เป็นผู้ออกแบบและควบคุมการก่อสร้างป้อมพระจุลจอมเกล้า เป็นผู้นำทหารเรือชาวเดนมาร์ก
เข้าร่วมรบต่อสู้กับกองเรือฝรั่งเศสที่ปากน้ำในวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ขณะดำรงตำแหน่งรองผู้บัญชาการ
ทหารเรือ ภายหลังการรบได้รับพระราชทานยศเป็นพลเรือตรี พระยาชลยุทธโยธินทร์ ต่อมาดำรงตำแหน่ง
เป็นพลเรือโท พระยาชลยุทธโยธินทร์ ผู้บัญชาการทหารเรือ ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๖

^๓ รถส่น หรือรถชาลูน คือ รถยนต์ขนาดใหญ่นั่งได้ ๔ - ๗ คน

^๔ พระยาสุขมณีนยวินิต (ปั้น สุขุม) บุตรนายกัณและนางผึ่ง ชาวเมืองสุพรรณบุรี บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏ
ตามลำดับ คือ ขุนวิจิตรวรสาสน์ กรมพระอาลักษณ์ หลวงวิจิตรวรสาสน์ พระวิจิตรวรสาสน์ พระยาสุขม
ณีนยวินิต และเจ้าพระยาอมราช เป็นเลขานุการสนามติกระทรงมทไทย ข้าหลวงพิเศษจัดการเมือง
สงขลาและเมืองพัทลุง ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช สนามติกระทรงมทโยธาธิการ สนามติ
กระทรงนครบาล สนามติบังคับบัญชา (รวมกระทรงนครบาลเข้าเป็นกระทรงเดียวกับกระทรงมทไทย)
และผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร
รัชกาลที่ ๘ ถึงแก่อสัญกรรมเมื่อวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ เป็นต้นสกุล สุขุม

พระยาชลยุทธโยธินทร์
(André du Plessis de Richelieu)

พระยาสุทมนัษวินิต (ปั้น สุทุม)

ข้าราชการที่ไปด้วยในคราวนี้คือ พระยาสุนทรบุรี^๑ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี ซึ่งยังป่วยหมอให้ออกไปรักษาตัวอยู่ชายทะเลได้โดยสานไปด้วยคน ๑ หลวงอนุชิตพิทักษ์ ข้าหลวงสรรพากรมณฑลปาดังบุรี ๑ นายใหญ่ในกระทรวงมหาดไทย พนักงานตรวจการเรือนจำ ๑ ขุนแพทย์วิเศษหมอ ๑ กับเสมียนแลคนใช้พอสมควร

เวลา ๓ โมงเช้าได้ครวบน้ำใช้จักรเรืออรรถเรศออกจากเมืองสมุทรปราการไปถึงอ่างศิลาเวลาบ่าย ๒ โมง พระยาชลบุรานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองชลบุรีกับกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยกำหนดผู้ใหญ่บ้านในอำเภออ่างศิลา ทั้งพระนรินทร์รังสรรค์ ผู้บังคับการทหารเรือได้มาคอยรับด้วย ขึ้นพักอยู่ที่อาไศรยสถาน^๒

^๑ คือ พระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงคราม (ชม สุนทรารชุน) เป็นบุตรพระสุนทรทรมาดย์ (คล้าย) มารดาเป็นธิดาของพระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏตามลำดับ คือ จมื่นมณฑลพิทักษ์ ปลัดกรมตำรวจ หลวงเสนีพิทักษ์ พระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองนครไชยศรี แล้วได้เลื่อนเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี และเจ้าพระยาศรีวิไชยชนินทร์ ถึงแก่สัญกรรมเมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นต้นสกุล สุนทรารชุน

^๒ อาไศรยสถาน หรือสถานพักฟื้นตากอากาศสำหรับผู้ป่วย ปัจจุบันคือ “พระตำหนักมหาราช” และ “พระตำหนักราชินี” ภายในพิพิธภัณฑสถานพระเกียรติ ๗๒ พรรษามหาราช ตำบลอ่างศิลา อำเภอเมืองชลบุรี จังหวัดชลบุรี อาคารทั้งสองหลังสร้างขึ้นตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ และพระราชทานนามแก่อาคารทั้งสอง โดยอาคารหลังใหญ่สีขาว มีนามว่า “พระตำหนักมหาราช” ส่วนอาคารหลังเล็กสีแดงมีนามว่า “พระตำหนักราชินี” แต่ประชาชนนิยมเรียกอาคารทั้งสองแห่งนี้ว่า “ตึกขาว” และ “ตึกแดง”

ตึกอาไศรยสถานทั้ง ๒ แห่งนี้เป็นตึกมีมาแต่เดิมแต่ชำรุดชืดโสมอาไศรยไม่ได้ ครั้นเมื่อ
ศก ๑๑๖ ในการเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเวลาเสด็จประทับอยู่ใน
ยุโรป สมเด็จพระบรมราชินีนาถทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ บริจากพระราชทรัพย์
ในส่วนพระองค์พระราชทานให้ซ่อมแซมตึกทั้ง ๒ หลัง ทั้งสร้างเครื่องตั้งเต้สำหรับตึกจัดเป็น
อาไศรยสถานสำหรับสาธารณประโยชน์ แล้วเสร็จในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เสด็จกลับคืนพระนคร ทรงอนุโมทนาแล้วจึงพระราชทานนามตึกทั้ง ๒ หลัง ให้เรียก
ตึกหลังใหญ่ว่า ตึกมหาราช แลตึกหลังเล็กนั้นให้เรียกว่า ตึกราชินี สืบมา ผู้ใดจะอาไศรยเป็น
ที่พักรักษาตัว เมื่อได้รับอนุญาตของสนามตึกระหวงมทไทยแล้ว ก็ไปอาไศรยได้ไม่ต้อง
เสียค่าเช่าอย่างใด แต่เต็มใจช่วยเกื้อหนุนในการรักษาอาไศรยสถานนี้คนละมาน้อยเท่าใด
ก็ได้ตามเจตนา

ได้ตรวจดูสมุทรายชื่อผู้ที่ได้ไปพักอาไศรยสถานตั้งแต่ศก ๑๑๘ มาจนบัดนี้มี ๒๐ ราย
ผู้อาไศรยได้ให้เงินบำรุงอาไศรยสถานทุก ๆ ราย มีจำนวนเงินตั้งแต่รายละ ๑๐๐ บาท ลงมา
จนถึง ๕ บาท ตามเวลาที่ได้อาไศรยอยู่นานบ้าง เพียง ๒ วันบ้าง มีจำนวนเงินบำรุง
อาไศรยสถานที่ได้รับที่อ่างศิลา ๓๓๐ บาท แลที่ได้รับในกรุงเทพ , ก็ยังมีอีกบ้าง รวมเบ็ดเสร็จ
กว่า ๔๐๐ บาท ถ้ามีผู้อาไศรยแลผู้อาไศรยอุปการะต่อไปดังได้เป็นมาในสองปีนี้ เห็นว่าเงิน
บำรุงจะพอซ่อมแซมอาไศรยสถานได้ แต่ยังไม่คุ้มถึงเงินเดือนคนรักษา

ได้ตรวจดูการซ่อมแซมแลเครื่องแต่งแลเครื่องใช้ในอาไศรยสถานทำพอใช้ได้ไม่เลว
แต่การรักษายังไม่ดียังไม่ได้ซ่อมแซมเสมอตามฤดูกาล ครังนี้เป็นการตระเตรียมรับเสนาบดี
จึงเกลี้ยเกลียวเรียบร้อย แต่เชื่อว่าไม่เรียบร้อยอยู่อย่างนี้เสมอ มีพยานแลเห็นได้ที่ม
รอยปูนแตกกระเทาะยังซ่อมไม่ทัน สึกยังทาไม่ทั่วแลไม่แห้งทันเวลาที่ไปถึงในคราวนี้
อีกประการหนึ่งเครื่องใช้เครื่องแต่งสำหรับสถานก็ยังบกพร่องอยู่หลายอย่าง ทั้งดูยังไม่มีใคร
เข้าใจว่าเป็นหน้าที่ของใครจะทำอย่างใดในการรักษาอาไศรยสถานนี้ จึงได้เรียบเรียง
ข้อบังคับสำหรับการรักษาอาไศรยสถานที่อ่างศิลามอบให้พระยาชลบุรานุรักษ์ไว้ดังนี้

หมวดที่ ๑

ว่าด้วยการรักษา

ข้อ ๑ เครื่องใช้ในห้องนอน ห้องน้ำ ห้องกินเข้า ให้เก็บไว้ประจำในห้องนั้น ๆ เครื่องใช้
สำหรับเกลี้ยงซึ่งเป็นที่เปิด ให้เก็บรวมไว้ในห้องกินเข้า

ข้อ ๒ เตียงนอนเตียง ๑ ต้องมีมุ้งไว้สำหรับเตียง ๒ หลัง ผ้าปูที่นอน ๒ ผืน ปลอกหมอน ๆ
ละ ๒ ปลอก สำหรับเครื่องล้างหน้าต้องมีผ้าเช็ดตัวขนหนู ๒ ผืน ผ้าเช็ดหน้าขนหนู ๒ ผืน

สำหรับเตียงนอนต้องมีที่นอนเตียงละอัน หมอนเตียงละ ๒ ใบ เครื่องผ้าเหล่านี้จะทำ
ตู้เก็บรวมกันไว้ในห้องใดห้องหนึ่งก็ได้ แต่ต้องชักฟอกให้สะอาดอยู่เสมอ คือ เวลาผู้อาไศรย
กลับไปแล้วต้องชักที่เดียวไว้ทันทายผู้ที่มาอาไศรยใหม่

ข้อ ๓ ให้มีโคมแขวนตามเฉลียงแลห้องกินข้าวพอให้แสงสว่าง แลตามห้องนอนให้มี
โคมตั้งห้องละใบ ห้องน้ำให้มีโคมติดฝาห้องละใบ โคมเหล่านี้ต้องมีหลอดไว้โคมละ ๒ หลอด
แลคอยตรวจตรา อย่าให้กระจุบรั่ว

หมวดที่ ๒

ว่าด้วยการรับผู้อาไศรย

ข้อ ๔ เมื่อผู้อาไศรยนำใบอนุญาตออกมา ให้ผู้รักษาสถานเปิดแลจัดสถานที่ให้
ให้เขาอยู่ตามใบอนุญาต ต้นใบอนุญาตนั้นผู้รักษาสถานเก็บไว้ แลให้จดลงในสมุดบัญชี
สำหรับสถานด้วยจงทุกราย เมื่อผู้อาไศรยไปแล้ว ให้พนักงานรักษาจดสลักหลังลงในต้นใบ
อนุญาต ว่าผู้อาไศรยนั้นได้มาอยู่ตั้งแต่วันใดจนวันใด แลได้ให้เงินหรือให้สิ่งของสำหรับบำรุง
สถานเท่าใด แลส่งต้นใบอนุญาตนี้ไปยังที่ว่าการเมืองจงทุกคราว

ข้อ ๕ เมื่อผู้อาไศรยได้เข้าอยู่ในสถานแล้ว ให้ผู้รักษานำสมุทลงนามไปให้เขาลงชื่อ
ถ้าเขาให้เงินบำรุงสถานเท่าใด ให้ผู้รักษาทำใบเสร็จให้เขาเป็นสำคัญ แต่ถ้าเขาว่าจะไปให้เงิน
ในกรุงเทพฯ ไม่ต้องทำใบเสร็จให้

ข้อ ๖ ตัวเงินบำรุงสถานซึ่งผู้อาไศรยให้ไว้แก่ผู้รักษามากน้อยเท่าใด ต้องไปไว้ยังคลัง
เมืองชลบุรีทั้งสิ้น จะใช้สอยเท่าใดให้ไปเบิกต่อคลังเมือง

หมวดที่ ๓

ว่าด้วยการซ่อมแซม

ข้อ ๗ การซ่อมแซมสถานโดยปรกติ ให้ทำน้ำปูนปีละครั้ง ๑ ทาสีสอง [ปี] ครั้งหนึ่ง

ข้อ ๘ ถ้ามีการชำรุดเกิดขึ้นคือ หลังคารั่วกิติ หรือสิ่งใดแตกหักชำรุดกิติ ต้องซ่อมแซม
แก้ไขโดยทันทีจะทอดทิ้งไม่ได้

หมวดที่ ๔

ว่าด้วยการตรวจ

ข้อ ๙ ผู้รักษาต้องเปิดสถานตรวจตราด้วยตนเอง ๓ วันครั้ง ๑ อย่าให้ขาดได้

ข้อ ๑๐ ผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี หรือปลัดต้องมาตรวจรักษาสถานไม่น้อยกว่าเดือนละ
ครั้ง ๑ อย่าให้ขาดได้ แลในการตรวจนั้นต้องตรวจให้การเปนไปได้ดังข้อบังคับนี้

หมวดที่ [๕] ว่าด้วยรายงาน

ข้อ ๑๑ ผู้รักษาสถานต้องทำรายงานยื่นผู้ว่าราชการเมืองชลบุรีเดือนละ ๑ ครั้ง ในรายงานนั้นให้บอกรายชื่อผู้ที่ได้มาอาศรัยในเดือนนั้น แลเงินหรือสิ่งของที่ได้รับหรือได้ซื้อขึ้นในเดือนนั้น รายการที่สิ่งของหรือสถานชำรุดชำชอม แลที่ได้ทำการซ่อมแซมในเดือนนั้น ทั้งจำนวนเงินที่ได้ใช้จ่ายไปในเดือนนั้น แลให้ผู้ว่าราชการเมืองลงความเห็นแล้วส่งไปยังกระทรวงมหาดไทยทุกเดือน

เวลาบ่าย ๔ โมงได้ไปตรวจที่ว่าการอำเภออ่างศิลา นายเสนห์ เปนนายอำเภอแบบแผนการอำเภอยังคลาดเคลื่อนอยู่มาก แลเห็นได้ว่าเพราะกรรมการอำเภอขาดความรู้ แลผู้ว่าราชการเมืองไม่ตรวจตราให้เข้มงวด ค่อยยังชั่วอยู่แต่การสรรพากร เพราะมีเจ้าพนักงานคอยตรวจตราอยู่เสมอ อำเภออ่างศิลานี้ท้องที่ก็เล็ก จำนวนราษฎรก็ไม่กี่พันคน ผลประโยชน์แผ่นดินเก็บได้ในอำเภอนี้ปี ๑ ประมาณ ๑๐๐ ชั่ง^๑ ถ้าจะว่าโดยขนาดควรจะรวมไว้ในอำเภอมืองชลบุรี เพราะระยะทางไปมาเพียง ๒๐๐ เส้นเสศ^๒ หากควรจะแยกออกเป็นอำเภอหนึ่งต่างหากไม่ แต่มีความจำเป็นอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยที่ออ่างศิลานี้มักมีผู้มีบรรดาศักดิ์แลชาวต่างประเทศไปมาอาศรัย แลในฤดูลมเหนือเรือไฟไปมากับต่างประเทศไปจอดบนทุกสินค้าที่นี้ มีผู้คนต่างชาติต่างภาษาสาส์อน ถ้าไม่มีเจ้าพนักงานประจำอยู่ที่ออ่างศิลา ให้แต่กำนันปกครองคงจะไม่เรียบร้อย ถึงกระนั้นก็ดี ถ้าจะมีเพียงปลัดอำเภอเมืองแยกมาตั้งอยู่ที่ออ่างศิลา หรือมีนายอำเภออ่างศิลาต่างหาก แต่ให้มีผู้ช่วยแต่น้อยคนที่พอแก่ราชการ แลไม่เปลืองพระราชทรัพย์ ที่ตั้งกรรมการอำเภออ่างศิลาเดิมชุดมีกรรมการอำเภอถึง ๔ คนอย่างทุกวันนี้ เห็นว่าเกินแก่ประโยชน์แลความจำเป็น ควรจะลดลงคงมีเพียงเท่าที่ว่ามีมาแล้ว ตรวจที่ว่าการอำเภอแล้วเดินไปทางหมู่บ้านออ่างศิลาเห็นยังบริบูรณ์เสมออยู่ไม่ชำชอมลงกว่าแต่ก่อน ไปแวะที่วัดใน เจ้าอธิการเที่ยง ว่าที่พระครูเจ้าคณะแขวงออ่างศิลาได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นในวัดนี้ มีนักเรียนกว่า ๒๐ คน ใช้เรียรายเงินกรรมการแลผู้ปกครองเด็กให้เป็นเงินเดือนครูได้ไม่เสมอกัน บางเดือนครูได้เงินเดือนมาก บางเดือนครูได้เงินเดือนน้อย พอกล้งแก่งสอนมาได้ แลเห็นได้ว่าคงจะเป็นความหนักใจของเจ้าอธิการมากอยู่โรงเรียนนี้ พระอัมราพิรัชชิต ผู้อำนวยการศึกษามณฑลปาจิณบุรีได้ขนานนามไว้ว่าโรงเรียนเสลัมพันธ์พิทยากร^๓ ดูจัดแลรักษาเรียบร้อยสะอาดสอาดดี ได้ความว่าในอำเภออ่างศิลา

^๑ เท่ากับ ๘,๐๐๐ บาท

^๒ ประมาณ ๘,๐๐๐ กว่าเมตร (๑ เส้น เท่ากับ ๔๐ เมตร)

^๓ โรงเรียนเสลัมพันธ์พิทยากร ตั้งขึ้นเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ ใช้ศาลาดิน วัดออ่างศิลาในเป็นที่ศึกษาเล่าเรียน ปัจจุบันคือโรงเรียนพระตำหนักมหาราช

มีโรงเรียนเดียวเท่านั้น พิศราห์เห็นว่าเพียงโรงเรียนเดียวเท่านั้น ถ้าจัดให้ดีก็พอ เพราะหมู่บ้าน
ราษฎรแถวนี้จะส่งเด็กไปเล่าเรียนก็พอเดินไปมาได้ไม่ไกลนัก

วันที่ ๔ มกราคม ตอนเช้าอยู่พักเอาแรงไม่ได้ไปไหน พิศราห์ดูเห็นว่าที่อ่างศิลา
ถ้าทำโทรเลขให้เนื่องกับสะเตแซนเมืองชลบุรีได้ดูเหมือนจะมีประโยชน์อยู่ ระยะทางเพียง
๒๐๐ เส้นเสศ ทางโทรเลขไปศรีราชาก็ผ่านไปไม่ห่างอ่างศิลานัก อาไศรยเสาเดิมได้สัก
ครึ่งทาง ต้องทำเสาใหม่ไม่กี่มากน้อย โดยปรกติใช้เพียงโทรศัพท์ก็จะพอเป็นประโยชน์แก่
ราชการ แลเป็นประโยชน์แก่ผู้ไปมาอาไศรยอ่างศิลา เมื่อถึงฤดูเรือเมล์มาทอดบันทุกของ
ที่อ่างศิลา เปิดเป็นออฟฟิศโทรเลขชั่วปีละคราว ก็จะเป็นประโยชน์แก่การค้าขายดีอยู่

เวลาบ่ายขึ้นมาไปเที่ยวข้างหลังบ้านอ่างศิลาไปจนถึงบ้านปึก^๑ พื้นที่ข้างหลังบ้าน
อ่างศิลาเป็นที่นาสลักับที่ไร่แลสวนหมากมะพร้าวตลอดไป ที่นาไม่สู้ดี เพราะเป็นที่ทราย
ทำไม้ใครได้ผล ปีนี้ที่อื่น ๆ เข้างามตลอด ที่นาหลังอ่างศิลาแลดอนริมทะเลหลังเมืองชลบุรี
ก็ไม่ได้ผลดี ที่สวนหมากมะพร้าวงามมาก สังเกตตามที่เคยดูมาแต่ที่อื่น ดังเช่นหัวเมือง
ชายทะเลทางแหลมมลายู เข้าใจว่าพวกทำสวนหมากมะพร้าวทางอ่างศิลาเมืองชลบุรี
คงจะรวยกันมาก ๆ เพราะแลดูต้นไม้ที่ปลูกกองงามสดชื่นดีทุกแห่ง ต่อเมื่อไปสนทนากับ
ราษฎรเจ้าของสวน จึงไปได้ความผิดกับคาด ต้นมะพร้าวทางชายทะเลแหลมมลายูปลูก
พอออกผลแล้ว เจ้าของเป็นคาดได้ว่า ปีหนึ่งคงจะได้เงินต้นละเท่านั้น ทำเองก็ได้หรือจะให้
ผู้อื่นเช่าถือไปทำก็ได้ มีต้นมะพร้าวทางแหลมมลายูเหมือนมีตึกแถวสร้างไว้เก็บค่าเช่า
ทางเมืองสมุทรสงครามแลในมณฑลกรุงเทพฯ ก็ทำนองเดียวกัน เข้าใจว่าทางแหลมมลายู
ผลประโยชน์ที่เก็บได้จากมะพร้าวต้นหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๓ บาท หัวเมืองที่ใกล้กรุงเทพฯ ยิ่งได้
มากกว่านั้น แม้ที่เมืองชลบุรีในเวลานี้ราคามะพร้าวขายกัน ๑๐ ใบบาท พวกเจ้าของสวน
มะพร้าวที่อ่างศิลาแลเมืองชลบุรีก็ไม่บริบูรณ์ผลประโยชน์ เพราะมะพร้าวทางนี้ถึงต้นงาม
ผลไม่ออกเสมอ บางปีก็ออกมากบ้าง บางปีก็ออกน้อย สุดแล้วแต่ฝนตกมากตกล้น
ตามฤดูปี ถ้าแล้งจัด ๆ ถึงต้นไม่ตาย มะพร้าวที่ปลูกไว้สวนละมาก ๆ ปี ๑ จะมีผลให้เก็บ
ไม่กี่ต้น ได้ความว่าถ้าคิดถัวกันสวนมะพร้าวในแคว้นนี้ได้เงินปี ๑ ประมาณต้นละไม่เกิน
๒ สลึง ต้นหมากก็ไม่แน่ว่าทำนองเดียวกัน การหากินของราษฎรในแคว้นนี้ได้ตามที่พิศราห์
ดูเป็น ๒ จำพวกคือ พวกหนึ่งหาปลาเป็นการประจำ พวกหนึ่งทำการเพาะปลูก คือเรียกสวน
ไธนาเป็นการประจำ ผู้หญิงทอผ้าขายในเวลาว่างการอื่นทั้ง ๒ จำพวก ฟันงูที่ขายในตลาด
เมืองชลบุรีเป็นผ้าไปจากอ่างศิลาโดยมาก ในเวลาการหากินที่เป็นพื้นผิเคือง เช่น ปลา
ไม่เข้าละมุกดี หรือฝนแล้งทำเรียกสวนไธนาไม่ได้ผลก็ดี ราษฎรทั้งสองจำพวกที่ว่ามาแล้ว

^๑ ปัจจุบันคือ ตำบลบ้านปึก อำเภอเมืองชลบุรี จังหวัดชลบุรี

เคยเข้าป่าตัดไม้มาขายทดแทนผลประโยชน์ ตั้งแต่บริษัทศรีราชารับทำป่าไม้ ราษฎรชาวอ่างศิลาพากันร้องว่า ขาดทางหาเลี้ยงชีพไปอย่าง ๑ ในปีนี้อยู่ข้างพากันขัดสน ได้ทราบว่ามีบริษัทได้ยอมอนุญาตให้ราษฎรชาวบางพระเข้าตัดไม้ในป่าได้ แต่ไม่ยอมให้พวกอ่างศิลาเข้าตัด เพราะเหตุที่อยู่ต่างอำเภอกันกับป่าไม้ ได้ความจากที่สนทนากับกำนันผู้ใหญ่บ้านแลราษฎรชาวอ่างศิลาดังนี้ จึงรับว่าจะไปพูดกับบริษัทดู

ข้ากลับแวะเยี่ยมตอบพระยาวิสูตรสาครดิษฐ์^๑ เวลานี้อายุได้ ๘๒ ปี ด้วยแข็งแรงเดินเหินไปไหนไปได้เป็นแต่ในตาไม้ไคร้เหิน บ้านพระยาวิสูตรที่มาสร้างอยู่ที่อ่างศิลาทำเป็นเรือนไม้ไม่ใช้สำหรับความงดงาม เอาแต่ความสบาย ดูสบายดีจริง ด้วยเป็นเรือน ๒ ชั้นยาวมีเฉลียงใหญ่รอบตัว ข้างในอากาศเดินได้สดวกไม่ร้อนเหมือนกับเรือนอื่นๆ เครื่องตกแต่งมีแต่พอใช้สอยสำหรับความสบายเป็นประมาณ

แต่เดิมหมายว่าจะพักอยู่อ่างศิลาจนวันที่ ๗ จึงไปเมืองพนัสนิคม แต่ไปคิดเห็นว่าไปพักอยู่เมืองชลบุรีจะตรวจราชการได้สดวกกว่า แลทางที่จะเดินบกไปเมืองพนัสนิคมจากเมืองชลบุรีก็ใกล้เข้า พอได้ระยะเกวียนเดินวันหนึ่งดีกว่าไปเมืองพนัสนิคมจากอ่างศิลา จึงตกลงแก้ไขโปรแกรมใหม่

วันที่ ๕ มกราคม เวลาเช้าให้เรืออรรถเรศวรรับพระยาสุนทรบุรีไปส่งที่บางพระ เพื่อจะให้ไปอยู่พักรักษาตัวที่นั่น แลกรมทหารเรือรับจัดเสเตแซ่นทหารให้เป็นที่พักด้วย

เวลา ๕ โมงเช้า พอขึ้นเต็มฝั่งจึงลงเรือกันเขียงที่อ่างศิลาผูกพวงเรือฉลอมแล่นไปเมืองชลบุรี ประมาณชั่วโมงหนึ่งถึงที่ขึ้นทางสะพานหลวง พระยาภักดีณรงค์ ผู้ว่าราชการเมืองจะเข้ทราบกับกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยแลกำนันผู้ใหญ่บ้านเมืองชลบุรีมาคอยรับ ขึ้นไปพักอยู่ที่เสเตแซ่นทหาร

เดินขึ้นทางสะพานหลวงวันนี้ มีความรำคาญใจด้วยสะพานชำรุดซุดโครม เสียส่งาราศรีบ้านเมือง ไม่ใช่จะฟังชำรุดซุดโครม ได้รู้เห็นว่าซุดโครมตั้งใจจะซ่อมแซมมานานแล้ว ที่สุดพระยาชลบุรานุรักษ์ก็ได้เรียรายได้เงินกว่า ๒๐๐๐ บาท ซื้อไม้เสาแลไม้เหล็ยที่จะเลื่อยทำกระดานมากองไว้เป็นอันมากแล้ว แต่เหตุใดจึงยังไม่ได้ทำ ไล่เลียงดูก็ไม่ได้ความ พระยา

^๑ พระยาวิสูตรสาครดิษฐ์ หรือกัปตันจอห์น บุษ (Captain John Bush) เป็นชาวอังกฤษ เกิดเมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๖๒ ในรัชกาลที่ ๔ ได้ว่าจ้างให้มาทำหน้าที่พัฒนากิจการเจ้าท่า ในตำแหน่ง “เจ้าท่า” คนแรก เรียกกันว่า “หันประมาสะแตม” (Habous Master) โดยมีการลงนามในสัญญาระหว่างไทยกับอังกฤษ เมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๒ (ส่งผลให้วันที่ ๕ สิงหาคมของทุกปีเป็นวันคล้ายวันสถาปนากรมเจ้าท่า) ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ พระวิสูตรสาครดิษฐ์ ปฏิบัติหน้าที่เป็นเจ้าท่ายุโรปขึ้นกับกรมท่ากลาง และได้เลื่อนเป็นพระยาวิสูตรสาครดิษฐ์ รับราชการในตำแหน่งเจ้าท่า จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๗ นอกจากนี้ กัปตันบุษยังได้จัดตั้งอุเรือบางกอกติดอกกัมปนาทขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๐๘ ทำให้ไม่ต้องลากเรือไปซ่อมที่สิงคโปร์อีก ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๔

ชลบุรานุรักษ์ใช้คำอธิบายคำว่า “จะทำ” คำนี้เห็นว่าไม่ควรจะใช้ในราชการที่เป็นความจริง เพราะลงความสักแต่กล่าวว่า “จะทำ” แล้วรอไปอีกร้อยปีก็จะได้อยู่เสมอ ทำก็ทำลง ไม่ทำก็อย่าทำ ได้ขอให้พระยาชลบุรานุรักษ์กำหนดวันให้แน่ว่า ตะพานหลวงที่เมืองชลบุรีนี้จะแล้วเมื่อใด พระยาชลบุรานุรักษ์ขอเวลา ๖ เดือน จึงยอมกำหนดให้ว่า จะถือว่าวันที่ ๑ สิงหาคม ศก ๑๒๐ ตะพานนี้เป็นซ่อมแซมสำเร็จ

เวลาบ่ายไปตรวจการอำเภอเมือง นายผาดเป็นนายอำเภอคูมิอุปนีไสยอยู่ข้างแต่ความรู้อย่างต่ำ ถึงกระนั้นยังดีกว่าอำเภออ่างศิลา ที่ว่าการอำเภอได้ทำเป็นเครื่องไม้จริงเสร็จแล้ว ตรวจที่ว่าการอำเภอแล้วไปตรวจที่ว่าการเมือง การปลูกสร้างที่ทำการราชการในเมืองชลบุรีมีแปลกตาขึ้นกว่าเมื่อไปตรวจในศก ๑๑๘ คือ สร้างที่ว่าการเมืองหลังหนึ่ง ศาลหลังหนึ่ง ตรารหลังหนึ่ง เป็นเครื่องไม้จริงทำขึ้นใหม่ในปีนี้ได้เรียบร้อยดี ศาลทำดีมาก ในเวลานี้ยังกำลังแต่งตัวไม้จะปลูกสร้างสำเร็จในปีนี้อีกสองหลัง คือ ที่ทำการสรรพากรหนึ่งหลัง ที่สำนักสำหรับข้าราชการไปมาพักอาศัยอีกหนึ่งหลัง แลเห็นได้ว่าพระยาชลบุรานุรักษ์ได้อาเป็นธุระในการปลูกสร้างสถานที่ต่าง ๆ สำหรับราชการมาก ต้องนับว่าเป็นที่พอใจอยู่อย่างหนึ่ง ได้ตรวจดูยอดทะเบียนต่าง ๆ ในเมืองชลบุรีมีจำนวนข้าราชการที่มีตำแหน่งรับพระราชทานเงินเดือน ๑๓๒ คน ไม่นับตำรวจภูธร เห็นว่าจำนวนคนรับเงินเดือนมีมากเกินไปกว่าที่ควรจะมี เพราะอำเภอเมืองชลบุรีเป็นอำเภอคนน้อย ๆ ควรจะตัดจำนวนกรมการอำเภอให้เบา พระราชทรัพย์ได้อีก เรื่องนี้กลับเข้ามาถึงกรุงเทพ , จึงจะตรวจจัดไป การปกครองท้องที่รวมทั้งเมืองบางละมุงแลเมืองพนัสนิคม ซึ่งเป็นเมืองจัตวาอยู่แต่ก่อนแบ่งเป็น ๘ อำเภอ จำนวนสามโนครวมมีกำนัน ๖๗ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๑๐๐๙ คน ราษฎรชาย ๒๘๖๕๘ คน หญิง ๒๕๙๒๕ คน รวมราษฎร ๕๔๕๘๓ คน มีหลังคาเรือน ๑๔๔๕๑ หลัง เรือ ๒๑๘๓ ลำ เกวียน ๔๔๐๔ เล่ม สัตว์พาหนะมีโค ๒๗๑ โค กระบือ ๒๒๘๓๔ ตัว ม้า ๙๙๕ ตัว

การสรรพากร ผลประโยชน์แผ่นดินเก็บได้ในศก ๑๑๘ เงิน ๘๑๐๗๖ บาท ๕๕ อัฐ^๑ มากกว่าศก ๑๑๗ เงิน ๑๑๖๙๒ บาท ๔๘ อัฐ รายการที่เงินขึ้นมาก คือ ค่านา ขึ้นเพราะตรวจเก็บดีขึ้น ที่จริงนาในศก ๑๑๘ ทำไม่ใครได้ผล ค่านาศกนี้คงจะขึ้นมากเพราะนาทำได้ผลมากทั่วกัน เว้นแต่ที่ชายทะเลเล็กน้อย ค่าน้ำสมพัชรในศก ๑๑๘ เงินก็ขึ้นมากอยู่ เพราะตรวจเก็บละเอียดเข้า แต่ในศก ๑๑๙ คงจะไม่ขึ้นกว่าศก ๑๑๘ จำนวนเงินสรรพากรศก ๑๑๘ รายที่ยอดเงินตกมากคือ สรรพภาษี เพราะเลิกภาษีภายในเสียหลายอย่าง แต่ในศก ๑๑๙ นี้เงินคงจะกลับขึ้นด้วยน้ำตาทรายออกมากกว่าศกก่อน ๆ เป็นอันมาก ในเวลานี้การปลูกไร่อ้อยทำน้ำตาทรายในเมืองชลบุรีกำลังเจริญ มีโรงหีบในปีนี้น่า ๘๐ โรง แลยังจะเจริญได้อีก

^๑ ๖๔ อัฐ เท่ากับ ๑ บาท

การคลัง รวมเงินรายรับตั้งแต่เดือนเมษายนถึงเดือนพฤศจิกายน ศก ๑๑๙ เงิน ๙๙๗๖๗ บาท ๕๖ อัฐ รวมจ่ายเงิน ๘๕๐๙๙ บาท ๔๗ อัฐ เหลือเงินคงคลังในเวลานี้ ๑๔๖๖๘ บาท ๙ อัฐ

เหตุการณ์โจรผู้ร้ายในศก ๑๑๙ นี้ มีโจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ ๓ ราย ปล้นราย ๑ ฆ่ากันตาย ๒ ราย ได้ตัวผู้ร้าย ๑ ราย ไม่ได้ตัว ๒ ราย ผู้ร้ายลักเล็กน้ย ๑๕๔ ราย ได้ตัวผู้ร้าย ๖๒ ราย ได้แต่ของกลาง ๑๕ ราย ไม่ได้ตัว ๗๗ ราย

จำนวนนักโทษในเรือนจำ มีนักโทษในระหว่างพิจารณา ๒๘ คน ที่ศาลตัดสินแล้ว ๔๘ คน รวมนักโทษ ๗๖ คน เป็นชาย ๗๓ คน เป็นหญิง ๓ คน การปกครองเรือนจำยังจัดไม่ตรงตามข้อบังคับตลอด นายนาทพำมรงค์ไม่ใคร่เข้าใจข้อบังคับ ที่สุดข้อบังคับที่ดีพิมพ์ก็ไม่มีไว้สำหรับตรา จึงได้ให้เวลา ๒ เดือน ที่นายนาทพำมรงค์จะต้องเรียนข้อบังคับให้รู้และเข้ามาสอบให้ได้ แต่ในเวลานี้ได้ให้นายใหญ่ไปตรวจจัดการเรือนจำให้เป็นแบบแผนไปพลาง เมื่อได้ตรวจจัดการเรือนจำเมืองชลบุรีแล้ว ให้นายใหญ่ไปตรวจเรือนจำอื่นในมณฑลปาดินบุรีต่อไป

การศาลเมืองชลบุรีได้ตรวจบาญชียอดสารบบที่หลวงพินิจดุลอุฏ์ทำยื่น มีจำนวนความค้างมาแต่ศก ๑๑๘ แพ่ง ๖๓ เรื่อง อาญา ๗๕ เรื่อง รวม ๑๓๘ เรื่อง ความเกิดใหม่ในศก ๑๑๙ แพ่ง ๒๘๓ เรื่อง อาญา ๑๕๖ เรื่อง รวม ๔๓๙ เรื่อง รวมความเก่าใหม่ ๕๗๗ เรื่อง ได้พิพากษาแล้วไป แพ่ง ๓๐๓ เรื่อง อาญา ๒๐๘ เรื่อง รวม ๕๑๑ เรื่อง คงค้างพิจารณาแพ่ง ๔๓ เรื่อง อาญา ๒๓ เรื่อง รวม ๖๖ เรื่อง

พิเคราะห์ดูการศาลในเมืองนี้ จำนวนความที่เกิดขึ้นกับที่แล้วไปพอทันกัน ไม่คั่งค้างทับถมเป็นอันสะดวกได้ตลอด

การโยธา นอกจากการปลูกสร้างที่ได้พรรณามา แลการปิดกวาดถนนรับเสนาบดีแล้ว ไม่เห็นมีการที่ได้จัดทำนุบำรุงให้แปลกปลาดขึ้นอย่างใดกว่าที่ได้ไปเห็นเมื่อศก ๑๑๘ การโยธาในเมืองชลบุรีนี้ ถ้าจะทำให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง มีการที่จะทำได้หลายอย่าง ดังเช่น ซ่อมสะพานหลวง แลจัดการรักษาถนนหลวงให้สะอาดอยู่เสมอ เป็นต้น ยังการที่จะทำได้ง่าย ๆ เช่นทางที่ราษฎรให้เกวียนไปมา ล้อกัดดินลึกลงไปสองข้าง กลางดินเป็นคันขึ้นสูงจนเกวียนแทบจะเดินไปไม่ได้มีหลายแห่ง ถ้าในฤดูแล้งว่างการนา คิดอ่านบอกบุญพวกราษฎรช่วยกันฟันคันดินกลางทางเกวียนเพียงปีละ ๑ ครั้ง ก็จะเป็นอันทำนุบำรุงการไปมาของราษฎรได้เป็นอันมาก การโยธาต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมานี้ จะทำได้โดยไม่ต้องเปลืองทุนรอนก็มากนัก ถึงบางอย่างที่จะต้องลงทุน เช่น ซ่อมสะพานหลวง เป็นต้น จะหาเงินในพื้นที่เมืองช่วยอุดหนุนในเมืองชลบุรีนี้ก็จะได้ไม่ยากนัก ด้วยพวกพ่อค้าที่เป็นคนบริบูรณ์มีมาก คนพวกนี้มักจะมีใจศรัทธาช่วยทำการที่เป็นสาธารณประโยชน์โดยไม่เสียตายทรัพย์

การศึกษาในเมืองชลบุรีนี้จัดว่าเป็นแหล่งอยู่แห่ง ๑ มาแต่เดิม ด้วยมีโรงเรียนของพระชลโรปมคุณตั้งมาช้านาน ในคราวนี้พระยาชลบุรานุรักษ์ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดต้นสนหลังที่ว่าการเมืองอีกแห่ง ๑ เป็นที่เล่าเรียนของบุตรหลานกรมการ ดูจะเป็นประโยชน์ดี

วันที่ ๖ มกราคม เวลาเช้าสี่โมงไปดูช่องมะเฟือง เขาเขียว ระยะทางประมาณ ๒๕๐ เส้น^๑ ที่เขาเขียวนี้แต่เดิมไม่มีใครมีใครกล้าไปทำไร่ด้วยกลัวความไข้ แต่ใน ๔ - ๕ ปีนี้มีคนไปถางป่าทำไร่มากขึ้นทุกที เพราะที่ดินใหม่ปลูกไม่ขึ้นงอกงามดี ราษฎรจึงพากันไถนสร้างทำไร่้อย แลตั้งโรงหีบ้อยขึ้นเป็นอันมาก ทุกวันนี้น้ำตาลทรายเป็นสินค้าสำคัญของเมืองชลบุรีอย่าง ๑ แต่ทำน้ำตาลทรายแดงอย่างเดียวไม่ทำน้ำตาลทรายขาวอย่างเมืองนครไชยศรีราชบุรี ไต่สวนได้ความว่า เพราะน้ำตาลทรายแดงทำได้เร็ว ถึงราคาน้อยกว่าน้ำตาลขาวเมื่อคิดถึงที่ต้องเสียเวลาแลเปลืองโลหียขึ้นในการทำน้ำตาลขาว น้ำตาลแดงได้กำไรมากกว่าในเวลานี้ พระยาพิพัฒโกษาได้เอาเครื่องจักรสตีมอย่างย่อมสำหรับหีบ้อยทำน้ำตาลทรายไปตั้งขึ้นไว้ที่สวนของพระยาพิพัฒโกษา ซึ่งอยู่ด้านตะวันตกแห่งเขาเขียวแห่งหนึ่งเมื่อศก ๑๑๘ ได้ไปดูถึงที่สวนนี้ แต่เครื่องจักรยังไม่ได้ลงมือทำการ ในเวลานี้ได้ความว่าได้ลงมือทำการแล้วหีบทั้ง้อยในสวนของพระยาพิพัฒโกษาแลรับจ้างหีบ้อยของราษฎรที่ไม่มีโรงหีบด้วยได้ความว่าการที่ทำนั้นดีอยู่

พิเคราะห์ที่ดินข้างหลังเมืองชลบุรี ตอนริมทะเลมักจะมีศิลาต่อห่างขึ้นไปเกิน ๑๐๐ เส้นจึงเป็นที่ดินดี แต่ถึงกระนั้นเกาะปลูกต้นไม้หรือทำไร่นาไม่ไคร่งงามด้วยน้ำไม่พอจะเลี้ยงพรรณไม้เอาไครยได้แต่น้ำฝน ถ้าปีใดฝนแล้งหรือในเวลาน้ำแล้ง ต้นไม้ก็แห้งเหี่ยวไม่งอกงามไปดีเอาตอนเชิงเขาเขียว ด้วยมีลำธารน้ำได้บ้าง แต่ก็ไม่มากมายเท่าใดนัก ได้ความว่าลำธารใหญ่ในเขาเขียวไปตกเสียข้างทิศตะวันออก ลำธารที่ช่องมะเฟืองแลทางสวนพระยาพิพัฒโกษาเป็นแต่ลำธารอย่างเล็ก ๆ

เวลาบ่ายไปตรวจตลาดเมืองชลบุรี ที่ตลาดเมืองนี้เป็นตลาดใหญ่ยาวประมาณ ๑๐ เส้นแต่เดิมเป็นโรงจากปลูกรุกที่เข้ามาจนเหลือถนนเป็นทางเดินน้อย ครั้นเมื่อพระยามหิบาลบริรักษ์^๒ เป็นผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี เกิดไฟไหม้ตลาดหมด เป็นโอกาสพระยามหิบาลบริรักษ์

^๑ ประมาณ ๑๐ กิโลเมตร (๒๕ เส้น เท่ากับ ๑ กิโลเมตร หรือ ๑,๐๐๐ เมตร)

^๒ พระยามหิบาลบริรักษ์ (สวัสดิ์ ภูมิรัตน) บุตรพระยาไกรโกษา (เทศ) เกิดเมื่อวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๑๐ บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏตามลำดับ คือ หลวงชาญภูเบศร์ ผู้ช่วยราชทูตสยามประเทศฝรั่งเศส ผู้ช่วยข้าหลวงใหญ่นครเชียงใหม่ และข้าหลวงประจำนครน่าน พระพรหมสุรินทร์ ข้าหลวงพิเศษชำระความเมืองชลบุรี พระยาชลบุรานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ และพระยามหิบาลบริรักษ์เป็นพระอภีบาล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ เป็นอัครราชทูตสยามประจำประเทศรัสเซีย ข้าหลวงใหญ่บริเวณแขก ๗ หัวเมืองและข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพร ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

จึงขยายถนนให้กว้างออกไปถึง ๔ วา^๑ แลแนะนำให้เจ้าของตลาดปลูกโรงเครื่องไม้จริงหลังคา
สังกะสีแทบทั่วไป เดิมนั้นดูงดงามขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก เสียแต่การรักษายังไม่สอาดเรียบร้อย
ถ้าจะจัดการรักษาให้เรียบร้อยจะดีได้กว่านี้มาก เจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์^๒ ได้กราบ
บังคมทูลขอที่หลวงอยู่ข้างถนนแห่ง ๑ ปลูกเป็นโรงแถวหลังหนึ่ง เป็นโรงตลาดแผงลอย
หลังหนึ่ง ทำด้วยเครื่องไม้จริงมุงสังกะสีแข็งแรงเรียบร้อยดูเหมือนจะได้ลงทุนมากอยู่
แต่ยังไม่มีราษฎรเช่า เพราะไปตั้งอยู่ห่างโรงบ่อน ธรรมดาตลาดแผงลอยตามหัวเมือง ย่อมอยู่
ไม่ห่างบริเวณโรงบ่อนเป็นปกติ จึงไม่ไปติดที่ตลาดเจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ ดูน่า
เสียดายอยู่ ที่โรงบ่อนเดิวนั้นตั้งอยู่ในที่ของศาลเจ้า ตลาดร้านชำแลร้านแผงลอยก็ตั้งรุ่งรัง
อยู่ตามบริเวณนั้น เข้าใจว่าในเวลาไม่มีผู้มึนบรรดาศักดิ์ไปเมืองชลบุรี ร้านแผงลอยจะตั้ง
เกลื่อนกล่นอยู่ตามถนนเป็นอันมาก ที่จริงควรจะไล่ให้เข้าไปตั้งขายในตลาดซึ่งมีอยู่ แต่เพราะ
ตลาดนั้นมีใช่เป็นตลาดรัฐบาล ไม่รู้ว่าเจ้าของจะเรียกค่าเช่าแก่ราษฎรสูงต่ำเพียงใด ทั้งโรงตลาด
นั้นอยู่ห่างโรงบ่อน เห็นเป็นการเดือดร้อนแก่ผู้ขายของอยู่ จึงยังไม่ได้สั่งให้จัดการเรื่องนี้
ประการใด

ศาลเจ้าที่เมืองชลบุรีนี้มีประโยชน์มาก ด้วยมีมาแต่เดิมตั้งแต่ก่อนมีผู้คนมากมาย
ครั้นตลาดยี่สานติดมากขึ้น ผู้รักษาสาลเจ้าเก็บค่าเช่าที่บริเวณสวนซึ่งโรงบ่อนแลตลาด
ร้านอาไศรยปลูกสร้างขึ้นในเวลานี้โดยมาก จึงเกิดเป็นผลประโยชน์เงินขึ้นศาลเจ้าปีละมาก ๆ
จนทุกวันนี้ แต่ได้รับความจากพวกจีนว่า เงินที่เก็บได้ไม่ปรากฏว่าไปใช้จ่ายในการที่เป็น
ประโยชน์อย่างใด ข้าผู้ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานเก็บผลประโยชน์ของศาลเจ้า ยังร้องว่า เจ้าเป็น
ลูกหนี้ในการที่พวกเขาได้จ่ายเงินไปในเรื่องทั้งกระจาด เป็นต้น ครั้นเมื่อไฟไหม้ตลาด
เมืองชลบุรี ไฟไหม้ศาลเจ้าหมดไปด้วย พวกรักษาสาลจะเรียกรายซ่อมแซมศาลเจ้า พวกจีน
ไม่ยอมเข้าเรียกรายโดยมาก ด้วยเหตุเห็นว่าผลประโยชน์ของศาลเจ้าควรจะพอซ่อมแซมได้
ศาลยังทั้งร้างอยู่จนทุกวันนี้ ได้ยินว่าพวกรักษาสาลกำลังจะลงมือซ่อมแซม ได้ความดังนี้
เรื่องอย่างนี้ควรรัฐบาลจะเข้าเกี่ยวข้องด้วยเจ้าไม่มีตัวจะระงับผลประโยชน์เองไม่ได้ ประโยชน์
ของเจ้าเป็นสาธารณประโยชน์ ซึ่งรัฐบาลควรจะจัดการป้องกันมิให้เกิดการฉ้อฉลกัน แต่ใน
การที่จะยื่นเข้าไปเกี่ยวข้องต้องจัดการโดยแยบคายให้พวกจีนเห็นความสุจริตจึงจะเป็นที่

^๑ ประมาณ ๘ เมตร (๑ วา เท่ากับ ๒ เมตร)

^๒ เจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ (หม่อมราชวงศ์หลาน กุญชร) โอรสของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสิงหนาท
ราชดรุณคดี กับหม่อมสุด บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏตามลำดับ คือ นายกวดมหาดเล็กหุ้มแพร นายจ่าย
หลวงเดชนายเวร เจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดี พระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ จางวางมหาดเล็กอธิบดีกรมสุขาภิบาล
เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ และเจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ ถึงแก่อสัญกรรม
เมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕

เรียบร้อย จึงเห็นว่าในเรื่องนี้ควรผู้ว่าราชการเมืองจะยับยั้งฟังดู ต่อเมื่อมีเหตุถึงถึงกันขึ้นในระหว่างพวกที่ได้เสียในผลประโยชน์ศาลเจ้านี้ ซึ่งคงจะต้องมีในเวลาหนึ่ง จึงคอยตั้งกรรมการเลือกในพวกจีนที่เป็นหัวหน้าพร้อมด้วยกรมการไทยได้ส่วนดู ว่าที่ของศาลเจ้ามีเท่าใด ได้ผลประโยชน์อยู่เท่าใด แลได้จ่ายผลประโยชน์นั้นอย่างไร อนึ่ง ผู้ที่จัดการเก็บผลประโยชน์ของศาลเจ้าอาไศรยได้อำนาจแลความชอบธรรมมาอย่างใด ถ้าได้ส่วนได้ความว่าที่ของศาลเจ้าเพียงใด ควรจะปักเขตเสียให้เป็นหลักถ่าน อย่าให้ผู้อื่นเบียดบังเอาที่ของศาลเจ้าไปเป็นประโยชน์ตน ส่วนเงินที่เก็บได้ ถ้าได้ความว่าไปใช้สอยในสิ่งซึ่งไม่เป็นประโยชน์หรือเป็นการฉ้อฉนเบียดบังกันอย่างไร ควรให้พวกหัวหน้าจีนคิดกันดูว่าควรใช้อย่างไรจึงจะชอบ ส่วนผู้จัดการเก็บผลประโยชน์นั้น ถ้าคนเดิมไม่ควรจะไว้ใจ ก็ควรจะเรียกพวกจีนที่เข้าเฝ้าถวายศาลเจ้า ให้ปรึกษาเลือกผู้หนึ่งผู้ใดเป็นผู้เก็บแลจ่ายทรัพย์ของศาลเจ้าให้มีบัญชีไว้พอตรวจตราได้ ถ้าจัดการดังนี้คงจะเรียบร้อยแลเป็นความนิยมของพวกจีน

เวลาบ่ายวันนี้ พระองค์เจ้าอลังการ^๑ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปาจิณบุรีได้ลงมารับที่เมืองชลบุรี ได้ความว่าเดินบกตรวจท้องที่ทางป่าลงมาแต่เมืองปาจิณบุรีถึงเมืองชลบุรีการที่เทศาภิบาลอุสาเหตุดินป่าเช่นนี้เป็นการดีควรจะสรรเสริญ

วันที่ ๗ มกราคม เวลาโม่งเช้า เดินม้าออกจากเมืองชลบุรีไปถึงหลังเมืองพบพระธุดงค์พักอยู่ที่ทุ่งนาทองหนึ่งประมาณ ๒๕๐ รูป แขนงกรดตามพุ่มเลาะต้นไม้ขาวเต็มไปด้วยเงาได้แวะลงสนทนากับพระผู้เป็นนายกได้ความว่าชื่อ พระปาน^๒ เป็นเจ้าอธิการอยู่วัดบางเหี้ยแขวงเมืองสมุทรปราการ ได้กระทำกิจธุดงค์อย่างนี้มาประมาณ ๑๐ ปี คือพอลงเดือนอ้ายเจ้าอธิการปานกับพระสงฆ์ที่อยู่ใกล้เคียงพากันออกถือธูปขมุลเดินธุดงค์ลงไปข้างใต้จนถึงบางพระ ศรีราชา นาเกลือ พระสงฆ์ซึ่งอยู่วัดตามระยะทาง ใครสมัคจะออกธุดงค์ก็ไปรวมกอง

^๑ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการ พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ประสูติเมื่อวันที่ ๑๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๔ เป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ แล้วเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจิณ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๙

^๒ คือ พระครูปาน อคฺคปญฺโญ วัดมงคลโคธาวาส (วัดบางเหี้ย) ตำบลคลองด่าน อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ เป็นชาวบางบ่อ เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘ ที่คลองนางโง ตำบลบางเหี้ย (ปัจจุบันคือตำบลคลองด่าน) ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุอยู่ที่วัดอรุณราชวราราม ต่อมาได้เดินทางไปจนถึงวัดอ่างศิลา อำเภอมือเมืองชลบุรี จังหวัดชลบุรี ผูกตัวเป็นสานุศิษย์ของ “หลวงพ่อด่าง” เจ้าอาวาสวัดอ่างศิลา โดยศึกษาด้านวิปัสสนาธุระ และไสยเวทย์มนต์ต่างๆ มรณภาพเมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ อ่านรายละเอียดเรื่องพระครูปานใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจิณเมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) (พระนคร: โรงพิมพ์อุดม, ๒๔๙๕. พิมพ์ในงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม วันที่ ๒๙ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๙๕).

เข้ากับเจ้าอธิการปานๆ เป็นอาจารย์บอกวิธีสวดมนต์ภาวนาในการเดินธุดงค์แก่พระสาธุศิษย์
ทั้งกอง เมื่อธุดงค์ไปจนถึงที่สุดกำหนดข้างใต้ พอรบรวมพระเพื่อนธุดงค์ได้เสร็จแล้ว
ก็พากันเดินกลับขึ้นเหนือไปทางเมืองพนัสนิคม เมืองพนมสารคาม เมืองปาจิณบุรี เมือง
นครนายก เมืองสระบุรีไปถึงพระพุทธบาททันกลางเดือนสาม นมัสการพระพุทธบาทเสร็จ
แล้วจึงแยกย้ายกันไปตามความพอใจ ได้ทำดังนี้มาทุกปี เจ้าอธิการปานนี้เป็นผู้ใหญ่อายุ
ประมาณเกือบ ๖๐ แต่ยังแข็งแรง มีอธยาไศรยเรียบร้อย สังเกตดูพระที่เดินธุดงค์ด้วยกัน
มีความเคารพนับถือมาก ได้ถามถึงความลำบากในการเดินทาง เจ้าอธิการปานแจ้งว่าไม่สู้
จะลำบากนัก เพราะชาวบ้านมักจะมีความศรัทธาเลี้ยงดูตลอดทางที่ไป แต่ถ้าพระธุดงค์
มากหลายร้อยก็ขัดสนอยู่บ้าง ด้วยกำลังชาวบ้านที่เป็นบ้านเล็ก ๆ ไม่ใคร่จะพอเลี้ยง ถ้ามี
การเจ็บไข้ในพวกพระธุดงค์ใช้รักษากันด้วยน้ำมันดีเป็นพื้น แต่บางที่ชาวบ้านมีหยูกยาก็มา
ช่วยรักษาพยาบาลบ้าง วิธีการธุดงค์นั้นถ้าไปพักอยู่ที่ไหน เวลาเช้าเย็นพระสงฆ์พร้อมกัน
ไปสวดมนต์ที่กรตนายก เวลากลางคืนต่างองค์ต่างนั่งภาวนาตามวิธีนายกสั่งสอน ครั้นเวลา
เช้าต่างแยกย้ายกันไปเที่ยววิปัสสนาหาอาหารบริโภค ถือไม้สักระทำไปด้วยเป็นเครื่องหมาย
ของพระธุดงค์ทุก ๆ องค์ พิศุระห์ดูน่าเลื่อมใสในพระพวกนี้ ด้วยแสวงหาบุญในทาง
ที่ชอบ แลเป็นทางให้เกิดความสุขความรู้แก่ตนตามสมควรแก่บุคคลที่ถือเพศเป็นภิกษุ
ถ้าพระสงฆ์ออกธุดงค์กันเช่นนี้เป็นธรรมเนียมก็จะดี ดูเหมือนข้างหัวเมืองในมณฑลพายัพ
เขาจะมีธรรมเนียมกันเช่นนี้ เมื่อขึ้นไปเชียงใหม่ในศก ๑๑๗ แวะไปตามวัดไม่ใคร่จะได้พบพระ
เขาว่าเป็นเวลาธุดงค์พากันออกอยู่รุกขมูลเสียโดยมาก

เวลา ๒ โมงครึ่ง ถึงวัดหนองตำลึง^๑ ระยะทางแต่เมืองชลบุรี ๒๗๐ เส้น อยู่ดักกิน
ข้าวเช้า ท้องที่ใกล้บ้านหนองตำลึงตอนนี้เป็นที่ทุ่งนา เนื้อที่ทำนาได้ผลดีเพราะห่างเขา
เป็นที่ดีตลอดไปจนเมืองพนัสนิคม ปีนี้ทำนาได้ผลมาก เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ออกจาก
วัดหนองตำลึงไปอยู่พักที่บ้านเช็ด^๒ พรหมแดนเมืองพนัสนิคมต่อกับเมืองชลบุรี ครู ๑ ถึง
เมืองพนัสนิคมเวลาเที่ยง ระยะทางแต่หนองตำลึง ๒๕๐ เส้น รวมเบ็ดเสร็จจะระยะทางแต่
เมืองชลบุรีถึงเมืองพนัสนิคม ๕๒๐ เส้น มีกรมการแลพวกนายหมวดนายกองลาว กองทหาร
คอยรับอยู่เป็นอันมาก ได้พักที่สะอาดแ軒ทหาร

เวลาบ่าย ๔ โมง ไปดูตลาดเมืองพนัสนิคม ตลาดเป็นโรงแถวเครื่องไม้จริงตั้งอยู่
สองฟากถนน ๒ สาย ยาวประมาณ ๘ เส้น ดูถูกคั้นมันคงกว่าที่คาด เมืองพนัสนิคมนี้
แต่เดิมเป็นเมืองจัตวาขึ้นกรุงเทพฯ , เดิมนี่ลดลงเป็นอำเภอขึ้นเมืองชลบุรี อย่างเดียวกับเมือง

^๑ วัดหนองตำลึง ปัจจุบันอยู่ที่ตำบลหนองตำลึง อำเภอพานทอง จังหวัดชลบุรี

^๒ ปัจจุบันคือ ตำบลบ้านเช็ด อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี

บางละมุง ตามเรื่องที่เล่ากันในพื้นเมือง ว่าขุนนางลาวฝั่งขวามีความชอบเมื่อคราวปราบขบถ
เวียงจันทน์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่พระอินทร์รักษา ผู้ว่าราชการเมืองควบคุม
สมัครพรรคพวกของตนไปตั้งอยู่เมืองพนัสนิคม พลเมืองจึงเป็นลาวมากกว่าพวกอื่นมาจนทุก
วันนี้ เป็นลาวพุงขาวอย่างเดียวกับชาวเมืองสระบุรี แต่อยู่ข้างกลายเป็นไทยไปมาก สำเนียง
ที่พูดก็ยังเป็นลาวแท้อยู่แต่คนแก่ ๆ ที่เป็นกลางคนลงมา แม้ผู้หญิงก็ไม่เห็นนุ่งส้น สังเกตไม่
ใคร่ง่ายได้ว่าเป็นเชื้อลาวอย่างเมืองสระบุรี

ที่ว่าการเมืองพนัสนิคมปลูกใหม่ยังไม่แล้ว กรมการอำเภอยังอาศัยอยู่ทำการอยู่ที่
โรงข้างบ้านหลวงกระบัตร หลวงบัญชาพิชิตราชบุรุษเป็นนายอำเภอ ขุนประเสริฐเป็นปลัด
อำเภอ การอำเภอทำถูกต้องแบบแผนเรียบร้อยดีกว่าคาดเป็นอันมาก ที่ดีโดยเก่านั้น คือการ
เปรียบเทียบความแพง ซึ่งขุนประเสริฐปลัดอำเภอเป็นผู้เปรียบเทียบใน ๔ - ๕ เดือน ตั้งแต่
ขุนประเสริฐเป็นปลัดอำเภอ เปรียบเทียบตกลงได้แทบทุกเรื่องควรจะสรรเสริญ จึงสั่งให้เพิ่ม
เงินเดือนขุนประเสริฐขึ้นอีกเดือนละ ๕ บาทเป็นบำเหน็จความชอบ ตรวจที่ว่าการอำเภอ
แล้วไปดูเมืองโบราณซึ่งเรียกกันในพื้นเมืองว่าเมืองพระรถ^๑ อยู่ห่างที่ว่าการอำเภอประมาณ
๓๐ เส้น เมืองนี้เป็นเมืองโบราณครั้งกัมพูชาประเทศ อย่างเดียวกับเมืองในดงนคร ดงพระราม
ที่เมืองปทุมธานียังมีเชิงเนินดินอยู่รอบ และมีสนามเพลอยู่ชั้นนอก ซึ่งสังเกตได้ว่าเป็นของ
ใหม่กว่าชั้นใน เพราะเล็กแลเตี้ยกว่ากันมาก ดูเหมือนจะได้เอาศิรายี่ตั้งค่ายรับฆ่าศึกใน
ชั้นหลังคราวใดคราวหนึ่ง ที่กลางเมืองมีวัดเรียกว่าวัดมหาธาตุ แต่เป็นวัดสร้างใหม่ ที่จริง
เดิมเป็นเทวสถานตามแบบเมืองในครั้งกัมพูชาประเทศ แต่คงจะเป็นเมืองอย่างเลวอย่าง
เล็กจึงไม่มีเครื่องศิลาหรือสิ่งใดซึ่งเป็นฝีมือช่างอย่างเมืองพม่ายเลย ค้นดูพบแต่เทวรูปหัก ๆ
ฝีมือก็อยู่ข้างหยาบ ข้างนอกเมืองทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือยังมีเจดีย์อยู่องค์ ๑ เหลือแต่

^๑ เมืองพระรถเป็นเมืองโบราณ อยู่ที่ตำบลหน้าพระธาตุ อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี เชื่อว่า
เป็นเมืองในสมัยทวารวดี (ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖) และเจริญสืบเนื่องมาจนถึงสมัยลพบุรี (ประมาณ
พุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘) มีสภาพเป็นศูนย์กลางของการคมนาคมท้องถิ่น เพราะมีลำน้ำต่าง ๆ เชื่อมต่อกับ
ชุมชนร่วมสมัยอื่น ๆ เช่น เมืองศรีมโหสถ ฝั่งเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กำแพงเมืองเป็นคันดินสองชั้นสูง
จากพื้นดินประมาณสองศอกเศษ ห่างกันชั้นละห้าวา คูเมืองกว้างประมาณสามศอก มีศาสนสถานตั้งอยู่ตอนหลัง
ของตัวเมืองด้านตะวันตก เรียกว่า เนินพระธาตุ เป็นเนินพระสถูปสี่เหลี่ยมก่อด้วยอิฐขนาดใหญ่ เป็นฐาน
สถูปแบบทวารวดี พบโบราณวัตถุ ได้แก่ เครื่องปั้นดินเผา ชิ้นส่วนของเทวรูปพระนารายณ์สวมหมวกแขก
พระพุทธรูปแบบทวารวดีปางนาคปรก หินบดยา และแท่นพระพุทธรูปทำด้วยหินขนาดใหญ่ พระพุทธรูปสำริด
แบบลพบุรี พระพุทธรูปศิลาแบบทวารวดี เป็นพระพุทธรูปปางประทับยืนเหนือพนัสบดี (เป็นสัตว์ที่มีส่วนผสม
ของครุฑ หงส์ และโค คือมีปากเป็นครุฑ มีเขาเป็นโค และมีปีกคล้ายหงส์ ซึ่งเป็นลักษณะที่รวมพาหนะของ
เทพเจ้าทั้งสามในศาสนาพราหมณ์) พบที่คูเมืองด้านใต้ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เรียกกันว่าพระพนัสบดี เป็นสัญลักษณ์ของอำเภอพนัสนิคม

เนินก่อด้วยอิฐ เรียกกันว่าพระมหาธาตุ มีของโบราณที่จะเห็นได้อยู่เท่านี้ ที่เมืองพิมาย ช้างนอกด้านตะวันตกเฉียงเหนือก็มีพระเจดีย์อิฐคล้ายที่เมืองพนัสนิคมองค์หนึ่งอย่างนี้ แต่เขาเรียกกันว่าเมรุพรหมทัต คือเป็นที่ทำมาปนกิจแลฝังสระรีธาตุของพระเจ้าพรหมทัต พระเจดีย์ที่เมืองพนัสนิคมก็จะเป็นที่ทำมาปนกิจแลฝังสระรีธาตุของพระเจ้ารหรือพระเจ้าอะไรที่สร้างเมืองพนัสนิคมครั้งกับพุกประเทศอย่างเดียวกัน จึงคิดเห็นเป็นข้อควรสันนิษฐาน ในเรื่องสร้างพระมหาธาตุสำหรับเมือง แต่เดิมเขาจะสำหรับฝังสระรีธาตุของกระษัตริย์ผู้สร้างเมืองนั้นๆ ซึ่งเป็นต้นวงศ์ ต่อภายหลังเมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายมา จึงใช้ฝังพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าดอกกระมัง

วันที่ ๘ มกราคม เวลาโม่งเช้า เดินม้าออกจากเมืองพนัสนิคมระยะทาง ๒๐๐ เส้นเสก ถึงท่าตฤๅณ^๑ ปลายคลองพานทองพักกินเช้าเช้า

ที่เมืองพนัสนิคมทำเลดีอย่างที่สุดเมือง ๑ ด้วยเป็นท้องทุ่งที่ราบอยู่ในระหว่างทะเล กับป่ามีลำห้วยแต่ภูเขาผ่านลงทะเลหลายห้วย พื้นที่เป็นดินสีดำ เพราะเหตุฉะนั้นจึงเป็นที่ทำนาดี น้ำน้อยก็พอปิดห้วยเอาไว้ใช้ น้ำมากก็เปิดให้ลงทะเลได้ง่ายไม่มีเวลาน้ำท่วมถึงเข้าเสีย แลดูข้างเหนือข้างใต้เป็นนาไปสุดลูกตา ข้างด้านตะวันออกมีป่าไม้อยู่ชายเขาห่างไกลข้าง ตะวันตกลาดลงไปหาทะเลแลลำแม่น้ำปางปะกง ถ้าจะเทียบด้วยที่เมืองอื่น ที่เมืองพนัสนิคมนี้ อยู่ในระหว่างกรุงเก่ากับสระบุรี คือเป็นที่ทุ่งใหญ่ไม่ปนละเมาะทั่วไป แต่บางกว่าเมืองสระบุรี ดินดีกว่าเมืองสระบุรีมาก ปีนี้ทำนาได้ผลดีทั่วถึงกันหมด

บ้านท่าตะกุดเป็นท่าเรือของเมืองพนัสนิคม มีเรือเสาเรือใบใหญ่น้อยบันทุกสินค้า เข้ามาขาย แลมารับบันทุกเข้าเมืองพนัสนิคมที่นี้เป็นอันมาก การซื้อขายมากจึงเกิดตลาด ตั้งเป็นปึกแผ่น เป็นโรงร้านเครื่องไม้ไผ่บ้าง ไม้จริงก็มาก ครึกครื้นเสมอตลาดเมืองพนัสนิคม หรือจะยิ่งกว่า เสียแต่ลำคลองพานทองตอนนี้เล็กนักไม่เกินกว่า ๕ วา ทั้งในฤดูแล้งก็เป็น คลองน้ำเค็มอาไศรยใช้น้ำไม่ได้ด้วย

ที่ท่าตะกุดนี้ได้จัดขึ้นเป็นอำเภอหนึ่ง ขุนวิจารณ์เป็นนายอำเภอ ที่ว่าการอำเภอ ยังไม่ได้ปลูก กรมการอำเภออาไศรยทำการอยู่ที่บ้านจีนในตลาดแห่งหนึ่ง แบบแผนการ อำเภอยังไม่ใคร่ถูกต้อง ที่จริงที่ท่าตะกุดนี้ไม่ควรจะแยกเป็นอำเภอต่างหาก เพราะห่าง ที่ว่าการเมืองพนัสนิคมทางเพียง ๒๐๐ เส้น พอตรวจตราการได้ตลอด แต่เพราะเป็นบ้าน ใหญ่แห่งหนึ่ง มีผู้คนไปมาค้าขายมาก ควรจะมีปลัดอำเภอประจำอยู่ที่เช่นนี้สักคนหนึ่งก็จะ พอแก่การ อำเภอเล็กๆ ควรจะจัดอย่างนั้น คือให้อยู่ในอำเภอใหญ่ แต่ให้มีปลัดอำเภอ เพิ่มขึ้นไปอยู่ประจำการ จะเปลืองพระราชทรัพย์น้อยกว่าตั้งเป็นอำเภอต่างหาก หรือมิฉะนั้น

^๑ ปัจจุบัน คือ อำเภอพานทอง จังหวัดชลบุรี

ถ้าจะคงให้เป็นอำเภอก็ได้ แต่อำเภอเล็กๆ เช่นนี้ควรมีนายอำเภอคน ๑ แลให้มีเสมียนสักคน ๑ กับคนรักษาศาลสักคน ๑ ก็จะพอแก่การ แต่การเรื่องนี้เทศาภิบาลยังหาได้พิจารณาให้ลงไปถึงไม่ ถ้าแยกเป็นอำเภอมักจะตั้งกรรมการอำเภอเสมียนพนักงานครบชุดเหมือนกันทั่วไป ไม่ได้ตรวจดูว่าอำเภอใดจะมีการน้อยไม่พอคนทำเต็มเวลาทุกคน เป็นการเปลืองพระราชทรัพย์อยู่เข้าใจว่ามณฑลอื่นจะเป็นเช่นนี้ก็มาก ได้แนะนำให้พระองค์เจ้าอลังการคิดแก้ไขต่อไป

สังเกตดูทางหลวงตั้งแต่เมืองชลบุรีไปเมืองพนัสนิคม แลเมืองพนัสนิคมไปลงท่าตะกวด มีทางเกวียนเดินคดอ้อมเพราะต้องหลีกเลี่ยงที่สูงแลต่ำ ทางที่เกวียนเดินลัดเกวียนกัดแผ่นดินเป็นฝุ่นอยู่โดยปรกติ ครั้นถึงฤดูฝนตกเป็นโคลน น้ำฝนพัดดินไหลไปกับน้ำสู่ที่ต่ำเสมอด้วยเหตุนี้ทางเกวียนจึงต่ำลงทุกที บางแห่งที่นาสองข้างทางเกวียนสูงกว่าทางเกวียนประมาณถึง ๔ ศอกก็มี ส่วนทางคนเดินแลทางม้าใน ในฤดูแล้งเดินตัดตรงไปตามท้องนาไถลกว่าทางเกวียนเป็นอันมาก แต่ฤดูฝนเมื่อราษฎรได้ลงมือทำนา คนเดินทางต้องหลีกเลี่ยงเลาะเดินลดเลี้ยวไปตามคันนา เป็นการลำบากอยู่ ทางในระหว่างเมืองชลบุรีกับเมืองพนัสนิคม แลระหว่างเมืองพนัสนิคมกับท่าตะกวดนี้มีผู้คนเดินไปมาค้าขายวันละมาก ๆ จนถึงมีร้านตั้งขายอาหารตลอดระยะทาง คนเดินทางมีแต่ธัญธิดตัวไป ถึงเวลากินเข้าต้มกินเข้าเข้าหาซื้อกินได้ตลอดทาง เห็นว่าถ้าคิดให้มีทางคนเดินได้สะดวกทั้งฤดูฝนฤดูแล้งจะเป็นประโยชน์แก่การค้าขายมาก การที่จะทำก็ไม่ลำบากยากเย็นอันใด เป็นแต่ปักกรุยแลพูนดินบ้างเล็กน้อยให้มีทางกว้างเสมอ ๔ ศอกก็เป็นพอ เพราะทางผ่านไปในบ้านแลในนาของราษฎรตลอดไม่มีป่า ถ้าขอแรงราษฎรช่วยทำในเวลาว่างการนาก็จะทำได้ไม่เป็นการเดือดร้อนอันใดนัก พอถึงฤดูฝนราษฎรได้เดินทางสะดวก ก็จะแลเห็นผลประโยชน์ที่ได้ลงแรงทำ ได้แนะนำความเห็นทั้งนี้ไว้กับพระองค์เจ้าอลังการ รับว่าจะจัดการให้ตลอดไป

แต่เดิมกะว่าจะลงเรือที่ท่าตะกวด แต่คลองเล็กเรือไฟเล็กขึ้นมารับไม่ได้ถึงที่ ทั้งลำคลองก็คดค้อมอ้อมยาวช้าเวลามาก เมื่อตรวจการบ้านท่าตะกวดแล้ว จึงขึ้นม้าไปทางบกอีกประมาณ ๑๐๐ เส้น ถึงบ้านมอญในลำคลองพานทองข้างใต้ พระยาภักดีณรงค์ ผู้ว่าราชการเมืองฉะเชิงเทราจัดเรือไฟเล็กลำหนึ่ง กับนายอากรฝิ่นเมืองฉะเชิงเทราจัดเรือไฟเล็กอีกลำหนึ่งขึ้นไปคอยรับที่วัดบ้านมอญ^๑ ลงเรือเวลา ๕ โมงเศษล่องลงมาประมาณชั่วโมง ๑ ถึงเรืออรรถเรศซึ่งจอดคอยรับอยู่ในแม่น้ำบางปะกงตรงปากคลองพานทอง เวลาบ่าย ๒ โมงเศษใช้จักรเรืออรรถเรศขึ้นตามลำน้ำบางปะกง เวลาบ่าย ๔ โมงเศษถึงเมืองฉะเชิงเทราขึ้นตรวจราชการในวันนั้น มีกรรมการไทยจีนแลกำนันผู้ใหญ่บ้านมาคอยรับเป็นอันมาก ได้ถามไถ่ความว่ามีความสุขสบาย ทำสวนทำนาในปีนี้ได้ผลดี

^๑ ปัจจุบัน คือ วัดบ้านเก่า ตำบลบ้านเก่า อำเภอพานทอง จังหวัดชลบุรี

พระยาภักดีณรงค์ได้ทำบุญชื้อทะเบียนต่าง ๆ ขึ้น ในการปกครองเมืองฉะเชิงเทรานี้มีจำนวนข้าราชการ ๑๑๐ คน แบ่งท้องที่เป็น ๖ อำเภอ มีกำนัน ๙๖ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๑๑๘๓ คน ราษฎรชาย ๔๑๙๙๒ คน หญิง ๓๘๓๓๒ คน รวม ๘๐๓๒๔ คน หลังคาเรือน ๒๑๑๑๘ หลัง สัตว์พาหนะมีม้า ๘๓๔ ตัว โค ๙๖๗๙ ตัว กระบือ ๓๗๙๓๕ ตัว ยานพาหนะมีเรือ ๑๕๓๓๕ ลำ แพ ๖๖ หลัง เกวียน ๓๒๘๔ เล่ม พระยาภักดีณรงค์ฟุ้งออกไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองเมื่อเดือนพฤษภาคมศก ๑๑๙ ผลประโยชน์แผ่นดินที่เจ้าพนักงานสรรพากรเก็บในเมืองฉะเชิงเทรา ในศก ๑๑๗ ได้เงิน ๑๔๐๓๒๕ บาท ๒๘ อัฐ ในศก ๑๑๘ ได้เงิน ๑๕๘๓๒๒ บาท ๔๘ อัฐ เทียบกับศก ๑๑๗ ได้เงินมากกว่า ๑๗๙๙๗ บาท ๒๐ อัฐ รายการที่เงินขึ้นมากนั้นคือค่านา เพราะจัดการเก็บดีขึ้น ที่จริงในศก ๑๑๘ เข้าไม่งาม แต่ปีนี้ทำนาได้ผลมากทั่วถึงกัน ค่านาในศก ๑๑๙ คงจะขึ้นมาก

การผูกปี้เงินเป็นการเรียบริ้อยไม่มีเหตุขัดข้องอย่างใด ในเวลานี้เงินเก็บได้แล้ว ๓๗๙๙๐ บาท เงินที่สำรวจไฉ่ค้างอยู่เพียง ๒๔๓๘ บาท เมื่อผูกปี้คราวก่อนพวกกรมการเงิน แลเงินผู้ดีในเมืองฉะเชิงเทราได้ออกเงินช่วยราชการ รวมเป็นเงิน ๗๐ ชั่งเศษ ได้สร้างที่ว่าการ เมืองขึ้นไว้ด้วยเงินนั้น ในการผูกปี้คราวนี้ พวกกรมการเงินแลเงินผู้ดีได้เรียรายกันจะขอทำ ที่ว่าการเมืองถวายเป็นอีกหลัง ๑ เรียรายได้เงิน ๖๕๓๘ บาท ยังมีการเรียรายที่ข้าราชการ ไทยจีนเข้ากันอีกส่วนหนึ่งเป็นเงิน ๕๑๕๐ บาท เพื่อจะสร้างเรือไฟถวายเป็นไว้สำหรับใช้ราชการ เมืองฉะเชิงเทราลำ ๑ แลข้าราชการกับราษฎรได้เรียรายกันอีกส่วนหนึ่งเป็นเงิน ๗๐๐ บาท เพื่อจะแต่งถนนในระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับบ้านใหม่ให้เรียบริ้อย ที่เมืองฉะเชิงเทรานี้ กรมการเงินแลพ่อค้าจีนมีความสามัคคีดีต่อราชการมาก ได้เคยช่วยราชการแข่งแรงมา หลายคราว เมื่อได้ไปพบปะพวกกรมการเงินแลพ่อค้าจีนคราวนี้ได้ถามถึงความทุกข์สุข บอกว่า มีความสุขสบายไม่เดือดร้อนอย่างใด เป็นที่พอใจอยู่ คลังเมืองฉะเชิงเทราได้รับเงินตั้งแต่นั้นศก ๑๑๙ จนเวลานี้เป็นเงิน ๒๖๒๘๒๘ บาท ๑๓ อัฐ รวมเงินจ่ายทั้งส่งคลังมณฑล ๒๓๗๗๗๐ บาท ๕๓ อัฐ เหลือเงินคงคลังในเวลานี้ ๒๕๐๕๗ บาท ๒๔ อัฐ

เหตุโจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นในแขวงเมืองฉะเชิงเทราในศก ๑๑๙ ปล้น ๕ ราย ตีชิง ๓ ราย ชกกันตาย ๓ ราย รวมเหตุอุกฉกรรจ์ ๑๑ ราย ได้ตัวผู้ร้าย ๑๐ ราย ไม่ได้ตัวผู้ร้าย ๑ ราย การปราบปรามโจรผู้ร้ายเมืองฉะเชิงเทราดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก เหตุโจรผู้ร้ายเล็กน้อย เกิดขึ้นในศก ๑๑๙ มี ๓๐๒ ราย ได้ตัวผู้ร้าย ๑๒๖ ราย ไม่ได้ตัว ๑๗๖ ราย ได้แต่ของกลาง ๖๐ ราย

การในแผนกอัยการได้สวนคดีมีโทษหลวงค้างมาแต่ศก ๑๑๘ มี ๓ เรื่อง เกิดขึ้นใหม่ ในศกนี้ ๑๔๙ เรื่อง รวมความ ๑๕๒ เรื่อง ได้สวนได้หลักถานถึงฟ้องศาล ๑๔๗ เรื่อง ได้สวน ไม่ได้ความจริงปล่อยตัวไป ๒ เรื่อง ความค้างระหว่างได้สวน ๓ เรื่อง

ศาลเมืองฉะเชิงเทรา มีศาลมณฑลปาจิณบุรี แลศาลเมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่ที่นี้เป็น ๒ ศาล ตามสารบบที่ผู้พิพากษาทำยื่น ในศาลมณฑลความแพ่งมีจำนวนค่างมาแต่ปีก่อน ๕๔ เรื่อง ฟ้องใหม่ในปี ๒๕๐ เรื่อง รวม ๓๐๔ เรื่อง ได้ชำระแล้วไป ๒๖๙ เรื่อง คงความแพ่งค่างศาลมณฑล ๓๕ เรื่อง ความอาญาในศาลมณฑลมีจำนวนความค่างมาในปีก่อน ๓๔ เรื่อง เกิดใหม่ในปี ๒๕๖ เรื่อง รวม ๒๙๐ เรื่อง ชำระแล้วไป ๒๘๓ เรื่อง คงความอาญาค่างศาลมณฑล ๗ เรื่อง ศาลเมืองฉะเชิงเทราซึ่งตั้งขึ้นเมื่อเดือนกันยายนศก ๑๑๙ มีจำนวนความแพ่งซึ่งเกิดขึ้นตั้งแต่เดือนกันยายนจนถึงสิ้นเดือน ๑๐๗ เรื่อง ชำระแล้วไป ๗๘ เรื่อง คงค่างศาล ๒๙ เรื่อง ความอาญาในศาลเมืองเกิดขึ้นใหม่ใน ๔ เดือน ๑๖๒ เรื่อง ชำระแล้วไป ๑๒๘ เรื่อง คงค่าง ๓๔ เรื่อง พิเคราะห์ดูการศาลเห็นเรียบร้อยดีขึ้นกว่าแต่ก่อน ได้รับความจากหลวงบริรักษ์จริยวัตร^๑ อธิบดีผู้พิพากษาว่าความอาญาอุกฉกรรจ์ในเมืองฉะเชิงเทรา ในศก ๑๑๙ นี้ลดน้อยลงกว่าศก ๑๑๘ มาก

ตารางคุมขังนักโทษ มีนักโทษระหว่างพิจารณา ๕๐ คน ศาลตัดสินแล้ว ๗๑ คน รวมนักโทษ ๑๒๑ คน เป็นชาย ๑๑๗ คน หญิง ๔ คน แบบแผนการคุมขังนักโทษยังไม่ได้จัดให้เรียบร้อยแปลกตาขึ้นกว่าเมื่อออกไปตรวจในคราวก่อน เพราะเหตุว่าอยู่ในระหว่างจะเปลี่ยนตัวพวามรงค์ แลจะย้ายนักโทษไปอยู่ตรงซึ่งปลูกขึ้นใหม่จนจะแล้ว ตารางเก่าเป็นที่คับแคบชำรุดชำรุด ผู้ว่าราชการเมืองเห็นว่าถึงจะจัดการเปลี่ยนแปลงแบบแผนในเวลา นี้ก็จะจัดเอาดียังไม่ได้

การโยธา คือ การปลูกสร้างที่สร้างขึ้นในระหว่างเมื่อออกไปตรวจการคราวก่อนในศก ๑๑๘ จนคราวนี้ มีแปลกตาขึ้น คือ ได้ทำศาลมณฑลขึ้นใหม่เป็นเครื่องไม้จริงมุงสังกะสี หลังหนึ่ง ทำเรียบร้อยดี กับได้ปลูกตรงขึ้นใหม่ ๒ หลัง ด้วยเครื่องไม้จริงมุงสังกะสีจนจะแล้ว ดูใหญ่โตเรียบร้อยพอแก่การ แลได้สร้างบ้านผู้พิพากษาขึ้นอีกบ้านหนึ่งด้วยเครื่องไม้จริงดูเรียบร้อยดี แต่พระยาภักดีณรงค์เองยังต้องอยู่แพหลวงอาไศรยจอดอยู่บ้านพระเกรียงไกร ด้วยยังไม่มีบ้านผู้ว่าราชการที่เมืองนี้

การปลูกสร้างสถานที่สำหรับราชการในเมืองฉะเชิงเทรานี้ ถ้าคิดจัดการก่อสร้างโดยความคิดที่ดีจะงดงามเปนสง่าได้เมืองหนึ่ง ด้วยมีที่ป้อมพออาไศรยปลูกสร้างสถานต่าง ๆ สำหรับราชการไว้ในป้อมได้พอแก่การ แลยังเหลือที่ในนั้นพอจะทำเปนสวนแลสนามได้งดงามด้วย เมื่อก่อนจัดการเทศาภิบาลไม่ได้คิดกันในเรื่องที่จะตกแต่งบ้านเมืองให้งดงาม

^๑ หลวงบริรักษ์จริยวัตร (ทองดี ธรรมศักดิ์) ต่อมาคือ พระบริรักษ์จริยวัตร อธิบดีผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ ข้าหลวงพิเศษ และพระยาธรรมสารเวชวิเศษภักดี ศรีสัตยวัตตา พริยพาหะ

นี่จะทำอะไรตรงไหนก็ทำลงไปตามความสบายแลพอใจของผู้ว่าราชการเมืองในเวลานั้น ๆ ลงมาตั้งศาลากลางอยู่ริมน้ำ แลบ้านกรมการปลูกสร้างตลอดไปในที่หลวงน้ำป้อม เต็มไปด้วยร้านโรงรุ่งรังไม่เปนสง่าผ่าเผย ครั้นเมื่อจัดการเทศาภิบาลได้ตั้งความคิดที่จะตั้งสถานที่ว่าการเมืองไว้ในป้อม มีเงินพวกจีนเรียรายถวายครั้งผูกปี้ครวก่อน ปลูกที่ว่าการเมืองขึ้นหลังหนึ่ง และมีโรงเรียนปลูกขึ้นหลัง ๑ ในป้อม แต่เพือนผู้อำนวยการในเวลานั้นไม่มีอำนาจใคร่ในการช่างพอที่จะกะแผนที่ให้ถูกกับเหลี่ยมป้อมซึ่งเป็นเขตรที่ เมื่อเทียบเข้ากับแผนที่ สถานที่ปลูกขึ้นโยไปไม่ได้ระเบียบ ในคราวนี้จึงได้ชี้แจงกับพระยาภักดีณรงค์ ขอให้กะแผนที่ที่รยุถนนให้ได้เหลี่ยมลงเสียก่อนแล้ว จึงจัดการปลูกสร้างขึ้นตามเหลี่ยมถนนให้ได้แนวตรงกัน ส่วนพื้นที่ในป้อมซึ่งยังลุ่มอยู่นั้น ที่ใดซึ่งไม่ต้องการปลูกสร้างให้กะเปนสวนขุดสระเอาดินขึ้นถมที่ซึ่งต้องการให้ดอนตลอดไป ข้างน้ำป้อมริมน้ำครวจะเปิดให้โปร่งทำท่าเรือจอดสำหรับเมือง แลซื้อเรือนกรมการซึ่งได้ปลูกไว้ในที่หลวงตามริมน้ำ แกะไขทำเป็นบ้านผู้ว่าราชการเมือง บ้านปลัด ยกรบัตร แลกรมการที่จำเป็นจะต้องให้บ้านหลวงอยู่ เรียงไปตามริมน้ำเป็นบ้าน ๆ ถ้าจัดการได้ดังนี้ที่ว่าการเมืองฉะเชิงเทราจะงดงามเปนสง่าดี มีความเชื่อในความรู้แลความสามารถของพระยาภักดีณรงค์ หวังใจว่าคงจะจัดให้เรียบร้อยเอาความชอบได้

ได้ไปตรวจที่ว่าการอำเภอเมือง หลวงเกษตรสรรพกิจเป็นนายอำเภอ หลวงเกษตรสรรพกิจนี้ได้เป็นนายอำเภอเมืองอยู่แต่เมื่อคราวไปตรวจการในศก ๑๑๘ เห็นเป็นผู้มีอุปนิสัยแต่ยังไม่เข้าใจแบบแผน จึงได้ชักชวนให้ไปศึกษาแบบแผนที่มณฑลกรุงเก่า หลวงเกษตรสรรพกิจได้เชื่อคำแนะนำตั้งความอุสาหะไปพากเพียรศึกษาอยู่ช้านาน จนเสบียงหมดต้องกลับออกไปเอาเสบียงถึง ๒ ครั้ง แต่ไม่ได้ทอดอຍในการที่ศึกษา จนกระทั่งได้ความรู้พอจึงกลับออกไปเมืองฉะเชิงเทรา ออกไปตรวจราชการคราวนี้ได้ตั้งใจออกไปโดยเเฉพาะว่าจะดูหลวงเกษตรสรรพกิจว่าจะไปทำการได้เพียงไร ครั้นไปตรวจดูก็มีความยินดีที่ได้เห็นทำการได้ถูกต้องแบบแผนดีมาก นับว่าเป็นนายอำเภออย่างดีในมณฑลปาจิณบุรี ได้คน ๑ ที่ควรจะสรรเสริญโดยเฉพาะนั้น คือ ในเรื่องสืบจับโจรผู้ร้ายดีอย่าง ๑ กับในเรื่องความแพ่งเป็นนายอำเภออยู่ใกล้ศาล แต่เปรียบเทียบความแพ่งได้ตกลงโดยมาก เปนที่ควรจะสรรเสริญอยู่

ในระยะทางที่จดคราวนี้ ยังไม่กล่าวถึงตำรวจภูธร เพราะไม่มีอะไรจะกล่าว ความเรียบร้อยของตำรวจภูธรตั้งแต่การฝึกหัด การรักษาแบบแผนแลโรงพักซึ่งได้ไปตรวจดูทุก ๆ แห่ง เปนการเรียบร้อยดีเหมือนกันหมดทุกเมือง แลว่าได้ว่าทุกมณฑลที่ได้จัดมา เพราะฉะนั้นจึงว่าไม่มีการแปลกปลาตที่จะกล่าว

รวบรวมเนื้อเห็นที่ได้ไปตรวจราชการเมืองฉะเชิงเทราในศก ๑๑๙ นี้ เห็นว่าราชการเจริญดีขึ้นกว่าเมื่อไปตรวจในศก ๑๑๘ ทุก ๆ อย่าง ที่ดีโดยเฉกานั้น คือ การปราบปรามโจรผู้ร้ายราบคาบได้มาก แลการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินซึ่งกรมสรรพากรได้จัดการในมณฑลนี้เป็นแบบแผนเรียบร้อยลงที่ได้มาก

วันที่ ๙ มกราคม เวลาเช้าขึ้นตรวจการให้กรุยถนนแล้ว เวลา ๒ โมงเข้าออกเรือล่องลำน้ำบางปะกงออกปากอ่าวเวลาบ่าย ๑ โมง เวลาบ่าย ๔ โมงถึงเกาะสีชัง จอดค้างคืนอยู่จนเวลา ๘ หุ่่มเศษออกเรือ วันที่ ๑๐ เวลารุ่งเช้าข้ามสันดอนกลับเข้ากรุงเทพ , เวลาเที่ยง

รวมวันที่ได้ไปตรวจราชการครั้งนี้ ๘ วัน ได้ตรวจราชการเมือง ๒ เมือง ตรวจที่ว่าการอำเภอ ๕ อำเภอ

การเสด็จตรวจราชการเมืองนครราชสีมา
ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕)

รายงานเสด็จตรวจราชการเมืองนครราชสีมา
ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕)^๑

ที่ ๒๕๖๙/๑๑๔๓๒

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๑ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๑

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาณูการ ทรงทราบ

ด้วยในการที่เกล้าฯ ได้กราบถวายบังคมลา ขึ้นไปตรวจราชการเมืองนครราชสีมา คราวนี้ เกล้าฯ ได้เห็นความเจริญที่แปลกเปลี่ยนในเมืองนครราชสีมา ตั้งแต่เวลาที่มิรตไฟแล้ว ผิดกว่าแต่ก่อนก่อนนี้เพียงไรนั้น เกล้าฯ ได้จัดเป็นรายงานย่อถวายมาพร้อมกับจดหมายนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ดำรง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

^๑ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๗ เรื่อง กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจการมณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดรอีสาน (๒๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๑ - ๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕).

การที่แปลกเปลี่ยนในโคราชตั้งแต่มีรถไฟ

๑. พ่อค้ามณฑลอีสาน อุดร ไม่รับซื้อสินค้าจากพ่อค้าโคราชดังแต่ก่อน ลงไปซื้อเสียเองที่กรุงเทพฯ

๒. สินค้าลง เข้าเปลือก สุกร ยาง ส้ม มะขามป้อม ส้มอ้น มะขามฝัก (เพราะคนเมืองนี้ไม่กิน) มะเกลือ ส้ม อ้อย เนื้อโค ไม้เสาเรือน ไม้ไผ่ ไม้เครื่องเกวียน ไม้แดง ไม้ท่อนศิลา โคล ไม้ เปดไก่อ

๓. สินค้าขึ้น ของกรุงเทพฯ ขึ้นหมดทุกอย่าง มีน้ำแข็งเปนที่สุด

๔. ปลายทาง ปลากรอบ คนโคราชไปบรรทุกเกวียนมาครวละกว่า ๕๐ - ๖๐ เล่ม มาแต่พระตะบองแล้วบรรทุกรถไฟลงไปขายกรุงเทพฯ

๕. คนโคราชกินเกลือทะเล แต่คนบ้านนอกยังกินเกลือสินทวาร แต่ก่อนใช้ยาเพชบุรณแลหนองคาย เดียวนี้ใช้ยาเกาะกร่าง มากพลู ปูนแดง ยาจืด มาแต่กรุงเทพฯ แต่ก่อนใช้ปลาร้าพิมาย เดียวนี้ใช้ปลาร้ากรุงเก่า

๖. โรงเรือนมุงสังข์มาก มีโรงแถวปลูกขึ้นใหม่มาก ทั้งในเมืองแลนอกเมืองเกือบตลอดถึงสะเตชั่น มีโรงรับจ้างทำอิฐ ทำกระเบื้อง

๗. ราคาที่ดินแรงขึ้น ที่ริมถนนท้องตลาดราคาถึงวาละ ๖ บาท ๗ บาท

๘. บ้านข้างทางรถไฟ ลาดบัวขาว สีคิ้ว บ้านช่องก็มากขึ้น แต่ไม่เหมือนที่บ้านสูงเนิน มีตลาดแลโรงแถวครึกครื้นขึ้นมาก

การเสด็จตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)
(๒๒ กุมภาพันธ์ - ๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๒)

รายงานเสด็จตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี
ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)^๑

ที่ ๒๑๔/๑๐๗

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๖ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๒๓

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธุการ ทรงทราบ

ด้วยเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ เกล้า ๑ ได้กราบทูลถวายบังคมลาไปตรวจราชการ
เมืองสุพรรณบุรี บัดนี้เกล้า ๑ ได้เรียบเรียงรายงานการที่ไปตรวจขึ้นฉบับหนึ่ง เกล้า ๑
ได้ส่งมาถวายพร้อมกับจดหมายนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๑

ดำรงราชานุภาพ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

สถานที่หัวลำโพงในสมัยรัชกาลที่ ๕

^๑ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๐๗
เรื่องกรมหมื่นดำรงฯ ไปตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี (๒๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๓).

รายงานพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการ เมืองสุพรรณบุรี
ปีรัตนโกสินทรศก ๑๒๒

วันจันทร์ที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ เวลาเช้าโมงครึ่ง ออกรถไฟจากสระเตชั่น
บางกอกน้อย พร้อมด้วยหม่อมอุดมพงษ์เพ็ญสวัสดิ์^๑ ราชปลัดสำรวจกระทรวงมหาดไทย
นายร้อยตรีหม่อมเจ้าจุลดิศ^๒ กรมตำรวจภูธร ขุนอาจวิชาคม แพทย์ซึ่งกรมพยาบาล
จัดให้ไปด้วยคนหนึ่ง

เวลา ๒ โมงเศษลงจากรถไฟที่สระเตชั่นวัดจี้วราย แขวงเมืองนครไชยศรี เข้าราชการ
เมืองนครไชยศรี มีพระยาสุนทรบุรี^๓ ข้าหลวงเทศาภิบาล และพระยาศิริไชยบุรี^๔ ปลัด
มณฑล เป็นต้น กับนายพิน ทิพรักษา ผู้จัดการบริษัทเดินเรือเมล์สุพรรณ^๕ พร้อมกันมาคอยรับ
อยู่ที่นั่น ซึ่งเป็นท่าเรือเมล์ของบริษัท แต่เรือปิกนิกซึ่งให้มาทางคลองมหาสวัสดิ์ ยังมาหาถึงไม่
จึงต้องพักคอยอยู่ที่พักของบริษัทเดินเรือเมล์ ได้กินอาหารของพวกหัวเมืองหาเลี้ยง และ
รอคอยเรืออยู่จนเวลา ๕ โมงเช้าจึงได้ออกเรือจากท่าวัดจี้วราย^๖ เรือไฟพุ่งขึ้นไปตามลำน้ำ
ท่าจีน

^๑ หม่อมอุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์ (หม่อมราชวงศ์ประยูร อิศรศักดิ์) โอรสของหม่อมเจ้าเข็ม อิศรศักดิ์
พระโอรสในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏตามลำดับ คือ หม่อมอุดมพงศ์
เพ็ญสวัสดิ์ พระยาอิศรพันธ์โสภณ และพระยาอุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย
ในรัฐบาลของพระยาพหลพลพยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน) ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๑

^๒ หม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล พระโอรสของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
กับหม่อมเจื้อย เป็นนายทหารราชองครักษ์

^๓ คือ พระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงคราม (ชม สุนทราราม)

^๔ พระยาศิริไชยบุรี (ศุข โชติกเสถียร) บุตรเจ้าหมื่นเสมอใจราช (จุ) บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏตาม
ลำดับ คือ นายบำเรอบรมบาท นายกวด หุ้มแพรมหาดเล็กต้นเชือก นายจ่ายง พระสมุทสาครานุรักษ์ ผู้ว่า
ราชการเมืองสมุทรสาคร พระยาศิริไชยบุรี ปลัดมณฑลนครไชยศรี พระยารณไชยชาญยุทธวุฒมารชภักดี
พิริยพาหะ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔

^๕ บริษัทสุพรรณบุรีขนส่ง (Suphan Steam Packet Company) บริการเรือเมล์ระหว่างสุพรรณไปท่าจีน
(ปากแม่น้ำท่าจีน) ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ โดยมีพระยาวิบูลย์ หลวงโสภณเพชรรัตน์ นายพินเทพเฉลิม
(พิน บุณนาค) และนายเพิ่มเสนาหา เป็นหุ้นส่วนบริษัท สันนิษฐานว่า นายพินทิพรักษา น่าจะหมายถึง
นายพิน เทพเฉลิม

^๖ ปัจจุบันอยู่ที่ ตำบลจี้วราย อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม

เวลาบ่ายโมงหนึ่งถึงที่ว่าการอำเภอบางปลา^๑ ซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลบางเลน ในเขตนครไชยศรี และขึ้นตรวจการอำเภอครู่หนึ่งแล้วออกเรือต่อไป เวลาบ่าย ๔ โมงถึงที่ว่าการอำเภอสองพี่น้อง ในแขวงสุพรรณบุรี จุดพักที่ที่ว่าการอำเภอ พระยาสุนทรบุรีตามขึ้นมาจากเมืองนครไชยศรี พระสุนทรสงคราม^๒ ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี หลวงศรีสุพรรณนครเขตร์ ปลัด และหลวงอุไทยภาติกะเขตร์ นายอำเภอสองพี่น้อง มาพร้อมกันอยู่ที่นี่ ได้ตรวจการอำเภอในบ่ายวันนั้น

วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าลงเรือเล็กพายขึ้นไปดูตามลำคลองสองพี่น้อง กลับ ๔ โมงเช้า เวลาบ่ายได้ขึ้นเกวียนไปเที่ยวดูตามทุ่งนา

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ เวลาบ่ายรุ่ง ขึ้นมาจากอำเภอสองพี่น้อง พร้อมด้วยหม่อมอุดมพงษ์เพ็ญสวัสดิ์ พระสุนทรสงคราม หลวงอุไทยภาติกะเขตร์ และหม่อมเจ้าจุลดิศ เดินมาตามทุ่งนาซึ่งเป็นน้ำเป็นโคลนโดยมาก ประมาณ ๕๐ เส้นจึงถึงที่ดอน เดินตามทางเกวียนต่อไปหยุดแวะสนทนากับกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรที่บ้านศรีสำราญ^๓ บ้านหนองโพ^๔ บ้านดอนมะเกลือ^๕ บ้านสระพังลาน^๖ และหยุดกินอาหารเช้าที่บ้านสระยายโสม^๗ ประมาณชั่วโมงหนึ่งเวลาเที่ยงเดินทางต่อไป แวะที่บ้านคอตัน^๘ อีกแห่งหนึ่ง แล้วจึงถึงที่ว่าการอำเภอจรเข้สามพัน ซึ่งเป็นที่พัก ณ เวลาบ่ายโมงหนึ่ง ประมาณระยะทางตั้งแต่สองพี่น้องไปจนถึงบ้านจรเข้สามพัน^๙ ประมาณทางสัก ๙๐๐ เส้น เพราะต้องเดินทางดอน เขาว่าถ้าเวลาน้ำแล้งแห้งสนิทเดินตามท้องทุ่งได้ ทางเพียงสัก ๗๐๐ เส้นเท่านั้น ได้ตรวจการอำเภอในวันนี้ และสนทนากับกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรชายหญิงเป็นอันมาก ซึ่งพากันมาดู โดยว่าแต่ก่อนมายังไม่เคยเห็นเจ้านาย เวลาบ่ายวันนั้นได้ไปเดินเที่ยวดูตามหมู่บ้านจรเข้สามพัน ซึ่งตั้งอยู่สองฝั่งแม่น้ำเก่า เรียกว่า ลำจรเข้สามพัน แล้วไปแวะสนทนากับพระสงฆ์ที่วัดจรเข้สามพัน^{๑๐} ด้วย

^๑ ปัจจุบันคือ ตำบลบางปลา อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม

^๒ พระสุนทรบุรี (หม่อมราชวงศ์เล็ก พยัคฆเสนา) บุตรหม่อมเจ้านุชในพระองค์เจ้าเลื้อ พระโอรสในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ เป็นผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๔ - ๒๔๕๕ ต่อมาคือ พระยาสุนทรบุรี และพระยานครพระราม ผู้ว่าราชการเมืองลพบุรี

^๓ ปัจจุบัน คือ บ้านศรีสำราญ ตำบลศรีสำราญ อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี

^๔ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองโพ ตำบลศรีสำราญ อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี

^๕ ปัจจุบัน คือ บ้านดอนมะเกลือ ตำบลดอนมะเกลือ อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

^๖ ปัจจุบัน คือ บ้านสระพังลาน ตำบลสระพังลาน อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

^๗ ปัจจุบัน คือ บ้านสระยายโสม ตำบลสระยายโสม อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

^๘ ปัจจุบัน คือ บ้านคอตัน ตำบลวังลึก อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี

^๙ ปัจจุบัน คือ บ้านจรเข้สามพัน ตำบลจรเข้สามพัน อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

^{๑๐} ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ตำบลจรเข้สามพัน อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

ที่ว่าการอำเภอยังเป็นโรงขัดตะ แต่โรงตำรวจฏฐรพิงทำแล้วใหม่ ได้อำไศรยพักที่
โรงตำรวจฏฐรสอดสบายพอทีเดียว เสียแต่กลางคืนยังอยู่ข้างจะชุม

วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ เวลาโมงเช้าขึ้นม้าไปคูเมืองโบราณ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่าเมือง
ท้าวอุทอง^๑ อยู่เหนือบ้านจรเข้สามพัน ไประยะทางประมาณ ๒๐๐ เส้น ได้ไปแควดูเจดีย์
โบสถ์วิหาร ที่เขารธรรมเจียร^๒ ก่อน แล้วไปเมืองท้าวอุทอง หยุดกินเช้าเช้าที่สถานพระนารายณ์
ริมท่าพระยาจักร์^๓ แล้วไปดูวัดปราสาท^๔ วัดหลวง^๕ วัดช่องลมในเมืองนั้น พักอยู่จนเวลา
บ่าย ๓ โมง จึงกลับมาที่พักบ้านจรเข้สามพัน

วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ เวลาย่ำรุ่ง ออกจากบ้านจรเข้สามพัน กลับและแวะตาม
ระยะทางอย่างช้าไป สังเกตดูมีราษฎรชาวบ้านมาคอยพบปะมากกว่าเมื่อเช้าไปทุก ๆ แห่ง
ที่เปดงนี้เข้าใจว่าแต่เดิมเปดงด้วยพากันหวนกลับ ไม่รู้ว่าคนที่เปดงเจ้านายนั้น จะร้ายกาจ
เพียงไร ผู้ที่ไม่ตั้งอยู่ในความประมาทจึงหลบเลี่ยงเสียก่อน สืบสวนจนรู้แน่ว่าเจ้านายก็ไม่ผิด
อันใดกับคนเราตามธรรมดา นัก เมื่อแนใจเช่นนี้แล้วจึงพากันมาคอยดูมากขึ้น แต่ใช้จะรู้
ว่าเจ้านายพระองค์ใดนั้นก็หาไม่ได้ ข้าพเจ้าได้ลองถามดูแล้วก็บอกได้แต่ว่า เขาว่าเสด็จในกรม
จะเสด็จเท่านี้ เวลา ๔ โมงเศษกลับถึงบ้านหนองโพ หยุดกินอาหารเช้าและพักรอคน
หาบหามสิ่งของอยู่ที่นั่น จนเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ จึงได้เดินทางต่อมาถึงบ้านสองพี่น้องเวลา
บ่าย ๔ โมงเศษ

แต่เดิมกะไว้ว่ากลับมาถึงบ้านสองพี่น้อง ก็จะออกเรือไปเมืองสุพรรณบุรีในวันนี้
แต่คาดการณ์ผิดไป เพราะระยะทางแต่บ้านจรเข้สามพันมาบ้านสองพี่น้องไกลกว่าคาด

^๑ เมืองท้าวอุทอง หรือเมืองโบราณอุทองตั้งอยู่ในเขตอำเภอยูทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นเมืองที่มีคูน้ำ
และคันดินล้อมรอบ ตั้งอยู่ริมลำน้ำจรเข้สามพัน ผังเมืองเป็นรูปวงรี ทอดตัวไปตามแนวทิศตะวันออกเฉียง
เหนือไปทางตะวันตกเฉียงใต้ มีขนาดความกว้างประมาณ ๑ กิโลเมตร และยาวประมาณ ๒ กิโลเมตร จาก
การศึกษาทางโบราณคดีพบว่า เมืองโบราณอุทองมีมนุษย์อยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อประมาณ
๒,๕๐๐ ปี มาแล้ว พบหลักฐานประเภทขวาน หินขัด ลูกปัด ภาชนะดินเผา เหล็กในสำหรับปั่นด้าย ขวานสำริด
ฉมวก หอก และเครื่องมือเครื่องใช้โลหะอื่น ๆ

^๒ ปัจจุบัน คือ วัดเขาท่าเหียม ตำบลอุทอง อำเภอยูทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

^๓ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ตำบลท่าพระยาจักร์ อำเภอยูทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

^๔ ปัจจุบันเป็นวัดร้าง ตั้งอยู่นอกคูเมืองทางตะวันออกริมลำน้ำจรเข้สามพัน ห่างจากคูเมืองประมาณ
๕๐๐ เมตร

^๕ ปัจจุบัน คือ วัดหลวง ตำบลยั้งทะลาย อำเภอยูทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เดิมเป็นวัดร้างต่อมา
ได้รับอนุญาตจากกรมการศาสนา ให้ยกฐานะจากวัดร้างเก่า (สมัยทวารวดี) ขึ้นเป็นวัดที่มีภิกษุจำพรรษา
ตามประกาศมหาเถรสมาคม เมื่อวันที่ ๑๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๕

คนหาบหามสิ่งของเดินมาถึงต่อจวนคำ ครั้นจะออกเรือในเวลาคำก็จะไปถึงสุพรรณบุรีต่อเวลาตึก เป็นความลำบากแก่คนทั้งปวงโดยไม่จำเป็น จึงได้หยุดนอนอยู่ที่บ้านสองพี่น้อง อีกคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ เวลาบ่ายรุ่งออกเรือจากสองพี่น้อง เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ถึงที่ว่าการอำเภอบางปลาม้า เป็นที่น้ำตื้น จะต้องปล่อยเรือไฟไว้ตรงนี้ จึงต้องหยุดถ่ายของในเรือไฟลงเรือแจว แลแวะตรวจการอำเภอแล้วจึงออกเรือแจวต่อขึ้นไป แวะบวงสรวงที่ศาลเจ้ากัจจาร์ ถึงเมืองสุพรรณบุรีเวลาบ่าย ๒ โมง เวลาบ่าย ๓ โมงขึ้นเดินดูถนนและสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งได้สร้างขึ้นใหม่คือ ที่ว่าการเมือง เรือนจำ ศาล และที่ว่าการอำเภอ เป็นต้น แล้วข้ามฟากไปทางวัดประตูลาศ^๑ ไปสังเวทเพรารักษ์หลักเมือง แล้วไปวัดพระมหาธาตุ^๒ กลับมาถึงที่พักเวลาค่ำ

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ เวลาโมงเช้าขึ้นม้าออกจากท่าวัดประตูลาศ ไปทางทิศตะวันตก แวะนมัสการพระปาเลไลย^๓ แล้วขึ้นม้าต่อไปทางทิศตะวันตก หยุดพักที่บางปลาหมอให้ม้าข้ามน้ำ และสนทนากับราษฎรครู่หนึ่งแล้วขึ้นม้าต่อไป พักให้ม้าข้ามน้ำและหยุดกินเข้าเข้าที่บ้านพันตำลึง^๔ อีกแห่งหนึ่ง แล้วขึ้นม้าต่อไปอีกพักหนึ่งถึงลำแม่น้ำเก่า เรียกว่าลำน้ำบ้านคอย เวลา ๕ โมงเช้าลงเรือข้ามฟากขึ้นฝั่งตะวันตกเดินทางไปอีกประมาณ ๕ เส้น ถึงที่สี่สระ^๕ เทียวดูสระเกษ สระแก้ว สระคา สระยมนา เสร็จแล้วกลับลงเรือพายล่องลำน้ำบ้านคอย เทียวดูวัดโบราณคือ วัดช้าง วัดเขาดิน วัดพระเจดีย์ พอถึงที่ลำน้ำเงินจึงขึ้นม้าซึ่งให้ไปคอยรับอยู่นั้น เดินบกต่อลงไปดูวัดมหาธาตุอีกแห่งหนึ่ง แล้วกลับมาทางบกถึงที่สี่สระ เวลาบ่าย ๔ โมง หยุดพักกินข้าวกลางวัน และให้ม้าข้ามน้ำ เวลาบ่าย ๕ โมงเดินทางกลับแวะพักตามระยะที่พักเมื่อเช้าไปแห่งละครู่หนึ่ง กลับมาถึงเมืองสุพรรณบุรีเวลายามเศษ ระยะทางแต่เมืองสุพรรณบุรีไปถึงสี่สระประมาณ ๔๐๐ เส้น แต่สี่สระไปถึงวัดมหาธาตุในลำน้ำบ้านคอยทางประมาณ ๒๕๐ เส้น

^๑ ปัจจุบัน คือ วัดประตูลาศ ตำบลรั้วใหญ่ อำเภอเมืองสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี

^๒ ปัจจุบัน คือ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ สุพรรณบุรี ตำบลรั้วใหญ่ อำเภอเมืองสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี

^๓ ปัจจุบัน คือ หลวงพ่อโต วัดปาเลไลยก์วรวิหาร ตำบลรั้วใหญ่ อำเภอเมืองสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี

^๔ ปัจจุบัน คือ บ้านพันตำลึง ตำบลดอนก่ายาน อำเภอเมืองสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี

^๕ สระศักดิ์สิทธิ์ทั้ง ๔ ตั้งอยู่ในตำบลสระแก้ว อำเภอเมืองสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี น้ำในสระทั้ง ๔ ได้รับการนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์มาแต่โบราณ เป็นน้ำที่ใช้ในพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาและพระราชพิธีสงฆ์ตามราชพิธี ตามลัทธิพราหมณ์เพื่อความศักดิ์สิทธิ์ ต่อมาพบอีก ๒ สระ คือสระอมฤต ๑ และสระอมฤต ๒

วันที่ ๒๙ กุมภาพันธ์ เวลา ๒ โมงเช้า ข้าพเจ้าไปวัดประตูลาศ สนทนากับพระครูหนึ่ง แล้วเดินไปถ้ำรูปที่วัดมหาธาตุและไปลงเรือที่ท่าวัดแคข้างเหนือเมือง ล่องดูลำน้ำตอนเหนือ เมืองลงมา เวลา ๕ โมงถึงที่พัก เวลาเที่ยงเศษขึ้นไปตรวจราชการ ณ ที่ว่าการเมือง เวลาบ่าย ๓ โมงเศษออกเรือแจวลงน้ำลงมา และแวะวัดโบราณตามระยะทาง คือ วัดกุฎีทอง วัดโพคัย แล้ววัดอุทอง ลงมาถึงที่พัก ณ ที่ว่าการอำเภอบางปลาม้าเวลาทุ่มหนึ่ง พักนอนอยู่ที่บางปลาม้า

วันที่ ๑ มีนาคม เวลาเช้าโมงเศษ ออกเรือจากบางปลาม้า เรือไฟลงตรงลงมา ไม่ได้แวะที่ใด มาถึงท่าวัดจรัญแขวงเมืองนครไชยศรีเวลาบ่าย ๔ โมง พอเวลาบ่าย ๕ โมง ขึ้นรถไฟกลับมากรุงเทพฯ รวมที่ได้ไปหัวเมืองคราวนี้ ๙ วัน

ตรวจราชการคราวนี้มีเวลาอยู่แห่งละเล็กจะน้อย การในระเบียบซึ่งมีสมุดจะต้องตรวจตามแบบแผน ได้วานให้หม่อมอุดมพงษ์เพ็ญสวัสดิ์ตรวจโดยมาก ส่วนข้าพเจ้าได้ตรวจเพียงการไล่เลียงความรู้ความชำนาญของกรมการที่ปฏิบัติราชการต่าง ๆ ตามหน้าที่ในท้องที่อันนั้น อย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ ได้เอาเป็นธุระโดยเฉพาะที่จะไต่ถามกำนันผู้ใหญ่บ้าน ตลอดจนราษฎรที่ได้พบปะสนทนากันตามระยะทางที่ได้ไปในคราวนี้ เพื่อจะได้ให้ความว่า ทุกวันนี้มีความเดือดร้อนหรือได้รับความกดขี่ข่มเหงอย่างหนึ่งอย่างใดบ้าง ได้เอาเป็นธุระไต่ถามในความข้อนี้มากกว่าอย่างอื่น และได้สังเกตการต่าง ๆ ที่ได้มีแปลกไปจากเวลาที่เคยเห็นเมื่อตรวจการคราวก่อนใน ร.ศ. ๑๑๗ นั้น ส่วนการตำรวจภูธร พระवासเทพได้มีคำสั่งมาให้หม่อมเจ้าจุลดิศเป็นผู้ตรวจ ตรวจแล้วให้ทำรายงานยื่นต่อพระवासเทพเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก จึงไม่ได้กล่าวไว้ในที่นี้ว่าการตำรวจภูธรเป็นอย่างไร ข้อความที่ข้าพเจ้าได้ตรวจเห็นอย่างไรจะได้กล่าวต่อไป

เรื่องเรือเมล์สุพรรณ

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ ข้าพเจ้าไปเมืองสุพรรณบุรี ได้ทราบว่าชาวเมืองสุพรรณบุรีจะไปกรุงเทพฯ ให้นำน้ำต้องไปเรือจนถึงกรุงเทพฯ บ้าง บางทีไปเรือเพียงบ้านผักไห่ไปลงเรือเมล์ที่นั่น ถ้านำแล้งโดยมากมักเดินทางบกไปลงเรือเมล์ที่บ้านผักไห่ เดียวนี้คนไปมาในระหว่างสุพรรณกับกรุงเทพฯ ขึ้นลงที่สะพานวัดจรัญรายวันละมาก ๆ จนกรมรถไฟจะทำทางรถไฟหลักตรงนี้ และขยายสะพานให้ใหญ่ขึ้นกว่าแต่ก่อน การที่ชาวสุพรรณมาขึ้นลงรถไฟที่สะพานวัดจรัญรายนี้ เพราะพระยาวิบูลย์ หลวงโสภณเพชรรัตน์ นายพิน ทิพรักษา นายเพิ่ม เสนหา กับใครอีกบ้างไม่ทราบ เข้าหุ้นกันเป็นบริษัทจัดเรือไฟรับคนโดยสารขึ้นลงระหว่างวัดจรัญรายกับเมืองสุพรรณบุรี มีขึ้นแต่ศก ๑๒๑ รับคนที่ไปจากกรุงเทพฯ เวลาเช้าส่งถึงสุพรรณบุรีเวลาในค่ำวันนั้น รับคนสุพรรณบุรีเวลาเช้าส่งลงมาส่งรถไฟไปถึงกรุงเทพฯ ได้ในเวลาเย็น ไปมา

สดวกขึ้นดังนี้ จึงมีคนโดยสารเรือไฟสายนี้ขึ้นลงโดยมาก เป็นประโยชน์ทั้งเรือไฟและรถไฟด้วย เมื่อศก ๑๒๒ มีศตวรรษอนเดอร์ชัน ผู้จัดการเรือไฟเดินรับคนโดยสาร ระหว่างกรุงเก่ากับท่าเรือและเมืองลพบุรี เอาเรือไฟมาเดินแย่งบริษัทสุพรรณบ้าง แย่งจนขาดทุนด้วยกันทั้งสองฝ่ายอยู่ช้านาน บัดนี้ทราบว่ามีศตวรรษอนเดอร์ชันเลิกเรือคีนไป โดยสู้บริษัทสุพรรณไม่ได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ บริษัทสุพรรณทำการก่อนได้ว่าเช่าที่วัดจี้วราย และจัดหาที่ซึ่งอยู่ใกล้และตรงสะดวกขึ้นรถไฟไว้ทำท่าเรือเมล์เสียหมดบริเวณ คนจะลงเรือบริษัทอนเดอร์ชัน ต้องเดินไกลได้ความลำบากกว่าลงเรือบริษัทสุพรรณ อีกประการหนึ่ง เพราะบริษัทสุพรรณต่อเรือขึ้นใหม่ว่าจะต่อถึง ๔ ลำ และชูว่าจะเอาขึ้นไปเดินแย่งทางบริษัทอนเดอร์ชันเดินอยู่ทางกรุงเก่าบ้าง บริษัทอนเดอร์ชันจึงเลิกการแข่งขันกับบริษัทสุพรรณในแม่น้ำนี้

ที่จริงการที่มีเรือเดินแย่งกันหลายบริษัทในลำแม่น้ำ ซึ่งไม่มีคนโดยสารมากพอจะเดินหากำไรได้ด้วยกันโดยปรกติดังนี้ แม้ว่าจะเป็นประโยชน์แก่คนโดยสาร เพราะบริษัททั้งสองฝ่ายต้องลดราคาแย่งกันก็จริง แต่เป็นความลำบากแก่เจ้าพนักงานผู้ปกครองท้องที่ ตลอดจนคนโดยสารมากอยู่ เพราะการที่แย่งชิงผลประโยชน์กัน ย่อมเป็นเหตุให้เกิดวิวาทกันไม่ใคร่ขาด ผู้เจ้าของเรือก็เสียประโยชน์ทั้งสองฝ่าย เจ้าพนักงานก็มักถูกติเตียนว่าไม่รักษาความเรียบร้อย และบางทีถูกนิทนาว่าเข้าข้างฝ่ายโน้นบ้าง ฝ่ายนี้บ้าง ต้องระวังไหวพริบอยู่เสมอ ส่วนคนโดยสารนั้นก็ได้รับความรำคาญตั้งแต่ถูกจุดคร่าต้อนซึ่งแต่เวลาลงรถไฟไปและบางทีพลอยไปได้ลำบากในเวลาเขาวิวาทกันด้วย เพราะเหตุนี้การที่เลิกแย่งชิงกันเสียดังนี้ถึงคนโดยสารจะต้องขึ้นเงินอีกสักเล็กน้อยก็เห็นว่าควรจะยินยอมไม่วาทด้วยกันทุกฝ่ายด้วยเหตุที่เวรกรรมระงับไปนั้น

อำเภอบางปลา

อำเภอบางปลาแต่เดิมเรียกว่า อำเภอบางไผ่นาด เพราะเหตุที่ตั้งที่ว่าการที่บางไผ่นาดอันเป็นที่เปลี่ยวอยู่ข้างเหนือที่ว่าการเดิมนั้นเพื่อจะกีดกันทางโจรผู้ร้ายไปมา เดิมนั้นย้ายที่ว่าการลงมาตั้งอยู่ที่บางเลนข้างฝั่งตะวันตก และเปลี่ยนชื่อเอานามตำบล ซึ่งคนทั้งหลายรู้จักมากในอำเภอนี้มาเป็นนามอำเภอ เรียกว่าอำเภอบางปลาในศก ๑๒๒ นี้

ท้องที่สองฝั่งแม่น้ำในอำเภอบางปลา นี้ สังเกตดูมีบ้านเรือนแน่นหนามากขึ้นกว่าเมื่อ ๕ ปี มาแล้วมาก สืบถามได้ความว่ามีคนมาตั้งทำไร่นามากขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ที่สองฝั่งแม่น้ำมีผู้จับจองเป็นเจ้าของแล้วตลอด งามที่ว่างเปล่าดังแต่ก่อนไม่ แต่กระนั้นเมื่อแลดูไปยังเห็นเป็นที่ป่าไผ่มีอยู่มาก ไปถามตามชาวบ้านได้ความว่า ที่ป่าไผ่เหล่านั้นก็มีเจ้าของแล้วทั้งนั้น แต่เจ้าของโก่นสร้างที่พางซึ่งอยู่ในทุ่งข้างหลังออกไปลงเป็นนาาก่อนแล้ว จึงถางที่กอไผ่ซึ่งเป็นที่ถางยากกว่าพางลงเป็นนาโดยลำดับเข้ามายังหาหมดไม่

ล้มโนคร้วตามแบบใหม่ในอำเภอบางปลานีได้ทำสำเร็จแล้ว มีจำนวนคนทั้งสิ้น ๑๘๒๔๔ คน

พนักงานปกครองอำเภอนี้ ขุนไชยศรีบุรเขตร์เป็นนายอำเภามาแต่ศก ๑๑๕ การใน ที่ว่าการอำเภอได้มีเวลาตรวจน้อย

อำเภอสองพี่น้อง

อำเภอสองพี่น้องนี้เดิมเรียกว่าอำเภอบางลี่ เพราะเหตุที่ที่ว่าการอำเภอแต่ก่อนตั้งอยู่ที่บางลี่ในคลองสองพี่น้อง เดียวนี้ได้ย้ายที่ว่าการอำเภอลงมาตั้งข้างใต้ที่ว่าการอำเภอเก่า จึงเปลี่ยนนามอำเภอเรียกว่าอำเภอสองพี่น้อง ตามชื่อตำบลซึ่งราษฎรรู้จักกันโดยมาก อำเภอนี้ เป็นอำเภอตอนใต้ของสุพรรณบุรี เขตแดนต่อกรุงเก่า ประทุมธานี นครไชยศรี ราชบุรี กาญจนบุรี มีทั้งท้องที่ทุ่งและป่าดอนใหญ่กว้าง ผู้คนล่าสอนบังคับยากยิ่งกว่าอำเภออื่น ในสุพรรณบุรี การตรวจตราเป็นความยากลำบากแก่กรมการอำเภอเป็นอันมากในศก ๑๒๑ นี้ จึงได้ตัดท้องที่ข้างฝ่ายดอนตอนตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งต่อพรมแดนเมืองกาญจนบุรี ออกเป็น อำเภอจรเข้สามพันอีกอำเภอหนึ่ง พอให้มีกรมการอำเภอตรวจตราการปกครองได้สะดวก

สังเกตดูบ้านเรือนในคลองสองพี่น้องแน่นหนา ผู้คนมากขึ้นกว่าเมื่อศก ๑๑๗ มาก ประมาณจำนวนบ้านเรือนในคลองสองพี่น้องจะสักเท่าบ้านฝักไถ่กับบ้านราดชะโดรวมกัน ได้อยู่ แต่บ้านเรือนที่คลองสองพี่น้องตั้งอยู่แต่ริมสองฝั่งคลอง ในที่ลุ่มโล่งไม่มีใครมีต้นไม้บัง เป็นเรือนเสาสูง ๆ ตั้ง ๔ คอก แต่กระนั้นดูคราบน้ำป็นี่ที่ท่วมพื้นเรือนก็มีมาก ราษฎรว่าเวลาน้ำน้ำได้ความลำบากด้วยคลื่นและลมในท้องทุ่งเสมอ ทั้งนี้ก็เห็นเป็นความจริง แลดูในเวลานี้ หลังกาลแลฟ้าเรือนยังชูดชิดอยู่แทบทั่วกัน ชาวบ้านในคลองสองพี่น้องนี้มีทางหากิน ๓ อย่าง คือ ๑ ทำนา ๒ ทำปลา ๓ รับซื้อสินค้าป่า คือ เสาและไม้กระดาน ไม้ไผ่ เป็นต้น ซึ่งชาวอนตลอดจนแขวงกาญจนบุรีเห็นลงมาขาย ด้วยเหตุการทำมาหากินสะดวกจึงมีผู้คนมาตั้งบ้านเรือน อยู่แน่นหนา ถึงพวกสัปรุษย์ชาวกรุงเทพฯ และชาวเมืองตามลำน้ำที่จะขึ้นนมัสการพระแท่น ดงวังมาขึ้นเดินที่สองพี่น้องก็มีมาก ทางบกประมาณ ๑๐๐๐ เส้นเศษ ไกลกว่าเดินจาก พระปฐมหรือจากท่าเรือพระแท่น แต่ทางเรือใกล้และสะดวกกว่า และที่สุดขากลับบ้านสัปรุษย์ มักซื้อปลาบันทุกเรือกลับไปด้วย ด้วยเหตุเหล่านี้จึงมีผู้พอใจมาขึ้นพระแท่นทางสองพี่น้อง

ล้มโนคร้วแบบใหม่ในอำเภอสองพี่น้องนี้ก็ทำเสร็จแล้วมีจำนวนคนทั้งสิ้น ๑๖๑๑๑ คน

พวกยวนเข้าริตที่มายุ่งสองพี่น้องนี้มาจากสามเสนทั้งนั้น ที่มายุ่งตั้งแต่ ๒๐ ปีก็มี ฟัง มาอยู่ใหม่ก็มี สร้างโรงสวดไว้แห่งหนึ่งนานแล้ว เดียวนี้มีบาดหลวงมาอยู่คนหนึ่ง บาดหลวง คนนี้เป็นยวน บุตรเสมียนญ พวกยวนเข้าริตที่สองพี่น้องเหล่านี้ได้ความว่าเรียบร้อย และเวลา มีราชการงานเมืองก็ช่วยราชการโดยแข็งแรง

กรมการอำเภอสองพี่น้องเวลานี้หลวงอุไทยภาคิกเขต (เอี่ยม) เป็นนายอำเภอ มาแต่ ร.ศ. ๑๑๕ มีคุณวุฒิในการสืบจับปราบปรามโจรผู้ร้ายแข็งแรง ได้รับพระราชทาน เครื่องราชอิสริยาภรณ์เป็นบำเหน็จเมื่อเร็ว ๆ นี้ สังเกตดูกรมการอำเภอที่นี้กับกำนันผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรคุ้นเคยปรองดองกันดีมาก และยังต้องชมอีกอย่างหนึ่งว่า กรมการอำเภอ สองพี่น้องนี้หมั่นเที่ยวตรวจตราท้องที่มาก ทั้งนายอำเภอและปลัดอำเภอผลัดกัน ออกเดินทางเที่ยวตรวจการทุก ๆ เดือนไม่ขาด เพราะเหตุเหล่านี้โจรผู้ร้ายในแขวงอำเภอ สองพี่น้องเดี๋ยวนี้จึงเสื่อมซาลงกว่าแต่ก่อนเป็นอันมากทีเดียว

อำเภอจรเข้สามพัน

อำเภอจรเข้สามพันอยู่วันตกเฉียงใต้เมืองสุพรรณบุรี ต่อพรมแดนเมืองกาญจนบุรี เป็นที่ป่าดอนข้างวันตกต่อชายเขา ข้างตะวันออกมีทุ่งนามาจนจดทุ่งอำเภอเมืองและอำเภอ สองพี่น้อง มีลำแม่น้ำเก่าเรียกว่า ลำจรเข้สามพัน ซึ่งบัดนี้ต้นเขื่อนมีน้ำเป็นห่วงเป็นตอนผ่าน ตลอดมา ท้องที่อำเภอจรเข้สามพันนี้แต่เดิมอยู่อำเภอสองพี่น้อง ท้องที่มากมายเกินกำลัง กรมการอำเภอเดียวจะปกครองและตรวจตราให้เรียบร้อยได้ทั่วถึง จึงได้แยกออกเป็นอำเภอ หนึ่งต่างหากเมื่อศก ๑๒๑ นี้

พลเมืองในอำเภอจรเข้สามพันตามสำโนครัวแบบใหม่ที่ทำเสร็จแล้ว มีจำนวนคน ทั้งสิ้น ๘๘๒๗ คน

ราษฎรหาเลี้ยงชีพด้วยการทำนาและตัดไม้ไผ่ป่าไม้เสาไม้กระดานขาย ดูทำเลหากิน กว้างขวางไม่อึดคัด แต่ตามกิตติศัพท์ที่ได้ยินบอกเล่ามาแต่ก่อน เขาว่าราษฎรในอำเภอนี้ มักเป็นนักเลงโดยมาก บังคับบัญชาว่ากล่าวยาก ความซื่อสัตย์พิเคราะห์ดูก็พอแลเห็นเหตุ ได้ว่าความจริงเป็นอย่างไร คือท้องที่อำเภอนี้อยู่ชายป่าห่างไกลจากเมืองมาก ย่อมไม่มีใคร มีข้าราชการไปตรวจตราถึงท้องที่ ราษฎรซึ่งอยู่ในภูมิลำเนาอันนั้น ตกลงจะทำอะไรก็ได้ ตามชอบใจไม่มีใครมีใครดูแลว่ากล่าวมาแต่ก่อน ๆ อีกประการหนึ่งเพราะเหตุที่ท้องที่เหล่านี้ ปราศจากความไข้เจ็บ แม้นคนจะจะไปมาอยู่อาศัยก็ได้ตลอดปี จึงเป็นที่อาศัยของคน ที่หลบหนีมาแต่อื่นด้วยอีกจำพวกหนึ่ง ในคราวนี้เองได้พบชาวกรุงเทพฯ ที่ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ในแขวงอำเภอจรเข้สามพันก็หลายคน ด้วยเหตุเหล่านี้ที่กล่าวว่าราษฎรในอำเภอจรเข้สามพัน เป็นนักเลง และบังคับบัญชายากก็มีความจริงอยู่มาก แต่ต่อไปเมื่อที่ว่าการอำเภอได้ไป ตั้งขึ้นแล้วเช่นนี้ ถ้ากรมการอำเภอเอาใจใส่ตรวจตรา เห็นว่าไม่ซำนานเท่าใด การปกครอง ท้องที่เช่นอำเภอจรเข้สามพัน จะเรียบร้อยได้ดีดังเคยเห็นมาแล้วในที่อื่นอันเป็นทำนอง เดียวกันหลายแห่ง

ที่ว่าการอำเภอดั้งที่บ้านจรเข้สามพัน ยังอาไศรย์เรือนฝาขัดแตะ พื้นฟากซึ่งทำขึ้นใช้ชั่วคราวจนจะหักพัง จะต้องรีบทำที่ว่าการอำเภอเป็นเครื่องไม้จริงในต้นศก ๑๒๓ นี้ได้ไปเลือกที่กะให้สร้างที่ว่าการอำเภอในคราวนี้แล้ว กรมการอำเภอนี้เดิมขุนพจมานมานิตย์เป็นนายอำเภอ จะย้ายขุนพจมานมานิตย์ไปรับราชการเมืองระยอง นายจรมหาดเล็กมาเปลี่ยน ได้รับที่นายอำเภอเมื่อสองเดือนมาแล้ว ราชการที่จะต้องนั่งทำในออฟฟิศอำเภอนี้ดูไม่มีกี่มากนัก กรมการอำเภอควรจะใช้เวลาออกเดินทางเที่ยวตรวจท้องที่ให้มาก แต่ถึงกระนั้นไม่จำเป็นต้องมีพนักงานเต็มจำนวนเหมือนอำเภออื่น เป็นต้นว่าปลัดอำเภอมีแต่คนเดียวก็พอ

อำเภอบางปลาม้า

อำเภอบางปลาม้าอยู่ใต้เมืองสุพรรณบุรี ท้องที่ข้างใต้ต่ออำเภอสองพี่น้อง ข้างเหนือต่ออำเภอเมือง ข้างตะวันออกต่ออำเภอเสนาใหญ่ เสนากลาง กรุงเก่า อำเภอนี้ตั้งที่ว่าการอำเภอที่บางปลาม้าเหมาะดี เพราะเป็นที่ทางเรือรวมทั้งสุพรรณบุรีไปจากกรุงเทพฯ และกรุงเก่าย่อมไปร่วมกันที่บางปลาม้า ครั้นถึงระตูแรงน้ำขึ้นต่อลิกที่ตรงนั้น ก็เป็นที่ชุมนุมเรือลำเลียงสินค้าที่ตรงนั้นด้วย

บาญชีสัมโนครัวแบบใหม่ในอำเภอบางปลาม้านี้ ก็ทำแล้วเสร็จมีจำนวนคนทั้งสิ้น ๒๓๐๘๒ คน

ราษฎรในอำเภอนี้หากินด้วยการทำนาเป็นพื้น ปลาก็ทำมาก

กรมการอำเภอบางปลาม้า นายตรองเป็นนายอำเภอมาแต่ศก ๑๒๐ การสำคัญในอำเภอนี้ ก็คือที่ต้องคอยปราบปรามโจรผู้ร้ายทางที่ต่อพรมแดนกรุงเก่า กับคอยระงับวิวาทในระหว่างนายน้ำกับราษฎร

เมืองสุพรรณบุรี

สังเกตดูตามลำน้ำเมืองสุพรรณบุรีที่ขึ้นไปในคราวนี้ มีเรือแพค้าขายมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นเรือเข้าโดยมาก แพมักเป็นแพพวกจีนจอดจำหน่ายสินค้าเป็นหมู่ๆ เป็นระยะขึ้นไปแต่บ้านเรือนบนดิ่ง ๒ ฟากลำแม่น้ำ ดูเจริญแปลกตากว่าแต่ก่อนเพียงเล็กน้อยจนกระทั่งถึงตัวเมืองสุพรรณบุรี จึงแลเห็นความเจริญตาแปลกเปลี่ยนกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก

แต่ก่อนมาที่ตัวเมืองสุพรรณบุรี ดูเป็นที่รกร้างเย้าเรือนรุงรังไม่แลเห็นเป็นบ้านเป็นเมือง

ไปคราวนี้ เมื่อถึงเมืองก็แลเห็นเรือแพค้าขายจอดคับคั่งในลำน้ำ แลขึ้นไปบนดิ่งฝั่งตะวันตกมีบ้านเรือนราษฎรแน่นหนา ข้างฝั่งตะวันออกก็เห็นชานเมืองเป็นที่เปิดเผย มีตลาด

และสถานที่ราชการต่าง ๆ ปลุกสร้างขึ้นไว้ใหม่ ดูเรียบร้อยเจริญตาพาให้เกิดยินดีพิศกับ
เมื่อไปคราวก่อนเป็นอันมาก

การก่อสร้างที่ได้ทำขึ้นใหม่นั้น ข้างฝั่งตะวันออกตัดถนนตามลำน้ำสายหนึ่งห่างตลิ่ง
ประมาณ ๒ เส้น ตามแนวหลังบ้านราษฎร ฟากถนนข้างริมน้ำปลุกจวนผู้ว่าราชการเมือง
โรงตำรวจภูธรและสนามหน้าเมืองต่อลงมาถึงตลาดเป็นระยะกันพอติดกับที่บ้านเรือน
ราษฎร ซึ่งตั้งมาแต่เดิมทั้งข้างเหนือและข้างใต้ ส่วนฟากถนนข้างในเดิมเป็นที่วัดร้างเดี๋ยวนี้
ปลุกบ้านผู้พิพากษา ศาลว่าการเมือง เรือนจำ ศาลเมือง ที่ว่าการอำเภอเมืองเป็นระยะกัน
ตามริมถนนยังมีที่พอจะปลุกสร้างต่อไปได้อีกมาก การตัดถนนและปลุกสร้างเหล่านี้ได้
ทำเมื่อครั้งพระศรีธรรมาธิราชเจ้า^๑ อยู่เดี๋ยวนี้ ยังเป็นผู้ว่าราชการเมือง
สุพรรณอยู่ เพราะฉะนั้นพระศรีธรรมาธิราชเจ้าควรได้รับความสรรเสริญที่ได้อุสาหะจัดการก่อสร้างให้
บ้านเมืองงดงามขึ้นดังว่ามานี้

การก่อสร้าง

ได้ไปตรวจดูพื้นที่และสถานที่ต่าง ๆ ที่ได้ปลุกสร้างขึ้นไว้ ส่วนพื้นที่ดอนริมน้ำยังลุ่ม ๆ
ดอน ๆ ไม่เสมออยู่มากเพราะเอาแรงคนโทษไปใช้ตัดถนนจะทำต่อขึ้นไปข้างเหนือ เห็นว่า
การทำถนนยังไม่จำเป็นจะต้องต่อขึ้นไปอีก เพราะถนนที่ตัดไว้แล้วพอควรแก่ความต้องการ
ชั้นหนึ่งแล้ว ถึงจะต่อขึ้นไปอีกในเวลานี้ก็ไม่มีอะไรจะปลุกสร้างและไม่เป็นประโยชน์แก่
การไปมานัก จึงได้สั่งให้หยุดการก่อถนนตามลำน้ำไว้ เอาแรงนักโทษมาทำถนนที่ตัดลงไป
แม่น้ำเป็นสาย ๆ และให้ขุดดินในคลองลำรางซึ่งมีอยู่ ๒ ข้างที่ว่าการเมืองขึ้นมาถมที่สนาม
หน้าเมืองเสียให้เรียบร้อยก่อนจึงให้ทำถนนต่อไป ส่วนสถานที่ต่าง ๆ ที่ได้สร้างขึ้นนั้น จวนผู้ว่า
ราชการเมืองมีจวนเดิมครั้งพระยาสุพรรณจันทร์^๒ ทำไว้หลัง ๑ เป็นเรือนไม้สองชั้นใหญ่โต
แต่เดิมเอาไครยใช้เป็นที่ว่าการเมือง ผู้ว่าราชการเมืองจึงปลุกเรือนเล็กหลัง ๑ ขึ้นเป็นที่อยู่
ริมจวนเดิมนี่ ครั้นที่ว่าการใหม่ทำแล้วจวนเดิมว่างเปล่าอยู่ ผู้ว่าราชการเมืองหาได้ขึ้นอยู่ไม่
เพราะยังไม่ได้ซ่อมแซม และสงสัยว่าจะออกถือ ๆ อะไรรักกันอยู่บ้าง แต่อย่างไรก็ดี จวนเดิม
ทำดีและยังจะใช้ได้ ถ้าทิ้งไว้จะไหมเสียจึงได้สั่งให้จัดการซ่อมในศก ๑๒๓ นี้ ให้ผู้ว่าราชการ
เมืองขึ้นอยู่ต่อไป จวนเล็กที่สร้างใหม่ไว้เป็นเรือนรับข้าราชการไปมา เรือนผู้พิพากษาทำตาม
แบบใหม่ของกระทรวงยุติธรรมแข็งแรงเรียบร้อยดีอยู่แล้ว ที่ว่าการเมืองทำแข็งแรงดี เสียแต่

^๑ พระศรีธรรมาธิราชเจ้า (คำ) ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองอ่างทอง ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗

^๒ น่าจะหมายถึง พระยาสุพรรณสงคราม (จัน แสง - ชูโต) เป็นผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี ระหว่าง
พ.ศ. ๒๔๒๖ - ๒๔๒๙

พื้นเตี้ยและคับแคบไม่พอการได้สั่งให้ต่อไปอีกข้างละ ๒ ห้อง และให้ย้ายที่ว่าการอำเภอเมืองมาไว้ในที่ว่าการเมืองด้วย เรือนจำทำแต่พอใช้ไปคราวยังจะต้องทำใหม่ทั้งนั้น ศาลเปนของทำใช้ชั่วคราวจะไปได้อีกสักปีหนึ่งจะต้องทำใหม่ ที่ว่าการอำเภอทำพอใช้ได้ แต่อยู่ห่างกับที่ว่าการเมืองนัก เมื่อย้ายการอำเภอมารวมทำในที่ว่าการเมืองแล้ว ที่ว่าการอำเภอเมืองเดิมนี่ถ้าใช้เป็นออฟฟิศไปรษณีย์โทรเลขต่อไปเป็นพอดีทีเดียว บ้านปลัดและผู้ช่วยจะต้องรื้อสร้างอีก ๒ หลัง เพราะยังต้องอาศัยรอยัดเยียดกันอยู่ในจวนเดิม แต่บ้านยกระบัตรยังไม่จำเป็นต้องสร้าง เพราะเป็นคนในพื้นที่เมืองบ้านของเขามีอยู่แล้ว

การไปรษณีย์โทรเลข

ออฟฟิศไปรษณีย์ที่เมืองสุพรรณบุรียังตั้งอยู่ที่บ้านขุนปริชาผู้รับหน้าที่เป็นพนักงานไปรษณีย์ ดังได้เห็นเมื่อไปคราวก่อน การส่งไปรษณีย์เข้าใจว่ายังส่ง ๗ วันครั้งหนึ่งดังแต่ก่อนเหมือนกัน เวลานี้มีเรือไฟเดินมาแล้ว ถ้าจะส่งไปรษณีย์ให้ถึกว่านั้นก็เห็นจะได้ การโทรเลขนั้นสายขาดแต่พระปฐมเจดีย์ถึงเมืองสุพรรณบุรีเสร็จแล้ว เวลานี้ยังใช้แต่โทรศัพท์ (เครื่องโทรศัพท์ที่จ่ายไปใช้ตามหัวเมืองอยู่ข้างเก่าแก่เดิมที่ใช้ไม่มีใครได้) ได้ทราบว่าจะตั้งเครื่องใช้โทรเลขใน ร.ศ. ๑๒๓ นี้

ธรรมการ

การคณะสงฆ์สืบถามตามเจ้าคณะว่าเป็นการเรียบร้อยดี การทำบุญที่พระสงฆ์ตามแบบที่กระทรวงธรรมการออกใหม่ ได้ไปพบตามวัดบ้านนอกก็เห็นทำกันถูกต้องพอใช้

การโรงเรียนในเมืองสุพรรณบุรีนี้แต่ก่อนมีอาจารย์คฤหัสถ์สอนหาตั้งโรงเรียน ๒ แห่ง คือ ขุนบำรุงโยธิตั้งโรงเรียนที่บ้านสองพี่น้องแห่ง ๑ เรียกว่า โรงเรียนศรีสำราญพิทยาคม ขุนปริชา^๑ ที่เป็นพนักงานไปรษณีย์ตั้งโรงเรียนที่บ้านของตนเองที่เมืองสุพรรณบุรี เรียกว่า โรงเรียนปริชาพิทยาคม^๒ แห่ง ๑ ได้รับความบำรุงของกรมศึกษาธิการทั้ง ๒ โรง ไปคราวนี้โรงเรียนศรีสำราญพิทยาคมเลิกไปเสียแล้วแห่ง ๑ ยังอยู่แต่โรงเรียนปริชาพิทยาคมที่เมืองสุพรรณบุรียังมีผู้เล่าเรียนมากอยู่ ในสมัยนี้ตั้งแต่โปรดให้จัดการคณะสงฆ์ มีโรงเรียนตามวัดตั้งขึ้นอีกมากที่เป็นวัดใหญ่ๆ เช่น วัดประตูลาศซึ่งเป็นที่พระครูสังฆปาโมกข์อยู่ มีนักเรียนแห่งละหลายๆสิบคน นับว่าการศึกษาเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก เพราะทุกวันนี้ดูเป็นความเข้าใจของพระ

^๑ คือ ขุนปริชาอนุศาสน์ (ปลั่ง ธรรมารมณ)

^๒ ปัจจุบัน คือ โรงเรียนกรรณสูตศึกษาลัย ตั้งอยู่ที่ตำบลรั้วใหญ่ อำเภอเมืองสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งเกิดจากการรวมกันของโรงเรียนปริชาพิทยากร และโรงเรียนวัดประตูลาศ กำหนดฐานะเป็น “โรงเรียนประจำจังหวัดสุพรรณบุรี”

ที่อยากจะทำความดี ถือว่าการตั้งโรงเรียนเป็นการสำคัญอย่าง ๑ จึงพากันพอใจที่จะจัดโรงเรียน และแห่งใดถ้าไม่ยอมนับว่าเป็นโรงเรียนดูอยู่ข้างจะเดือดร้อน มีตัวอย่างได้ไปพบดังเช่นที่วัดจรเข้สามพันในอำเภอนั้น ตามบาญชีว่าไม่มีโรงเรียน ครั้นเมื่อไปที่วัดจรเข้สามพันเห็นพระกำลังสอนหนังสือเด็กอยู่หลายคน จึงได้ถามนายอำเภอดื้อหน้าพระว่า อย่างนี้ทำไมไม่นับว่าเป็นโรงเรียน พระก็ซึ่งตอบออกมาเองว่าถึงจะสั่งสอนอย่างไร ถ้าไม่ไปบอกขึ้นทะเบียนเขาก็ไม่นับว่าเป็นโรงเรียน มีตัวอย่างดังนี้จึงเห็นว่าที่ไม่นับว่าเป็นโรงเรียนนั้นเป็นเครื่องไม่พอใจของพระอยู่อย่างหนึ่ง

การศึกษาตามหัวเมืองแม้เห็นว่าเจริญดีขึ้นดังว่ามานี้ แต่เมื่อได้ตรวจดูไปก็แลเห็นความต้องการสำคัญยังมีอยู่อย่าง ๑ คือหนังสือเรียนยังอยู่ข้างขาดจนเต็มที ตามวัดใหญ่ ๆ เช่น วัดเจ้าคณะมีหนังสือแบบเรียนหลวงใช้แต่ก็เพียงสอนให้อ่านหนังสือ เขียนหนังสือเท่านั้น ไม่มีหนังสือสำหรับสอนความรู้ความดีที่จะเป็นประโยชน์ในทางความประพฤติหรือการทำความหาเลี้ยงชีพของเด็กนักเรียนที่เล่าเรียนอยู่นั้น ถ้ายังวัดที่อยู่ตามบ้านนอกเช่นวัดจรเข้สามพันที่ยกเป็นตัวอย่างมาว่านั้นไม่มีหนังสือพิมพ์สำหรับสอนทีเดียว

เวลานี้กรมศึกษาที่ทูลบำรุงการเล่าเรียนชั้นปถมมัธยม และชั้นสูงในกรุงเทพฯ นี้มากอยู่ เข้าใจว่าความประสงค์ของกรมศึกษาจะจัดวางแผนการฝึกสอนร่ำเรียนให้เป็นแบบขึ้นในกรุงเทพฯ แล้ว และจัดขยายแบบนั้นให้แพร่หลายออกไปตามหัวเมืองโดยลำดับ ความคิดนี้ก็ดีอยู่ แต่น่ากลัวจะซ้ำเติมที คิดไม่เห็นว่ามีอีกสักกี่สิบปีจึงจะมีครูออกไปตั้งสอนแบบกรมศึกษาให้เป็นประโยชน์แก่ราษฎร ชาวบ้านนอก เพราะเหตุนี้จึงเห็นว่าถ้ากรมศึกษาจัดพนักงานขึ้นอีกสักแผนกหนึ่งสำหรับแต่งหนังสือเรียน ความรู้ความดีอย่างง่าย ๆ ทำนองหนังสือกิจจานุกิจตอนข้างต้น เลือกว่าแต่ด้วยความรู้ที่เป็นสามัญสำหรับคนทั้งหลายทั่วไป เช่น ให้อ่านจับใจเดือนปี เป็นต้น พิมพ์เป็นเล่มเล็ก ๆ ทำนองหนังสือกลอนที่เขาพิมพ์ขายเล่มละสลึงจำหน่ายให้แพร่หลายไป แล้วแต่พระเจ้าจะเอาไปสอนอย่างไร ๆ ก็ตามใจเพียงเท่านี้ ความดีของกรมศึกษาก็จะแพร่หลายเป็นประโยชน์แก่ราษฎรได้เป็นอันมาก ไม่เสียเวลา ส่วนการที่จะจัดวางแผนฝึกสอนอย่างไร ก็จัดไปอีกส่วนหนึ่ง ได้ประโยชน์ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย และไม่เป็นการหนักปากว่าแรงเพียงไรนัก

การเรือนจำ

ตัวเรือนจำเมืองสุพรรณบุรี เป็นแต่ปลูกสร้างสำหรับใช้ชั่วคราวอย่างเช่นที่นครไชยศรี ในเวลานี้ แต่วิธีรักษาการดีมากทีเดียว เป็นอันแลเห็นผลของการที่ได้จัดให้มีการฝึกหัดพละมารชขึ้นที่นครไชยศรีนั้น เป็นประโยชน์ได้ดังคาด คือนายฉุย พละมารชเมืองสุพรรณบุรีกับนายเขียนผู้ช่วย ๒ คนนี้ เป็นผู้ที่ได้ออกจากสำนักนครไชยศรีส่งมาว่าเรือนจำเมืองสุพรรณบุรีได้สัก ๕ - ๖ เดือน มาแล้ว จัดการวางแผนเรือนจำและทำการโยธาเรียบร้อยได้มาก

การโจรผู้ร้าย

เหตุการณ์โจรผู้ร้ายในเมืองสุพรรณบุรีในเวลานี้ ตั้งแต่จับผู้ร้ายรายใหญ่ได้เมื่อปล้นบางซอ และรายผู้ร้ายต้อนฝูงโคจะพาไปนอกพระราชอาณาเขต^๑ พระสุนทรสงคราม^๑ ออกไปตามได้ในแขวงเมืองอุไทยธานีเมื่อเร็ว ๆ นี้ เหตุการณ์โจรผู้ร้ายค่อยสงบซาลงมาก ฟังตามเสียงราษฎรก็รู้สึกเช่นนั้น มีเสียงนิยมในพระสุนทรสงครามว่าตั้งแต่มาเป็นผู้ว่าราชการเมืองโจรผู้ร้ายค่อยเบาบางไปดังนี้ ได้ยินเข้าหูโดยมาก แต่การโจรผู้ร้ายในแขวงสุพรรณบุรีถึงว่าจะสงบไปได้คราวหนึ่งเช่นนี้ ที่จะวางใจว่าจะสงบได้เสมอไปเห็นว่ายังวางใจไม่ได้ เพราะเมืองสุพรรณบุรีอยู่กลางมีทั้งทางทุ่งและทางป่า โจรผู้ร้ายไปมาได้ง่าย ผู้ปกครองจะต้องเอาใจใส่คอยระวังอยู่เสมอ ถ้าเพลอไปหรือเนือยไปเมื่อใดก็คงกำเริบขึ้นอีก ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี และบรรดานายอำเภอในสุพรรณบุรี ต้องมีความสามารถในการสืบจับโจรผู้ร้ายยิ่งกว่าอย่างอื่น

การทำสัมโนครวั

ได้ความว่าสัมโนครวัตามแบบใหม่ในสุพรรณบุรี ได้ทำเสร็จแล้ว ยังค้างอยู่แต่ ๒ อำเภอ คือ อำเภอเมืองและอำเภอนางบวช ส่วนอำเภอเมืองยังค้างอยู่ ๔ ตำบล ได้สั่งเร่งรัดให้แล้วเสร็จภายในเดือนมีนาคมนี้ให้จงได้ทุกอำเภอ

การทำมาหากินของราษฎร

ในศก ๑๒๒ นี้ฝนงาม ราษฎรทำไร่นาหากินได้ผลมาก เพราะฉะนั้นการค้าขายในเมืองสุพรรณบุรีจึงเจริญดีขึ้นทุก ๆ อย่าง

ความเดือดร้อนของราษฎร

ในเมืองสุพรรณบุรีคราวนี้ได้เอาใจใส่ไต่ถามตามบรรดาราษฎรที่ได้พบปะ ณ ที่ต่าง ๆ ตามระยะทางที่ได้ไป เพื่อจะทราบความรู้สึกเดือดร้อนของราษฎรในเวลานี้มีอยู่อย่างไบบ้าง ได้อธิบายให้คนเหล่านั้นเข้าใจโดยชัดเจนว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน อยากจะให้อยู่เย็นเป็นสุขพ้นจากการกดขี่ข่มเหงต่าง ๆ ทั่วไป จึงโปรดให้ข้าพเจ้ามาตรวจตราการต่างพระเนตร พระกรรณ เมื่อผู้ใดมีความทุกข์ร้อนหรือได้รับความกดขี่อย่างใด ก็มีอำนาจที่จะช่วยปลดเปลื้องให้ได้ตามสมควรแก่การ นาน ๆ ราษฎรจะได้มี

^๑ พระยาสุนทรสงคราม (หม่อมราชวงศ์เล็ก พยัคฆเสนา) เป็นผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๔ - ๒๔๕๔

โอกาสอย่างนี้สักครั้งหนึ่ง เพราะฉะนั้นถ้าผู้ใดมีความเดือดร้อนอยู่อย่างใดให้แจ้งความให้ทราบจะได้ช่วยแก้ไขให้ ได้ชี้แจงให้เป็นที่เข้าใจดังนี้ทุก ๆ แห่ง มีราษฎรมายื่นเรื่องราวร้องทุกข์บ้าง แจ้งความร้องทุกข์บ้าง รวบรวมข้อความตามที่ราษฎรร้องว่าเดือดร้อนอยู่ในเวลานี้ มีอยู่ในการบางอย่างที่จะกล่าวต่อไปนี้ คือ

๑. ราษฎรร้องว่าอาชญาบัตรค่าน้ำซึ่งคุ้มเครื่องมือเบ็จเสร็จนั้นใช้ได้แต่ผู้รับอาชญาบัตรคนเดียว เวลาผู้รับอาชญาบัตรป่วยเจ็บหรือมีกิจธุระไปทำมาหากินอย่างอื่น บุตรภรรยาเอาเครื่องมือเหล่านั้นไปหาปลาถูกจับกุมปรับใหม่ได้ความเดือดร้อน ขอให้อาชญาบัตรคุ้มได้ทั่วครัวเรือน เรื่องนี้ได้ทราบอยู่แต่ก่อนแล้ว และได้มีคำสั่งให้แก้ไขแล้ว คือ ในอาชญาบัตรเครื่องมือเบ็จเสร็จให้ลงชื่อบุตรภรรยาของผู้รับด้วยทั่วครัวเรือน ใครมีชื่อในอาชญาบัตรให้ใช้เครื่องมือได้โดยชอบด้วยกฎหมาย เปนแต่คำสั่งอันนี้ยังไม่ถึงเมืองสุพรรณเท่านั้น จึงเปนอันแก้ไขได้ตามความประสงค์ของราษฎร

๒. ราษฎรร้องว่านายน้ำ คือผู้รับผูกขาด ห่วย หนอง คลอง เชน ไปห้ามปรามไม่ให้ราษฎรที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่นั้นจับปลาหาเลี้ยงชีพเปนความเดือดร้อน ข้อนี้นายน้ำแก้ว่าไม่ได้ห้ามปรามไม่ให้ราษฎรจับปลาหาเลี้ยงชีพ ที่ห้ามนั้นเพราะราษฎรจับปลาไปเที่ยวค้าขายแย่งชิงประโยชน์โดยชอบของนายน้ำจึงได้ห้าม สืบพยานสมข้างนายน้ำบ้าง สมข้างราษฎรบ้าง จึงได้มีคำสั่งไว้ให้เป็นที่เข้าใจว่า ถ้าราษฎรจะจับปลาในที่ผูกขาดเพื่อหาเลี้ยงชีพให้จับได้ แต่ถ้าจับเอาไปซื้อขายเปนการทำผิดด้วยกฎหมาย

๓. พวกเดินเรือร้องว่านายน้ำชักหน้ากั้วล่องฟากคลองออกมาจนนักเดินเรือค้าขายลำบากขัดข้อง ข้อนี้ได้มีคำสั่งว่า ในคลองแห่งใดมีป็นหาเช่นนี้เกิดขึ้น ให้กรมการอำเภอเรียกนายน้ำกับผู้เดินเรือกับกำนันผู้ใหญ่บ้านในท้องที่นั้นมาประชุมกันชี้ขาดว่า ช่องทางน้ำสำหรับเดินเรือในคลองนั้น จำเปนจะต้องกว้างสักเท่าใดจึงจะพอให้กำหนดและบังคับตามคำชี้ขาดนั้น

๔. พวกลาวซงดำเดิมอยู่เมืองเพ็ชบุรี ที่นาไม่พอกันทำ ยกอพยพมาอยู่ในแขวงเมืองสุพรรณบุรี และนครไชยศรีประมาณ ๓๐๐๐ คน ร้องทุกข์ว่าอยู่เมืองเพ็ชบุรีเคยทำอุเส้นผีได้ ครั้นมาอยู่เมืองสุพรรณมาทำอุเส้นผี นายอากรสุราฟ้องต้องปรับใหม่ได้ความเดือดร้อน ข้อนี้ได้มีคำสั่งว่าลาวพวกนี้อยู่เพ็ชบุรี เคยได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ทำอุเส้นผี และบริโภคเองได้จริง เพราะฉะนั้นต่อไปให้ทำอุเส้นผีและบริโภคเองได้เหมือนอยู่เมืองเพ็ชบุรี แต่ห้ามมิให้เอาไปจำหน่ายขายซื้อ

๕. ลาวซงดำหลายคนร้องว่าเมื่ออยู่เพ็ชบุรี ได้รับพระราชทานตราภูมิพิเศษในรัชกาลที่ ๔ คุ้มภาษีอากรได้ปีละ ๘ บาท ครั้นมาอยู่เมืองสุพรรณเจ้าพนักงานหายภาษีอากรให้ตามตราภูมิไม่ ข้อนี้เป็นเรื่องที่ได้ทราบอยู่แล้ว คือตราภูมิพิเศษนี้พระราชทานแก่

พวกลาวที่ได้เกณฑ์มาทำพระนครศรีเมื่อปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๒๒๒^๑ แต่ตราภูมิพิเศษนี้ เจ้าพนักงานได้เรียกกลับเสียบ้าง ยังคงอยู่แก่ผู้รับบ้างเป็นการสืบสนอยู่ แต่ถึงกระนั้น ทางที่จะตัดสินก็ไม่ยาก เพราะพวกลาวเมืองเพ็ชรบุรีคงได้ถูกเกณฑ์โดยมาก แม้จะเชื่อ เอาว่าลาวผู้ชายได้รับพระราชทานตราภูมิพิเศษหมดทุกคนก็เชื่อได้ แต่ผู้ที่ได้ตรานั้น ถ้าจะคิดดูในเวลานี้อายุต้องถึง ๖๐ ปีเศษแล้วทุกคน เพราะฉะนั้นทางที่จะตัดสินอย่างง่าย ดั่งได้ตัดสินมาในเมืองเพ็ชรบุรีนั้น ได้สำรวจพวกลาวผู้ชายใครอายุถึง ๖๐ ปี ในเวลานี้ ย่อมเชื่อว่าได้รับตราภูมิพิเศษทุกคน ได้ส่งไปดังนี้

ความเดือดร้อนที่ราษฎรได้ร้อง ไม่มีอย่างใดนอกจากที่ได้ว่ามานี้

กรมการ

พนักงานปกครองเมืองสุพรรณบุรีในเวลานี้ พระสุนทรสงคราม (ม.ร.ว. เล็ก) เป็นผู้ว่าราชการเมือง หลวงศรีสุพรรณนครเขตร์ (ทองดี) ปลัด ผู้ว่าราชการเมืองและ ปลัดพึงมารับราชการเมืองสุพรรณบุรีได้ปีเศษทั้งสองคน ได้รับพระราชทานบำเหน็จในการปราบปรามโจรผู้ร้ายเมื่อเร็ว ๆ นี้ทั้ง ๒ คน หลวงศรีราชรักษา (ปุย) เป็นยกกระบัตร นายสวัสดิ์เป็นผู้ช่วยราชการเมือง ส่วนตุลาการนั้น นายแช่ม เณติบัณฑิตย์เป็นผู้พิพากษาใหญ่ นายเขียนเป็นผู้พิพากษารอง

สังเกตดูข้าราชการที่ปกครองเมืองสุพรรณบุรีในเวลานี้เป็นคนหนุ่มทั้งชุด และเป็น คนที่มาแต่ที่อื่นแทบทั้งนั้น ดูทำการกลมเกลียวกันดีอยู่ กรมการเก่า ๆ ที่เป็นคนพื้นเมือง ยังเหลือน้อยเต็มที แต่คนในพื้นที่เมืองรุ่นหลังกำลังฝึกหัดขึ้นก็มีหลายคน เพราะเหตุที่มีโรงเรียน ปรีชาพิทยากรตั้งอยู่ที่ริมที่ว่าการ โรงเรียนนี้ตั้งมาแต่ก่อนศก ๑๑๗ ขุนปรีชาเป็นครูอุสาหะ ฝึกสอนศิษย์สำหรับส่งเข้ารับราชการ ได้ลูกศิษย์ของโรงเรียนปรีชาพิทยากรนี้เข้ารับราชการ จนถึงเป็นยกกระบัตรเมือง และนายอำเภอสองพี่น้องอยู่ในเวลานี้ จึงเห็นว่าขุนปรีชาควร จะได้รับความสรรเสริญ

การปกครอง

ข้าพเจ้าได้ไปตรวจราชการเมืองสุพรรณคราวแรกเมื่อ ร.ศ. ๑๑๑ คราวที่ ๒ ไปเมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ นับเป็นคราวที่ ๓ ที่ได้ไปใน ร.ศ. ๑๒๒ นี้ สังเกตดูการปกครองเมืองสุพรรณบุรี ที่ได้เห็นใน ๓ คราวนี้ เรียกได้ว่าเป็นคราวละอย่าง ๆ คือ เมื่อ ร.ศ. ๑๑๑ การปกครอง

^๑ พ.ศ. ๒๔๐๓

ยังเป็นอยู่ในวิธีอย่างเก่าก่อนจัดมณฑลเทศาภิบาล เวลานั้นผู้ว่าราชการเมืองไม่ได้เลือกสรรโดยคุณวุฒิในการปกครอง กรมการเล่าก็เป็นคนในพื้นที่เมืองตั้งแต่งกันขึ้นรับราชการ เจ้าเมืองกรมการได้แต่ค่าธรรมเนียมความ และส่วนลดค่านาเป็นผลประโยชน์โดยตรง และไม่ได้มีแบบแผนและวิธีตรวจตราในการปกครองอย่างใด ด้วยเหตุเหล่านั้นการปกครองบ้านเมืองในเวลานั้น ที่เจ้าเมืองกรมการถือว่าเป็นการสำคัญก็แต่ในการชำระความ ซึ่งเป็นทางมาของผลประโยชน์โดยเอนกในย ราษฎรจะต้องการความปกครองอย่างใด ก็ต้องทำความพอใจให้แก่เจ้าเมืองกรมการผู้ปกครองด้วยการให้ค่าธรรมเนียม และของกำนัน เป็นต้น ตลอดจนฝากตัวให้ใช้สอยแลกเปลี่ยนความสงเคราะห์ตามควรแก่การ เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็เป็นธรรมดาที่จะได้ยินแต่คำร้องทุกข์ของราษฎร แลคำติเตียนเจ้าเมืองกรมการทั่วไปในเมืองนั้น

ครั้นเมื่อไปในศก ๑๑๗ เวลานั้นได้จัดการตั้งมณฑลเทศาภิบาลแล้ว และได้ผลัดเปลี่ยนเจ้าเมืองกรมการเลือกสรรข้าราชการที่เห็นว่ามีความดีลงไปแต่ที่อื่น มีเงินเดือนได้รับพระราชทานตามตำแหน่งทั่วกัน และวางแบบแผนต่าง ๆ ในการปกครองขึ้นเป็นขั้นแรก เจ้าเมืองกรมการทำการตามแบบแผนปกครองเข้มงวดไม่มีใครจะเข้าใจผ่อนผันหันหาความทุกข์สุขและความนิยมของมหาชน ถือแต่จะทำการให้ได้ดังตัวหนังสือในแบบแผนเป็นประมาณการปกครองเจริญเรียบร้อยดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก แลไม่ได้ยินเสียงราษฎรติเตียนในทางข้างลบหลู่ผู้ปกครองจริงอยู่แล แต่ทว่ามิได้เสียงระอากการบังคับบัญชาเข้มงวดโดยไม่สมควรแก่เหตุและไม่มีมูลต่าง ๆ ชุกชุม ครั้นไปคราวนี้ ไม่มีเสียงราษฎรร้องติเตียนผู้ปกครองหรือว่าได้รับความกดขี่อย่างหนึ่งอย่างใดจากผู้ปกครอง แม้มีความเดือดร้อนก็ไปไปในการอย่างอื่นดังได้กล่าวมาแล้ว คือ เรื่องภาษีอากร เป็นต้น จึงเห็นว่าการปกครองเมืองและตามอำเภอในสุพรรณบุรีในเวลานี้ดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมากทีเดียว เมื่อพิจารณาด้วยความคุ้นเคยก็แลเห็นเหตุได้ ด้วยผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมือง และกรมการอำเภอ บังคับบัญชาปกครองราษฎรในเวลานี้ เอาใจเอื้อเฟื้อต่อความทุกข์สุขของราษฎรมากขึ้น วิธีที่จะบังคับบัญชาราษฎรรู้จักผ่อนผันหันหาความรู้สึกรักของราษฎร ให้ได้ประโยชน์ในราชการและประโยชน์ของไพร่บ้านพลเมืองเป็นไปในทางอันเดียวกันได้ ที่ว่านี้ใช้ประสงค์จะยกย่องว่าการปกครองเมืองสุพรรณในเวลานี้ดีถึงที่สุดแล้ว หรือว่าดียิ่งกว่าเมืองอื่น ๆ ทั่วไป ที่ว่านี้ประสงค์จะกล่าวให้ปรากฏไว้ว่าวิธีที่จะปกครองเมืองให้เรียบร้อยเจริญดีนั้น ต้องอาศัยให้ราษฎรนิยมเป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าที่จะบังคับบัญชากวัดขันเข้มงวดเอาตามแบบแผนแต่ฝ่ายเดียว ข้าพเจ้าได้เคยเห็นการบังคับบัญชาที่เมืองสุพรรณบุรีหลายอย่างดังพรรณามาแล้ว จึงว่าเมื่อผู้ปกครองเดินไปทางที่ถูกแล้ว การบ้านเมืองคงเรียบร้อยขึ้นเป็นธรรมดา ดังนี้

การปกครองเมืองสุพรรณบุรีที่ไปเห็นในคราวนี้ มีเลวลงกว่าแต่ก่อนอย่างหนึ่ง คือกำนันผู้ใหญ่บ้าน เมื่อคราวข้าพเจ้าไปในศก ๑๑๘^๑ เวลานั้นกำลังจัดตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านใหม่ ๆ สังเกตดูได้คนที่ดีเป็นกำนันผู้ใหญ่บ้านแทบทั่วไป ข้าพเจ้าได้จดช名列ไว้ในรายงานตรวจการคราวนั้นยังปรากฏอยู่ ไปคราวนี้ดูคนที่เปนกำนันผู้ใหญ่บ้านที่เป็นคนชั้นดีดังได้พบเห็นในคราวก่อนเหลืออยู่น้อย เป็นคนชั้นเลว ๆ เสียโดยมาก เห็นเช่นนั้นก็น่าเสียใจแต่ก็ไม่ปลาดใจ เพราะการที่เลือกหากลำนันผู้ใหญ่บ้านทุกวันนี้มีเหตุติดขัดต้องเว้นเป็นอันมาก ทั้งราชการในหน้าที่กำนันผู้ใหญ่บ้านก็มีมากผลประโยชน์ก็ได้น้อย ถ้าการเป็นอย่างนี้ก็ต้องได้แต่คนชั้นเลว ๆ เปนกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นธรรมดา เมื่อแลเห็นเช่นนั้นเป็นที่หนักใจอยู่เป็นอันมาก ด้วยการปกครองจำป็นต้องมีกำนันผู้ใหญ่บ้าน การจึงจะดีได้ดังความคาดหมาย ถ้าหาได้แต่คนเลว ๆ ก็เหมือนตั้งไว้หลอกลวงเปลืองพระราชทรัพย์ แม้แต่ที่ยกเว้นค่าราชการให้ก็เหมือนเสียเปล่า ๆ ถ้าหาคนดีเป็นไม่ได้แล้วเลืกกำนันผู้ใหญ่บ้านเสียจะดีกว่าแต่เล็กเสียก็ไม่รู้ว่าจะปกครองบ้านเมืองอย่างไรได้ ข้อนี้จึงเป็นที่วิตกอดัดใจอยู่เป็นอันมาก

เมื่อว่าถึงการปกครองเมืองสุพรรณบุรีที่เรียบร้อยดีขึ้นดังนี้ จะต้องกล่าวไว้ให้ปรากฏความดีของพระศรีธรรมาธิบดี (คำ) ซึ่งเป็นผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรีตั้งแต่ปี ๑๑๗ พึงย้ายไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองอ่างทองเมื่อศก ๑๒๑ เป็นผู้ได้จัดวางแบบแผนการปกครองให้เรียบร้อยดีขึ้นเป็นอันมาก พระสุนทรสงครามขึ้นไปรับราชการต่อพระศรีธรรมาธิบดี ได้มีความชอบในทางช้างขาปราบปรามโจรผู้ร้าย ซึ่งเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่เลื่องลือมาช้านานให้ราบคาบลงได้ประกอบกัน การจึงเรียบร้อยดังได้ไปแลเห็นในคราวนี้

แก้ไขวิธีปกครอง

หน้าที่ผู้ว่าราชการเมืองและกรรมการอำเภอ ซึ่งเป็นพนักงานปกครองราษฎรตามหัวเมือง มีการที่จะต้องทำเป็น ๒ แผนก คือ ทำการต่าง ๆ อันต้องทำในที่ว่าการให้ได้ดังระเบียบแบบแผนการปกครองแผนก ๑ ต้องเที่ยวตรวจตราการตามท้องที่แผนก ๑ การทั้ง ๒ แผนกนี้เป็นภาระสำคัญที่ต้องทำให้ดีด้วยกันทั้ง ๒ แผนก ข้าพเจ้าไปตรวจราชการคราวนี้ สังเกตเห็นว่า การตรวจตราตามท้องที่ซึ่งได้ทำน้อยนัก เมื่อได้ไล่เลียงดูก็เห็นความขัดข้องผู้ว่าราชการเมืองกรรมการมีอยู่บ้าง เพราะกระทรวงมหาดไทยได้จัดตั้งแบบแผนขึ้นใหม่ในศก ๑๒๒ หลายอย่าง คือ วิธีหมายต่าหนิทะเบียนสัตว์พาหนะและการทำสัมโนครว เป็นต้น เมื่อส่งแบบแผนการอันใดออกไปใหม่ ผู้ว่าราชการเมืองและกรรมการก็ต้องตั้งต้นศึกษาหาความเข้าใจ และความชำนาญที่จะทำตามแบบแผนเหล่านั้นกินเวลา

^๑ ไม่ปรากฏรายการเสด็จครั้งนี้ น่าจะหมายถึงคราว ร.ศ. ๑๑๗

เรื่องละมาก ๆ อีกประการหนึ่ง วิธีแบ่งหน้าที่กรรมการอำเภอ ที่ให้มีปลัดอำเภอสำหรับทำการ
อัยการคน ๑ ธุรการคน ๑ อย่างทุกวันนี้เป็นเหตุให้ปลัดอำเภอทั้ง ๒ คน มีธุระที่ต้องทำการ
ในที่ว่าการอำเภอทั้งไปไม่ได้ อาศัยเหตุเหล่านี้จึงเป็นการพัวพันของผู้ว่าราชการเมือง
และกรรมการอำเภอไม่สามารถจะไปเที่ยวตรวจตราการตามท้องที่ และจะรักษาระเบียบ
แบบแผนในที่ว่าการให้เรียบร้อยได้ด้วยกันทั้ง ๒ อย่าง เมื่อสังเกตเห็นเช่นนี้จึงได้ตกลงใจว่า
ใน ร.ศ. ๑๒๓ นี้ ส่วนการใหม่ต่าง ๆ จะไม่จัดอะไรเลย ถึงจะจัดก็เป็นอย่างน้อยที่สุดจะ
ตั้งหน้าจัดวิธีทำการในที่ว่าการอำเภอ และที่ว่าการเมืองเพื่อประโยชน์ให้การรักษาระเบียบ
ในที่ว่าการ และการเที่ยวตรวจตราตามท้องที่เป็นไปได้ด้วยกันตามควรทั้ง ๒ อย่าง

เรื่องเมืองโบราณ

ไปเที่ยวนี้ข้าพเจ้าได้ไปเที่ยวที่เมืองอุททอง มีความคิดเห็นในเรื่องเมืองโบราณแถวนี้
บ้างเล็กน้อย จึงได้เรียบเรียงลงไว้ในท้ายรายงาน ดังนี้

เรื่องเมืองอุททอง

มีเมืองโบราณเมืองหนึ่งอยู่ในแขวงสุพรรณบุรี ทางตะวันตกเฉียงใต้ ใกล้กับเทือกเขาซึ่ง
เป็นเขตรแดนเมืองสุพรรณต่อกับเมืองกาญจนบุรี และมีลำแม่น้ำเก่าผ่านหน้าเมืองโบราณนี้
เรียกว่า ลำน้ำจรเข้สามพัน แต่ทุกวันนี้ขาดเป็นห้วงเป็นตอนเสียแล้ว

เมืองโบราณนี้ พวกราษฎรที่อยู่ในแถวนั้น เรียกว่าเมืองท้าวอุททอง มีเรื่องราวเล่าสืบต่อกันมาแต่โบราณว่าท้าวอุททองได้ครอบครองเมืองนี้มา จนกาลครั้งหนึ่งเกิดไข้ห่า ราษฎร
ล้มตายมากนัก ท้าวอุททองจึงอพยพผู้คนละทิ้งเมืองนี้หนีห่าไปทางทิศตะวันออก เทียบเสาะหา
ที่ตั้งเมืองเป็นระยะไปหลายแห่ง ไข้ห่าก็ยังตามไป จนท้าวอุททองอพยพผู้คนหนีห่าข้ามลำแม่น้ำ
สุพรรณไปทางฝั่งตะวันออกจึงได้พ้นห่า ยังมีท่าที่ริมแม่น้ำสุพรรณ เรียกว่าท่าท้าวอุททอง
อยู่จนทุกวันนี้ มีเรื่องราวเล่าสืบต่อกันมาดังนี้

ข้าพเจ้าได้ไปเที่ยวถึงเมืองท้าวอุททองในคราวนี้ ตรวจดูภูมิสถานเห็นเป็นเมืองใหญ่
มีกำแพงเมือง ๒ ชั้น และมีสระใหญ่ ๆ ขุดไว้หลายสระคล้ายกับเมืองสุโขทัยเก่า ข้างในเมือง
มีโคกอิฐซึ่งพินิจเห็นได้ว่าเป็นวัดวาของเก่าแก่มากมายหลายแห่ง พระเจดีย์ที่ยังคงรูป
อยู่ก็มีบ้าง ได้ตรวจค้นดูของเก่าที่จะเป็นพยานอายุของเมืองนี้ได้พระพุทธรูปที่เป็นฝีมือเดียวกับ
พระทางพระปฐมเจดีย์มีอยู่บ้าง และได้สืบถามตามชาวบ้านถึงสิ่งของโบราณที่ขุดได้
ในเมืองนี้ ก็ได้เงินเหรียญตราสังข์อย่างเดียวกับที่ขุดได้ที่พระประโทน จึงสันนิษฐานว่า เมืองนี้
จะเป็นเมืองในสมัยเดียวกับเมืองโบราณที่พระปฐมเจดีย์ก่อนเมืองสุพรรณบุรีทุกวันนี้ช้านาน
แต่เจดีย์สถานที่ยังมีรูปอยู่นั้นสังเกตว่าที่เป็นรูปชั้นใหม่ประมาณว่าในครั้งกรุงเก่าก็มีบ้าง
ดูการก่อสร้างจะเป็น ๒ ยุคอยู่

เมืองนี้แต่เดิมคงจะเป็นเมืองที่มีกระษัตริย์ครอบครอง ครั้นต่อมาเพราะเหตุที่ทางแม่น้ำเปลี่ยนแปลง ทำให้แม่น้ำสำหรับเมืองนี้ตื้นเขินขึ้นทุกที จึงต้องขุดสระหาน้ำไว้ใช้ในเมืองเมื่อฤดูแล้ง และภายหลังยังกันดารน้ำยิ่งขึ้นทุกทีจนเกิดไข้เจ็บจะอยู่ต่อไปไม่ได้ จึงต้องทิ้งเมืองย้ายไปที่อื่นดังนิทานที่เล่าสืบกันมาว่าหนีนานนั้น

เมืองที่ต้องทิ้งให้ร้าง เพราะแม่น้ำเปลี่ยนทางอย่างวุ่น มีตัวอย่างหลายเมือง คือ เมืองสุโขทัยเก่า เป็นต้น เมืองที่ต้องทิ้งให้ร้างในชั้นหลังไม่ช้านานมานักเพราะเหตุนี้ก็มีอีกเมืองหนึ่ง คือ เมืองพิจิตรเก่า เมื่อปีขานอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘^๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเมืองพิษณุโลก เสด็จด้วยเรือไฟพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ซึ่งเป็นเรือสองปล่องอย่างใหญ่ในเวลานั้น ยังไปได้ทางแม่น้ำพิจิตร ทุกวันนี้แม่น้ำนั้นตื้นเขินเป็นห่วงเป็นตอนใช้เรือไม่ได้ทีเดียว จนต้องย้ายเมืองพิจิตรมาตั้งทางแม่น้ำใหม่ข้างคลองเรียง ถึงที่พระปฐมเจดีย์แต่เดิมก็คงจะมีแม่น้ำ เพราะการสร้างเมืองแต่โบราณคงต้องอาศัยชลประทาน และมีที่ทำนาจึงตั้งเป็นบ้านเมืองใหญ่โตอยู่ได้ อาศัยเหตุเหล่านี้จึงได้ลงความสันนิษฐานดังกล่าวมาแล้ว

ท่านทั้งปวงที่ได้อ่านหนังสือพระราชพงสาวดารที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตทรงเรียบเรียงไว้ ย่อมทราบอยู่ทั่วกัน ว่ากระษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระเจ้าอู่ทอง เป็นผู้สร้างกรุงเก่าเมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปี^๒ เมืองโบราณที่ข้าพเจ้าว่านี้ ก็เรียกว่าเมืองท้าวอู่ทอง (ท้าวอู่ทองหรือพระเจ้าอู่ทอง ก็คือความเดียวกันนั่นเอง) จึงเป็นข้อป็นหาว่าคิดว่า พระเจ้าอู่ทองนั้นจะเป็นพระองค์เดียวกันหรือจะเป็นกระษัตริย์ ๒ พระองค์มีพระนามพ้องกัน ความข้อนี้ในหนังสือพระราชพงสาวดารว่า พระเจ้าอู่ทองที่สร้างกรุงเก่าขึ้น ลงมาแต่เมืองเทพนคร ซึ่งตั้งอยู่ใต้เมืองกำแพงเพชร และแสดงเหตุว่า เพราะบรรพชนในเปลทองของนฤมิตรแต่ยังทรงพระเยาว์ จึงได้มีพระนามว่าพระเจ้าอู่ทองดังนี้ แต่ฝ่ายข้างพระเจ้าอู่ทองทางสุพรรณนี้ ไม่มีอันใดปรากฏนอกจากเรื่องนิทานที่ได้เล่ามาแล้ว แต่มีหลักฐานบางอย่างซึ่งน่าจะเอามาประกอบคิดเดาได้บ้าง คือ ในหนังสือโบราณ เช่น หนังสือจากหลักศิลาที่เมืองสุโขทัย เป็นต้น เมื่อกล่าวถึงเมืองสุพรรณย่อมเรียกว่าเมืองสุวรรณภูมิ หาได้เรียกว่าเมืองสุพรรณบุรีไม่ คำว่า อู่ ย่อมแปลได้เป็น ๒ นัย แปลว่าเปลก็ได้ หรือจะแปลว่าเป็นที่มืด ดังเช่นคำที่ใช้พูดกันอยู่ว่า อู่น้ำอู่น้ำ เช่นนี้ก็แปลได้ เพราะเหตุนี้คำว่าสุวรรณภูมิ ถ้าจะแปลว่าอู่ทอง จะใช้ได้หรือไม่ ถ้าใช้ได้เมืองโบราณนี้ ชื่อเดิมที่เรียกในภาษาไทยคงเรียกว่าเมืองอู่ทอง เมื่อไปเรียกในภาษาบาลีจึงใช้ว่าสุวรรณภูมิ เพราะฉะนั้นสันนิษฐานว่า

^๑ พ.ศ. ๒๔๐๙

^๒ พ.ศ. ๑๘๙๓

ที่เรียกพระนามกระษัตริย์ที่ครองเมืองนี้ว่า ท้าวอุทุมพรหรือพระเจ้าอุทุมพรนั้นก็คืออย่างเรียกว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา หรือพระเจ้าเชียงใหม่ หาใช่นามเฉพาะกระษัตริย์พระองค์หนึ่งพระองค์ใดไม่ เป็นนามสำหรับเรียกพระเจ้าแผ่นดินที่ครองเมืองอุทุมพรนี้ทุกพระองค์

มีข้อที่ควรจะเห็นปลาดอีกอย่างหนึ่ง คือ เมืองอุทุมพรนี้อยู่ในท่ามกลางหว่างเมืองทั้งสอง เมืองข้างตะวันตก เรียกว่า เมืองกาญจนบุรี อีกเมืองหนึ่งอยู่ข้างตะวันออก เรียกว่า เมืองสุพรรณบุรี ชื่อเกี่ยวข้อกับทองด้วยกันทั้งสามเมือง ทำให้จึงเป็นเช่นนั้นในหนังสือโบราณที่ได้กล่าวมาแล้ว มีชื่อปรากฏแต่เมืองสุพรรณภูมิเมืองเดียว ถ้าจะสันนิษฐานว่าเมืองทั้งสองคือ เมืองกาญจนบุรีก็ดี เมืองสุพรรณบุรีทุกวันนี้ก็ดี เป็นเมืองที่ตั้งขึ้นภายหลัง โดยมีเหตุเกี่ยวเนื่องกับเมืองสุพรรณภูมิอย่างใดอย่างหนึ่ง อย่างนี้จะใช้ได้หรือไม่

เมื่อได้ลองคิดถึงเพียงนี้แล้ว ยังมีข้อที่น่าจะวินิจฉัยต่อไปอีกข้อ ๑ ว่า พระเจ้าอุทุมพรที่สร้างกรุงเก่า นั้น ถ้าจะเป็นพระเจ้าอุทุมพรที่ไปจากเมืองสุพรรณภูมินี้จะเป็นได้หรือไม่ ปัญหาข้อนี้ถ้าจะว่าในทางข้างจะเป็นได้ก็มีหลักฐานอยู่หลายอย่าง คือ

(๑) ตามเรื่องนิทานที่เล่าสืบกันมาว่า พระเจ้าอุทุมพรทั้งเมืองสุพรรณภูมิหนีเข้าป่าทางทิศตะวันตกนั้น ก็ไปตรงทางทิศกรุงเก่า ระยะทางแต่เมืองเดิมมาถึงกรุงเก่าก็เพียง ๓ วัน ใกล้กว่า และจะอพยพผู้คนไปได้ง่ายกว่าที่จะลงมาจากเมืองเพนนครเป็นอันมาก

(๒) ผู้ศึกษาพงษาวดารย่อมทราบอยู่ด้วยกันว่าเมืองศรีอยุธยาเป็นเมืองเก่า มีมาก่อนครั้งพระเจ้าอุทุมพร พระเจ้าอุทุมพรเป็นแต่มาตั้งเมืองศรีอยุธยาขึ้นเป็นเมืองหลวงอีกครั้งหนึ่ง ที่มาเปลี่ยนพระนามเป็นสมเด็จพระรามาธิบดี^๑ นั้น ก็เพราะเหตุจะให้ต้องแบบแผนที่เป็นกระษัตริย์ครองเมืองศรีอยุธยา อย่างพระรามาธิบดี ข้อนี้น่าจะเห็นได้ว่าแต่เดิมคงจะมีพระนามตามที่จากในพระสุพรรณบัตรเป็นอย่างอื่น เช่นว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราช เป็นต้น ที่เรียกว่า พระเจ้าอุทุมพร เรียกตามนามเมืองอุทุมพร ครั้นมาครองเมืองศรีอยุธยา ก็ให้พระนามปรากฏว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาแต่นั้นมา

(๓) ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ว่าในแผ่นดินพระเจ้าอุทุมพรนั้น หัวเมืองฝ่ายเหนือตั้งแต่เมืองนครสวรรค์ขึ้นไปเป็นเมืองประเทศราชทั้งนั้น ถ้าพระเจ้าอุทุมพรลงมาจากเมืองเพนนครฯ ก็อยู่ใกล้ในระหว่างเมืองกำแพงเพชร เมืองพิจิตร แลอยู่เหนือเมืองนครสวรรค์ที่ต้องต้อนรับผู้คนผ่านลงมาเพียงระยะวันเดียวสองวัน รอบข้างเมืองเหล่านั้นจะเป็นเมืองประเทศราชอย่างไร ในข้อนี้พิเคราะห์ดูตามความในหนังสือพระราชพงษาวดารตอนนั้น ถ้ามาจากทางเมืองสุพรรณ พิเคราะห์ความงามจะสมมากกว่ามาจากข้างเหนือ เพราะเมื่อ

^๑ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอุทุมพร) ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๙๓ - ๑๙๑๒

พระเจ้าอยู่หัวทรงมาสร้างกรุงเก่าเป็นราชธานีนั้น น้ำที่จะกวาดต้อนผู้คนซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ทางเมืองเดิมมาได้หมด คือขุนหลวงพะงั่วซึ่งเป็นพี่พระมเหสี เป็นต้น น้ำที่จะเป็นเพราะมีวังสวรรค์พวกตังภูมิลำเนาอยู่ทางโน้นมาก ไม่ย้ายมาอยู่กรุงศรีอยุธยาที่สร้างใหม่ จึงโปรดตั้งขุนหลวงพะงั่วขึ้นเป็นพระบรมราชา^๑ให้อยู่ครองทางเมืองเดิม และจะได้ตั้งขึ้นเป็นเมืองสุพรรณบุรีในคราวเดียวกันกับสร้างกรุงเก่านั้นก็อาจจะเป็นไปได้ ส่วนพระราเมศวรราชโอรสนั้นโปรดให้ขึ้นไปครองเมืองลพบุรี รักษาพระราชอาณาจักรข้างทางเหนือ ที่ติดต่อกับเมืองประเทศราช ภูมิภาคแผนที่ที่วางการเช่นนี้ เข้าที่ทางข้างจะมาจากสุพรรณมาก

ข้อความที่กล่าวมาทั้งนี้ ขอให้ท่านผู้อ่านได้สอคล้องในพงษาวดารเมืองไทยจงพิเคราะห์ดูเถิด

^๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๑๓ - ๑๙๓๑

การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือถึงมณฑลพิษณุ
ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)
(๒๑ มกราคม - ๒๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๓)

รายงานเสด็จตรวจราชการมณฑลพิษณุ มณฑลกรุงเก่า
มณฑลนครสวรรค์ ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)^๑

ที่ ๒๗๓/๙๖๑๘

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๕ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๓

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย
ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้ตั้งใจมาแต่ต้นปีว่า ถ้าในระตูแล้งนี้มีโอกาสจะกราบบังคม
ลาไปตรวจราชการมณฑลพิษณุครั้งหนึ่ง จะไปเรือทางแม่น้ำเจ้าพระยาตรวจราชการ
ตามมณฑลรายทางขึ้นไป ขึ้นเดินบกที่เมืองพิจิตรไปเมืองพิษณุและเมืองหล่มสักดี
แล้วลงเรือล่องลำน้ำสักมาขึ้นรถไฟที่แก่งคอยกลับกรุงเทพฯ ๖ ประมาณเวลาที่จะเดินทาง
ตรวจราชการอย่างนี้ประมาณระหว่าง ๔๐ จน ๕๐ วัน ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้พระยา
ศรีสุริยราชวรานุวัตร^๒ ไปตรวจสอบทางครั้งหนึ่งแล้ว

มาเวลานี้คิดตั้งแต่กลางเดือนมกราคมไป ราชการทางนี้พอจะเบาบางเป็นโอกาส
ที่ข้าพระพุทธเจ้าจะไปตรวจราชการมณฑลพิษณุได้ เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าขอ
พระราชทานพระบรมราชานุญาตกราบบังคมลาไปตรวจราชการมณฑลพิษณุครั้ง
หนึ่ง ถ้าได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว คิดด้วยเกล้า ว่าจะออกจากกรุงเทพฯ
ราววันที่ ๒๑ มกราคมนี้ จะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๖

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๖

ข้าพระพุทธเจ้า **ดำรงราชานุภาพ** ขอเดชะ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

^๑ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๑๑
เรื่อง กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจการหัวเมืองฝ่ายเหนือถึงมณฑลพิษณุเป็นที่สุด (๕ มกราคม -
๑๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๓).

^๒ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์)

ที่ ๑๔๔๕/๑๐๓๔๔

ศาลาว่าการมณฑลไทย

วันที่ ๒๕ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๓

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ ขอกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมต
อมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ส่งจากเมืองอ่างทองลงวันที่ ๒๓ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓ . ๒ ฉบับ ว่าด้วยกำหนดระยะทาง
๑ ฉบับ และว่าด้วยการที่ได้ทรงตรวจราชการเมืองอ่างทองเห็นดีขึ้นมาก ๑ ฉบับ
ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสำเนาโทรเลข ๒ ฉบับ ถวายมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนาโทรเลข

มีมาจาก Angthong

หมายเลขที่.....

ลงวันที่ ๒๓ เดือน January ร.ศ. ๑๒๓

เวลาบ่าย ๑๒ โมง ๓๐ p.m. นาฬิกา

รับที่ศาลาว่าการมณฑลไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่.....

รับเมื่อวันที่ ๒๓ เดือน January ร.ศ. ๑๒๓

เวลา ๘ โมง ๐๕ p.m. นาฬิกา

Phya Sri

BANGKOK

I have inspected Angthong as great pleasure to find good progress being made
in every direction governor well deserved his promotion.

Sd/ *Damrong*

สำเนาโทรเลข

มีมาจาก.....
หมายเลขที่.....
ลงวันที่.....เดือน.....ร.ศ. ๑๒.....
เวลา.....โมง.....นาที่

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ
หมายเลขรับที่.....
รับเมื่อวันที่.....เดือน.....ร.ศ. ๑๒.....
เวลา.....โมง.....นาที่

พระยาศรี

กรุงเทพฯ

เพราะเหตุที่เรืออยู่ค้างช้า แลอยากจะหาเวลาตรวจราชการให้พอ จึงได้กำหนดระยะทาง
ขยายวันออกไปดังนี้ วันที่ ๒๔ เมืองสิงห์ ๒๕ สรรพยา^๑ ๒๖ ไชยนาท ๒๗ พะยุหะ^๒
๒๘ นครสวรรค์ ๓๐ เกยไชย^๓ ๓๑ บางมูลนาก^๔ ระยะทางต่อไปนี้ เมื่อได้คา^๕ ที่บางมูลนาก
จึงจะกะเปนนั่นอนไป พระยามรินทร^๖ พระพิศาลลงมารับที่อ่างทองด้วย

(ลงพระนาม) ดำรง

^๑ ปัจจุบัน คือ ตำบลสรรพยา อำเภอสรรพยา จังหวัดชัยนาท

^๒ ปัจจุบัน คือ ตำบลพยุหะ อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์

^๓ ปัจจุบัน คือ ตำบลเกยไชย อำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์

^๔ ปัจจุบัน คือ อำเภอบางมูลนาก จังหวัดพิจิตร

^๕ น่าจะเป็น ค้าง

^๖ พระยามรินทรภักไชย (จรัส รัตนกุล) เป็นผู้ว่าราชการเมืองราชบุรีระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๒ - ๒๔๔๕

และเป็นสมุเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕

ที่ ๑๘๙๙/๑๐๔๖๖

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๖ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๓

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์
ราชเลขานุการ ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ส่งจากเมืองไชยนาท ๒ ฉบับ ลงวันที่ ๒๕ มกราคม ศก ๑๒๓ ฉบับหนึ่งว่าด้วยได้ทรงตรวจ
ราชการในเมืองไชยนาททรงเห็นเป็นการเรียบร้อยดี อีกฉบับหนึ่งว่าด้วยระยะทางที่จะเดิน
ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสำเนาโทรเลข ๒ ฉบับถวายมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนาโทรเลข

มีมาจาก Chai Nart

หมายเลขที่.....

ลงวันที่ ๒๕ January ร.ศ. ๑๒๓

เวลาบ่าย ๙ โมง ๕๕ p.m.

Phya Sri,

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่.....

รับเมื่อวันที่ ๒๖ January ร.ศ. ๑๒๓

เวลา..... โมง.....นาที่

Bangkok,

Glad to confirm report previously heard that Chainat has greatly improved, Phra
Chai Narunat is doing extremely well, he is energetic and popular.

Sd/ **Damrong**

สำเนาโทรเลข กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก เมืองไชยนาท

หมายเลขที่.....

ลงวันที่ ๒๕ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๓

เวลา..... โมง.....นาที่

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่.....

รับเมื่อวันที่ ๒๕ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๓

เวลา..... โมง.....นาที่

พระยาศรีสหเทพ

กรุงเทพฯ

วันนี้มาสดวกดีถึงไชยนาทเวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง ไม่ต้องค้างสรรพยา เป็นอันมาตัดวันที่ขยายไว้ได้วันหนึ่ง อนึ่งได้ความจากพระยาชลบุรีย^๑ ว่า ทางบกจากเมืองไชยบาดานวันเดียวถึงอำเภอสารโคต อีกวันหนึ่งถึงลพบุรี เพราะฉะนั้นคิดว่าหากลับจะขึ้นที่ไชยบาดานเดินบกมาจ้บรถไฟที่ลพบุรี แต่จะกะเป็นแน่ต่อเมื่อถึงบางมูลนาค เมืองโคตรบระยะทางๆ ไ้นั้นแนก่อน กลัวเรื่องเสบียงพาหะนะรับจากไชยบาดาน ได้พูดกับพระยาชลบุรียเป็นที่เข้าใจกันแล้ว

(ลงพระนาม) **ดำรง**

ที่ ๑๙๒๑/๑๐๕๙๐

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๘ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๓

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ ขอกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขาธุการ ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ส่งจากปากน้ำโพ ลงวันที่ ๒๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓ ฉบับหนึ่ง ทรงบอกถึงการที่ได้เสด็จถึงมณฑลนครสวรรค์ และจะได้ทรงตรวจราชการ แล้วจะได้เสด็จออกจากมณฑลนครสวรรค์ในวันที่ ๒๙ เดือนนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสำเนาโทรเลข ๑ ฉบับ ถวายมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

^๑ คือ พระยาพิสุทธิธรรมธาดา (สว่าง สุจริตจันทร์) บุตรพระยาสุจริตรักษา (อ่วม) เป็นผู้ว่าราชการเมืองลพบุรี ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๒ - ๒๔๕๕

สำเนาโทรเลข กรมหลวงดำรง

มีมาจาก ปากน้ำโพ

หมายเลขที่.....

ลงวันที่ ๒๗ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๓

เวลา..... โมง.....นาที่

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่.....

รับเมื่อวันที่ ๒๘ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๓

เวลา..... โมง.....นาที่

พระยาศรีสหเทพ

กรุงเทพฯ

ขึ้นมาถึงนคร วันที่ ๒๗ นี้ เรียบร้อยสบายดี มีข้าราชการแลพ่อค้าทั้งฝรั่งแลจีน
มารับเป็นอันมากตามเคย พรุ่งนี้จึงจะได้ตรวจมณฑล กำหนดออกจากนครสวรรค์วันที่ ๒๙

(ลงพระนาม) ดำรง

ที่ ๑๙๓๑/๑๐๖๔๓

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๓๐ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๓

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์
ราชเลขานุการ ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ส่ง
จากปากน้ำโพ ลงวันที่ ๒๘ เดือนนี้ ทรงชี้แจงในการที่ได้ทรงตรวจราชการในมณฑลนครสวรรค์
ทรงเห็นเป็นการเรียบร้อย ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสำเนาโทรเลขนั้นฉบับ ๑ ถวายมาพร้อมกับ
จดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนาโทรเลข H.R.H. Prince Damrong

มีมาจาก Paknampoh

หมายเลขที่.....

ลงวันที่ ๒๔ เดือน January ร.ศ. ๑๒๓

เวลา..... โมง.....นาฬิกา

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่

รับเมื่อวันที่.....เดือน.....ร.ศ. ๑๒๓

เวลา..... โมง.....นาฬิกา

Phya Sri Sahathep

Bangkok

After having inspected Montol Naconswan am of opinion that change of
Desa has benefitted both Monthol Rajaburi and Naconswan. There is now complete
harmony among all officials of every departments and Phya Amarin bids fair to be popular
here improvements are noticable in many directions. Though many Ampurh are not yet
up to mark however I may safely say that this Montol is making satisfactory progress.

Sd/ *Damrong*

ที่ ๑๙๔๒/๑๐๖๗๐

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๓๑ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๓

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ ขอกกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์
ราชเลขาธุการ ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ส่งจากเมืองพิจิตร ลงวันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓ ทรงบอกถึงการที่ได้เสด็จถึงบางบุญนา
และกำหนดระยะทางที่จะเสด็จไปเพ็ชรบูรณ์แลกลับกรุงเทพฯ หนึ่งฉบับ ข้าพระพุทธเจ้า
ได้คัดสำเนาโทรเลขถวายมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนาโทรเลข กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก เมืองพิจิตร

หมายเลขที่.....

ลงวันที่ ๓๐ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๓

เวลา..... โมง.....นาที่

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่.....

รับเมื่อวันที่ ๓๐ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๓

เวลา..... โมง.....นาที่

พระยาศรี

กรุงเทพฯ

ถึงบางมุลนาทวันที่ ๓๐ พระยาพิชัยมาคคยรับ พาหะนะเขาจัดไว้พร้อมแล้วจะรออีกวันหนึ่งเห็นสิ้นเวลา จึงตกลงว่าจะออกเดินวันพรุ่งนี้ วันที่ ๓๑ แรมว้งจี้^๑ ทาง ๖๖๑ เส้น วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ แรมห้วยรากแคทาง ๕๖๔ เส้น วันที่ ๒ แรมสพมาแสนทาง ๔๖๔ เส้น วันที่ ๓ แรมบ้านนายม^๒ ทาง ๗๕๓ เส้น วันที่ ๔ แรมพัก วันที่ ๕ แรมเพ็ชรบุรี^๓ทาง ๔๖๒ เส้น วันที่ ๖ ไปหล่มศักดิ์ วันที่ ๑๐ กลับถึงเพ็ชรบุรี วันที่ ๑๒ ล่องจากเพ็ชรบุรีระยะทางล่องน้ำคักเพ็ชรบุรีบอกมาว่าล่องจากเพ็ชรบุรี ๕ วันถึงวิเชียร จากวิเชียร ๗ วันถึงไชยบาดาน จากไชยบาดาน ๓ วันถึงแก่งคอย เข้าใจที่กะมาอย่างนี้เพื่อเหลือมากนักระมาณวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ถึงวิเชียร วันที่ ๒๐ ถึงไชยบาดาน วันที่ ๒๓ ถึงแก่งคอยบางที่จะเร็วไดักว่านี้

(ลงพระนาม) ดำรง

โทรเลข จากพิจิต ร.ศ. ๑๒.....วันที่.....๒...../.....เวลา ๔ โมง ๔๐ นาที

ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ข้าพระพุทธเจ้ามาพักแรมที่ลำป่าน้ำ ริมพรมแดนพิจิตต่อเพ็ชรบุรีได้รับโทรเลขพระยาศรีว่าได้รับพระราชทานหมุ่หมั่นแทนข้าพระพุทธเจ้า อร่อยนักแล้วทรงพระรกกถึงข้าพระพุทธเจ้า มีความยินดีระกกถึงพระเดชพระคุณเป็นอย่างยิ่งตั้งแต่วันที่ข้าพระพุทธเจ้าออกเดินป่ารู้คีระกกถึงไนใต้ฝาลองธูลีพระบาท ที่ราชการมาเทียว.....เช่นนี้^๓ สนุกไม่เหมือนขี่ม้าตามเสด็จ ความสตัย หวังด้วยเกล้า ว่าจะทรง

^๑ ปัจจุบัน คือ ตำบลวังจี้ อำเภอดงเจริญ จังหวัดพิจิตร^๒ ปัจจุบัน คือ ตำบลนายม อำเภอเมืองเพชรบุรี จังหวัดเพชรบุรี^๓ ดันฉบับลบลือน

พระสำราญดี ข้าพระพุทธเจ้าคิดว่าคงจะกลับถึงกรุงเทพฯ รววันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ เพราะการล่องลำน้ำคัก ทราบว่าทางลำบากมาก ข้าพระพุทธเจ้าจะเอาเรือเล็กๆ ล่องไป และรีบลงไปเร็ว ๆ

ดำรง

ที่ ๑๙๗๐/๑๐๘๗๓

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๕ เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๓

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ ขกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ส่งจากเพชรบูรณ์ ลงวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๓ ๒ ฉบับ ๆ หนึ่งบอกได้สด็จถึงเพชรบูรณ์ เป็นที่เรียบร้อยแล้ว อีกฉบับหนึ่งบอกระยะทางที่จะล่องจากเพชรบูรณ์กรุงเทพฯ ข้าพระพุทธเจ้า ได้คัดสำเนาโทรเลข ๒ ฉบับ ถวายมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนาโทรเลข กรมหลวงดำรง

มีมาจาก เพชรบูรณ์

หมายเลขที่.....

ลงวันที่ ๔ เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๓

เวลา..... โมง.....นาที่

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่.....

รับเมื่อวันที่ ๕ เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๓

เวลา..... โมง.....นาที่

พระยาศรี

กรุงเทพฯ

ถึงเพชรบูรณ์วันที่ ๔ เวลาเช้า สบายดี ราษฎรอยู่ข้างจะปิติยินดีมาก การมณฑลนี้ พระยาเพชรรัตน^๑ จัดไว้เรียบร้อยดีมาก รู้สึกเสียดายมากที่พระยาเพชรรัตนถึงอนิจกัม

^๑ พระยาเพชรรัตนสงคราม (เฟื่อง เฟื่องเพชร) เป็นผู้รั้งราชการเมืองเพชรบูรณ์ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๐ - ๒๔๔๒ และเป็นผู้ว่าราชการเมืองเพชรบูรณ์ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๒ - ๒๔๔๗

เสียก่อนฉันได้มาเห็น ถ้ายังอยู่พระยาเพชรรัตนควรได้รับพระราชทานบำเหน็จรางวัลโดยแท้
กำหนดฉันจะออกจากเพชรบูรณ์ไปหล่มสักคิดวันที่ ๖ กลับมาเพชรบูรณ์วันที่ ๑๐ วันที่ ๑๑
จะล่องจากเพชรบูรณ์

(เซนพระนาม) ดำรง

สำเนาโทรเลข กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก เพชรบูรณ์	รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ
หมายเลขที่.....	หมายเลขรับที่.....
ลงวันที่ ๔ เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๓	รับเมื่อวันที่ ๕ เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๓
เวลา..... โมง.....นาฬิกา	เวลา..... โมง.....นาฬิกา

พระยาศรี

กรุงเทพฯ

ด้วยทางที่จะล่องจากเพชรบูรณ์สี่กระยะทางได้ดังนี้ วันที่ ๑๑ ออกจากเพชรบูรณ์นอน
นายม วันที่ ๑๒ บ้านระวิง^๑ วันที่ ๑๓ นอนลำปาง วันที่ ๑๔ ท่าแดง^๒ วันที่ ๑๕ จากสิบสสิ่ง
วันที่ ๑๖ ท่าทต วันที่ ๑๗ ท่าเกย วันที่ ๑๘ วิเชียร^๓ วันที่ ๑๙ ท่าทอง วันที่ ๒๐ ท่าสำโรง^๔
วันที่ ๒๑ บัวชุม^๕ วันที่ ๒๒ ไชยบาดาน วันที่ ๒๓ หินซ้อ^๖ วันที่ ๒๔ ถึงแก่งคอย ดังนี้ ขอให้
พูดกับกรมรถไฟให้จัดรถส่งนามาคอยรับฉันที่แก่งคอย มาในวันที่ ๒๕ เช้านั้น ขอรถไฟพิเศษ
มาแก่งคอยไปบ้านพาสี^๗ ให้ไปทันรถลพบุรี ถ้าหากว่าเดินทางถึงแก่งคอยจะไม่ทันที่จะลงไป
จับรถลพบุรี ฉันจะได้มารถไฟโคราชวันที่ ๒๕

(ลงพระนาม) ดำรง

^๑ ปัจจุบัน คือ ตำบลระวิง อำเภอเมืองเพชรบูรณ์ จังหวัดเพชรบูรณ์

^๒ ปัจจุบัน คือ ตำบลท่าแดง อำเภอหนองไผ่ จังหวัดเพชรบูรณ์

^๓ ปัจจุบัน คือ อำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์

^๔ ปัจจุบัน คือ ตำบลท่าโรง อำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์

^๕ ปัจจุบัน คือ ตำบลบัวชุม อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี

^๖ ปัจจุบัน คือ ตำบลหินซ้อ อำเภอแก่งค้อย จังหวัดสระบุรี

^๗ สถานีรถไฟชุมทางบ้านภาชี ตั้งอยู่ที่ตำบลภาชี อำเภอภาชี จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

กรมหมื่นปาริฉัตร

บางปิ่น

ฉันไปเมืองลุ่มศกกลับมาถึงเพชรบูรณ์วันนี้แล้ว ขอรายงานว่าเมืองลุ่มศกเป็นเมืองลาว
พุงขาว ไม่มีกำแพงและสิ่งสำคัญอันใดนอกจากวัด เมืองเดิมที่เรียกว่าเมืองลุ่มนั้น ตั้งอยู่
ในที่ลุ่มกลาง ๕๐ เขา มีแต่รำห้วยใช้เรือไม่ได้ ๖๐ แต่ไร่นาเรียกสวนดี ของโบราณมีชั้น ๗๐
อายุกรุงเก่าเมืองลุ่มใหญ่ ดูเหมือนจะตั้ง ๘๐ รว.....นาน.....เขาว่าตั้งมา ๑๐๐ สามชั่ว
เจ้าเมือง.....มาตั้งเชื่อมลำ...น้ำคักใช้เรือได้อยู่ได้เมือง.....เข้ามาที่เรียกว่า
ลุ่มศกนั้นคิดว่าเป็นเมือง.....เพราะเป็นเมืองลุ่มที่ตั้งริมลำน้ำคัก.....
เมือง ๘๐ ลุ่ม...เมืองหนึ่งว่าเมืองลุ่มก็.....๑

ดำรง

୩ ଶେଷ/ଶେଷ

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๔ เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ, ๑๒๓

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ ขอกกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์
 ราชเลขาณการ ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จากเพชรบูรณ์ ลงวันที่ ๑๐ เดือนนี้ว่า ได้ขึ้นไปถึงเมืองหล่มสักดีแลหล่มเก่า กลับมาถึง เพชรบูรณ์วันที่ ๑๐ ทรงสบายดี จะล่องจากเพชรบูรณ์วันที่ ๑๑ เดือนนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ

ราชปลัดทูลฉลอง

๑) ส่วนที่เว้นว่างไว้ ต้นฉบับลบเลือน

ที่

กระทรวงโยธาธิการ

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๓

ขอเดชะฝ่าลองค์ธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขกรมหลวงดำรงราชานุภาพมีมาจากเมืองเพชรบูรณ์เล่าถึง
ของเก่าที่แถวนั้น นำฟังอยู่ กรมหลวงดำรงราชานุภาพมีประสงค์ให้ความทราบฝ่าลองค์
ธุลีพระบาทด้วย ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ทูลเกล้าฯ ถวายโทรเลขนั้นมานี้แล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า

นริศ ขอเดชะ

โทรเลข จาก Petchaboon ร.ศ. ๑๒.....วันที่...../.....เวลา.....โมง.....นาที่

เจ้าฟ้ากรมขุนนริศ

กรุงเทพฯ

ได้เที่ยวตรวจบริเวณเมืองเพชรบูรณ์แล้ว ขอรายงานว่าเมืองเพ็ชรบูรณ์นี้เมืองเดิม.....
วัดศรีไทยสร้างมีกำแพงเมือง มีวัดพระมหาธาตุแปลนอย่างเมืองสุโขทัย มีศิลาจากถุหนึ่งสื่อ
ขอมเก่ากำลังอ่านอยู่ที่เมืองใหม่อีกเมืองหนึ่งอยู่ติดกัน สร้างแผ่นดินพระนาราย ป้อมกำแพง
ถ้ายนครราชสีมาอย่างเตี้ยๆ เอาแม่น้ำไว้กลางอย่างพิศณุโลก ได้ความว่าคนเข้าข้างตะวันตก
มีหลักศิลาของโบราณ แลมี...ศิลาทางไปวันหนึ่งได้ให้โรง.....ไปตรวจวันนี้ได้ความว่าที่...
เมืองหล่มสักมีเมืองโบราณเรียกว่าเมืองนครเดชมืองหนึ่ง.....มีเมืองโบราณเรียกว่า
เมืองอภัยสาลี^๑ เมืองหนึ่ง ขึ้นไปเมืองหล่มสัก.....ดูคูเมืองนครเดช^๒ ได้ความประการใด
ต่อไปจะรายงานมา.....^๓

ดำรง

^๑ ปัจจุบัน คือ เมืองศรีเทพ เป็นเมืองโบราณที่อยู่ในท้องที่อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์

^๒ เมืองนครเดช หรือเมืองนครเดิด เป็นเมืองโบราณสมัยสุโขทัย ปัจจุบันตั้งอยู่ที่บ้านดงเมือง ตำบล
ลานป่า อำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์

^๓ ส่วนที่เว้นว่างไว้ ต้นฉบับลบเลือน

**พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
เสด็จตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์^๑**

พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้กราบบังคมทูลพระกรุณา ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเสด็จตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์

วันที่ ๒๑ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๓ ได้เสด็จจากกรุงเทพฯ ไปลงเรือจากบางปิ่นไปตามลำน้ำเจ้าพระยา ทรงตรวจราชการในหัวเมืองมณฑลกรุงเก่า และมณฑลนครสวรรค์ตามระยะทางจนถึงบางมูลนาค แขวงเมืองพิชัย

วันที่ ๓๑ มกราคม เสด็จโดยทางบก ออกจากบางมูลนาค ทรงตรวจราชการและประทับแรมเป็นระยะๆ ตลอดถึงเมืองเพชรบูรณ์ วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ทรงตรวจราชการในมณฑลนี้ ๗ วัน

วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ เสด็จออกจากเมืองเพชรบูรณ์ลงมาตามลำน้ำสัก ถึงเมืองสระบุรี วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์

ครั้นวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ เสด็จออกจากปากเพรียวโดยยานรถไฟพิเศษ เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ และได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันนั้นแล้ว ฯ

^๑ “พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒๑* วันที่ ๑๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๓: ๙๓๔.

เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค ๓ เล่าเรื่องเที่ยวเมืองเพชรบูรณ์^๑

คำนำ (พิมพ์ครั้งแรก)

อำมาตย์โท พระยาประทุมเทพภักดี (อ่วม บุญรัตพันธุ์) ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี จะทำการปลงศพสนองคุณท่านผู้ญิงสัมฤทธิ์ ศรีธรรมาริราช (เวก บุญรัตพันธุ์) ผู้เป็นมารดา มาแจ้งความต่อกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครว่า มีศรัทธาจะพิมพ์หนังสือเป็นของแจกในงานศพสักเรื่อง ๑ ขอให้กรรมการช่วยเลือกเรื่องหนังสือให้ข้าพเจ้าจึงเลือกเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์จัดเป็นภาคที่ ๓ ในหมวดหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ให้พระยาประทุมเทพภักดีพิมพ์ตามประสงค์

เรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ ข้าพเจ้าแต่งไว้ครั้งไปตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์ เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ ตรงกับปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๔๗ เมื่อจะพิมพ์ใหม่ครั้งนี้ได้ตรวจชำระอีกเล็กน้อย หวังใจว่าท่านทั้งหลายได้ไปอ่านจะได้ความรู้พอเป็นเครื่องประดับสติปัญญาบ้าง ไม่เปล่าจากประโยชน์ทีเดียว

ข้าพเจ้าขออนุโมทนาในกุศลบุญราศีทักษิณานุประทาน ซึ่งพระยาประทุมเทพภักดี ได้บำเพ็ญในการปลงศพสนองคุณมารดาด้วยความกตัญญูตะเวที ทั้งได้พิมพ์หนังสือเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์นี้ให้อ่านกันแพร่หลาย หวังใจว่าผู้ที่ได้รับแจกไปคงจะอนุโมทนาด้วยทั่วกัน

ดำรงราชานุภาพ สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๒๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๓

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ, เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค ๓ เล่าเรื่องเที่ยวเมืองเพชรบูรณ์ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๓. พระยาประทุมเทพภักดี (อ่วม บุญรัตพันธุ์) พิมพ์ในงานปลงศพ ท่านผู้ญิงสัมฤทธิ์ ศรีธรรมาริราช เวก บุญรัตพันธุ์ ตจ. เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓).

เรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ทรงเรียบเรียง

ข้าพเจ้าได้ตั้งใจมาหลายปีว่าจะหาโอกาสไปมณฑลเพชรบูรณ์สักครั้งหนึ่ง แต่การที่จะไปมณฑลเพชรบูรณ์จะต้องใช้เวลากว่าเดือน และจะต้องไปในฤดูแผ่นดินแห้งให้ปราศจากความไข้เจ็บ แต่ว่าต้องไปให้ทันเวลาลำน้ำสักยังมีน้ำพอล่องเรือได้สะดวก ในราวเดือนมกราคม คอยหาเวลาว่างราชการในหน้าที่ให้สับเหมาะแก่กระตุกการที่จะไปมณฑลเพชรบูรณ์ยังไม่ได้ จึงต้องเฝ้าผัดมา ฟังไปได้ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ นี้ ไม่ทันชีวิตรพระยาเพชรรัตนสงคราม (เพ็ญ) ข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรก ซึ่งได้อุสาหจัดการทำนุบำรุงมณฑลนั้น และเป็นผู้ที่ได้วิงวอนให้ข้าพเจ้าไปมณฑลเพชรบูรณ์เสมอมา พระยาเพชรรัตนสงครามลงมากรุงเทพฯ มาเสนอวิวาทกะโรคถึงอนิจกรรมเมื่อก่อนข้าพเจ้าจะขึ้นไปไม่นานนัก ครั้นได้ไปเห็นมณฑลเพชรบูรณ์ คิดถึงพระยาเพชรรัตน จึงรู้สึกเสียใจในข้อนี้เป็นอย่างมาก

ทางที่จะไปมณฑลเพชรบูรณ์ไปได้หลายทาง จะไปเรือทางลำน้ำสักขึ้นไปจนถึงเมืองเพชรบูรณ์ทีเดียวก็ได้ แต่จะกินเวลาเดินเรือราวเดือน ๑ ถ้าไม่ไปเรือ จะเดินบกไปจากเมืองนครราชสีมาฤเมืองสระบุรี เมืองลพบุรีก็ได้ ระยะทางเดินราว ๑๑, ๑๒ วันก็ถึงเมืองเพชรบูรณ์ แต่เขาว่าทางอยู่ข้างจะกันดารและไม่มีสิ่งใดน่าดู สู้ไปทางแม่น้ำเจ้าพระยาไปขึ้นเดินบกที่แขวงเมืองพิจิตรตัดไปเมืองเพชรบูรณ์ เมืองหล่มสักดี แล้วล่องน้ำสักลงมาเมืองสระบุรีอย่างนี้ไม่ได้ ทางนี้ว่าเปนทางสะดวกและจะได้เห็นภูมิลำเนามากกว่าทางอื่น ข้าพเจ้าจึงได้เลือกไปตามทางอย่างว่าข้างหลังนี้ได้ออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม รู้สึกว่าช้าไปสัก ๑๕ วัน น้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาแห้งงวดลงเสียมาก แม้ใช้เรือไฟอย่างกินน้ำตื่นแล้วก็ยังขึ้นไปได้ด้วยยาก เดินเรือ ๔ วัน จึงถึงบางมูลนาค อันเปนท่าที่จะขึ้นเดินทางบกไปเมืองเพชรบูรณ์

บางมูลนาคนี้เดิมเรียกกันว่า “บางชันาค” ฟังเปลี่ยนเรียกให้เปนคำผู้ดีว่า “บางมูลนาค” เมื่อตั้งมณฑลพิษณุโลก คนเลยเรียกแปรไปเปน “บางขุนนาค” ชุกชุม เปนหมู่บ้านเก่าอยู่ใกล้ปากคลองบุษบง อันเปนทางสำหรับใช้เรือขนสินค้าเมืองภูมิจนลงในระดุน้ำ แลเปนท่าเกวียนของเมืองภูมิจนในระดุน้ำด้วย จึงเปนท่าเลการค้าขายมาแต่ก่อน แต่นับว่าเปนท้องที่ของเมืองพิจิตร ครั้นตั้งมณฑลพิษณุโลกจึงย้ายที่ว่าการเมืองภูมิจนมาตั้งที่บางมูลนาค จัดเปนอำเภอ ๑ ของเมืองพิจิตรแต่นั้นมา

^๑ ปัจจุบัน คือ อำเภอบางมูลนาค จังหวัดพิจิตร

วันที่ ๓๑ มกราคม ออกเดินทางจากบางมูลนาคไปตามทางที่ทำโทรเลข บ่ายหน้าขึ้นทิศตะวันออกเฉียงเหนือ การเดินทางใช้ม้าเป็นพาหนะ และมีช้างบรรทุกกับผู้คนหาบหามสิ่งของตามประเพณีการเดินทางไม่แปลกปลาดอันใดนัก มีปลาดอยู่หน้อยหนึ่งแต่ที่ราษฎรชาวเมืองพิจิตรบรรดาอยู่ที่แถวริมแม่น้ำไม่มีใครอยากไปทางเมืองเพชรบูรณ์เลย คนเหล่านี้เคยไปค้าขายเที่ยวเตร่ทางข้างตะวันตกจนถึงเมืองกำแพงเพชร แลเมืองสุโขทัยโดยมากแต่จะหาผู้ใดที่ได้เคยไปทางดอนข้างตะวันออกห่างแม่น้ำเพียงกว่าวันเดียวขึ้นไปไม่มีใครมีเพราะเคยได้ยินเลื่องถึงความไข้เจ็บทางเพชรบูรณ์ ก็เลยหวาดหวั่นครั่นคร้ามกันมาเสียช้านาน ครั่งนี้ก็ได้กำหนดว่าจะให้พวกชาวพิจิตรไปส่งเพียงพรมแดนเมืองพิจิตร มิใช่จะต้องเข้าไปในแดนเพชรบูรณ์ แต่ถึงกระนั้นก็ยังพากันสทกสท้านถึงเข้ามาวิงวอนข้าพเจ้าขอให้ผ่อนผันอย่าให้ต้องไปก็มี ข้าพเจ้ามีรู้ที่จะทำประการใด ก็ได้แต่ชี้แจงว่าตัวข้าพเจ้าก็เป็นชาวเมืองอื่นและรู้จักเจ็บไข้ตายล้มเหมือนกับพวกเขา ที่จะไปเมืองเพชรบูรณ์ก็เพราะเป็นราชการของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มิใช่จะไปเที่ยวเตร่หาความสนุกสนานเมื่อไร จงนึกเสียว่าไปราชการด้วยกันเถิด คนเหล่านั้นก็จำเป็นต้องไปด้วยความเกรงอำนาจ เมื่อแรกออกเดินทางสังเกตดูจะหาใครหน้าตาสดชื่นไม่มีเลย จนไปได้ ๓ วัน ถึงที่ตำบลมาแสน^๑ บนเขาพรมแดนเมืองเพชรบูรณ์ รุ่งขึ้นจะปล่อยให้กลับบ้าน วันนั้นจึงได้เห็นอาการเร็นเริงของพวกชาวเมืองพิจิตร ถึงกับเล่นหัวเฮฮากันอ้ออิงจนต้องห้ามในคืนหลัง ครั้นถามก็ได้ความว่าเมื่อคนเหล่านั้นได้ไปเห็นป่าดงดูไม่น่ากลัว และไม่เห็นมีใครเจ็บไข้ร้ายแรงดังคาดก็สิ้นความกลัว บางคนถึงกับเข้ามาขันอาสาว่า ถ้าที่หลังข้าพเจ้าจะไปทางนั้นอีกจะมาไปด้วยไม่ต้องให้เรียกทีเดียว แต่ฝ่ายข้างพวกชาวบ้านดอนซึ่งไปพบ เช่นที่บ้านกระปาง อยู่ห่างแม่น้ำขึ้นไปเพียง ๒ วัน ความนิยมกลับตรงกันข้าม คนพวกนี้ชำนาญเที่ยวเตร่ทางเมืองเพชรบูรณ์ นายม, หล่มศักดิ์ ตลอดจนเมืองวิเชียร แต่ครั้นคร้ามความไข้ทางที่ลุ่มริมแม่น้ำเมืองพิจิตร ไม่มีใครอยากลงไปเลย บางคนบนแก้าพเจ้าว่ากลัวเรือนัก ได้เคยลงเรือครั้งหนึ่งพอเขาออกเรือก็ให้เวียนศีรษะเป็นกำลัง เลยไม่กล้าขึ้นเรือแต่นั้นมา หมู่คนอยู่ห่างกันทางเพียงสองวัน ภูเขาเลากาอันใดก็ไม่มีค้น มีความกลัวกลับกันข้ามอย่างนี้ดูก็ปลาดอยู่

ระยะทางแต่บางมูลนาคไปถึงเมืองเพชรบูรณ์ประมาณ ๓,๐๐๐ เส้น ข้าพเจ้าเดินทางอย่างสงวนพาหนะและผู้คนหาบหามไม่ให้บอบซ้ำ เดิน ๕ วัน แต่ถ้าจะเดินโดยลำลองเพียง ๔ วัน ก็ถึงได้ไม่ลำบากอันใด เพราะหนทางที่เดิน ถ้าไปในระดูแผ่นดินแห้งแล้วเดินได้สะดวก ท้องที่แต่บางมูลนาคขึ้นไปเป็นที่ลุ่มราบไปประมาณ ๓๐๐ เส้น ถึงเมืองภูมิเก่า เล่ากันมาว่าเป็นที่ฤษีสำนกอยู่แต่โบราณ พระฤษีได้ประสาทพรแก่สาธุศิษย์ไว้ จึงเป็นท้องที่ทำเลทำนา

^๑ ปัจจุบัน คือ บ้านซับมาแสน ตำบลซับพุทรา อำเภอชนแดน จังหวัดเพชรบูรณ์

ดินัก แต่ก่อนมาหาได้เก็บค่าน้ำไม่ กล่าวกันว่ายากค่าน้ำบูชาพระฤๅษี เหตุที่จริงจะอย่างไร
หาทราบไม่ แต่ค่าน้ำเมืองภูมิจึงเก็บเมื่อจัดมณฑลพิศณุโลกนี้เอง ออกจากเมืองภูมิจึงพื้นที่ยัง
ลุ่มปนพรุปนป่าไผ่ไปอีกสัก ๕๐๐ เส้น จึงขึ้นที่ดอน ปนโคกป่าไม้เต็งรัง ซายโคกริมห้วย
ปนดงสลักกันไปสัก ๑,๐๐๐ เส้น จึงถึงเชิงเขาบรรทัด ที่ปันน้ำไหลลงแม่น้ำพิศณุโลกแล
แม่น้ำสัก แลปนพรุแดนเมืองพิจิตรต่อกับเมืองเพชรบูรณ์ หนทางตอนข้ามเขาบรรทัด
ปนดงดิบเหมือนกับดงพระยาไฟ แต่เดินสะดวกด้วยทางลาดค่อยๆ ขึ้นไปจนถึงสันเขาบรรทัด
พอลงไหล่เขาข้างตะวันออกไปสัก ๒๐๐ เส้น ก็ออกจากดงพันเทือกเขา ถึงบ้านล่องคล้า
แขวงเมืองเพชรบูรณ์ แต่นี้ไปทางเดินตัดขึ้นทิศเหนือไปประมาณ ๕๐๐ เส้น ถึงบ้านนายม
อันตั้งอยู่ริมลำน้ำสักได้เมืองเพชรบูรณ์ทางเรือล่องวัน ๑ เคนบกจากบ้านนายม ๔๖๐ เส้น
ก็ถึงเมืองเพชรบูรณ์ ข้าพเจ้าไปถึงเมืองเพชรบูรณ์เมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์

ทำเลท้องที่เมืองเพชรบูรณ์บอกหลักฐานได้ไม่ยากนัก คือ ลำน้ำสักไหลแต่เหนือลงมาได้
ทั้งสองข้างลำน้ำสักมีภูเขาสูงปนเทือกลงมาตามแนวลำน้ำ ข้างตะวันออกเขาต่อแดนมณฑล
นครราชสีมา ข้างตะวันตกเขาต่อแดนมณฑลพิศณุโลก เทือกเขาทั้งสองข้างนี้ตอนเหนือสอบ
ตอนใต้ผายออกไปโดยลำดับ ทำนองสัณฐานกรวย เมืองหล่มสักอยู่เหนือที่สุดในลำน้ำสัก
ต่อลงมาถึงเมืองเพชรบูรณ์ แลดูที่เมืองเพชรบูรณ์เทือกเขาทั้งสองฟากห่างลำน้ำประมาณ
ไม่เกินห้าร้อยหรือหกร้อยเส้นทั้งสองฝ่าย พื้นที่เมืองเพชรบูรณ์ตอนริมลำน้ำสักเป็นที่ลุ่ม ระบายน้ำ
ท่วมแทบทุกแห่ง ถัดขึ้นไปในระหว่างที่ลุ่มกับเชิงเขาบรรทัดปนโคกสลักแอ่งปนหย่อมๆ
ทั่วไป บนโคกปนป่าไม้เต็งรัง ทำการเพาะปลูกอย่างอื่นไม่ได้ ในที่แอ่งปนที่น้ำซับ
ทำไร่นาเรียกสวนเพาะปลูกงอกงามดี เมืองเพชรบูรณ์ตั้งอยู่ที่ลุ่ม ได้เอาไครยน้ำห้วย
ทำเป็นเหมืองไขน้ำเข้าเรียกสวนไร่นาสดวก จึงบริบูรณ์ด้วยพืชพรรณธัญญาหารคล้ายกับ
เมืองลพบุรีแลยิ่งกว่าที่อื่น

ข้อที่เลื่องลือว่าไข้เมืองเพชรบูรณ์ร้ายแรงนั้น เมื่อได้ไปแลเห็นเมืองเพชรบูรณ์ก็เข้าใจ
ได้ว่าใช้ร้ายด้วยเหตุใด เพราะเหตุที่มีเทือกเขาสูงอยู่ใกล้เมืองทั้ง ๒ ข้าง เขาทั้ง ๒ เทือกนี้
ปนเขาหินปูน ถึงระดูแล้งต้นไม้แห้งไม่มีใบ เวลาระดูร้อนจัดไอศิลาขึ้นลมจะพัดมาแต่ทิศใด ๆ
ก็พัดเอาไอศิลาเข้ามาในเมือง คนต้องถูกไอร้อนจากศิลาในระดูร้อนปนไข้ได้ประการ ๑
ครั้นระดูฝนฝนชะใบไม้ที่เนาเปื่อยไหลออกมาตามลำห้วย เมื่อบริโภคน้ำเช่นนี้ก็ปนเหตุ
ให้เกิดไข้อีกประการ ๑ ครั้นถึงน้ำฝนชุกระดูน้ำไหลหลากลงมา น้ำท่วมแผ่นดินที่ตั้งบ้านเรือน
และขึ้นอยู่ชานาน พอน้ำลดไอดินขึ้นก็ปนเหตุให้เกิดไข้ได้อีกประการ ๑ แต่เมื่อไล่เสี่ยงได้ถาม
คนในพื้นที่เมืองถึงเรื่องความไข้เจ็บที่เมืองเพชรบูรณ์ เขาว่าไข้มีชุกชุมแต่ในเวลาเปลี่ยนระดู
คือแรกระดูฝนต่อระดูร้อนคราว ๑ กับเมื่อเริ่มระดูแล้งต่อระดูฝนอีกคราว ๑ แลคราวหลัง
คือ ไข้หัวลมเมื่อระดูแล้งต่อระดูฝนนั้นร้ายกว่าไข้คราวแรก นอกจากไข้ ๒ ระดูนี้แล้วก็มี
เป็นธรรมดา ตามความเห็นของพวกข้าราชการที่ไปจากที่อื่น เขาว่าความไข้เมืองเพชรบูรณ์

มีมากกว่ามณฑลอื่นบางมณฑล เช่น มณฑลกรุงเก่า เป็นต้น จริงอยู่ แต่ไม่ร้ายแรงเหลือทน อย่างเช่นเล่ามา ถ้ารู้จักรักษาตัวแล้วก็ไม่สู้กระไรนัก แต่ต้องรักษาใจด้วย ถ้ากลัวเกินไป ก็อาจจะเจ็บไข้ได้มาก ๆ เขายกตัวอย่างว่ามีข้าราชการในกรุงเทพฯ คนหนึ่ง เจ้ากระทรวงให้ ขึ้นไปประจำตำแหน่งที่มณฑลเพชรบูรณ์เมื่อปีแล้ว เหตุใดจึงไปในระตูพนาทราบไม่ พอไปถึงเมืองเพชรบูรณ์ไปเป็นไข้เล็กน้อย ซึ่งเขารู้แน่ๆ ไม่ใช่ไข้ร้ายแรงอย่างไร แต่ตัว คนเจ็บนั้นหวั่นไข้เพชรบูรณ์ไปแต่กรุงเทพฯ เสียแล้ว พอเจ็บก็ใจเสีย เห็นแต่ว่าถ้าขึ้นอยู่ จะไม่รอดอย่างเดียว ใครจะรับรักษาพยาบาลคนเจ็บก็ไม่ยอมอยู่ ขอเรือรีบล่องกลับลงมา กรุงเทพฯ ได้ข่าวว่าเมื่อลงมาถึงเมืองวิเชียรไช้เลยกำเริบจับไม่สาบแต่ยังไม่ตาย จะเป็น อย่างไรต่อไปหาทราบไม่ เขาเล่าให้ฟังอย่างนี้ เห็นว่าที่เขาว่าการรักษาตัวเป็นสำคัญนั้น เป็นความจริงแท้ทีเดียว

อันวิธีที่จะรักษาตัวไม่ให้เป็นไข้ป่า ตามที่ได้ทราบแลสังเกตมาตามหัวเมือง ดูก็ไม่สู้ยาก เพียงใดนัก วิธีป้องกันไข้ คือ ข้อ ๑ น้ำกิน ถ้าหาน้ำฝนไม่ได้ ควรต้มน้ำให้เดือดแลกรองเสียก่อน จึงกิน ข้อ ๒ เครื่องนุ่งห่มแลเครื่องปูลาดหลับนอนอย่าให้ขึ้น ต้องตากแดดทุกเวลาเอาแดดไว้ให้แห้งสนิทจึงใช้ ข้อ ๓ ยานอนกับพื้นแผ่นดิน ถ้าจำเป็นจริงก็หาหญ้าฟางรองเสียพอให้ พื้นไฉน วิธีระวังตัวคือ ข้อ ๔ ถ้าสังเกตเห็นว่าอุจจาระผูกไปวันหนึ่งสองวันต้องระบายเสีย เพราะไข้ป่าถ้าจะเป็นมักจับด้วยอุจจาระผูกก่อน ข้อ ๕ ถ้ารู้สึกครั่นตัวต้องรีบกินยาควินิน^๑ เสียสักสี่ห้าเกรน^๒ ทันที ถึงหูอีกก็ทนเอาหน่อยหนึ่ง ถ้าระวังตัวเช่นว่านี้ก็ไม่มีใครไปไข้

การทำมาหากินของชาวเมืองเพชรบูรณ์ ทำเรือกสวนไร่นาได้ผลดี เพราะมีน้ำเหมือง บริบูรณ์ดังกล่าวนั้นแล้ว แต่ว่าโดยปกติทำแต่พอบริโภคกันในพื้นบ้านเมืองเท่านั้น เช่น ทำนาก็มักทำปี ๑ เว้นเสียปี ๑ เพราะจะทำเป็นสินค้าไปจำหน่ายถึงมณฑลอื่น ทนค่าบรรทุก ไม่ไหว เข้าเปลือกขายกันในเมืองเกวียนละ ๑๖ บาท แต่ถ้าจะบรรทุกเอาไปขายเมืองพิศตร ก็ดี ฤๅเอามาขายเมืองสระบุรีก็ดี เมื่อคิดค่าบรรทุกบวกเข้าราคาก็แพงเท่าเข้าในเมืองนั้น ๆ หากทำอะไรไม่ได้ เพราะฉะนั้นสิ่งซึ่งเป็นสินค้าสำคัญออกจากเมืองเพชรบูรณ์มีแต่ยาสูบอย่างเดียว เพราะเป็นยาดีกว่าที่อื่น ๆ ในพระราชอาณาจักนี้

การทำไร่ยาในมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ราษฎรไปเที่ยวทำตามที่แองอันน้ำท่วมขังใน ระตูพนา พอดกแล้งน้ำแห้งก็ไปถากถางทำไร่ยาในที่เหล่านั้น ทำเพียง ๖ ปี ๗ ปี ดินจืดก็ต้อง

^๑ ยาควินินใช้ในการรักษาโรคมาเลเรีย ผลิตจากต้นควินิน (Quinine) หรือต้นชิงโคนา (Cinchona) เป็นต้นไม้วงศ์ Rubiaceae ที่สามารถผลิตสาร alkaloid ได้หลายชนิด แต่ชนิดที่สำคัญที่สุดคือ quinine

^๒ เกรน เป็นมาตราชั่งอย่างหนึ่งของอังกฤษ ๑ เกรน เท่ากับ ๖๔.๗๙๘ มิลลิกรัม

ย้ายไปทำที่อื่น พักแผ่นดินเสีย ๖ ปี ๗ ปี จึงกลับมาทำได้ใหม่ ยาที่เป็นยาอย่างดีมีแต่ในเมืองเพชรบูรณ์ ยาเมืองหล่มสัก แลยาที่ปลูกข้างใต้ห้างเมืองเพชรบูรณ์ลงมาเพียง ๒ วัน รศยาคลายไป สู้ที่เมืองเพชรบูรณ์ไม่ได้ ราษฎรปลูกยาเก็บหนี้เสร็จแล้ว พวกพ่อค้าไปรับซื้อถึงบ้านเรือนราษฎร บรรทุกโคต่างไปขายทางมณฑลนครราชสีมาแลมณฑลอุดรบ้าง แต่โดยมากนั้นบรรทุกเรือล่องลงมาขายกรุงเทพฯ

เวลาข้าพเจ้าไปถึงกำลังเกิดความเข้าใจผิดด้วยเรื่องสินค้ายาเป็นข้อใหญ่ อย่างได้เคยพบที่เมืองพิศตรแลเมืองพิศณุโลกมาแต่ก่อนครั้งหนึ่ง ถึงเป็นเหตุให้ฉิบหายกันมาก คือ ธรรมดาว่าที่ขายกันโดยปกติ ย่อมคัดยาเป็น ๓ ชนิด คือ อย่างดี อย่างกลาง แลอย่างเลว ขายราคาลดกันโดยลำดับ ใน ๒ ปีมานี้ยาเพชรบูรณ์ขายดีมีผู้ซื้อมาก ข้างพวกที่ปลูกยาอยากจะได้กำไรแรง เอายาทั้ง ๓ อย่างคละกันปลอมขายเป็นยาอย่างดี พวกพ่อค้าไม่รู้เท่ารับเอาลงมาขาย เมื่อปีแล้วคนไม่ใคร่ซื้อขาดทุนกันหลายราย เมื่อศก ๑๑๙ ที่เมืองพิศตรเมืองพิศณุโลกก็เป็นอย่างนี้ จนพ่อค้าเข็ดไม่กล้ารับซื้อยาลงมาขาย พวกราษฎรก็ต้องเก็บยาไว้ผูกคาเรือนเปล่าตลอดปี ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปพบเมื่อศก ๑๒๐ ครั้นไปพบที่มณฑลเพชรบูรณ์เริ่มต้นจะเป็นอย่างเดียวกันในปีี้ จึงได้สั่งให้รีบประกาศเล่าเรื่องยาเมืองพิศตรพิศณุโลกให้ราษฎรเมืองเพชรบูรณ์ฟัง แลให้คอยตรวจตราห้ามปรามทั่วไป แต่จะมีผลแก้ทันได้ในปีี้ ฤไม่ยังไม่ทราบแน่ ถ้าท่านผู้ใดสุบยาเพชรบูรณ์ในปีี้รู้สึกว่ารศคลายไปแล้ว ขอให้เข้าใจเถิดว่าเป็นด้วยเหตุดังข้าพเจ้าเล่ามานี้

ตัวเมืองเพชรบูรณ์เป็นเมืองโบราณ พิศระห์ดูเหมือนว่าเป็นเมืองที่ได้สร้างมา ๒ ยุค แต่สร้างในที่อันเดียวกัน สิ่งสำคัญคือ พระมหาธาตุ^๑ แลวัดวาของก่อสร้างซึ่งมีเป็นที่สังเกต ทำให้เข้าใจว่าเมืองเพชรบูรณ์ที่สร้างยุคแรกนั้น ดูเหมือนจะสร้างเมื่อเมืองเหนือ คือเมืองสุโขทัย ฤพิศณุโลกเป็นเมืองหลวง สังเกตตามแนวกำแพงเมืองซึ่งเออลำน้ำไว้กลางเช่นเมืองพิศณุโลก จะกว้างยาวราวด้านละ ๒๐ เส้น^๒ เมื่อสร้างยุคที่ ๒ นั้น เข้าใจว่าจะได้สร้างในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ มีป้อมแลกำแพงก่อด้วยอิฐปนศิลา สันฐานคล้ายเมือง

^๑ ปัจจุบัน คือ วัดมหาธาตุ ตำบลในเมือง อำเภอเมืองเพชรบูรณ์ จังหวัดเพชรบูรณ์ ประวัติความเป็นมาของวัด สันนิษฐานจากจารึกลานทองที่ขุดพบในพระเจดีย์หลังอุโบสถว่า พระเจ้าเพชรบูรณ์เป็นผู้สร้างวัดนี้ เมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๙๒๖ และได้สร้างพระเจดีย์บรรจุพระพุทธรูปบูชา และพระเครื่อง ครั้นสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงเสด็จเมืองเพชรบูรณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ มีรับสั่งให้เจ้าเมืองเพชรบูรณ์เกณฑ์ผู้คนมาถางต้นไม้บริเวณวัด และองค์พระเจดีย์ แล้วเสด็จมานมัสการพระปฏิมากร พระเจดีย์ และกระทำพิธีบวงสรวง เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๔๕๓

^๒ เท่ากับ ๘๐๐ เมตร

นครราชสีมาแต่เล็กแต่โตกว่า เอาแม่น้ำไว้กลางเมืองเหมือนกัน แต่รันแนวกำแพงเมืองเข้ามาเล็กกว่าเมืองเก่า เมืองเพชรบูรณ์ที่ได้สร้างทั้ง ๒ ยุค พิจารณาตามภูมิแผนที่เห็นว่าสร้างสำหรับป้องกันข้าศึกซึ่งจะมาทางฝ่ายเหนือเหมือนกัน เพราะสร้างเมืองประชิดโคกป่าข้างเหนือเอาทำเลไร่นาไว้ข้างใต้เมืองทั้งสิ้น เมื่ออ่านดูพงษาวดารก็ได้ความสมจริง ด้วยทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกลงมาคราวใด ก็ยกมาทางริมน้ำสักระยะนี้แทบทุกคราว

ข้าพเจ้าออกจากเมืองเพชรบูรณ์ไปเมืองหล่มสักเมื่อวันที่ ๖ กุมภาพันธ์ ทางแต่เพชรบูรณ์ไปหล่มสัก ๑๒๐๐ เส้น^๑ ทำเลที่เปนแอ่งสลับเนินเหมือนกับพรรณามาแล้ว แต่มีระยะบ้านเรือนราษฎรดี หาเปลี่ยนเหมือนทางระหว่างพิจิตรกับเพชรบูรณ์ไม่ แลมีป่าลานอยู่ทางนี้ได้ผ่านไปป่าหนึ่งงามน่าดูนักหนา ค้างทางคืนหนึ่งถึงเมืองหล่มสักเมื่อวันที่ ๗ กุมภาพันธ์ รุ่งขึ้นวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ไปดูเมืองหล่มเก่าซึ่งอยู่ห่างเมืองหล่มสักทาง ๓๖๐ เส้น^๒ ไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ เมืองหล่มเก่าตั้งอยู่ในที่แอ่งใหญ่มีภูเขาล้อมรอบ และมีห้วยผ่านกลางเมือง ห้วยนี้มาตกลำน้ำสักข้างใต้เมืองหล่มสัก ทำเลเมืองหล่มเก่าเป็นที่ทำเรือกสวนไร่นาเพาะปลูกตลอดจนผสมโคกระบือดีมาก ดูภูมิแผนที่งามกว่าเมืองเพชรบูรณ์ เมืองหล่มแต่เดิมตั้งอยู่ที่เมืองหล่มเก่านี้ในจารึกพ่อขุนรามคำแหงเรียกว่าเมืองลุ่ม ตามตำนานที่เล่ากันในพื้นเมืองว่าเดิมพระพุทธองค์เสด็จมาประทับอยู่ที่เขาแห่งใดแห่งหนึ่งในที่เหล่านั้น และมีพระยาวานรอยู่แห่งใดแห่งหนึ่งในที่เหล่านั้นเหมือนกัน พระยาวานรพาบริวารไปเฝ้าพระพุทธองค์ เมื่อไปถึงที่ตรงนั้นมีพระยานาคมาทำอุบายให้แผ่นดินถล่มลงไป จัबวานรได้ทั้งฝูง พระพุทธองค์ทรงทราบด้วยพระญาณจึงให้พระสาวกองค์ใดองค์หนึ่งไปทรมานพระยานาคจนเปนสัมาทิสฺสแล้ว ก็พาฝูงวานรไปเฝ้าพระพุทธองค์ด้วยกัน เหตุนี้เมื่อตั้งเมืองตรงนั้นจึงได้เรียกว่าเมืองหล่ม ตามมูลเหตุเดิมแลพระพุทธพยากรณ์ ดูเป็นชื่ออันควรจะเรียกเมืองนั้นได้จริง ด้วยตั้งอยู่ในวงเขาเหมือนตั้งอยู่ในก้นกะทะ พิจารณาตามเจดีย์สถานของโบราณที่มีอยู่ในเมืองหล่มเก่า ดูเหมือนจะเป็นเมืองพวกราษฎรชาวศรีสัตนาคนหุต^๓ ได้มาตั้งก่อน แต่คงจะเป็นเมืองช่อง คือพวกราษฎรที่หลบหลีกหนีภัยอันตรายต่าง ๆ มามาวมุสุมกันตั้งภูมิลำเนาจนเป็นบ้านเมืองขึ้นภายหลัง มีชื่อเมืองที่รัฐบาลจัดตั้งอย่างเมืองเพชรบูรณ์ จึงไม่มีเค้าเงื่อนกำแพงเชิงเทินฐานฐานบ้านเมืองอย่างใด สืบถามก็ได้ความว่าไม่มีมาแต่เดิม ส่วนเมืองหล่มสักนั้น

^๑ เท่ากับ ๔๘ กิโลเมตร

^๒ เท่ากับ ๑๔.๔ กิโลเมตร

^๓ ศรีสัตนาคนหุต เป็นชื่ออาณาจักรล้านช้าง คำว่า สัตนาคนหุต มาจาก สต แปลว่า ร้อย นหุต แปลว่า หมีน นาค แปลว่า ช้าง รวมแปลว่า ช้างร้อยหมีน หรือล้านช้าง ปัจจุบันคือประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

ตั้งอยู่ริมแม่น้ำสักตรงที่สุดเพียงที่ใช้เรือในลำแม่น้ำนั้นได้เป็นเมืองที่ตั้งใหม่ เขาบอกว่าตั้งมาได้ ๓ ชั่วโมงเมือง ดูเหมือนจะตั้งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง ที่เรียกว่าเมืองหล่มสัก ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเรียกให้ผิดกับเมืองหล่มเก่า ซึ่งเรียกมาว่าเมืองหล่มเฉยๆ อาศัยอยู่ที่เมืองใหม่มาตั้งริมน้ำสัก^๑ จึงเรียกว่าเมืองหล่มสัก แต่ถ้าท่านผู้ใดจะถามต่อไปว่า แม่น้ำนี้เหตุไรจึงเรียกว่าน้ำสักฤๅน้ำป่าสัก ข้อนี้ข้าพเจ้ายอมจน สืบนักแล้วยังไม่ได้ความ ป่าไม้สักก็ไม่มี จะเอาเกณฑ์อันใดตั้งเป็นชื่อเรียกว่าน้ำสัก ข้าพเจ้ายังรู้ไม่ถึง

ทำเลที่เมืองหล่มสักอยู่ระหว่างเขาเหมือนกัน แต่ภูเขาอยู่ห่างไม่ล้อมรอบเหมือนเมืองหล่มเก่า ท้องที่ทำเรือกสวนไร่นาก็ดีคล้ายๆ กัน เป็นที่สูงน้ำไม่ท่วมมากเหมือนเมืองเพชรบูรณ์ ความไข้เจ็บก็ว่าไม่มากมายร้ายแรงเหมือนเมืองเพชรบูรณ์ สินค้าที่ออกจากเมืองหล่มสักยาสูบก็มีบ้าง แต่โคกระบือเป็นสินค้าใหญ่ พาเดินทางมณฑลนครสวรรค์ แลเมืองลพบุรีปีละมาก ๆ สังเกตดูผู้คนมีทรัพย์สินสมบัติบริบูรณ์มากกว่าเมืองเพชรบูรณ์แลจำนวนผู้คนก็มากกว่าเมืองเพชรบูรณ์ด้วย

เมื่อเที่ยว ๆ ไปในมณฑลเพชรบูรณ์คราวนี้ ไปเกิดความสนใจขึ้นอย่างหนึ่ง ด้วยเรื่องพระสงฆ์ในมณฑลนั้น คุมีแต่พระหนุ่ม ๆ ที่เพิ่งบวชราว ๒ พรรษา ๓ พรรษาเป็นอย่างผู้ใหญ่โดยมาก วัตถุประสงค์ก็อยู่ข้างจะเลื่อมทรม แม้สวดมนต์เย็นตามวัดก็สวดเพียงในพรรษานอกพรรษาไม่ต้องทำอันใดกัน ข้าพเจ้าได้ค้นคว้าจะวิสาสะกับพระผู้ใหญ่ ๆ ที่เป็นอุปัชฌาย์อาจารย์ ที่ได้พบปะก็เป็นผู้มีธรรมาศรายดี แต่ว่าความรู้น้อยเหลือประมาณ ความดีของพระสงฆ์ในมณฑลนี้มีอยู่ที่อุสาหักรักษาวัดแลที่ทำการปฏิสังขรณ์ เรื่องสงฆมณฑลในมณฑลเพชรบูรณ์ เมื่อพระยาเพชรรัตนยังอยู่ได้ปรารภแลตั้งใจจะเอาเป็นธุระทำนุบำรุง แต่ไปขัดข้องเสียที่หาพระเถระที่มีความรู้สมควรไปอยู่มณฑลเพชรบูรณ์ยังไม่ได้ แต่พระยาเพชรรัตนก็ได้อุสาหัจัดพระสงฆ์ส่งลงมาศึกษาอยู่ในกรุงเทพฯ หลายรูป กว่าจะได้พระสงฆ์เหล่านั้นขึ้นไปทำนุบำรุงสงฆมณฑลในมณฑลเพชรบูรณ์เห็นจะยังนาน

^๑ แม่น้ำป่าสัก ต้นกำเนิดเกิดจากลำน้ำสักน้อยซึ่งเป็นลำธารเล็กๆ ในบริเวณตอนใต้ของเขากุหลาบหนองไหลลดเลาะผ่านเทือกเขาลงสู่ที่ราบในหุบเขามบรรจบกับลำน้ำสายเล็ก ๒ สาย คือ ลำน้ำสักงา และห้วยป่าคา ลำน้ำทั้งสามไหลมารวมกันเป็นแม่น้ำสักที่บริเวณบ้านศิลาและบ้านวังกันหวด ในเขตอำเภอหล่มเก่า จังหวัดเพชรบูรณ์ จากนั้นจึงไหลลงสู่พื้นที่ราบทางทิศเหนือลงสู่ที่ลุ่มได้ เริ่มจากอำเภอหล่มสัก อำเภอเมืองเพชรบูรณ์ อำเภอวิเชียรบุรี ในจังหวัดเพชรบูรณ์ แล้วจึงไหลต่อไปยังจังหวัดลพบุรี สระบุรี แล้วไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่บริเวณหน้าวัดพนัญเชิง ตำบลป้อมเพชร อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา รวมความยาวทั้งสิ้นประมาณ ๒๕๗ กิโลเมตร

นอกจากความเสียใจในเรื่องสงฆมณฑล ยังรู้สึกเสียใจอีกอย่างหนึ่ง เมื่อได้ไปเห็น
ลำน้ำสักที่เมืองเพ็ชรบุรณเล็กแลเลกว่าคาดหมายไว้เป็นอันมาก ข้าพเจ้าได้เคยตามเสด็จ
ขึ้นไปตามทางลำน้ำสักจนถึงหินซ้อน เห็นว่าเป็นแม่น้ำสนุกน่าเที่ยว เขาได้บอกแล้วว่าแม่น้ำ
สักตอนบนไม่น่าเที่ยวเหมือนทางข้างใต้ มักมีต่อแลขอนไม้ล้มกีดขวางทางเรือ แต่ก็นึกว่าจะ
ไม่สู้ลำบากเท่าใดนัก ด้วยคิดว่าแม่น้ำใหญ่ เพราะเคยเห็นเรือที่บรรทุกสินค้าล่องลงมา
ทางลำน้ำสัก ในระดูน้ำเห็นเขาใช้เรือมอขนาดใหญ่อล่องลงมาได้ นึกว่าเราลงมาระดูแล้งใช้
เรือเล็ก ๆ ล่องลงมาก็จะยากเย็นอะไรนักหนา ครั้นไปแล้วเห็นแม่น้ำสักที่เมืองเพ็ชรบุรณ
เข้าจริง ก็ได้แต่สั่นศีรษะไปตามกัน ด้วยไม่ได้คาดเลยว่าจะเล็กแลตื้นถึงเพียงนั้น บางแห่งถึง
ชายไม้ตะไคร้น้ำประเรือทั้ง ๒ ข้างก็มี นึกว่าเขาถากถางให้ข้าพเจ้าบ้างแล้วเสียอีก ที่หลงเข้าใจว่า
เรือมอล่องลงมาได้ในระดูน้ำนั้น ที่จริงเมื่อถึงระดูน้ำ ๆ ท่วมตลิ่งเข้าไปไกล พวกที่ใช้เรือบรรทุก
สินค้าขึ้นลง เขาแล่นเรือไปบนตลิ่ง ไม่ต้องอาไศรยแม่น้ำสักเท่าใด เวลาที่ล่องเขาเลือกเวลา
น้ำหลากก็ล่องลงมาประมาณ ๑๕ วันถึงกรุงเทพฯ ครั้นจำหน่ายสินค้าแลซื้อสินค้าบรรทุก
ใหม่เสร็จแล้ว กลับขึ้นไป ๒ เดือนจึงถึง พอถึงก็พอน้ำแห้งเอาเรือขึ้นคานคอยนำน้ำปีนน้ำใหม่
เป็นอันขึ้นล่องได้ปีละเที่ยวเดียวเท่านั้น นอกจากเวลานั้นใครไปมาทางน้ำก็ใช้ได้แต่เรือพาย
ม้าเล็ก ๆ แต่กระนั้นจะขึ้นล่องก็แสนยาก ความจริงของแม่น้ำสักตอนบนเป็นดังนี้

แต่เดิมข้าพเจ้าหมายใจว่าหากลับจะล่องเรือลงมาแต่เมืองหล่มสัก แต่ไปช้าไม่ทันน้ำ
จึงต้องเดินบกย้อนกลับมาลงเรือที่เมืองเพ็ชรบุรณให้หาซื้อเรือพายม้ามีประทุนอย่างย่อม ๆ
สำหรับบรรทุกของแลให้พวกพ่ออาไศรย ส่วนตัวข้าพเจ้าเองได้ให้ส่งเรือมาด^๑ เก่ง ๖
แจวอย่างย่อมขึ้นไปคอยรับลำ ๑ ได้มาในเรือนั้น แต่ก็นึกเสียดายเพราะเหมือนเอาเรือลำนั้น
ขึ้นไปยับเยินเสียทั้งลำเรือแลเก่ง แต่บุญหน่อยที่เป็นเรือมาดโดนตอโดนหินเท่าใดพอทนได้
ไม่แตกหัก ถ้าเป็นเรือต่อเช่นเรือบดก็เห็นจะไม่ได้เป็นเรือกลับมาถึงบ้าน ไปแลเห็นคุณเรือ
พายม้าในเที่ยวนี้เอง ว่าเป็นเรือที่เขาจัดทำสำหรับใช้ในแม่น้ำที่เดินเรือยากเช่นลำน้ำลำน้ำสักนี้
ท้องเรือใช้มาดถึงจะเข็นลากลู่ดูโดนอย่างใดก็พอทนทาน ส่วนข้างเรือที่ขึ้นกระดานทำให้เป็น
เรือเบาบรรทุกได้ดีกว่าเรือมาดทั้งตัวเป็นอันมาก เป็นความคิดฉลาดไม่น้อยทีเดียว

ข้าพเจ้าล่องเรือจากเมืองเพ็ชรบุรณเมื่อวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ทางลำน้ำสักตั้งแต่
เมืองเพ็ชรบุรณลงมาทั้ง ๒ ฟากเป็นป่าชัฏ ต้นไม้ร่มครึ้มไม้ไคร้ร้อน มีต้นตะเคียน ต้นยาง
ต้นสะตือใหญ่ ๆ โดยมาก ที่แห่งใดตลิ่งพังต้นไม้ใหญ่ก็ล้มลงแม่น้ำ ทั้งต้นทั้งรากแลกิ่งสาขา
กีดขวางทางเรือขึ้นล่องลำบากมาก บางต้นล้มทอดข้ามแม่น้ำอย่างสพานเรือลอดมาได้ก็มี

^๑ เรือมาด เป็นเรือชุดไม่เสริมกราบ หัวเรือแบน กว้าง มีหลายขนาด นิยมขุดจากไม้ตะเคียนหรือไม้สัก

บางต้นล้มลงมาราน้ำต้องเข็นเรือข้ามมาก็มี บางแห่งจะลุดตกจะเข็นข้ามไม่ได้ทั้ง ๒ สถาน ต้องขุดตลิ่งเอาเรือหลักมาทางโคนต้นก็มีบ้าง ด้วยขอนที่ไม่ล้มทับกีดทางอยู่เหล่านี้ล้วนเป็น ต้นไม้ใหญ่โตเหลือกำลังพวกถางทางจะตัดทอน จึงต้องพากเพียรเข็นเรือหลักแลข้ามขอน มาไม่ว่าวันละกี่ครั้ง เป็นเครื่องลำบากแลท้อใจในการล่องลำน้ำสักยิ่งกว่าอย่างอื่น ยังอีก อย่างหนึ่ง การที่ลงมาด้วยเรือเล็ก ๆ แรก ๆ ล่องดูก็ชบขันดี แต่ครั้นหลายวันเข้าชักออก อัดใจ ด้วยได้แต่นอนกับนั่งพิชามาสองท่าเท่านั้น ก็เกิดอาการเมื่อยแลปวดหัวเข้าเป็น กำลัง เรือมาดก่งของข้าพเจ้ามีที่พอเอาเก้าอี้ผ้าใบเข้าไปตั้งได้นั่งเอนมาบนเก้าอี้พอหายปวด หัวเข้าได้บ้าง แต่ผกตัวเวลาเพลอศัรษะก็โดนหลังคาถ่างหลายครั้ง ส่วนพวกเพื่อนฝูงที่มาเรือ พายม้านั้นต้องแซว^๑ มาในปะทุนเรือ พากันบ่นกันว่าราวกับนอนมาในโลง บางคนเหลือทน เข้าก็ออกไปขอเขาแจวเรือเสียเอง พอได้ยืนให้หายเมื่อยขาที่บางคนเจาะหลังคาปะทุนเรือ แล้วลุกขึ้นยืนโผล่ปะทุนไปครึ่งตัวให้หายเมื่อยก็มี แต่รอดด้วยเรือหลายลำด้วยกัน ต่างบ่น บอกเล่นหัวกันมากก็เลยสนุกไป

แต่ถ้าจะว่าไปการล่องลำน้ำสักก็สนุกจริง ๆ ด้วย สนุกที่รู้สึกว่ามีในป่าจริง ๆ จะแล ดูไปในสรรพทิศใด ๆ เห็นแต่ต้นไม้ใหญ่น้อยแทรกแซมกันเหมือนเกลี้ยงแต่งให้สง่างามน่า พิศวง แวะขึ้นที่ไหนก็ได้เห็นรอยสัตว์ ตั้งแต่ข้างเถื่อน เสือ กวาง สุนัขป่า ตลอดจนรอยจรเข้ ใหญ่ ๆ เกือบกล่นไปแทบทุกคั้งน้ำ จะหาแม่น้ำใดที่ข้าพเจ้าได้เคยเห็นมาแล้วอุดมด้วยสัตว์ ใหญ่เหมือนลำน้ำสักนี้ไม่มีเลย นกยูงก็มีชุมจับอยู่ตามยอดไม้ แลเห็นไม่ขาดวัน แลยังมีสัตว์ แปลก ๆ เช่น ตัวบ่าง เป็นต้น รูปร่างเหมือนกระรอกตัวเกือบเท่าแมว หนึ่งตัวยัดได้ เวลาจะ โดดทางขา ๔ ขา ให้หนึ่งยัดเป็นแผ่นถึงกันแล้วบินร่อนจากต้นไม้ไปลงต้นไม้โน้นได้ไกล ๆ ข้าพเจ้าเพิ่งเห็นตัวจริงเมื่อคราวนี้ เพราะระดูแล้งท้องที่ตอนใต้เมืองเพชรบูรณ์ ป่าที่หาลำน้ำ ขึ้นไปเป็นป่าแดงน้ำแห้งขาด เหล่าสัตว์ป่าต้องอาศัยน้ำแต่ในลำน้ำสัก ผู้คนก็ไม่ใคร่มีใคร ไปมาทำอันตรายจึงเป็นที่สบายของสัตว์ทั้งปวง แต่ถ้าว่าสำหรับคนเดินทาง ทางลำน้ำสักนี้ เปลี่ยวเปลี่ยวอย่างยิ่ง พอพ้นบ้านนายม^๒ ลงมาวัน ๑ ก็ไม่มีบ้านเรือนผู้คน เป็นแต่ป่าเถื่อน ถึงบางแห่งถามพวกนำทางว่าที่ตรงนี้เขาเรียกว่าอะไร บอกว่าไม่มีชื่อเรียกชื่อนี้ก็มี เมื่อล่องลง มาได้ ๒ วัน คนทำทางบอกว่าวันนี้จะถึงท่าแดง^๓ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเห็นจะมีบ้านช่อง ครั้นมา ถึงเข้าเห็นไร่อ้อยริมตลิ่ง แต่ตัวเจ้าของไร่นั้นไปซัดห้างอยู่บนกอไผ่ให้ได้ถามได้ความว่า มาจาก

^๑ แซว เป็นอาการที่นอนนิ่งอยู่กับที่เคลื่อนไหวไปไหนไม่ได้ในลักษณะที่หมดกำลังหรือเจ็บป่วย เป็นต้น

^๒ ปัจจุบัน คือ ตำบลนายม อำเภอเมืองเพชรบูรณ์ จังหวัดเพชรบูรณ์

^๓ ปัจจุบัน คือ ตำบลท่าแดง อำเภอหนองไผ่ จังหวัดเพชรบูรณ์

บ้านดอนระยะทางวัน ๑ มาทำไร่อยู่ชั่วคราว จะปลูกทับกระท่อมอยู่ก็กลัวเสีย จึงขึ้นไปซัด
ห้างอยู่บนกอไผ่ เพราะทางเปลี่ยวเช่นนี้ เรือที่ขึ้นล่องต้องมีเสบียงอาหารไปด้วยให้พอเพียง
จะหวังหาซื้อตามระยะทางไม่ได้ ขึ้นล่องถึงเวลาจะพักหลับนอน ก็แล้วแต่จะเห็นหาดตรงไหน
เหมาะก็จอดนอน เวลาค่ำต้องกองไฟรายไว้กันสัตว์ป่ามิให้ทำอันตรายด้วย

ล่องจากเมืองเพชรบูรณ์ ๖ วัน ลงมาถึงเมืองวิเชียร ทางตอนนี้น้ำขึ้นล่องเรือต้องถ่อต่อ
บางแห่งจึงแจวพายได้บ้าง เปนตอนอุดมด้วยขอนไม้กีดทางดังกล่าวมา แต่ไม่สู้มีแก่งที่แห่งนัก
ที่เรียกว่าเมืองวิเชียรนั้น คือบ้านหมู่เดียวตั้งอยู่บนที่ดอนทางฝั่งตะวันออกห่างลำน้ำสัก
๒๐ เส้น เพราะตอนริมน้ำเป็นที่ลุ่ม การทำมาหากินที่เมืองวิเชียรขัดคัด เพราะอยู่ห่าง
เทือกภูเขา ไม่มีห้วยที่จะไขน้ำมาทำเรือกสวนไร่นาเหมือนที่เมืองเพชรบูรณ์ เพราะฉะนั้นถึง
เขตรแดนกว้างใหญ่ก็เปนป่าเปล่าเปนพื้นที่ดินทำไร่นาได้มีน้อย เมืองวิเชียรนี้เดิมเรียกว่า
เมืองท่าโรง^๑ ครั้นเมื่อเมืองเวียงจันทน์เปนขบถในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว^๒
ผู้ว่าราชการเมืองท่าโรงมีความชอบในการปราบขบถครั้งนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ยก
เมืองท่าโรงขึ้นเปนเมืองตรี เอนามเขาแก้วอันเป็นที่สำคัญในแดนเมืองนี้มาขนานเปน
นามเมือง เรียกว่าวิเชียรบุรี แต่เปลี่ยนนามผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งแต่ก่อนเป็นที่พระศรีถมอรัตน
ตามนามเขาแก้วนั้น มาเปนพระยาประเสริฐสงคราม ใช้เปนทำเนียบตั้งแต่รัชกาลที่ ๓
มาจนเมื่อจัดการเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ จึงได้ลดเมืองวิเชียรบุรีลงมาเปนอำเภอ
ขึ้นเมืองเพชรบูรณ์ เข้าใจว่าเมืองหล่มสักคือเมืองหล่มใหม่ ก็คงตั้งคราวเดียวกับเมื่อยก
เมืองท่าโรงเปนเมืองวิเชียรนั่นเอง

ไปมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งนี้ ข้าพเจ้าได้อาเป็นธุระสืบถามถึงเรื่องเมืองโบราณ
ด้วยเข้าใจว่าทางแม่น้ำสักนี้เมืองโบราณก่อนครั้งกรุงเก่าแลศุโขไทย คือเมืองของพวกขอม
ที่สร้างปราสาทหิน เช่นที่มีในแขวงนครราชสีมา แลเมืองพิมาย เป็นต้น คงจะมีอยู่บ้าง
เพราะอยู่ในระหว่างเมืองโคราช แลเมืองลพบุรี เมืองศุโขไทย ซึ่งมีรอยเมืองโบราณสมัยนั้น
อยู่ทุกแห่ง สืบถามที่เมืองเพชรบูรณ์ได้ความว่า ในระหว่างเมืองเพชรบูรณ์กับเมืองหล่มสัก

^๑ ปัจจุบัน คือ ตำบลท่าโรง อำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์

^๒ คือ กบฏเจ้าอนุวงศ์ เป็นการก่อกบฏและกอบกู้ชาติลาวของเจ้าอนุวงศ์ ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๙ - ๒๓๗๑
แต่ไม่สำเร็จ เจ้าอนุวงศ์และครอบครัวถูกจับส่งตัวมากรุงเทพฯ เจ้าอนุวงศ์ถูกจองจำใส่กรงเหล็กประจานไว้
ที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เวลาค่ำก็เอาไปจำขัง ประมาณ ๗ - ๘ วัน ถึงแก่พิราลัย

ข้างฝั่งตะวันออกมีเมืองโบราณเมือง ๑ เรียกว่าเมืองนครเดิด^๑ แต่อยู่ในป่าทึบ ผู้ที่เคยไปบอกว่าเมืองนครเดิดนั้นไม่มีอันใดเหลืออยู่นอกจากเทือกเนินดิน พอเป็นค้ำกำแพงเมืองแลมีสระอยู่สระ ๑ เรียกว่า สระคงคา แลมีรอยพูนดินเป็นถนนลงมาทางข้างใต้ แต่จะลงมาถึงไหนหาทราบไม่ มีคำของพวกชาวบ้านที่ใกล้เคียงพูดกันอีกอย่างหนึ่งว่า บางคราวคนไปหาพินพบศิรัษะยักษ์ทำด้วยศิลามีอยู่ในเมืองนครเดิดนั้น แต่ไปวันดีคืนดีจึงจะพบ บางทีไปที่หลังก็ไม่พบ ได้ความดังนี้จึงสันนิษฐานว่า เมืองนครเดิดนั้นที่จริงคงจะมีของโบราณยังเหลืออยู่บ้าง แต่เพราะไม่มีใครเอาใจใส่ค้นคว้า จึงไม่ปรากฏว่ามีอะไรมา ถ้าจะพากเพียรค้นดูให้ได้ จะต้องไปตั้งแรมให้ตากถางกันดูสัก ๗ วัน จึงจะได้ความ เป็นอันพอใจด้วยไม่มีเวลาพอข้าพเจ้าจึงไม่ได้ไปเมืองนครเดิด

ได้ความว่ามีเมืองโบราณอีกเมืองหนึ่งอยู่ใต้เมืองวิเชียรลงมาข้างฝั่งตะวันออกเหมือนกัน เมืองนี้เรียกว่าเมืองศรีเทพ^๒ ชื่อ ๑ อีกชื่อ ๑ เรียกตามคำพระรุดงค์ว่าเมืองอภัยสาลี อยู่ห่างลำน้ำขึ้นไปทางประมาณ ๑๕๐ เส้น แลอยู่ในที่ป่าแดงพอจะไปได้ไม่ยากนัก เมื่อจะล่องจากเมืองเพชรบูรณ์ ข้าพเจ้าจึงได้สั่งให้เอามาเดินลงมาคอยรับที่ท่านาตะกุด^๓ อันเป็นที่จะขึ้นไปคูเมืองศรีเทพ แลสั่งให้เรียกราษฎรชาวบ้านศรีเทพที่ได้เคยไปเที่ยวเตร่ในเมืองนั้นมาคอยพบหมายว่าจะสืบถามหาเบาะแสแลสิ่งซึ่งควรดูในเมืองศรีเทพ ครั้นลงมาถึงบ้านนาตะกุดพบราษฎรชาวบ้านศรีเทพไต่ถามจะเอาความพอใจแต่อย่างไรก็ได้ ด้วยราษฎรเหล่านั้นพากันสทกสท้าน ตั้งใจปฏิเสธว่าไม่รู้ไม่เห็นแลไม่มีอะไรเสียทั้งนั้น คงได้ความแต่ว่ามีเมืองโบราณจริงแลมีปรางอยู่ในเมืองนั้นปราง ๑ ในปรางนั้นมีพระพุทธรูปอยู่บ้าง นอกจากนี้จะชักใช้ต่อไปก็ไม่ได้ความ ข้าพเจ้านึกปลาตใจว่าเหตุไรราษฎรเหล่านั้นจึงพูดเป็นเชิงปฏิเสธเสียด้วยกันทุกคนนึกขึ้นได้ว่าที่ราษฎรจะเข้าใจปรางนาของข้าพเจ้าผิด เพราะยังไม่เคยพบปะใครที่ไปค้นคว้าหาความรู้เห็นเช่นข้าพเจ้า บางทีจะเข้าใจว่าข้าพเจ้าได้ลายแทงมาค้นคิดปฤชณา ถ้าบอกว่ารู้

^๑ เมืองนครเดิด ตั้งอยู่ที่บ้านดงเมือง ตำบลลานป่า อำเภอลำลูก จังหวัดเพชรบูรณ์ ในปัจจุบันมีหลักฐานเหลือเพียงแนวสันคูเมืองบางส่วน โดยเริ่มตั้งแต่ถนนทางเข้าหมู่บ้านเป็นเนินดิน จากทิศเหนือเฉียงไปทางทิศตะวันตก ทิศใต้ และวกกลับไปทางทิศตะวันออกเข้าหมู่บ้านไปจรดแม่น้ำป่าสัก บริเวณฝั่งแม่น้ำป่าสักทางทิศเหนือมีซากกำแพงเมืองซึ่งก่อด้วยอิฐ ชาวบ้านเรียกพื้นที่บริเวณนั้นว่า วังอิฐ และพบแผ่นอิฐดินเผาขนาดยาว ๔๐ เซนติเมตร กว้าง ๒๐ เซนติเมตร หนา ๗.๕ เซนติเมตร สันนิษฐานว่าเป็นอิฐโบราณสมัยทวารวดี มีสระน้ำโบราณ ๓ สระ แต่ดินเนินเหลือเพียงขอบสระ หลักฐานอื่น ๆ ที่พบ เช่น โครงกระดูกมนุษย์โบราณที่ข้อมือมีลูกปัดสีเขียวคล้ายลูกปัดสมัยทวารวดี เศียรที่ทำจากเหล็กกล้า ลักษณะคล้ายกับเศียรที่พบในเมืองโบราณศรีเทพ ไหเครื่องปั้นดินเผาสมัยลพบุรีและเศษภาชนะดินเผา เป็นต้น

^๒ ปัจจุบัน คือ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์

^๓ ปัจจุบัน คือ บ้านนาตะกุด ตำบลศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์

เห็นพาไปชุดไม่ได้ทรัพย์ก็จะเอาโทษ เห็นจะเข้าใจไปอย่างนี้เปนนั่น นึกได้จึงระงับการไต่ถามไว้เสียพัก ๑ จนกระทั่งกินอาหารเย็นแล้วจึงเรียกราษฎรเหล่านั้นมานั่งเข้าแถวสนทนากันต่อไป ข้าพเจ้าพยายามอธิบายให้ฟังว่า ข้าพเจ้าไม่มีประสงค์ที่จะค้นคิดปัญหา อยากแต่จะเห็นของโบราณคือของอย่างนั้นๆ มีเครื่องศิลา เป็นต้น เหมือนอย่างที่ข้าพเจ้าได้เคยเที่ยวดูมาแล้วหลายเมือง ครั้นเมื่อราษฎรเข้าใจคำชี้แจงแล้ว ต่างคนต่างก็บอกว่ามีสิ่งนั้นสิ่งนี้ อยู่นอกเมืองบ้างในเมืองบ้าง มีจนกระทั่งศิลาจารึกแลเทวรูป ซึ่งข้าพเจ้าเสาะแสวงอยากจะได้พบเห็น เปนอันได้ความรู้ตามต้องการทุกอย่าง ครั้นรุ่งขึ้นจึงได้ไปดูเมืองศรีเทพ มีพวกราษฎรพากันไปช่วยถากถางแลนำดูของโบราณต่างๆ ด้วยเปนนั่นมาก

เมืองศรีเทพนี้ตั้งอยู่ในป่าแดงที่ราบ ก่อนจะถึงเมืองมีโคก เห็นแท่งศิลาแลงตั้งอยู่หลายแห่ง เข้าใจว่าคงเปนเทวสถานขนาดย่อมๆ เทวรูปแลศิวลึงค์ศิลาที่มีจมดินอยู่ตามโคกเหล่านี้ ครั้นถึงเมืองมีสระใหญ่อยู่นอกเมืองสระ ๑ เรียกว่า สระแก้ว ตัวเมืองมีกำแพงเปนเนินดิน แลมีคูลึกรอบเมือง ตรงประตูเข้าเมืองมีศิลาแลงแผ่นใหญ่ๆ กองเรียงรายยื่นออกมาเป็นที่ป้อม ข้างในเมืองมีโคกมีอิฐบ้าง ศิลาแลงบ้างหลายแห่ง บางแห่งกองศิลาแลงซึ่งทำเปนแท่งพังกมกันสูงกว่า ๓ วา ก็มี ที่กลางเมืองมีสระสี่เหลี่ยมอีกสระ ๑ กว้างประมาณสักเส้น ๑ ยาวสัก ๓ เส้น^๑ ออกจากสระไปผ่านกำแพงอีกชั้นหนึ่ง จึงถึงเทวสถานทำเปนปราง ๓ ยอดแลมีปรางประตูอีกปราง ๑ มีสระใหญ่อยู่ใกล้บริเวณปรางอีกสระ ๑ เรียกว่า สระปราง ตามลานในบริเวณปรางพบรูปพระนารายณ์ รูปยักษ์ แลเปนเทพารักษ์ทำด้วยศิลามีหลายรูป และมีแท่งศิลาสลักลวดลายอย่างเดียวกับที่เมืองพิมายแลวัดพนมวัน เมืองนครราชสีมา ทั้งอยู่มาก ถ้าขุดดูเห็นจะได้เครื่องศิลาโบราณที่มีเหลืออยู่อีกมาก ฐานทักษิณปรางก่อด้วยศิลาแลงปนศิลาทราย แต่ตัวปรางนั้นก่อด้วยอิฐสนิทสนม ฝีมือดีดูเหมือนยังทำค้าง ด้วยมีรอยถือปูนแล้วบ้าง ยังมีได้ถือปูนบ้าง พิศระห์ดูเครื่องศิลาที่ปรางเปนของอย่างเดียวรุ่นเดียว แลขนาดเดียวกับที่วัดพนมวัน แลที่เมืองพิมาย เก่าแก่กว่าอิฐที่ก่อปราง ทั้งน้ำหนักดูก็เหลือกำลังที่ปรางอิฐจะทานเครื่องศิลาเหล่านั้นได้ จึงเปนเหตุให้คิดเห็นว่าเมืองศรีเทพนี้เห็นจะสร้างเปน ๒ ยุค คือ เปนเมืองขอมสร้างรุ่นเดียวกับเมืองพิมายยุค ๑ แล้วแลหักพังทรุดโทรมไป มีใครมาสร้างขึ้นอีกยุค ๑ แต่ทำค้างหาสำเร็จไม่ สันฐานแลลวดลายปรางอิฐที่สร้างขึ้นใหม่ เหมือนกับปรางวัดศรีสวาย เมืองสุโขทัย แลเทวสถานที่เมืองลพบุรี^(๒) ถ้าจะสันนิษฐานลงไปว่าสร้างเมื่อไรในชั้นหลัง คงเปนของไทยสร้างเมื่อตอนก่อนฤๅตอนต้นตั้งราชวงศ์พระร่วง

^๑ เท่ากับกว้าง ๔๐ เมตร ยาว ๑๒๐ เมตร

(๒) เทวสถานเมืองลพบุรีที่วุ่น มีเขাপรางสามยอดที่อยู่ริมทางรถไฟ มีอีกแห่ง ๑ อยู่มาทางข้างเหนือวัง

สมัยเมื่อผู้ครองเมืองสุโขทัย เมืองลพบุรี แลเมืองศรีเทพทำนองจะเป็นเจ้าด้วยกัน ศิลจารึกพบที่เมืองศรีเทพครั้งนี้ เป็นของแปลกมาก สันฐานคล้ายตะปูหัวเห็ด ข้างปลายที่เลี่ยมแหลมเป็นแต่ปากโกลนสำหรับฝังดินขัดเกลี้ยงแต่ที่หัวเห็ดจารึกอักษรไว้ที่นั่น เป็นอักษรคณชั้นก่อนหนังสือขอม แต่ตรงที่จารึกแตกชำรุดเสียมาก ได้เอาศิลานี้ลงมากรุงเทพฯ^(๑)ให้อ่านดูเป็นภาษาสังสกฤตมีคำว่า “ซิลัง” ซึ่งแปลว่าหลัก จึงเข้าใจว่าศิลานี้คือหลักเมืองศรีเทพแบบโบราณ เขาทำเป็นรูปตะปูตอกลงไว้ในแผ่นดิน ประสงค์ว่าให้มั่นคง แผนที่เมืองศรีเทพจะเป็นอย่างไรต่อไปไม่มีเวลาพอตรวจทั่ว แต่ประมาณดูเห็นเป็นเมืองใหญ่ขนาดด้านละ ๒๕ ฤ๓ ๓๐ เส้น^๒ เมืองนี้เป็นเมืองสร้างเมื่อครั้งถือศาสนาพราหมณ์ ไม่พบปะของโบราณในทางช้างพระพุทธรูปศาสนาเลย

เมืองโบราณในแถวนี้ยังมีอีกเมือง ๑ อยู่ที่ซับจำปา^๓ ในดงพระยากลาง แขวงเมืองไชยบาดาล ใต้เมืองศรีเทพลงมาทางเดินสัก ๒ วัน แต่อยู่ห่างฝั่งตะวันออกขึ้นไปทางสัก ๕๐๐ เส้น ข้าพเจ้าไม่มีเวลาพอจึงไม่ได้ไปดู ถ้ามราษฎรที่เคยไปมา เขาบอกว่ามีกำแพงศิลา ข้าพเจ้าได้พบเครื่องปรางศิลาที่เขาขนมาทิ้งไว้ที่วัดเมืองไชยบาดาล จึงเชื่อว่าเมืองในพระยากลางนี้คงมีปรางเทวะสถานอีกเหมือนกัน แต่เมืองนี้สืบไม่ได้ชื่อ ชาวบ้านบอกแต่ว่าได้ยินเขาว่าเมืองพระเตมียี่ไโบ้ในทศชาติ ก็เห็นว่าจะเป็นคำพระรูดงค์บอกอย่างเช่นเรียกเมืองศรีเทพว่าเมืองอภัยสาลิอีกชื่อหนึ่งนั่น

ออกจากเมืองวิเชียรลงเรือค้ำทาง ๒ คืนถึงเมืองบัวชุม^๔ แต่เมืองบัวชุมลงมาวัน ๑ ถึงเมืองไชยบาดาล ลำน้ำตอนนี้อ่อกกว้างขวางพอแจวเรือได้ถนัด ต่อเลขอนไม้ไม่มากเหมือนตอนบน แต่มีแก่งกรวดแก่งหินถี่ขึ้น เมืองบัวชุมแลเมืองไชยบาดาล ๒ เมืองนี้ แต่ก่อนเป็นเมืองขึ้นเมืองวิเชียร เดียวนี้แยกออกเป็นอำเภอ เรียกว่า อำเภอไชยบาดาล ขึ้นเมืองเพชรบูรณ์ ผู้คนมากกว่าอำเภอวิเชียร ด้วยพื้นที่ทำไร่นาดีแลมีเสามีไม้แดงทั้งไปลาน

(๑) เดียวนี้อยู่ที่หอพระสมุดฯ [ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่อาคารคลังกลางพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรมศิลปากร จังหวัดปทุมธานี]

^๒ เท่ากับด้านละ ๑ กิโลเมตร ถึง ๑.๒ กิโลเมตร

^๓ ปัจจุบัน คือ เมืองโบราณซับจำปา ตำบลซับจำปา อำเภอกำแพง จังหวัดลพบุรี

^๔ ปัจจุบัน คือ ตำบลบัวชุม อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี

แลสี่เสียด^๑ เป็นสินค้าหาผลประโยชน์ได้มาก เพราะขึ้นล่องไปมากับเมืองสระบุรีได้สะดวก ไม่อึดขัดเหมือนตอนบน ตั้งแต่เมืองไชยบาดาลลงมาบ้านเรือนตามริมน้ำก็มีนาขึ้น จนตลอดถึงแขวงสระบุรี ออกจากเมืองไชยบาดาลค้างคืน ๑ ก็เข้าเขตเมืองสระบุรี

ข้าพเจ้าเคยจำได้ในครั้งเมื่อตามเสด็จประพาสลำน้ำสักขึ้นไปจนหินซ้อนนั้น ได้ยินท่านผู้ใหญ่ที่จัดการรับเสด็จครั้งนั้น ท่านว่าลำน้ำสักสนุกเพียงหินซ้อนเท่านั้น เกินนั้นขึ้นไปไม่มีอะไรน่าดู ข้าพเจ้าได้สงสัยไม่เชื่อว่าเป็นความจริง จนได้มาเห็นแก่ตาเองในครั้งนี้ จึงนึกขึ้นได้ว่าที่ท่านว่านั้นเป็นความจริง ด้วยเหือกเขาทางโคราชแลเหือกเขาทางพิศณุโลก ซึ่งอยู่สองฟากลำน้ำสักนี้ กลับโอบเข้ามาบรรจบกันที่หินซ้อน ลำน้ำสักแต่หินซ้อนลงมาจนแก่งคอย^๒ ตอนนี้อยู่มาในกลางภูเขา เพราะฉะนั้นตั้งแต่หินซ้อนลงมาจึงได้มีเขาตกล้ำน้ำ และมีถ้ำธารอันน่าดูน่าพิศวงตลอดลงมาในระหว่างทาง ๒ วัน จนถึงแก่งคอย ข้าพเจ้าขอลงน้ำไปรับรองถ้อยคำของท่านผู้ใหญ่ที่ได้ยินมานาน ว่าลำน้ำสักนี้ ตั้งแต่แก่งคอยขึ้นไปจนถึงหินซ้อน เป็นลำน้ำที่สนุกน่าเที่ยวจริง ๆ แต่เหนือขึ้นไปต้องแล้วแต่อัธยาศัยบุคคล ซึ่งจะเห็นว่อย่างไรเป็นความสนุก ถ้าหากว่าจะยอมทนความลำบากเที่ยวหาความรู้ในกระบวนเที่ยวดูบ้านเมืองของตนเช่นข้าพเจ้าไปก็สนุกน่าไป แต่ถ้าหากว่าเป็นนักเลงปืนจะเที่ยวหาสัตว์ใหญ่ยิ่งเช่นนั้นแล้ว เที่ยวทางแม่น้ำสักนี้ก็เห็นจะสนุก แต่ถ้าจะเที่ยวหาความสบายเพลิดเพลินแล้ว อย่าขึ้นไปให้เกินหินซ้อนเลย

ตั้งแต่เมืองไชยบาดาลล่องเรือมา ๓ วัน ถึงเมืองสระบุรีซึ่งเคยไปด้วยกันมากแล้ว ไม่ต้องพรรณนาว่าเป็นอย่างไร รวมระยะทางข้าพเจ้าล่องเรือแต่เมืองเพชรบูรณ์มา ๑๔ วัน ถึงปากเพรียวที่ตั้งเมืองสระบุรี แล้วขึ้นรถไฟกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๓ รวมวันที่ไปในครั้งนี้ ๓๖ วัน ได้รู้เห็นมาเล่าสู่กันฟังดังกล่าวมา

^๑ สี่เสียดเป็นไม้ยืนต้นผลัดใบ มีชื่อเรียกตามท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น สี่เสียดเหลือง (เชียงใหม่) สี่เสียดแก่น (ราชบุรี) สี่เสียด ขี้เสียด (ภาคเหนือ) สี่เสียดเหนือ (ภาคกลาง) สะเจ (เงี้ยว - แม่ฮ่องสอน) สี่เสียดลาว (ลาว) สี่เสียดหลวง สี่เสียดไทย เป็นต้น มีฤทธิ์ด้านเชื้อแบคทีเรียที่ทำให้เกิดอาการท้องร่วง ไม่มีกลิ่น มีรสขมและฝาดจัด นำมาบดหรือตำรับประทานเป็นยา เปลือกต้นใช้ผสมกับสมุนไพรชนิดอื่นปรุงเป็นยาแก้ธาตุพิการ ยางถูกนำมาเคี้ยวจนงวดเป็นก้อนสีดำ หรือแก่นสี่เสียดนำมาสับเป็นชิ้นเล็ก ๆ ตำเคี้ยวด้วยไฟอ่อน ๆ กับน้ำ กรองเคี้ยวต่อจะได้ยางสีน้ำตาลดำ มีลักษณะเหนียว แล้วนำมาปั้นเป็นก้อน ทิ้งไว้จนแห้งแข็งเก็บไว้ใช้ มีสรรพคุณช่วยปิดธาตุ คุมธาตุ แก้อาการลงแดง เป็นยาแก้ไข้จับสั่น แก้อาการไอ ใช้ใส่ปูนที่รับประทานกับหมากและพลู จะช่วยป้องกันปูนกัดปากได้ เปลือกต้นและแก่นสี่เสียดนำมาใช้ย้อมผ้าและฟอกหนังสัตว์ ย้อมสีเส้นไหม เนื้อไม้หรือแก่นของสี่เสียดจะให้สีน้ำตาล นำมาใช้ย้อมผ้า แห อวน และหนังได้ เนื้อไม้สี่เสียดมีลักษณะแข็งเหนียว ใช้ทำสิ่งปลูกสร้างที่ต้องรับน้ำหนักมาก ๆ เช่น เสา คาน สะพาน กงล้อเกวียน หรือใช้ทำด้ามเครื่องมือทางการเกษตรต่าง ๆ เช่น ด้ามมีด ด้ามพร้า เป็นต้น

^๒ ปัจจุบัน คือ อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี

การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)
(เดือนมิถุนายน - ๑๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๕)

รายงานเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)^๑

ที่ ๕๑๑/๒๓๘๐

ศาลาว่าการมหาดไทย
วันที่ ๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ส่งจากเมืองนครศรีธรรมราชฉบับหนึ่งว่า ได้เสด็จไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว คลื่นลมสงบ
และจะเสด็จจากเมืองนครศรีธรรมราชไปเมืองตรังวันที่ ๙ เดือนนี้

อนึ่ง ว่าได้ทรงรับโทรเลขพระยารัษฎานุประดิษฐ์^๒ แลมิสเตอร์ริบเวดคาแนก^๓ ร้องขอ
ให้เสด็จไปเมืองภูเก็ต เพราะมีการที่สำคัญหลายอย่างที่จะต้องวินิจฉัย เพราะฉะนั้นกำหนด
เวลาที่เสด็จคราวนี้ต้องเพิ่มเวลาจากโปรแกรมเดิมอีกอาทิตย์หนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ถวาย
สำเนาโทรเลขมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**
ราชปลัดทูลฉลอง

^๑ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย ร.๕ ม.๒.๑๔/๗๕
เรื่อง กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจการในหัวเมืองปักษ์ใต้ (๗ มิถุนายน - ๑๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๕).

^๒ พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) บุตรพระยาดำรงสุจริตมหิศรภักดี (คอซู้เจียง)
และนางกิม ณ ระนอง บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏตามลำดับ คือ หลวงบริรักษ์ไฉนวิสัย ผู้ช่วยราชการเมืองระนอง
พระอัครมณฑลพิศุขศึกษา ผู้ว่าราชการเมืองกระบี่ พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี ผู้ว่าราชการเมืองตรัง
และสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๖

^๓ มิสเตอร์ชาร์ลส์ เจมส์ ริเวตต์ คาร์แนก (Mr.Charles James Rivett Carnac) ที่ปรึกษา
กระทรวงพระคลังมหาสมบัติชาวอังกฤษ และเคยดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมสารบัญชี หรือกรมบัญชีกลาง
ในปัจจุบัน ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๔๕

พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี
(คอซิมบี๊ ณ ระนอง)

สำเนาโทรเลข H.R.H. Prince Damrong

มีมาจาก Nacon
หมายเลขที่.....
ลงวันที่ 6th June 1906
เวลา 1.30 p.m.

รับที่ศาลว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ
หมายเลขรับที่.....
รับเมื่อวันที่ 7th June 1906
เวลา.....

Phya Sri,

Bangkok

Arrived Nacon fine weather. Am leaving 9th instant for Trang. Received Messages from Rasada and Carnac urgently request my tour be extended to Phuket to decide many important questions on the spot. Will take one week in addition to my original program.

(Signed) Damrong

ที่ ๕๖๑/๒๔๐๒

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๖ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามความในลายพระหัตถ์ที่ ๑๒๓/๔๔๘ ลงวันที่ ๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕ ว่าในการ
ที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์และมิสเตอร์ริบเวตคาแนล ขอเชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยให้เสด็จถึงเมืองภูเก็ต ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ว่าควรเสด็จไป
จะเป็นประโยชน์นั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้มีโทรเลขกราบทูลไปตามกระแสพระบรมราชโองการแล้ว

วันนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
มีมาจากเมืองตรังฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๑๕ ว่าได้เสด็จถึงเมืองตรังในวันที่ ๑๕ มิถุนายน
ร.ศ. ๑๒๕ นี้การที่เสด็จตามระยะทางถูกฝนมากต้องเสด็จข้างช้าไปวันหนึ่ง จะเสด็จไปเมือง
ภูเก็ตในวันที่ ๑๗ กลับมาถึงเมืองตรังวันที่ ๒๑ มิถุนายนนี้ รุ่งขึ้นวันที่ ๒๒ เสด็จออกจาก
เมืองตรังกำหนดเสด็จถึงเมืองสงขลาวันที่ ๒๔ มิถุนายนนี้ ร่ายมูดาและมิสเตอร์ฮาดแนล
พระทวีปสยามกิจพระยามนตรี กับหลวงอินทวิไชยไปคอยเฝ้าอยู่ที่เมืองตรัง มีความตาม
พระโทรเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

ที่ ๕๗๖/๒๔๘๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๙ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามความในจดหมายของข้าพระพุทธเจ้าที่ ๕๖๑/๒๔๐๒ ลงวันที่ ๑๖ มิถุนายน
ร.ศ. ๑๒๕ กราบทูลมาว่าพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จะเสด็จไป
เมืองภูเก็ตในวันที่ ๑๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕ นั้น ความทราบฝ่าพระบาทแล้ว

บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งมีมาจากเมืองภูเก็ตฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๑๘ มิถุนายนว่า ได้เสด็จถึงเมืองภูเก็ตในวันที่ ๑๘ เดือนนี้ เวลาเช้า เสด็จโดยเรือเมล์ใหญ่พอนคนขึ้นไม่เป็นไรนัก แต่พระธุระที่จะต้องทำที่เมืองภูเก็ตมีหลายอย่าง จะไม่มีใครมีเวลาเที่ยวมาก มีความในพระโทรเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสุนทรเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

ที่ ๑๐๘/๓๐๙๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๕ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๒๑ เดือนนี้ว่า เมื่อได้ตรวจราชการในเมืองภูเก็ตตลอดแล้ว ทรงเห็นว่า ตั้งแต่ได้เสด็จมาเมืองภูเก็ตครั้งก่อน ๔ ปีมาแล้ว กับเวลานี้เมืองภูเก็ตมีความเจริญขึ้นมาก ทั้งฝ่ายการปกครองและการโยธา ในเวลานี้การปกครองดี ราษฎรมีความพอใจ ใจผู้ร้าย ก็เบาบางการค้าขายก็เจริญขึ้น แต่คนที่พึ่งเคยไปดั่งเช่นมิดเตอร์ริบเวตคาแนคและมิดเตอร์เมดอฟรอสต์ ซึ่งไม่ทราบว่าเป็นมาอย่างไร จึงแลเห็นการหลายสิ่งซึ่งจะต้องจัดตั้งทำการที่จะต้องจัดตั้งทำนั้นก็จริงอยู่ แต่เกี่ยวข้องกับเรื่องเงินเท่านั้นไม่ลำบากอย่างใดเลย อนึ่ง ว่าได้ทรงจัดการที่ค้างค้างเสร็จแล้ว และเสด็จออกจากภูเก็ตไปเมืองตรังในวันที่ ๒๑ มิถุนายน เวลาเย็น ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้าฯ ถวายสำเนาโทรเลขมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสุนทรเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนาโทรเลข กรมหลวงดำรง

มีมาจาก ภูเก็ต
หมายเลขที่.....
ลงวันที่ ๒๑ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕
เวลาเช้า ๒ โมง.....นาฬิกา

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ
หมายเลขรับที่.....
รับเมื่อวันที่ ๒๓ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕
เวลา ๕ ทุ่ม ๒๕ นาที

Phya Sri,

Bangkok,

After spending practically all my time in Puket in making inspections, investigations and holding consultations, my opinion in that, since my last visit four years ago, much progress has been made both in improving administrations and public work. At present the country is well governed, people content, crime daminating^๑ and trade prosperous. None need wonder that new comers, Carnac and Frost, who are ignorant of past saw many things still wanting which is quite true: but its only question of money and no difficulty. I have settled all pending questions and will wire you those of importance separately when I return to Trang, am leaving here this evening.

Damrong

ที่ ๖๓๒/๓๒๗๒

ศาลาว่าการมหาดไทย
วันที่ ๒๙ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาณูการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามความในจดหมายของข้าพระพุทธเจ้าที่ ๕๗๖/๒๔๔๑ ลงวันที่ ๑๙ มิถุนายน
ร.ศ. ๑๒๕ กราบทูลมาในเรื่องพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จไปถึง
เมืองภูเก็ตในวันที่ ๑๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕ ความทราบฝ่าพระบาทแล้ว

^๑ น่าจะหมายถึง crime diminishing คดีความลดน้อยลง

บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ส่งจากสงขลา ลงวันที่ ๒๔ เดือนนี้ ส่งระยะทางที่จะเสด็จมาว่า วันที่ ๓๐ มิถุนายน เวลาเย็น
จะเสด็จออกเรือจากสงขลา วันที่ ๑ กรกฎาคมขึ้นบางนะระ^๑ วันที่ ๒ ไปเมืองระแงะ^๒ วันที่ ๓
มะตะหัง^๓ วันที่ ๔ เมืองรามัน^๔ วันที่ ๕ เมืองยลา วันที่ ๖ เมืองหนองจิก^๕ วันที่ ๗ เทพา^๖
แลสงขลา เวลาค่ำออกเรือ วันที่ ๘ อำเภอละพำ^๗ วันที่ ๙ เวลาเย็นถึงเกาะปราบ
ขึ้นบ้านดอน^๘ ในค่ำวันนั้นหรือในวันที่ ๙ เวลาเช้า วันที่ ๑๔ กลับจากบ้านดอนไปชุมพร
วันที่ ๑๕ บางสะพาน^๙ วันที่ ๑๖ สามร้อยยอด^{๑๐} และตรวจชายทะเลเมืองเพชรบุรีตอนใต้
วันที่ ๑๗ ถึงกรุงเทพ ฯ ถ้าเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับพระราชวัง
บางปิ่น วันที่ ๑๘ จะขึ้นไปตามเสด็จที่บางปิ่น มีความในโทรเลขดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้า
ได้ถวายสำเนาโทรเลขมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสทเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

^๑ เมืองบางนะระ หรือบางนรา เป็นชื่อเดิมของจังหวัดนราธิวาส ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อเมืองใหม่ว่า นราธิวาส

^๒ ปัจจุบัน คือ อำเภอระแงะ จังหวัดนราธิวาส

^๓ น่าจะเป็น ตะมะหัง (ตะมะหังหรือตามัน หมายถึง สวนดอกไม้) ปัจจุบัน คือ อำเภอศรีสาคร จังหวัดนราธิวาส

^๔ ปัจจุบัน คือ อำเภอรามัน จังหวัดยะลา

^๕ ปัจจุบัน คือ อำเภอหนองจิก จังหวัดปัตตานี

^๖ ปัจจุบัน คือ อำเภอเทพา จังหวัดสงขลา

^๗ ปัจจุบัน คือ อำเภอสตงพระ จังหวัดสงขลา

^๘ ปัจจุบัน คือ เกาะปราบ อำเภอบ้านดอน อำเภอเมืองสุราษฎร์ธานี จังหวัดสุราษฎร์ธานี

^๙ ปัจจุบัน คือ อำเภอบางสะพาน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

^{๑๐} ปัจจุบัน คือ อำเภอสามร้อยยอด จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

ทำเนียบเมืองระแงะ

สำเนาโทรเลข กรมหลวงดำรง

มีมาจาก สงขลา

หมายเลขที่.....

ลงวันที่ ๒๘ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕

เวลา บ่าย ๔ โมง ๒๐ นาที

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่ ๖๓๕๗

รับเมื่อวันที่ ๒๙ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕

เวลา เช้า ๔ โมง ๔๐ นาที

พระยาศรีสหเทพ

กรุงเทพฯ

โปรแกรมกำหนดวันต่อไปดังนี้ วันที่ ๓๐ เวลาเย็นออกเรือ วันที่ ๑ กรกฎาคม
ขึ้นบางนระรา ที่ ๒ ไประแงะ ที่ ๓ ตะมะหนั้น ที่ ๔ รามัน ที่ ๕ ยลา ที่ ๖ หนองจิก ที่ ๗
เทพาสงขลา ค่าออกเรือ ที่ ๘ อำเภอละพำ ที่ ๙ เย็น เกาะปราบขึ้นบ้านดอนค่ำวันนั้น
หรือที่ ๙ เช้า ที่ ๑๔ กลับจากบ้านดอนไปชุมพร ที่ ๑๕ บางตพาน ที่ ๑๖ สามร้อยยอด และ
ตรวจชายทะเลเมืองเพชรบุรีตอนใต้ ที่ ๑๗ ถึงกรุงเทพฯ ถ้าเวลานั้นเสด็จประทับอยู่บางปิ่น
ที่ ๑๘ จะขึ้นไปตามเสด็จบางปิ่น

(ลงพระนาม) ดำรง

สำเนา ที่ ๖๓๓/๓๒๗๔

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๙ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยส่ง
จากเมืองสงขลา ลงวันที่ ๒๘ เดือนนี้ว่า เสด็จถึงเมืองสงขลาเมื่อวันที่ ๒๘ เดือนนี้ และ
เมื่อเสด็จถึงเมืองสงขลาเที่ยวนี้ทรงมีความรู้สึกที่พระยาสุโขมณีนวินิต ไปเสียจากมณฑลแล้ว
อยู่ข้างจะเปลี่ยวพระไทยมาก และทรงได้ยินเสียงแต่คนในมณฑลนครศรีธรรมราชพากัน
มีความอาลัยเสียดาบพระยาสุโขมณีนวินิตทั่วไป และว่ามีสเตอร์แกรแฮม^๑ ได้มาเฝ้า
ได้รับสั่งให้เข้าใจดีแล้ว ตกลงว่าพระเจ้าน้องยาเธอ , เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยถึงกรุงเทพ ,
จะส่งท้องตราออกไปให้มีสเตอร์แกรแฮมถือไป มีความตามโทรเลขดังนี้

อนึ่ง ตามโทรเลขของพระเจ้าน้องยาเธอ , เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า ได้รับสั่ง
ให้มีสเตอร์แกรแฮมเข้าใจดี และจะส่งท้องตราออกไปให้มีสเตอร์แกรแฮมถือไปนั้น ก็คือ
เรื่องที่จะให้มีสเตอร์แกรแฮมออกไปตรวจการผลประโยชน์เมืองตรังگانู ในเรื่องในเมือง
ตรังگانูจะขอกู้เงินรัฐบาลตามความในจดหมายของกระทรวงมหาดไทย ที่ ๕๙/๑๖๘๘
ลงวันที่ ๑๙ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๕ ซึ่งกราบบังคมทูลพระกรุณามาว่าจะให้ให้มีสเตอร์แกรแฮม
ออกไปตรวจการผลประโยชน์เมืองตรังگانูนั่น

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ,

เช่นนั้น

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**

^๑ มีสเตอร์ ดับบลิว. เอ. แกรแฮม (W.A. Graham) ชาวอังกฤษ เคยดำรงตำแหน่งเจ้ากรมสรรพากร
ในกระทรวงพระนครบาล และดำรงตำแหน่งเจ้ากรมทะเบียนที่ดิน หรือตำแหน่งอธิบดีกรมที่ดินในปัจจุบัน
ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๔ - ๒๔๔๖

หมู่บ้านเมืองตรังกานู

ที่ ๖๕๐/๓๓๙๘

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๓ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามความในจดหมายของข้าพระพุทธเจ้าที่ ๖๓๒/๓๒๗๒ ลงวันที่ ๒๙ มิถุนายน
ร.ศ. ๑๒๕ กราบทูลมาในเรื่องที่พระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่าได้เสด็จ
ถึงเมืองสงขลาวันที่ ๒๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕ ความทราบฝ่าพระบาทแล้ว

บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
มีมาจากบางนราฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๕ ว่าได้เสด็จถึงบางนราในวันที่
๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๕ เวลาบ่าย ฝนตกมาก มีความในโทรเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ควรมิควร
แล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

ที่ ๖๕๑/๓๓๙๙

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๓ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขาณุกการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๑ กรกฎาคมศกนี้ เป็นรายงานชี้แจงถึงเรื่องที่ได้ทรงตรวจการต้มกลั่น
น้ำสุร่าอย่างใหม่ที่เมืองสงขลา มีความพิศดารเป็นหลายประการ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถวาย
สำเนาโทรเลขพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ และข้าพระพุทธเจ้าได้แจ้งความให้กระทรวงพระคลัง
มหาสมบัติทราบด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

(copy)

Telegram from Prince Damrong, to Phya Sri Sahadheb, dated singora, July 1st, 1906.

Phya Sri, Bangkok.

After careful inspection and examination in Singora of new system of spirit farm introduced by Sukhum my views against it is very much modified. Am of opinion new that the system is possible of success, therefore deserver encouragement and proper study by Government. Chief merit of the system is its absolute accordance with spirit law whether it's financially practical, that is the only doubtful point. System been in operation in Singora now three months, there are two distilleries, the one owned by Luang Udom is of modern method; distils both native and Chinese spirits; results up to now comparing with last year as follows:-price of native spirit now 12 and half ticals per toy to last year 17 ticals; revenue to Government 3300 ticals per month to 1100 last year; regarding Chinese spirit imported, 50% fell off and showing signs of further fall, because locally made for; if foreign spirits are cheaper though as strong in degrees, there is of course still large amount of uncertainty us to complete success of system; but I admit that experiment here is worthy and should be followed with great and deserving interest by Government.

(Signed) **Damrong.**

¶ ୧୧୯/୧୫୫୯

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๙ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขาณุกา
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามความในจดหมายของข้าพระพุทธเจ้าที่ ๖๕๐/๓๓๙๘ ลงวันที่ ๓ เดือนนี้
กราบทูลมาว่า พระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จถึงบางนรานั้น
ความทราบฝ่าพระบาทแล้ว

บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ , เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๗ เดือนนี้ว่า ได้เสด็จถึงเมืองหนองจิกเวลาเย็นวันที่ ๗ เดือนนี้ เดินทางเหมือนตอนในบริเวณเขานี้เหนื่อยอยู่บ้าง แต่เป็นที่พอพระทัย เพราะได้ความรู้และปะปนประโยชน์ที่เห็นการบริเวณดีขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก จะเสด็จออกจากเมืองหนองจิกไปเมืองสงขลา วันที่ ๘ เดือนนี้ เวลาเช้า กำหนดถึงบ้านดอนวันที่ ๙ เวลาเย็น ข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายสำเนาโทรเลขมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนาโทรเลข กรมหลวงดำรง

มีมาจาก ตานี

หมายเลขที่.....

ลงวันที่ ๗ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๕

เวลา บ่าย ๒ โมง ๔๕ นาที

บริษัทศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่ ๖๗๘๘

รับเมื่อวันที่..... เดือน.....ว.ศ. ๑๒...

เวลา.....โมง.....นาที่

พระยาศร

กรุงเทพ ฯ

มาถึงหนองจิกเวลาเย็น เดินทางเหมืองดอน ---ในบริเวณเขานี้ เหนืออยู่บ้าง แต่เป็นที่พอใจได้ความรู้แลประโยชน์ที่เห็นการบริเวณดีขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก จะออกจากหนองจิกไปสงขลาพรุ่งนี้เช้า ถึงบ้านดอนวันที่ ๙ เวลาเย็น

(ลงพระนาม) ดำรง

ที่ ๖๗๐/๓๕๓๗

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๐ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาณุกการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามความในจดหมายของข้าพระพุทธเจ้าที่ ๖๖๗/๓๔๘๗ ลงวันที่ ๙ เดือนนี้
กราบทูลมาว่า พระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จะถึงบ้านดอนในวันที่ ๙
เดือนนี้นั้น ความทราบฝ่าพระบาทแล้ว

บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ส่งจากบ้านดอน ลงวันที่ ๑๐ เดือนนี้ว่า ได้ถึงบ้านดอนวันที่ ๙ เดือนนี้เวลากลางคืน จะออกจาก
บ้านดอนวันที่ ๑๓ เดือนนี้ และเรือจะข้ามสันดอนวันที่ ๑๖ เดือนนี้เวลาเย็น จะถึงกรุงเทพ ฯ
วันที่ ๑๗ เดือนนี้เวลาเช้า ๓ โมง มีความตามโทรเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสุนทรเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

ที่ ๑๑๕/๓๗๒๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๓ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ส่งจากเมืองกาญจนดิษฐ์^๑ ลงวันที่ ๑๓ เดือนนี้ว่า เมื่อได้ทรงตรวจการตลอดแล้ว เห็นว่าเมือง
กาญจนดิษฐ์มีท่าทางที่จะเจริญขึ้นได้อีกมาก และทรงเห็นว่าควรยกอำเภอลำพูน^๒ ๑
อำเภอพนม^๓ ๑ อำเภอพาส่ง^๔ ๑ ซึ่งอยู่ลำแม่น้ำหลวงจากเขตรเมืองนครศรีธรรมราชมาขึ้น
เมืองไชยา และว่าในระดัแล้งหน้าควรจัดการถางลำคลองแม่น้ำหลวงทีเดียว และได้ทรง

^๑ ปัจจุบัน คือ อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี

^๒ ปัจจุบัน คือ ตำบลลำพูน อำเภอบ้านนาสาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี

^๓ ปัจจุบัน คือ อำเภอพนม จังหวัดสุราษฎร์ธานี

^๔ ปัจจุบัน คือ อำเภอพระแสง จังหวัดสุราษฎร์ธานี

จัดให้บริษัทอีสต์เอเชียติก^๑ ช่วยในการถางคลองแม่น้ำหลวงด้วย และว่าได้รับสั่งให้พระยามหิบาลบริรักษ์ขึ้นไปตรวจตามลำคลองแม่น้ำหลวงแล้วให้นำรายงานในการที่จะถางและแต่งคลองแม่น้ำหลวงในเวลาเข้ามาประชุมเทศาภิบาล และกำหนดว่าจะเสด็จออกจากเมืองกาญจนดิฐวันที่ ๑๓ เดือนนี้ เวลา ๑๐ ทุ่ม ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้าฯ ถวายสำเนาโทรเลขมาพร้อมกับจดหมายนี้ด้วยแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

Copy Telegram from Krom Luang Damrong, To Phya Sri. Dated Bandon 13rd July 1906.

Phya Sri,

Bangkok.

After thorough^๒ investigation, am of opinion that Bandon is capable of great prosperity for developement. Of this post Amphurs Lampoon Panom and paseng which are on Menam Luang must be transferred from Nacon to Chaiya and work of clearing river commenced next day season. I have got East Asiatic to agree to supply tools, ropes dynamate^๓ and lend elephants gratis for clear and work, as they are directly benefited by it. Have instructed Mahibal to make personal tour inspection on upper reach of Menam Luang and report on necessary of clear once when he comes Prachum - Tesai. I leave Bandon tonight at four morning.

S/d **Damrong**

^๑ บริษัท อีสต์ เอเชียติก (East Asiatic Company) เป็นการรวมกลุ่มของชาวเดนมาร์ก ก่อตั้งโดย กัปตัน ฮันส์ นีลส์ แอนเดอร์เซน เมื่อ ค.ศ. ๑๘๙๗ (พ.ศ. ๒๔๔๐) เพื่อเปิดเส้นทางขนส่งทางเรือระหว่างเดนมาร์ก ไทย และเอเชียตะวันออก ต่อมาดำเนินกิจการอื่น ๆ ที่นอกเหนือจากการขนส่ง เช่น การต่อเรือ โรงฆ่าสัตว์ การปลูกพืช อุตสาหกรรมยา ฯลฯ

^๒ น่าจะเป็น through

^๓ น่าจะเป็น ropes dynamometer

การเสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอิสาน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) (๑๕ ธันวาคม - ๙ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕)

รายงานเสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอิสาน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)^๑

ที่ ๒๒๓/๓๒๓๗๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๕ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยการที่ข้าพระพุทธเจ้าจะไปตรวจราชการหัวเมืองระดูลั้งปีนี้ แต่เดิมได้กะไว้ว่าจะไปมณฑลอุดร อิสาน บุรพา แล้วกลับมาลงเรือที่เมืองจันทบุรี แต่เมื่อมาคิดคำนวณวันดู ถ้าเดินทางเต็มตามที่นี้จะกลับมากกรุงเทพ ฯ ก่อนเดือนมิถุนายนไม่ได้ จะขัดกับกำหนดที่จะเสด็จประพาสยุโรป ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ตกลงว่าจะงดทางมณฑลบุรพายังไม่ไปในเที่ยวนี้จะไปตรวจแต่มณฑลอุดร อิสาน แล้วกลับเข้ามาทางมณฑลนครราชสีมา ข้าพระพุทธเจ้าคิดว่าจะกราบถวายบังคมลาออกจากกรุงเทพ ฯ ราววันที่ ๗ ธันวาคม กลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ในปลายเดือนกุมภาพันธ์

ในระหว่างเวลาข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจราชการหัวเมืองครั้งนี้ ถ้าจะมีการเสด็จประพาสหัวเมือง ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานมอบหน้าที่จัดการถวายไว้ในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต^๒

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **ดำรงราชานุภาพ** ขอเดชะ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

^๑ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๗ เรื่อง กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจการมณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดรอิสาน (๒๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๑ - ๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕).

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ประสูติเมื่อวันที่ ๒๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงเป็นเสนาธิการทหารบก ผู้บัญชาการกรมทหารเรือ รัชกาลที่ ๖ ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงทหารเรือ อุปนายกแห่งสภาภาษาดสยาม รัชกาลที่ ๗ ทรงเป็นอธิบดีกรมตำรวจ เสนาบดีกระทรวงกลาโหม เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร ขณะที่รัชกาลที่ ๗ เสด็จฯ ไปรักษาพระเนตร ณ ประเทศสหรัฐอเมริกา สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นต้นราชสกุล บริพัตร

โทรเลข จากหนองคาย ร.ศ. ๑๒๕ ๕๕ คำ วันที่ ๕ เวลา ๕ โมง

กราบบังคมทูล กรุงเก่า

ข้าพระพุทธเจ้าได้มาถึงหนองคายได้เห็นแม่น้ำโขงวันนี้ ที่นี้อยู่ค่างหนาวจัด เมื่อคืนนี้
ปรอดถึงสี่สิบสี่^๑ ได้ทราบข่าวว่าเสด็จประทับอยู่กรุงเก่า หวังด้วยเกล้าฯ ว่าอาการที่กรุงเก่า
จะยังไม่ร้อนแลการจ้ดรับเสด็จจะเป็นการเรียบร้อย พอพระราชหฤทัย

ดำรง

ที่ ๓๕๒๙/๓๓๗๕๐

ศาลาว่าการมทาคไทย

วันที่ ๑๙ เดือนธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับลายพระหัตถ์พระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทยมีมาจากเมืองนครราชสีมา ลงวันที่ ๑๗ เดือนนี้ว่า ได้ประทับอยู่ที่เมืองนครราชสีมา
๒ วัน ได้ใช้เวลาไปเที่ยวตรวจตราการต่าง ๆ ตามที่จะทรงได้ เมื่อวานนี้ได้เสด็จไปทอดพระเนตร
โรงเลี้ยงไหมตอนเช้า กลางวันเชิญกงสุลฝรั่งเศสมีรับประทานเลี้ยง กงสุลฝรั่งเศสคนนี้
เขาว่าเป็นคนยุติธรรมกว่ากงสุลฝรั่งเศสคนที่เคยมา - ก่อน ๆ เมื่อเสด็จมาถึงกงสุลฝรั่งเศสได้
แต่งเต็มยศไปคอยรับเสด็จที่สะพาน แล้วมาคอลจึงได้ทรงเชิญเลี้ยงกลางวัน เจริญทาง
พระราชไมตรี เวลาเย็นได้เสด็จไปตรวจเรือนจำ

การโรงเรียนและการค้าขายเจริญขึ้นมาก ส่วนการโรงเรียนนั้น กระทรวงธรรมการควร
จะตั้งข้าหลวงธรรมการได้แล้ว จะเป็นประโยชน์ที่จะวางแผนการฝึกสอนตามโรงเรียน
ให้เข้ากับการทหาร เพราะมณฑลนี้การทหารนับว่าลงรอยเรียบร้อยมากอยู่แล้ว และได้มี
รับสั่งมายังพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์^๒ ขอให้คิดตั้งข้าหลวงธรรมการสำหรับมณฑลนี้ ถ้ากระไรให้
ตัวขึ้นไปคอยอยู่ก่อนเวลาเสด็จกลับจะเป็นการดี จะได้สั่งและวางแผนการเสียในเที่ยวนี้

^๑ ประมาณ ๖.๖๖ องศาเซลเซียส

^๒ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ (หม่อมราชวงศ์เปี้ย มาลากุล) เกิดเมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๑๐ โอรส
ในพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ กับหม่อมเปี้ยม บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏตาม
ลำดับ คือ หลวงไพศาลศิลปศาสตร์ พระมนตรีพจนกิจ เป็นผู้อภิบาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ขณะดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จไปทรงศึกษาต่อ ณ ประเทศ
อังกฤษ เอกอัครราชทูตพิเศษไทยประจำอังกฤษและยุโรป องค์มนตรี พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ปลัดทูลฉลอง
กระทรวงธรรมการ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ และเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ถึงแก่สถัญกรม
เมื่อวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๙

พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์
(หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล)

ระยะที่ได้ทรงกะไว้ได้มพลัดไป บางทีจะต้องเติมอีกสัก ๓ วัน คือ เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ แต่โปรแกรมเดิมได้กะวันเพื่อเหลือไว้บ้าง บางทีก็จะตัดวันเพื่อเหลือมาใช้ไม่ไหววออกไปได้ มีความดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสทเทพ**

ทหารซ้อมรบ
เมืองนครราชสีมา

ที่ ๓๓๕๗/๓๓๙'๕๒

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๔ เดือนธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธุการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ลงวันที่ ๒๔ เดือนนี้ว่า ถึงเมืองชนบท^๑ วันที่ ๒๓ เช้า ๒ โมง การเดินทางนับว่าสะดวกดี
ทางพาหนะเสบียงอาหารและที่พัก เสียแต่ทางไกลเดินทางหลายวันติด ๆ กันอยู่ข้างจะ
เหนื่อยมาก และได้ข่าวว่าฝรั่งเสสตระเตรียมรับรองมากว่าจะลงมาเชิญไปเวียงจันทน์
ทรงเห็นว่าที่จะต้องไปแต่จะคิดอ่านกลับมาหนองคายในวันนั้นไม่ต้องค้าง เพราะไม่อยากจะ
ขยายโปรแกรมตามที่ได้กะไว้แต่เดิม มีความตามโทรเลขดังนี้

อนึ่ง ได้ทรงแก้ไขกำหนดระยะทางมาใหม่ดังข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายมาพร้อมกับ
จดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**

โปรแกรมเสนาบดีเสด็จตรวจราชการมณฑลอุดร อีสาน

วันที่ ๑๕ ธันวาคม		โคราช
วันที่ ๑๖ ธันวาคม		โคราช
วันที่ ๑๗ ธันวาคม		โคราช
วันที่ ๑๘ ธันวาคม	บ้านจอหอ	บ้านบัว
วันที่ ๑๙ ธันวาคม	บ้านมะค่า	ด่านพลสงคราม
วันที่ ๒๐ ธันวาคม	บ้านบัวน้อย	บ้านบัวใหญ่
วันที่ ๒๑ ธันวาคม	บ้านห้วยเอน	หนองหญ้าปล้อง
วันที่ ๒๒ ธันวาคม	ทุ่งคำพุด	หนองแวงใหญ่
วันที่ ๒๓ ธันวาคม	บ้านสง	เมืองชนบท
วันที่ ๒๔ ธันวาคม		ออกจากเมืองชนบท

^๑ ปัจจุบัน คือ อำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น

วันที่ ๒๕ ธันวาคม	คูค่า	ขอนแก่น
วันที่ ๒๖ ธันวาคม	ลำพาลี	เมืองขอนแก่น
วันที่ ๒๗ ธันวาคม	บ้านสำราญ	หินลาด
วันที่ ๒๘ ธันวาคม	ลำพอง	ภูวรา
วันที่ ๒๙ ธันวาคม	บ้านนางิ้ว	ภูดอกคำ
วันที่ ๓๐ ธันวาคม	ห้วยกองสี	เมืองกุมภวาปี
วันที่ ๑ มกราคม		ถึงบ้านหมากแข้ง
วันที่ ๒ มกราคม		ถึงบ้านหมากแข้ง
วันที่ ๓ มกราคม		บ้านหมากแข้ง
วันที่ ๔ มกราคม		บ้านหมากแข้ง
วันที่ ๕ มกราคม		หนองคาย
วันที่ ๖ มกราคม		
วันที่ ๗ มกราคม		
วันที่ ๘ มกราคม		ออกจากหนองคาย
วันที่ ๙ มกราคม		ถึงนครพนม
วันที่ ๑๐ มกราคม		ออกจากนครพนม
วันที่ ๑๑ มกราคม		ออกจากนครพนม
วันที่ ๑๒ มกราคม		กลางทาง
วันที่ ๑๓ มกราคม		ถึงสกล
วันที่ ๑๔ มกราคม	ดอนคู	ภูเรือ
วันที่ ๑๕ มกราคม	สินะแนน	เมืองกุมภวาปี
วันที่ ๑๖ มกราคม	ท่าแร่	ออกจากสกลนคร
วันที่ ๑๗ มกราคม		กลางทาง
วันที่ ๑๘ มกราคม		กลางทาง
วันที่ ๑๙ มกราคม		กลางทาง
วันที่ ๒๐ มกราคม		ถึงเมืองมุกดาหาร
วันที่ ๒๑ มกราคม		อยู่มุกดาหาร
วันที่ ๒๒ มกราคม		อยู่มุกดาหาร
วันที่ ๒๓ มกราคม		อยู่มุกดาหาร
วันที่ ๒๔ มกราคม		กลางทาง
วันที่ ๒๕ มกราคม		กลางทาง
วันที่ ๒๖ มกราคม		ถึงยะโสธร
วันที่ ๒๗ มกราคม		กลางทาง
วันที่ ๒๘ มกราคม		กลางทาง

วันที่ ๒๙ มกราคม	สุวรรณภูมิ
วันที่ ๓๐ มกราคม	เมืองสุวรรณภูมิ
วันที่ ๓๑ มกราคม	กลางทาง
วันที่ ๑ กุมภาพันธ์	กลางทาง
วันที่ ๒ กุมภาพันธ์	เมืองชุมพลบุรี
วันที่ ๓ กุมภาพันธ์	กลางทาง
วันที่ ๔ กุมภาพันธ์	กลางทาง
วันที่ ๕ กุมภาพันธ์	บุรีรัมย์
วันที่ ๖ กุมภาพันธ์	กลางทาง
วันที่ ๗ กุมภาพันธ์	กลางทาง
วันที่ ๘ กุมภาพันธ์	กลางทาง
วันที่ ๙ กุมภาพันธ์	ถึงพิมาย
วันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์	กลางทาง
วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์	กลางทาง
วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์	โคราช
วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์	กรุงเทพ ฯ

ที่ ๓๕๐๔/๓๔๓๖๔

ศาลาว่าการมหาดไทย
วันที่ ๒ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยวันนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย มีมาจากบ้านหมากแข้ง^๑ ฉบับหนึ่งว่า ได้เสด็จไปถึงบ้านหมากแข้งเมื่อวันที่ ๑
มกราคม ร.ศ. ๑๒๕ เวลาเช้า ๒ โมง มีการรับรองครึกครื้นมาก เจ้าเมืองกรมการผู้ใหญ่ใน
มณฑลอุดรมาคอยรับอยู่ที่บ้านหมากแข้งโดยมาก แลทรงรับสั่งว่า ที่บ้านหมากแข้งไชยภูมิดี
ทรงเห็นว่า มณฑลอุดรควรตั้งอยู่ที่บ้านหมากแข้งไม่ต้องย้ายไปที่อื่น แลจะเสด็จออกจาก
บ้านหมากแข้งไปเมืองหนองคายในวันที่ ๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๕ มีความในพระโทรเลขดังนี้

^๑ ปัจจุบัน คือ ตำบลหมากแข้ง อำเภอเมืองอุดรธานี จังหวัดอุดรธานี

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**
ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนาโทรเลข กรมหลวงดำรง

มีมาจาก บ้านหมากแข้ง
หมายเลขที่.....
ลงวันที่ ๓ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๕
เวลาบ่าย ๒ โมง ๔๕ นาที

รับที่ศาลาว่าการมณฑลไทย
หมายเลขรับที่ ๒๐๙๑๒
รับเมื่อวันที่ ๓ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๕
เวลา ๑ ทุ่ม ๑๕ นาที

พระยาศรีสหเทพ กรุงเทพฯ ฯ

แต่เมืองนครพนม เมืองสกลนครมีสายโทรศัพท์พูดได้ถึงบ้านหมากแข้ง ทางมณฑล
อิสานได้ทราบข่าวว่าต่อโทรศัพท์จากอุดรพูดได้ถึงเมืองยะโสธร เพราะฉะนั้นเมื่อฉันไปตาม
หัวเมืองเหล่านี้อาจจะพูดกับกรุงเทพฯ ได้ด้วยไฟฟ้า แต่ต้องพูดเป็นโทรศัพท์ไปถึงสะเตชั่น
ย้ายให้ส่งไปโทรเลขไปกรุงเทพฯ อีกชั้นหนึ่ง เพราะเครื่องโทรเลขที่หลวงขจรเอามาด้วย
เตาไฟฟ้าแตกกลางทางบ้าง แรงไฟฟ้าไม่พอ ใช้โทรเลขแทนโทรศัพท์ได้ด้วยเหตุนี้ โทรเลขที่
จะส่งถึงฉันที่นครพนม สกลนคร ยะโสธร เป็นคำตรงจึงจะสะดวก ถ้าจำเป็นต้น^๑ ใช้ก็ได้ขอให้
ใช้ได้ไทย

ลงพระนาม **ดำรง**

^๑ น่าจะเป็นคำว่า ต้อง

ที่ ๓๕๓๙/๓๒๖๒๗

ศาลาว่าการมหาดไทย
วันที่ ๗ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธุการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
มีมาจากเมืองหนองคาย ลงวันที่ ๕ เดือนนี้ว่า ได้เสด็จถึงเมืองหนองคายแต่วันที่ ๕ เดือนนี้
การรับเสด็จครึกครื้นและมีราษฎรพากันมาคอยรับเสด็จเป็นอันมากตลอดทางจนถึง
เมืองหนองคาย ฝรั่งเศสได้ให้เรือกลไฟมาคอยรับเสด็จ ๒ ลำ มีนายทหารคุมมาและบอกว่า
เรือกลไฟ ๒ ลำนี้ รัฐบาลฝรั่งเศสจัดมาให้สำหรับทรงใช้แล้วแต่จะไปทางไหนเมื่อใดตามแต่
พระไทย

อนึ่ง ทรงได้ความว่าเรลดังสุเปเรีย^๑ เวียงจันทน์ไปเมืองต่งเกียยังหากกลับมาไม่ เพราะฉะนั้น
จึงไม่ต้องเสด็จไปเวียงจันทน์ กับได้ทรงแก้ไขโปรแกรมหน่อยหนึ่ง เพื่อจะมีเวลาตรวจหัวเมือง
ริมแม่น้ำของมากขึ้น จึงได้ตกลงจะออกจากเมืองหนองคายในวันที่ ๗ เดือนนี้ และจะแวะเมือง
พลพิสัย^๒ แล้วไปประทับแรมบ้านบึงกาน^๓ วันที่ ๘ แวะเมืองไชยบุรี^๔ ไปแรมเมืองท่าอุเทน^๕
เพราะเขาปลุกพลับพลาไว้รับเสด็จทั้ง ๒ แห่ง วันที่ ๙ ถึงเมืองนครพนมตามกำหนดเดิม
มีความตามพระโทรเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**

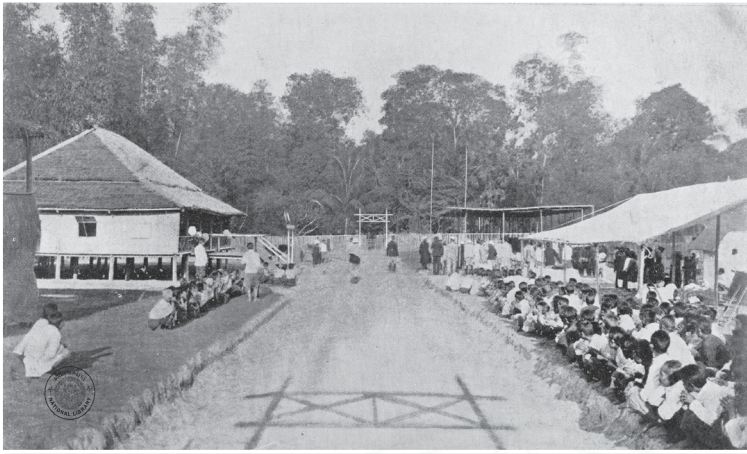
^๑ résident supérieur ตำแหน่งผู้แทนผู้สำเร็จราชการที่อยู่ประจำในรัฐอารักขาของฝรั่งเศสหรือผู้สำเร็จ
ราชการในรัฐอารักขา ในขณะนั้นคือ Louis Saturnin Laffont ดำรงตำแหน่งรักษาราชการ Resident-Superior
เป็นการชั่วคราวระหว่างวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ถึงวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๐

^๒ ปัจจุบัน คือ อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย

^๓ ปัจจุบัน คือ จังหวัดบึงกาฬ

^๔ ปัจจุบัน คือ ตำบลไชยบุรี อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม

^๕ ปัจจุบัน คือ อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม

ทำเนียบเมืองท่าอุเทน

ที่ ๓๕๔๐/๓๔๖๒๘

ศาลาว่าการมณฑลไทย

วันที่ ๗ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาณูการ
ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทะเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
มีมาจากเมืองหนองคาย ลงวันที่ ๕ เดือนนี้ว่า มณฑลอุดรเข้าใจรับเสด็จการรับเสด็จเสนาบดี
คราวนี้ ทางเกวียนที่เป้นทางสำคัญในการค้าขาย แลเขาอ้างเหตุที่จะรับเสด็จซ่อมทาง
แลทำสพานอย่างถาวรข้ามลำน้ำแทบทั่วทั้งมณฑล แลได้ทรงเห็นสพานใหญ่ ๆ หลายสพาน
กับทั้งที่ปักตามระยะทางก็ทำด้วยเครื่องไม้จริงสำหรับจะได้เอาไว้เป้นศาลาสำหรับอาไศรย
ต่อไปโดยมาก เพราะเขาหาไม้ได้ง่ายใช้แรงราษฎรแลเรียรายเงินพวกพ่อค้าทำสำเร็จได้
ตลอดจนทางโทะเลขก็ถางเตียนซ่อมแซมไว้ไม่มีที่ติ ถ้าจะคิดเป้นราคาเงินที่ต้องซื้อหรือจ้าง
ทำการถาวรที่เขาทำครั้งนี้ จะเป้นเงินราวสี่ห้าหมื่นบาท จึงทรงบอกมาให้อนุโมทนาด้วย
มีความตามพระโทะเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสทเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

ที่ ๓๕๔๖/๓๔๖๙๔

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๘ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอรบกวนทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขาณุกา
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามความในจดหมายข้าพระพุทธเจ้าที่ ๓๕๔๐/๓๔๖๒๘ ลงวันที่ ๗ เดือนนี้
พระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงมีพระโทรเลขมาว่า มณฑลอุดรจัดการ
รับเสด็จเสนาบดีคึกครื้นมาก แลได้ทำที่พักแลสพานประโยชน์มากนั้น ความทราบ
ฝ่าพระบาทแล้ว

บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ทรงมีมาจากเมืองหนองคายอีกฉบับหนึ่งว่า พลับพลาที่พักที่มณฑลอุดรทำรับ คือที่เมือง
ชนบท เมืองขอนแก่น แลเมืองหนองคาย รวม ๓ แห่ง ที่ได้ไปประทับมาแล้วนั้น เขาทำ
ด้วยเครื่องไม้จริง จะใช้เป็นที่พักการต่อไปด้วย เปนอันได้ที่ว่าการเมืองในคราวนี้ด้วย
มีความในพระโทรเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**
ราชปลัดทูลฉลอง

ที่ ๓๕๔๗/๓๔๘๖๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๑ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอรบกวนทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขาณุกา
ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ทรงมีมาจากเมืองนครพนมฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๑๐ เดือนนี้ว่า ได้เสด็จไปถึงเมืองนครพนม
วันที่ ๑๐ เดือนนี้เวลาเช้า เสด็จเรือลงไปติดหาดจึงซักถามว่ากำหนดไปวันหนึ่ง และฝรังเศษ
ได้เอาเปนธุระจัดการให้ได้ทรงรับความสุขสบายเป็นอย่างดีที่สุดที่เขาจะทำได้ เปนที่ขอบพอ
เรียบร้อยกันมาตลอดทาง จะเสด็จออกจากนครพนมวันที่ ๑๒ และจะตัดวันที่จะประทับ
ที่เมืองสกลนครเสียวันหนึ่ง คงเสด็จออกจากสกลนครตามกำหนดเดิม และว่าตั้งแต่เสด็จ
ออกจากเมืองหนองคายแวะเมืองโพนพิสัย บ้านบึงกาน ไชยบุรี ท่าอุเทน ตลอดมาจน

นครพนมมีราษฎรพากันมาต้อนรับเป็นอันมาก และว่าที่ได้เห็นเจ้านายเสด็จไปทางนี้ดูมีความ
ปีติยินดีทั่วหน้ากันทุกแห่ง มีข้อความในพระโทรเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

ที่ ๓๖๑๔/๓๕๑๒๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๗ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาว่าการ
ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ทรงมีมาจากเมืองสกลนครหนึ่งฉบับ ลงวันที่ ๑๕ เดือนนี้ว่า จะเสด็จออกจากสกลนครวันที่
๑๖ เดือนนี้ จะห่างทางโทรเลขจนถึงวันที่ ๒๕ ถึงยะโสธรจึงจะถึงที่มีโทรศัพท์ แต่บางที่จะ
ทรงส่งโทรเลขสุวรรณเขต^๑ ทางสายฝรั่งเศสพอให้ทราบข่าวได้บ้าง การเดินทางเรียบร้อยดี
ไม่อดอยาก เสียแต่มีวันหยุดน้อย คิดมาแล้วเดือนหนึ่งได้หยุด ๖ วันเท่านั้น แต่วิธีเดินทาง
ใช้รีบเดินเสียตอนเช้าออกสว่างถึงที่พักแรมราว ๔ โมงเช้า เอาเวลาบ่ายเป็นเวลาพัก เข้าใจ
ว่าถึงเข้าเขตมณฑลอิสานจะถูกร้อนบ้าง เพราะเป็นทุ่งทรายมาก ถ้าถูกร้อนจัดจะเดินทาง
กลางคืนแต่ ๑๐ โมง ไปถึงที่พักราว ๓ โมงเช้า มีความในพระโทรเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

^๑ ปัจจุบันคือ แขวงสุวรรณเขต หรือ สะหวันนะเขต สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

ที่ ๓๖๕๑/๓๕๓๗๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๒ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธุการ
ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามความในจดหมายข้าพระพุทธเจ้าที่ ๓๖๑๔/๓๕๑๒๑ ลงวันที่ ๑๗ มกราคม
ร.ศ. ๑๒๕ กราบทูลมาว่า พระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า จะเสด็จออก
จากสกลนครวันที่ ๑๖ เดือนนี้นั้น ความทราบฝ่าพระบาทแล้ว

บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๑๘ เดือนนี้ ทรงมีมาจากเมืองนครพนมมีความว่า ได้เสด็จถึงธาตุพนม
วันนั้น แลวันที่ ๑๙ จะเสด็จทางเรือ พอทรงพักเหนื่อยน้อยโดยไม่ต้องทรงม้า ๒ วัน และจะ
เสด็จไปทรงถ้ำยรูปแก่งด้วย แลรับสั่งว่าอากาศใน ๒ วันมานี้ร้อนจะร้อนบ้างแล้ว มีความ
ตามพระโทรเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสุนทรเทพ**
ราชปลัดทูลฉลอง

เจดีย์พระธาตุพนม จังหวัดนครพนม

ที่ ๓๗๒๓/๓๕๗๙๔

ศาลาว่าการมณฑลไทย

วันที่ ๒๙ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขาณูการ
ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ทรงมีมาจากเมืองยะโสธร ๒ ฉบับ ลงวันที่ ๒๕ มกราคม ร.ศ. ๑๒๕ ฉบับหนึ่งว่า ได้เสด็จมา
ถึงเมืองยะโสธรในวันที่ ๒๕ เดือนนี้ เวลาเช้า ๔ โมงจะพักเปลี่ยนพาหนะวัน ๑ วันที่ ๒๗
จะได้เสด็จออกจากเมืองยะโสธร วันที่ ๒๙ ถึงเมืองร้อยเอ็ดประทับแรมที่เมืองร้อยเอ็ด ๑ วัน
วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ เสด็จถึงเมืองพุทไธสงประทับแรม ๑ วัน วันที่ ๗ กุมภาพันธ์ ถึงพิมาย
ประทับแรม ๑ วัน วันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ เสด็จถึงนครราชสีมา วันที่ ๑๑ เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ
แลทรงรับสั่งว่าตามทางที่เสด็จนี้มีโทรศัพท์มณฑลอิสานพูดกันได้นจนถึงเมืองร้อยเอ็ด
ทางนครราชสีมาพูดกันได้นถึงพิมาย แลอีกฉบับหนึ่งลงวันที่ ๒๖ เดือนนี้ว่า การที่เสด็จไป
ตรวจราชการมณฑลอิสานคราวนี้เป็นอันไม่ได้ฝ่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิ
ประสงค์^๑ เพราะท่านทรงติดการรับรองข้าหลวงปักปันเขตแดนอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี
พึงเสร็จพระธุระลงในวันที่ ๒๖ เดือนนี้ แลได้ทรงทราบว่าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุน
สรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงเตรียมพาหนะไว้ว่าจะรีบเสด็จตามทั้งกลางวันแลกลางคืนให้ทัน
พระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้ทรงทราบว่า พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ไม่มีใครจะทรงสบายเกรงว่าจะประชวร จึงได้กราบทูลไปของดเสีย
แล้วได้รับสั่งทางโทรศัพท์ถามถึงเรื่องพระราชการอย่างไรที่ทรงอยากจะกราบทูล ก็ได้
กราบทูลถามพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์เป็นอันสำเร็จได้ทางโทรศัพท์
แลการรับรองในมณฑลอิสานนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรง

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ พระนามเดิม พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช
พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาพึง ประสูติเมื่อวันที่ ๒๙ ธันวาคม
พ.ศ. ๒๔๐๐ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงเป็นข้าหลวงพิเศษขึ้นไปจัดการส่งกองทัพที่มณฑลพิษณุโลก เป็นข้าหลวง
ไปจัดการส่งกองทัพซึ่งยกขึ้นไปปราบฮ่อ ณ เมืองพิชัย ข้าหลวงตรวจการเมืองพิษณุโลก ข้าหลวงพิเศษเสด็จขึ้น
ไปทรงบัญชาการปราบโจรผู้ร้ายในมณฑลนครราชสีมา เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ข้าหลวงใหญ่ต่างประเทศ
สำเร็จราชการมณฑลลาวท้าว (ต่อมาคือมณฑลอิสาน) เสนาบดีกระทรวงวัง ครั้นรัชกาลที่ ๖ เป็นนายทหาร
พิเศษในกรมรักษาวัง สมุหนมนตรี เสนาบดีที่ปรึกษา สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕
เป็นต้นราชสกุล ชุมพล

จัดคราวนี้เป็นอย่างดีได้ทรงรับความสุขสบายมาก แลได้รับสั่งให้หม่อมเจ้าประสบประสงค^๑
กับพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร^๒ แยกที่เมืองยะโสธรไปเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุน
สรรพสิทธิประสงค^๑ที่เมืองอุบลราชธานี มีข้อความตามพระโทรเลขทั้ง ๒ ฉบับดังนี้

ขอเฝ้าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสุทเทพ**
ราชปลัดทูลฉลอง

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค^๑

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค^๑
พระโอรส และพระธิดา (จากซ้ายไปขวา)
หม่อมเจ้ากมลลีลาณ ชุมพล, หม่อมเจ้าหญิงจิงใจเจริญ,
หม่อมเจ้าธานีเลิกลสงค^๑ ชุมพล, หม่อมเจ้าชัยมยุตร ชุมพล,
หม่อมเจ้าประสบประสงค^๑ ชุมพล, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค^๑, หม่อมเจ้าอุปถัมภ์ ชุมพล
และหม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร จุฑาธุช

^๑ หม่อมเจ้าประสบประสงค^๑ ชุมพล พระโอรสในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค^๑
กับหม่อมเจริญ ประสูติเมื่อวันที่ ๑๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๖ สิ้นชีพิตักษัยวันที่ ๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๙

^๒ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์) เป็นคนจังหวัดจันทบุรี บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏตามลำดับ คือ
พระสีหสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองอุดรดิตถ์ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร สมุหเทศาภิบาล มณฑลพิษณุโลก
สมุหเทศาภิบาลมณฑลอูร ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔

โทรเลขจากยะโสธร อุบล ๒๔๖ คำ วันที่ ๒๕/๑๐ เวลา ๓ โมง ๓๐ นาที
กราบบังคมทูล กรุงเทพมหานคร

ข้าพรพทุทเจ้าเข้าในมณฑลอิสานมาถึงยะโสธร
วันที่ ๒๕ นี้ ทางที่มาจากมุกดาหารตอนต่อเขตมณฑล
อิสานต้องเดินในดงใหญ่ แลข้ามเขตมณฑลอิสาน
แลข้ามเขาลำบากอยู่บ้าง เมื่อมากลางทางได้รับพระราชทาน
โทรเลขมีความยินดีในพระเดชพระคุณเปนล้นเกล้าฯ ของที่
ควรตั้งคู่พระโพธิสัตว์ชยอนัน ข้าพรพทุทเจ้าเข้านี้ได้ในเวลานี้
แต่พระโพธิสัตว์ชยอนันที่องค์ครั้งสถิตย์^๑ จะจำลองมาถวายแต่
คงจะไม่ทันงาน พระโพธิสัตว์นั้งเกล้าฯ ที่ข้าพรพทุทเจ้าถวาย
อีกองค์สี่มืองามพอตั้งคู่กันได้ แต่ดูเหมือนจะเล็กไป
ข้าพรพทุทเจ้าขอพระราชทานดูเลาจนได้เห็นที่ตั้งแล้วจะ
คิดหาต่อไป ข้าพรพทุทเจ้ามามณฑลอิสานคราวนี้ เปนแต่
ได้ไปนั่งพูดโทรศัพท์กับกรมขุนสุทธพลิตธิ แต่เห็นจะไม่ได้
พบกัน ด้วยไม่มีเวลาพอจะไปได้ถึงเมืองอุบล ส่วนกรม
ขุนสุทธพลิตธิก็นั่งรับพวกข้าหลวงป็นเขตแดนอยู่ที่เมืองอุบล ทรงเตรียมพาหะนะไว้พร้อม
พอสิ้นธุระจะรีบเสด็จตาม แต่ข้าพรพทุทเจ้าเห็นว่าจะไม่ทันด้วยข้าพรพทุทเจ้าจะออกจาก
เมืองยะโสธรมะรีนนี้ไปทางเมืองร้อยเอ็จ แล้วกลับเข้าโคราชทางเมืองภูไทยสง^๒ เมืองพิมาย
ประมาณว่าจะถึงกรุงเทพฯ ได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์นี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาชัยนาทนเรนทร

ดำรง

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร พระนามเดิม พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์
พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์เนื่อง ประสูติ
เมื่อวันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘ เสด็จไปทรงศึกษาในประเทศอังกฤษและเยอรมนี ในมหาวิทยาลัย
ไฮเดิลแบร์ก ในรัชกาลที่ ๖ ทรงเป็นผู้อำนวยการโรงเรียนราชแพทยาลัย อภิบาลกรมมหาวินิจฉัย อภิบาล
กรมสาธารณสุข ในรัชกาลที่ ๗ ทรงเป็นองคมนตรี ที่ปรึกษาราชการของคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์
ในรัชกาลที่ ๙ ทรงเป็นประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ประธาน
องคมนตรี เป็นพลเอก นายทหารพิเศษประจำกองพันที่ ๑ กองทหารราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์
สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นต้นราชสกุล รังสิต

^๒ น่าจะหมายถึง อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์

ที่ ๓๗๔๓/๓๕๘๙๕

ศาลาว่าการมทไทย
วันที่ ๓๐ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ
ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
มีมาจากเมืองยะโสธร ลงวันที่ ๒๖ เดือนนี้ว่า ตามที่ทรงพระราชปรารพถึงเรื่องกาฬโรคที่
เมืองนครราชสีมา แลพระราชทานพระกระแสแนะนำให้เสด็จกลับให้ห่างจากที่มีกาฬโรคนั้น
พระเดชพระคุณเปนล้นเกล้า ๑ หาที่สุดมิได้ แต่ได้ทรงมีพระโทรเลขสั่งทางเมืองนครราชสีมา
ให้บอกรายงานกาฬโรคไปให้ทรงทราบเนื่องๆ ว่าโรคเปนอยู่ที่ใดๆ ถ้ากาฬโรคมีอยู่ในแถว
ตลาด ขากลับเห็นพอจะเข้าเมืองนครราชสีมาได้ ด้วยที่ประทับอยู่ริมหนองบัว ทางโรงทหาร
ห่างจากตลาดประมาณ ๖๐ เส้น^๑ แลไม่มีบ้านเรือนใครปะปน ทรงพระดำริห์ว่าจะประทับ
ที่นั่นคืนเดียว รุ่งขึ้นจะหลีกกลับไปทางทุ่งตาเหลือขึ้นรถไฟมากรุงเทพฯ ที่เดียว ถ้าหากกาฬโรค
ลามมาถึงหนองบัวจะได้ไม่เข้าเมืองนครราชสีมา จะหลีกมาขึ้นรถไฟเวลาบ่ายที่สูงเนิน แลว่า
ได้ทรงกำชับสั่งพระยาสุริยเดช^๒ ให้ตวงป้องกันอย่าให้คนที่ใกล้กาฬโรคเข้าไปเกี่ยวข้อง
ในที่ประทับตำบลหนองบัว^๓ แลตามระยะทางที่จะมาจากเมืองพิมายด้วยแล้ว มีความตาม
พระโทรเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสทเทพ**

ราชปลัดทูลฉลอง

โทรเลขจากยะโสธร ๒๕๕ คำ วันที่ ๒๖/๑๐ เวลา ๑๐ โมง ๓๕ นาที

กราบบังคมทูล

กรุงเทพฯ

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชนิเทศโทรเลขทรงพระวิตกด้วยมีกาฬโรคที่โคราช
จึงดำรัสห้ามไม่ให้มารดามารับ แลทรงพระกรุณาตกเตือนให้ข้าพระพุทธเจ้าระวังหลีกเลี่ยง
ในเวลาขากลับลงไปทางโคราชนั้น พระคุณเป็นล้นเกล้า ข้าพระพุทธเจ้าได้รับใส่เกล้าฯ ระวัง

^๑ เท่ากับ ๒.๔ กิโลเมตร

^๒ พระยาสุริยเดช (จาบ สุวรรณทัต) ผู้ว่าราชการเมืองนครราชสีมาระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๗ - ๒๔๔๘

^๓ ปัจจุบัน คือ ตำบลหนองบัว อำเภอคง จังหวัดนครราชสีมา

โดยเติมปัญญา ได้ให้โทรเลขถามที่โคราชให้รายงานมาให้ทราบเนื่อง ๆ ว่ากาฬโรคมีเท่าใด และมีที่ใด ถ้ากาฬโรคมีอยู่เพียงแถวตลาดที่เคยเป็นแต่ก่อนนั้น ที่พักของข้าพระพุทธเจ้าอยู่ทาง หนองบัวห้างตลาดสัก ๖๐ เส้น แลเป็นที่ไม่ปะปนกับบ้านช่อง เห็นพอจะพักได้แต่ก็จะพักคืนเดียว รุ่งขึ้นจะหลีกเลียงไปทางห้างตลาดไปขึ้นรถไฟทีเดียว ถ้าหากกาฬโรคมีมาถึงโรงทหาร ซึ่งเป็นที่ใกล้ข้าพระพุทธเจ้าพักนั้นแล้ว ออกจากเมืองพิมาย ข้าพระพุทธเจ้าจะไม่เข้าเมืองโคราช จะเดินทางป่าตัดตรงไปสะเตชั่นรถไฟทีเดียว ได้บอกขอรถไฟพิเศษที่พระยาสุชุมไว้แล้ว เมื่อถึงเมืองพิมายคงจะทราบได้แน่ว่าควรจะทำอย่างไร ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีที่โปรดเกล้าให้มีหน้าที่ได้จัดพระที่นั่งฉลองพระที่นั่งสนองพระเดชพระคุณส่วนหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้านั่งนึกอยู่แล้วว่ามีวันพอที่ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ช่วยสนองพระเดชพระคุณอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง

ดำรง

ที่ ๓๗๔๔/๓๕๙๐๕

ศาลาว่าการมณฑลไทย

วันที่ ๓๐ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธุการ ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามความในจดหมายของข้าพระพุทธเจ้าที่ ๓๗๒๓/๓๕๗๙๔ ลงวันที่ ๒๙ เดือนนี้ กราบทูลมาในเรื่องพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมืองมณฑลอุดร แลมณฑลอิสาน ความทราบฝ่าพระบาทแล้ว

บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงมีมาจากเมืองร้อยเอ็ด ๒ ฉบับ ลงวันที่ ๒๙ มกราคมศกนี้ ฉบับหนึ่งว่า ได้เสด็จมาถึงเมืองร้อยเอ็ดวันที่ ๒๙ เดือนนี้แต่เช้า มีเวลาพอที่จะทรงเที่ยวทอดพระเนตรบ้านเมืองได้ในวันนี้ ทั้งพาหะนะที่จะทรงจัดเขาก็จัดเตรียมไว้พร้อมแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องเสียเวลา ประทับที่เมืองร้อยเอ็ดวันหนึ่งตามที่ทรงกะเดิม แลว่าประการหนึ่ง ตามพระกระแสในพระราชโทรเลขทรงตักเตือนไม่ให้ทรงแวะประทับที่เมืองนครราชสีมาในเวลาเสด็จกลับนั้น เพราะเหตุเหล่านี้ จึงได้ตกลงแก้ไขโปรแกรมดังนี้ คือจะเสด็จออกจากเมืองร้อยเอ็ดวันที่ ๓๐ เดือนนี้ ถึงเมืองพิมายวันที่ ๖ กุมภาพันธ์ วันที่ ๘ ออกจากเมืองพิมายไปประทับแรมที่ท่าช้างในคืนวันนั้น เสด็จออกจากท่าช้างแต่เวลาตีกตรงไปสะเตชั่นรถไฟ ถึงสะเตชั่นรถไฟในวันที่ ๙ เวลาเช้าโมงเศษ เสด็จขึ้นรถไฟตรงกลับมากรุงเทพฯ ที่เดียว ตามโปรแกรมที่ทรงกะไว้ใหม่นี้จะเสด็จถึงกรุงเทพฯ เร็วกว่าที่ทรงกะไว้เดิม ๒ วัน แลให้ข้าพระพุทธเจ้าบอกขอรถไฟพิเศษให้เลื่อนเข้ามาเป็นวันที่ ๙

อีกฉบับหนึ่งมีความว่า ทางที่เสด็จมาในมณฑลอิสานคราวนี้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสวรรคพลธิปประสงค์ทรงกะให้เสด็จทางเมืองร้อยเอ็ดเพื่อจะให้ทรงทอดพระเนตรมณฑลอิสานเพียงฝ่ายเหนือในคราวนี้ เพื่อปีนาศีตจออกไปตรวจราชการอีกจะทรงจัดให้ทอดพระเนตรตอนกลางแลตอนใต้ไม่ต้องย้อนขึ้นมาจากเหนืออีก ที่ทรงกะอย่างนี้ดีมาก เพราะว่าในคราวนี้ได้มาทอดพระเนตรเห็นมณฑลอิสานทางฝ่ายเหนือ ตลอดจนเมืองร้อยเอ็ด โดยความรู้เห็นภูมิลำเนามาก ถ้าไม่ได้เสด็จไปควรเสียพระไทย ภูมิลำเนาแลหัวเมืองทางนี้ ดีผิดกับความคาดหมาย เสียแต่เวลานี้เวลากลางวันแต่ตอนบ่ายอยู่ข้างจะร้อนจัดเสียแล้ว ต้องรีบทรงพระดำเนินแต่ตอนเช้า แลทรงเห็นว่าไม่ต้องทรงดำเนินกลางคืนอีก ด้วยระยะทาง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสวรรคพลธิปประสงค์ท่านทรงกะไว้ถวายให้ทรงพระดำเนินวันหนึ่งไม่เกิน ๖๐๐ เส้น หนทางแลที่ประทับก็ทำดีทุกแห่ง มีข้อความตามพระโทรเลขทั้ง ๒ ฉบับดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**
ราชปลัดทูลฉลอง

โปรแกรมเสนาบดีเสด็จตรวจราชการมณฑลอุดรและอิสาน

วันที่ ๑๕ ธันวาคม		โคราช
วันที่ ๑๖		
วันที่ ๑๗		
วันที่ ๑๘	บ้านจอหอ	บ้านบัว
วันที่ ๑๙	บ้านมะค่า	ด่านพลสงคราม
วันที่ ๒๐	บ้านบัวน้อย	บ้านบัวใหญ่
วันที่ ๒๑	บ้านห้วยเอน	หนองหญ้าปล้อง
วันที่ ๒๒	ทุ่งคำพูด	หนองแวงใหญ่
วันที่ ๒๓	บ้านสง	เมืองชนบท
วันที่ ๒๔	ออกจาก	เมืองชนบท
วันที่ ๒๕	คูค่า	ขอนแก่น
วันที่ ๒๖	ลำภาชี	เมืองขอนแก่น
วันที่ ๒๗	บ้านสำราญ	หินลาด
วันที่ ๒๘	ลำพอง	ภูวัว
วันที่ ๒๙	บ้านนางิ้ว	ภูดอกคำ
วันที่ ๓๐	ห้วยกองสี	เมืองกุมภวาปี
วันที่ ๑ มกราคม	ถึงบ้านหมากแข้ง	หนองหมื่นไ้
วันที่ ๒		บ้านหมากแข้ง
วันที่ ๓		บ้านหมากแข้ง
วันที่ ๔		บ้านหมากแข้ง
วันที่ ๕		หนองคาย
วันที่ ๖		[กลาง] ทาง
วันที่ ๗		เมืองหนองคาย
วันที่ ๘	ออกจาก	เมืองหนองคาย
วันที่ ๙	ถึงนครพนม	
วันที่ ๑๐	ออกจากนครพนม	
วันที่ ๑๑	ออกจากนครพนม	
วันที่ ๑๒	กลางทาง	
วันที่ ๑๓	ถึงสกล	
วันที่ ๑๔	ดอนตู	กุมภวาปี
วันที่ ๑๕	สินสะแนน	เมืองกุมภวาปี
วันที่ ๑๖	ท่าแร่	ออกจากเมืองสกลนคร

วันที่ ๑๗	กลางทาง	
วันที่ ๑๘	กลางทาง	
วันที่ ๑๙	กลางทาง	
วันที่ ๒๐	ถึงเมืองมุกดาหาร	
วันที่ ๒๑	อยู่มุกดาหาร	
วันที่ ๒๒		เมืองมุกดาหาร
วันที่ ๒๓		เมืองมุกดาหาร
วันที่ ๒๔	กลางทาง	
วันที่ ๒๕	กลางทาง	
วันที่ ๒๖	ถึงยโสธร	
วันที่ ๒๗	กลางทาง	
วันที่ ๒๘	กลางทาง	
วันที่ ๒๙	สุวรรณภูมิ	
วันที่ ๓๐	สุวรรณภูมิ	
วันที่ ๓๑	กลางทาง	
วันที่ ๑ กุมภาพันธ์	กลางทาง	
วันที่ ๒	เมืองชุมพลบุรี	
วันที่ ๓	กลางทาง	
วันที่ ๔	กลางทาง	
วันที่ ๕	บุรีรัมย์	
วันที่ ๖	กลางทาง	
วันที่ ๗	กลางทาง	
วันที่ ๘	กลางทาง	
วันที่ ๙	ถึงพินาย	
วันที่ ๑๐	กลางทาง	
วันที่ ๑๑	กลางทาง	
วันที่ ๑๒	โคราช	
วันที่ ๑๓	โคราช	
วันที่ ๑๔	กรุงเทพฯ	

ที่ ๓๗๖๘/๓๖๒๗๖

ศาลาว่าการมณฑลไทย

วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาณูการ
ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ทรงมีมาจากเมืองพินายฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๕ เดือนนี้ ว่าได้เสด็จมาถึงเมืองพินายในวันที่ ๕
เดือนนี้ เวลา ๕ โมงเช้า เร็วกว่าที่ทรงกำหนดไว้เดิมวันหนึ่ง เพราะไม่มีอะไรที่จะทอดพระเนตร
ที่เมืองพุทไทยสง จึงไม่ได้หยุดพักที่เมืองพุทไทยสงหนึ่งวันดังที่ได้ทรงกะไว้แต่เดิม จะทรงพักอยู่ที่
เมืองพินายจนถึงวันที่ ๘ จึงจะเสด็จออกจากเมืองพินาย เสด็จไปขึ้นรถไฟเข้าวันที่ ๙ เดือนนี้
ดังที่ได้ทรงกะไว้แล้ว แลทรงรับสั่งว่าเดินทางตอนเมืองพุทไทยสงมาพินายต้องเสด็จในทุ่ง
เวลากลางวันร้อนจัดเต็มที่ เมื่อคืนนี้ต้องเสด็จแต่เวลา ๑๐ ทุ่ม ออกจากพินายต่อไปก็ทรง
เห็นว่าจะต้องเสด็จเวลากลางคืน แลทรงรับสั่งว่าได้ทรงทราบจากหม่อมชาติเดชอุดม^๑ ว่า
พวกข้าหลวงฝรั่งเศสไปถึงเมืองบุรีรัมย์แต่วันที่ ๔ เดือนนี้ว่าจะเลยไปดูปราสาทหินที่
เมืองพินายด้วย ทรงรับสั่งว่าบางทีจะได้ทรงพบปะกับข้าหลวงฝรั่งเศสที่เมืองพินาย แต่ที่พัก
นั้นก็มิอยู่พอกัน มีความตามพระโทรเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสทเทพ**
ราชปลัดทูลฉลอง

^๑ หม่อมชาติเดชอุดม (หม่อมราชวงศ์สท้าน สนิทวงศ์) โอรสในพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์
กับหม่อมเขียน (ศศิสมิต) ในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นผู้บังคับการโรงเรียนนายร้อยทหารบก บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏ
ตามลำดับ คือ หม่อมชาติเดชอุดม พระยาวางษานุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ รัชกาลที่ ๖
เป็นเจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ รัชกาลที่ ๗ เป็นเสนาบดีกระทรวง
เกษตราธิการ ถึงแก่อสัญกรรมเมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๓

เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเที่ยวมณฑลอุดร และมณฑลอิสาน

คำนำพิมพ์ครั้งแรก

อำมาตย์เอก พระยาเวชสิทธิ์พิลาศ (จรัส วิภาตแพทย์) จะทำการปลงศพสนองคุณมารดา ประสงค์จะพิมพ์หนังสือเป็นของแจกสักเรื่อง ๑ มาขอให้กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครช่วยเลือกเรื่องหนังสือให้ ข้าพเจ้าจึงเลือกหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๔ อันว่าด้วยเที่ยวมณฑลอุดรแลมณฑลอิสานให้พระยาเวชสิทธิ์ฯ พิมพ์ตามประสงค์

เรื่องเที่ยวมณฑลอุดรแลมณฑลอิสานที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ เดิมพระยาศรีวิรวงศ์ (ม.ร.ว. จิตร สุทัศน์ ณ.กรุงเทพฯ) แต่งไว้เมื่อครั้งข้าพเจ้ายังรับราชการอยู่ในกระทรวงมหาดไทย ไปตรวจราชการ ๒ มณฑลนั้น เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๔๙ พระยาศรีวิรวงศ์ยังเป็นเจ้าหมื่นศรีสุวัจษ์ ผู้จัดการโรงเรียนมหาดเล็กหลวง อยากจะเห็นการปกครองหัวเมืองได้เอาใส่รอยไปด้วย จึงรับเป็นผู้เรียบเรียงระยะทางที่ไปตรวจราชการคราวนั้น ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือเทศาภิบาลเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๕๐ เป็นครั้งแรก เมื่อเร็ว ๆ นี้ [พ.ศ. ๒๔๖๑] ข้าพเจ้าค้นหาหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ซึ่งมีผู้ได้แต่งไว้ไปพบระยะทางเที่ยวมณฑลอุดรแลมณฑลอิสานที่พระยาศรีวิรวงศ์เรียบเรียง เห็นว่าน่าอ่านอยู่ เดิมคิดจะเอามาพิมพ์ตามฉบับเดิมทีเดียวแต่รู้สึกขัดข้องด้วยฉบับเดิมแต่งเป็นจดหมายเหตุเสนาบดีไปตรวจราชการ มีข้อความเกี่ยวกับกระบวนราชการอยู่หลายอย่าง ไม่เหมาะแก่การที่จะเอามาพิมพ์เป็นเรื่องสำหรับอ่านกันเป็นสามัญอีกประการ ๑ ข้อความคิดเห็นของข้าพเจ้าได้กำหนดไว้ในครั้งนั้นหลายข้อ แต่หาได้บอกให้พระยาศรีวิรวงศ์เขียนลงเมื่อเวลาแต่งระยะทางนั้นไม่ ด้วยเหตุทั้ง ๒ ประการนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ถือวิสาสะเอาหนังสือระยะทางของพระยาศรีวิรวงศ์มาตัดทอนแล้วแต่งเพิ่มเติมเปลี่ยนเป็นโวหารของข้าพเจ้าเองสำหรับพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ ต้องขออภัยพระยาศรีวิรวงศ์ฯ แลขอให้ท่านทั้งหลายผู้อ่านหนังสือเรื่องนี้เข้าใจว่า ความรู้แลประโยชน์ทั้งปวงอันจะพึงได้ในการอ่านหนังสือเรื่องเที่ยวมณฑลอุดรแลมณฑลอิสานที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ ที่จริงเป็นของพระยาศรีวิรวงศ์แต่งไว้โดยมาก ข้าพเจ้าเป็นแต่ผู้แก้ไขเพิ่มเติมหาได้แต่งเองทั้งหมดไม่

ข้าพเจ้าขออนุโมทนากุศลบุญราศีทักษิณานุประทานซึ่งอำมาตย์เอก พระยาเวชสิทธิ์พิลาศ ได้ทำการปลงศพสนองคุณมารดาด้วยความกตัญญูตเวที แลได้พิมพ์หนังสือเรื่องนี้ให้ได้อ่านกันแพร่หลาย หวังใจว่าท่านทั้งหลายที่ได้รับสมุดเล่มนี้ไปอ่าน คงจะอนุโมทนาด้วยทั่วกัน

ดำรงราชานุภาพ สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๓

ระยะทางกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ตรวจราชการมณฑลอุดร แลมณฑลอิสาน^๑

วันที่ ๑๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๕ เวลาเช้า มาขึ้นรถไฟพิเศษที่สถานีกรุงเทพฯ พร้อมด้วย พระยาจำแลนบดี^(๒) เจ้ากรมพลัมภัง ๑ เจ้าหมื่นศรีศรีรักษ์^(๓) ผู้อำนวยการโรงเรียนมหาดเล็ก กราบถวายบังคมลาไปดูการปกครองท้องที่ ๑ หม่อมเจ้าประสบประสงศ์^(๔) ๑ หลวงอนุชิต พิทักษ์^(๕) ๑ หมอเบรดด็อก ๑ นายเดอลารอคฯ ช่างถ่ายรูป ๑ นายเอียน^(๖) มหาดเล็ก มากับเจ้าหมื่นศรีศรีรักษ์ ๑ นายทองสุข^(๗) จะไปเป็นข้าหลวงธรรมการมณฑลอิสาน ๑ นายแก้ว พนักงานกรมหลวงโทยจะไปฝึกหัดกตลายุมือนักโทยตามหัวเมือง ๑ เป็นตัวนายที่ไปด้วย พอเวลาเช้า ๓ โมงรถออกจากสถานีกรุงเทพฯ ถึงสถานีกรุงเทพฯ เข้า ๔ โมง ๔๔ นาที ถึงสถานีแก่งคอยเวลาเที่ยง ๘ นาที เปลี่ยนรถจักรแล้วเดินรถต่อไปถึงสถานีปากช่องบ่ายโมง ๔๓ นาที รถไฟหยุดรับน้ำแล้วออกเดินต่อไป ถึงสถานีสูงเนินบ่าย ๒ โมง ๕๙ นาที ถึงสถานีเมืองนครราชสีมาเวลาบ่าย ๓ โมง ๔๕ นาที ไปพักณเรือนที่สร้างขึ้นใหม่ที่ตำบลหนองบัว นอกเมืองนครราชสีมา ได้ขนานนามเรือนนี้ว่า “แสนสุข” แล้วเตรียมการที่จะเดินทางอยู่ ๒ วัน

สถานีรถไฟกรุงเทพในสมัยรัชกาลที่ ๕

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ, เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเที่ยวมณฑลอุดร แลมณฑลอิสาน (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๓. อำมาตย์เอกพระยาเวชสิทธิ์พิลาศ พิมพ์ในงานปลงศพสนองคุณมารดา เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓).

(๒) พระยาจำแลนบดี (อวบ เปาโรหิต) ต่อมาเป็นพระยาราชบุณฑริ และเจ้าพระยาภูษมนตรี

(๓) เจ้าหมื่นศรีศรีรักษ์ (ม.ร.ว. จิตร สุทัศน์ ณ อยุธยา) ต่อมาเป็นพระยาศรีวรวงศ์

(๔) หม่อมเจ้าประสบประสงศ์ เป็นหม่อมเจ้าชายใหญ่ในกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ออกไปศึกษาวิชาในยุโรปกลับมาแล้วได้รับราชการในกระทรวงมหาดไทย ภายหลังเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดระยอง

(๕) หลวงอนุชิตพิทักษ์ (ชาย สุนทรารชุน) ต่อมาเป็นพระสฤติพจนกร และพระยาสฤติพจนกร

(๖) นายเอียน โอวาทะสร ต่อมาเป็นหลวงวิจารณ์ภักดี

(๗) นายทองสุข อินทวิเศษ ต่อมาเป็นหลวงจตุรชวินพัฒนา

^๘ ปัจจุบัน คือ ตำบลหนองบัว อำเภอคง จังหวัดนครราชสีมา

มณฑลนครราชสีมา^๑

วันที่ ๑๘ ธันวาคม เวลาบ่ายออกเดินทางพร้อมด้วยผู้ที่มาจากกรุงเทพฯ และพระยา
กำแพงสงคราม^(๒) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ๑ หลวงวิจิตรเสนี^(๓) ข้าหลวง
มหาดไทยมณฑลนครสวรรค์ ซึ่งล่องนำมาจัดเสียบึงพาหนะ ๑ หลวงภักดีบริรักษ์
ข้าหลวงสรรพากรมณฑลนครราชสีมา ๑ นายพันตรี เอคคอล์ส ครูฝึกหัดตำรวจภูธร ๑
หลวงพิไชยสงครามพล นายอำเภอจัตุรัส นายสงวนมหาดเล็ก^(๔) เลขานุการ ๑ นายโสฬส^(๕)
มหาดเล็กรายงาน ๑ สมทบไปด้วยตลอดทาง และหม่อมเจ้าบรมเดช^๖ ผู้บัญชาการ
กรมทหารมณฑล และพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ์^(๗) ปลัดมณฑล พระบรมราชบรรหาร^(๘)
ยกกระบัตรมณฑล นายโก ไชยา ผู้ดูแลการโรงไหม มาส่งถึงที่พักพร้อมด้วย ชี้นำออกจากที่พัก
แสนสุข ตำบลหนองบัว เข้าประตูไชยณรงค์^๙ ผ่านในเมืองไปออกประตูพลแสน^{๑๐}
ผ่านวัดสามัคคี ข้ามลำน้ำตะคองผ่านบ้านวัดพลับ เดินตามทางโทรเลขผ่านเนินกะทาเกลือ

^๑ เดิมคือมณฑลลาวกลาง ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลนครราชสีมา ประกอบด้วย ๓ เมือง
คือ นครราชสีมา ชัยภูมิ และบุรีรัมย์ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครราชสีมา

^(๒) พระยากำแพงสงคราม (จัน อินทรกำแหง)

^(๓) หลวงวิจิตรเสนี (แก่น วสันตสิงห์) ต่อมาเป็นพระยาเพชรพิไชยศรีสวัสดิ์

^(๔) นานสงวน ศตะวัต ต่อมาเป็นพระอนันตนราภูล และพระยาอรธกวีสุนทร

^(๕) นายโสฬส ต่อมาเป็นขุนราชธฤกิจ

^๖ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบรมเดช พระโอรสในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ กับ
หม่อมสุภาพ ประสูติเมื่อวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๐ รับราชการในกรมทหารปืนใหญ่ กรมเสนาธิการทหารบก
เป็นนายพลผู้บัญชาการทหารบก มณฑลนครราชสีมา จเรปืนใหญ่ทั่วไป อัครราชทูตประจำประเทศฝรั่งเศส
อิตาลี สเปน และโปรตุเกส เป็นพระอภิบาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อคราวเสด็จไปทรงศึกษา
ยังต่างประเทศ ในรัชกาลที่ ๖ เป็นอธิบดีกรมแสงสรรพาวุธ จเรทหารปืนใหญ่ แม่ทัพที่ ๓ ผู้ช่วยเสนาบดี
กระทรวงกลาโหม อุปราชมณฑลภาคพายัพ ในรัชกาลที่ ๗ เป็นผู้ช่วยเสนาบดีกระทรวงกลาโหม เสนาธิการ
ทหารบก เสนาบดีกระทรวงกลาโหม สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๖

^(๗) พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ์ (จวบ สุวรรณทัต) เป็นผู้ว่าราชการเมืองนครราชสีมาระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๗ -
๒๔๔๘ ต่อมาเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ด

^(๘) พระบรมราชบรรหาร (สวัสดิ์ วิเศษศิริ) เป็นผู้ว่าราชการเมืองนครราชสีมาระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๙ -
๒๔๕๓ ต่อมาเป็นผู้บัญชาการกองทัพบก

^๙ เป็น ๑ ใน ๔ ประตูเมืองนครราชสีมา ประกอบด้วย ประตูชุมพล ประตูพลแสน ประตูพลล้าน และ
ประตูไชยณรงค์ ซึ่งเป็นประตูเมืองทางทิศใต้ ชาวเมืองเรียกประตูนี้ว่า “ประตูผี” เนื่องจากในอดีต มีประเพณี
ความเชื่อว่า เมื่อมีคนตายขึ้นในเมือง ห้ามมีการเผา หรือฝังเอาไว้ในเมือง ให้ออกไปจัดการกันที่นอกเมือง
โดยให้นำศพผ่านออกทางประตูนี้เพียงประตูเดียว

^{๑๐} ประตูพลแสน เป็นประตูเมืองทางทิศเหนือ เรียกกันทั่วไปว่า “ประตูน้ำ” เนื่องจากประตูนี้หันหน้าสู่
ลำตะคอง ซึ่งเป็นคลองกั้นคูเมืองอีกชั้นหนึ่ง

ถึงบ้านเกาะ^๑ ขึ้นถนนจอหอ ซึ่งเป็นทางที่ถมขึ้นไว้ ลงถนนจอหอข้ามลำน้ำบริบูรณ์ ถึงพะเนา^๒ เป็นที่ทางมณฑลอุดรกับทางเมืองไชยภูมิมาร่วม มีตลาดเป็นโรงชั้นเดียวกับตึกอย่างโคราชหลายหลัง ถึงบ้านธรรมชนันท์^๓ แล้วขึ้นเนินโคกป่าไม้เต็งรัง ถึงหนองม่วงเวลาเช้า ๒ โมง ๒๕ นาที ระยะทาง ๔๔๐ เส้น พักม้า และกินข้าวเช้าจนเวลาเช้า ๓ โมง ๓๕ นาที ออกเดินทางต่อไป มาตามทางโทรเลขผ่านหนองสง หนองตะแบง หนองกระยาจก มาถึงด่านระกาเข้าเขตรอำเภอกกลาง^๔ พักม้าครู่หนึ่ง แล้วเดินทางต่อมาผ่านตลาดและที่ว่าการอำเภอกกลาง ข้ามลำเชิงไกรมาที่พักรมที่หมู่บ้านบัว ถึงเวลาเช้า ๕ โมง ๑๐ นาที รวมระยะทางที่เดินวันนี้ ๗๕๐ เส้น^๕

การหาเลี้ยงชีพของราษฎรอำเภอนี้ ประกอบการทำนาอย่าง ๑ ทำไร่อย่าง ๑ หาซังอย่าง ๑ ทำเกลืออย่าง ๑ เลี้ยงสุกรขายอย่าง ๑ ที่มีเกวียนก็รับจ้างขนสินค้าด้วยอีกอย่าง ๑ หนทางที่มาตั้งแต่บ้านหนองม่วงถึงที่ว่าการอำเภอนี้ มีทุ่งสลับโคก ที่ทุ่งทำเป็นนาแล้วบ้าง ที่ทุ่งว่างเปล่ายังมีมาก ที่เหล่านี้หากจะทำนาได้ แต่ราษฎรมีน้อยกว่าเนื้อที่ จึงยังมีที่ว่างเปล่าอยู่มาก หนทางตอนระหว่างหนองม่วงถึงอำเภอกกลางมีที่ข้ามทุ่งลุ่มมากอยู่แห่ง ๑ เวลานั้นท่วมทุ่ง เกวียนและผู้คนเดินมาก^๖ ควรจะถมทางให้สูงเหมือนถนนจอหอที่พระยาประสิทธิศัลการ^(๗) ทำเมื่อยังเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่ เทศาภิบาลว่าจะบอกบุญราษฎรทำ ที่อำเภอกกลางนี้แต่เดิมไม่มีตลาด จนมาตั้งที่ว่าการอำเภอที่บ้านบัวนี้ จึงมีพ่อค้ามาตั้งตลาดร้านขายของคูกรีกครั้น ที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำเชิงไกร แต่ก่อนเป็นที่เกวียนข้ามยาก แต่เดี๋ยวนี้นายอำเภอได้ทำสะพานเกวียนข้ามได้สะดวก เปนทางไปมาค้าขายในระหว่างมณฑลนครราชสีมากับมณฑลอุดรและมณฑลอิสานสายสำคัญสาย ๑

เวลาบ่าย ไปดูโรงเรียนของพระโขนที่วัดบ้านบัว^๘ มีนักเรียนทั้งหมด ๘๑ คน แต่มีเครื่องแต่งตัวอย่างนักเรียนแต่ ๓๗ คน คือ สวมกางเกงสั้น เสื้อราชประแตนขาว

^๑ ปัจจุบัน คือ ตำบลบ้านเกาะ อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา

^๒ ปัจจุบัน คือ ตำบลพะเนา อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา

^๓ ปัจจุบัน คือ บ้านธรรมชนันท์ ตำบลจอหอ อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา

^๔ ปัจจุบัน คือ อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา

^๕ เท่ากับ ๓๐ กิโลเมตร

^๖ น่าจะเป็นคำว่า ยาก

^(๗) พระยาประสิทธิศัลการ (สอาด สิงหเสนี) ต่อมาเป็นพระยาสิงห์เสนี ศรีสยามนทรสวามิภักดิ์

^๘ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดอรุณการพิมพ์, ๒๕๑๒). พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์เอก หลวงพิทักษ์พนมเขตร (สีห์ จันทรสชา) ณ เมรุวัดศิลาวิเวก อำเภอมุกดาหาร จังหวัดนครพนม วันอาทิตย์ที่ ๑๘ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒), หน้า ๔ ว่า วัดบ้านบัว ปัจจุบันคือ วัดบ้านบัว ตำบลโนนสูง อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา

หมวกสานอย่างยูนีฟร้อมนักเรียนกรุงเทพฯ การสอน ๆ เพียงชั้นประถมศึกษา ใช้ศาลาการ
เปรียญเป็นที่สอน พระโขนผู้นี้เป็นชาวเมืองนี้เอง แต่ได้ไปเรียนหนังสือที่กรุงเทพฯ สอบได้
ได้ชั้นประถมศึกษา มาบวชอยู่วัดนี้จึงจัดตั้งโรงเรียนสอนเป็นการดีหนักหนา ดูโรงเรียนแล้วไป
ดูตลาด ที่ตลาดมีโรงแถว ๒ แถว พ่อค้าเป็นจีนขายของเล็ก ๆ น้อย ๆ ของที่ขายเป็น
ของกรุงเทพฯ โดยมาก ร้านแถวหนึ่ง ๕ ห้อง อีกแถวหนึ่งประมาณ ๑๐ ห้อง เช้ากันถึงห้อง
ละ ๓ บาทต่อเดือน และมีตึกอย่างโคราชของขุนพานิชญกุลการ และของผู้อื่นอีก ๒ แห่ง

วันที่ ๑๙ ธันวาคม เวลาบ่าย ๔๐ นาที ซี่ม้อออกจากที่พักบ้านบัว ออกทุ่งนาเดินตาม
คันนาบ้าง ทางเกวียนบ้าง ถึงทุ่งดงพลอง^๑ มีเนิน ราษฎรเรียกว่าโนนเมืองเก่า ต่อมามีหมู่บ้าน
แล้วข้ามห้วยดงพลองเดินมาในทุ่งมะค่าเป็นทุ่งใหญ่ หนทางเดินม้าสักชั่วโมง ๑ พื้นดิน
เป็นดินดีสีดำน้อยดินเหนียว มีนกกะเรียน^(๒) ทำรังอยู่ในทุ่งนี้เป็นอันมาก ท้องที่ทุ่งใน
มณฑลนครราชสีมา ที่เป็นทุ่งใหญ่และเนื้อดินดีเช่นนี้มีหลายแห่ง แต่ทำไร่นาเพาะปลูกไม่ได้
ด้วยฤดูแล้งแห้งกระษหาน้ำไม่ได้ทีเดียว ครั้นถึงฤดูน้ำ ๆ ก็ท่วมลิกเกินไป จึงต้องทิ้งเป็น
ทุ่งหญ้าอยู่เปล่า ๆ ถึงในมณฑลอุดรแลอีสานทุ่งเช่นนี้ก็มิบ้าง ข้ามห้วยมะค่าจนถึงหมู่บ้าน
จึงเห็นนาบ้าง ผ่านสะพานบ้านมาที่พักร่อนริมบึงใหญ่ ซึ่งราษฎรขังน้ำไว้ใช้ พักม้าและกิน
เข้าเช้าที่ ๆ พักบ้านมะค่าแล้ว เวลาเช้า ๔ โมง ๒๕ นาที ออกเดินทางต่อไป ขึ้นโคกป่าไม้
เต็งรังลงทุ่งถึงบ้านโพนเสลา ผ่านสะพานแล้วเข้าทุ่งอีก เดินลงทุ่งข้ามห้วยสงคราม
ซึ่งเป็นทางน้ำตัน แล้วขึ้นโคกสงคราม (ไม่ใช่พลสงคราม) ผ่านเทวสถานศิลาแลงของโบราณ
เป็นสถานอย่างย่อ ๆ แล้วถึงที่พักแรม ที่พักตั้งอยู่ใกล้สระเพลงในหมู่บ้านโพนสงคราม^๓
ถึงที่พักเวลาเช้า ๕ โมง ๔๕ นาที

หนทางตั้งแต่บ้านบัวถึงบ้านมะค่า^๔ ๓๐๐ เส้น ตั้งแต่บ้านมะค่ามาบ้านโพนสงคราม
๒๕๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๕๐ เส้น^๕ ราษฎรในหมู่บ้านโพนสงครามนี้มีประมาณ
๑๐๐ ครัว เลี้ยงชีพด้วยการทำนา และรับจ้างเกวียนบรรทุกสินค้าไปที่ต่าง ๆ

วันที่ ๒๐ ธันวาคม เวลาบ่าย ๔ นาที ซี่ม้อออกจากที่พักแรมบ้านโพนสงคราม มาตามทางป่า
ไม้เต็งรังระยะทาง ๑๑๒ เส้น เข้าเขตรอำเภอหนอง^๖ ถึงบ้านดอนใหญ่แล้วเดินทางต่อไปถึง

^๑ ปัจจุบัน คือ บ้านดงพลอง ตำบลคลองเมือง อำเภอจักราช จังหวัดนครราชสีมา

(๒) เรื่องนกกะเรียนทำรังที่ทุ่งนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี
นิทานที่ ๑๖ เรื่องลานนกกะเรียน

^๓ ปัจจุบัน คือ ตำบลพลสงคราม อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา

^๔ ปัจจุบัน คือ ตำบลมะค่า อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา

^๕ เท่ากับ ๒๒ กิโลเมตร

^๖ ปัจจุบัน คือ อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา

ตำบลโกรกกรังเวลาเช้าโมง ๑ กับ ๔๐ นาที ระยะทาง ๑๗๓ เส้น ถึงบ้านตะคร้อ พักม้าแลกิน
เช้าแล้ว เวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ นาที ออกเดินต่อไป ขึ้นโคกไม้เต็งรังเดินตามทางโทรเลข
บ้าง ระหว่างป่าไผ่บ้าง ถึงตำบลบ้านทองหลางน้อย^๑ และบ้านบัวน้อย^๒ แล้วข้ามลำคลองไผ่
ขึ้นโคกอีก แล้วลงทุ่งนาบ้านบัวใหญ่^๓ ถึงที่พักแรมเวลาเช้า ๕ โมง ๒๐ นาที ระยะทาง
๔๒๗ เส้น รวมระยะทางเดินวันนี้ ๗๑๒ เส้น^๔

ที่บ้านบัวใหญ่นี้พึงย้ายที่ว่าการอำเภอ นอกจากตำบลทองหลางใหญ่ มาตั้งใหม่เมื่อ
เดือนเมษายนศก ๑๒๕ นี้เอง เพราะที่นี้เป็นย่านกลางในทางไปมาระหว่างที่ต่าง ๆ และใกล้
ทางหลวงซึ่งเดินไปมณฑลอุดร ที่ว่าการอำเภอที่ตั้งใหม่อยู่บนเนินสูงเป็นทำเลเหมาะดีเวลานี้
มีหมู่บ้านอยู่สัก ๓ หมู่ ราษฎรประมาณ ๕๐๐ คน มีร้านขายของ คือ อ้อย เป็นต้น อยู่ ๔ - ๕
แห่งแล้ว ต่อไปราษฎรจะยกมาอยู่อีกมาก

การหาเลี้ยงชีพของราษฎรในอำเภอนี้ ส่วนที่ทำกินและซื้อขายกันเองในหมู่บ้านคือ
ทำนา ทำไร่ ทำไร่ฝ้าย ทำไหม การที่ทำสำหรับขายไปที่อื่น คือ หีบอ้อยเป็นน้ำอ้อยหม้อ
ผสมโคและเลี้ยงสุกรเป็นมากกว่าอย่างอื่น จำนวนราษฎรทั้งอำเภอนี้ ๒๐,๐๐๐ เศษ

พวกมารับจ้างทำนา ที่เมืองนครราชสีมา

^๑ ปัจจุบัน คือ บ้านทองหลางน้อย ตำบลดอนตะหนิน อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านบัวน้อย ตำบลโนนทองหลาง อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา

^๓ ปัจจุบัน คือ ตำบลบัวใหญ่ อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา

^๔ เท่ากับ ๒๔.๔๘ กิโลเมตร

มณฑลอุดร^๑

วันที่ ๒๑ ธันวาคม เวลาบ่าย ๑๐ นาฬิกา ข้าหม้อออกจากที่พักบ้านบัวใหญ่ ข้ามสะพานผ่าน หมู่บ้านบัว บ้านจาน เดินทางลงทุ่งไปขึ้นโคกหลวง ที่ต่อแดนมณฑลนครราชสีมากับมณฑลอุดร โคกหลวงนี้เป็นแนวแต่ตะวันตกไปตะวันออกยาว จะไปมณฑลอุดรจึงต้องข้ามโคกนี้เป็นโคกใหญ่มีไม้ร่มดึกว่าทางที่มาวันก่อน เวลาเช้า ๒ โมงถึงหนองหัวเอน ระยะทาง ๒๘๐ เส้น พักกินข้าวเช้า พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร^(๒) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร พระยาพิไชยสงคราม^(๓) ผู้ว่าราชการเมืองโพนพิสัย และพระเกษมวัฒนา นายอำเภอมัญจาคีรี มาคอยรับ ที่หนองหัวเอนนี้เป็นทางร่วมที่พ่อค้าและราษฎรมักไปมา เป็นที่เปลี่ยว เพราะทาง ห่างจากหมู่บ้านประมาณ ๓๐๐ เส้น เดิมมีผู้ร้ายชุกชุม ครั้นเมื่อศก ๑๒๔ พวกพ่อค้ามณฑลอุดรเรียรายกันสร้างโรงพักตำรวจภูธรถวายหลังหนึ่ง จึงเป็นที่ตั้งโรงพักตำรวจภูธรมาจนบัดนี้ และที่หนองน้ำนั้นราษฎรมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดร ก็เรียรายกันขุดให้กว้างใหญ่ ออกไป เพื่อจะได้มีน้ำใช้สำหรับคนเดินทางตลอดปีด้วย

เวลาเช้า ๔ โมง ๑๐ นาฬิกา ออกจากที่พักหนองหัวเอน ข้ามคลองจานเข้าเขต เมืองชนบท มณฑลอุดร เดินทางขึ้นเนินลงเนินต่อมาหนทางตัดกว้างขึ้นกว่าทางที่มาแล้ว ถึงหนองหญ้าปล้องเวลาเช้า ๕ โมง ๒๐ นาฬิกา พักแรมที่นี่ระยะทาง ๓๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๘๐ เส้น ที่ตำบลหนองหญ้าปล้องนี้เป็นที่ร่วมทางไปมาของพ่อค้าและราษฎร เหมือนกัน ต่อไปจะตั้งโรงพักตำรวจภูธรอีกแห่งหนึ่ง หมู่บ้านในตำบลนี้ประมาณ ๑๘ หมู่ คน ๓๐๐๐ คน แต่อยู่ไกลที่พักนี้ไปหนทางตั้งแต่ ๕๐ เส้น ขึ้นไป และมีบ้านคนเป็นโรคกุดถึง^(๔) ซึ่งส่งมาแต่ต่างเมือง ว่าเปนครมเนียมมีมาแต่โบราณ เขากันไว้ให้อยู่ต่างหากหมู่หนึ่ง ทำมาหากินในพวกของเขาเอง ราษฎรทำนาได้เข้าขายบ้างเล็กน้อย และทำไหมปลูกยาสูบพอใช้กันเอง

^๑ เดิมคือมณฑลลาวพวน ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอุดร เมื่อก่อนเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) มณฑลนี้คงจะรวมหัวเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงหลายหัวเมือง รวมถึงเมืองพวน แต่หลัง พ.ศ. ๒๔๓๖ คงเหลือ ๖ เมือง คือ อุดรธานี ขอนแก่น นครพนม สกลนคร เลย และหนองคาย ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองหนองคาย แล้วจึงย้ายมาตั้งที่บ้านหมากแข้ง (จังหวัดอุดรธานีในปัจจุบัน)

^(๒) พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์)

^(๓) พระยาพิไชยสงคราม (คำสิงห์ สิงหสิริ) ต่อมาเป็นพระยาสุนทรธรรมธาดา

^(๔) เรื่องบ้านคนเป็นโรคกุดถึงนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๖ เรื่องบ้านชีตุต

วันที่ ๒๒ ธันวาคม เวลาบ่าย ๕ นาฬิกา ออกจากที่พักแรมหนองหญ้าปล้อง เดินทางผ่านนาทุ่งปึงปัด เดินทางทางโทรเลขถึงเนินผักเหม็นหนองปึงปัดที่พักผ่อนเวลาเช้าโมงหนึ่ง ๕๐ นาฬิกา ระยะทาง ๒๔๐ เส้น เวลาเช้า ๓ โมง ๒๕ นาฬิกา ออกจากที่พักผ่อนมาตามทุ่งบ้านนาเพียงจนถึงหนองแวงเห็นที่นาและทุ่งโคมีราษฎรนั่งอยู่เป็นหมู่ ถึงหนองแวงที่พักแรมเวลาเช้า ๔ โมง ๒๐ นาฬิกา ระยะทาง ๒๔๔ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๒๔ เส้น^๑ การทำมาหาเลี้ยงชีพของชาวบ้านนี้ มีการทำนาและผสมโคและทำไร่ผักและทำไหมเป็นพื้น

เมืองชนบท

วันที่ ๒๓ ธันวาคม เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมหนองแวงข้ามห้วยยางถึงห้วยชันที่พักผ่อนเวลาบ่าย ๕๐ นาฬิกา ระยะทาง ๑๕๐ เส้น หยุดพักม้าครู่หนึ่ง แล้วออกเดินต่อไปถึงห้วยชีหนู ห้วยเขวา ห้วยเสือกุด โดยลำดับมาตามทางโทรเลข ผ่านทุ่งนาและไร่อ้อยบ้างจนถึงเมืองชนบท เห็นหมู่บ้านใหญ่ที่โคกดินแดง เป็นบ้านราษฎรมาตั้งอยู่เมื่อเวลานานาครั้งสิ้นฤดูนา ก็กลับเข้าไปอยู่ในเมือง เวลาเช้า ๒ โมง ๓๐ นาฬิกา ถึงเมืองชนบท ระยะทาง ๒๖๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๑๐ เส้น^๒ เวลากลางวัน นายอำเภอฟร้อมด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านและผู้เฒ่าพาราษฎรชายหญิงประมาณ ๒๐๐ คน นำบายศรีตีสองแห่มาอยู่ที่พักผู้เฒ่าขึ้นนั่งมโหรีคำอำนวยพร แล้วผูกไหมทองที่ข้อมือเป็นการทำขวัญตามธรรมเนียมบ้านเมือง และเงินพดด้วง ๔ - ๕ คน มีขุนพานิชจีนนิกรเป็นหัวหน้ามาให้กิมฮวยอั้งตีว^๓ เวลาบ่าย ๔ โมงเศษขึ้นระแทะไปคูเมืองตามถนนสายยาว ซึ่งมีหมู่บ้านราษฎรทั้งสองข้างทางประมาณ ๓๐ เส้น จนถึงหมู่บ้านจีนมีแพรพรรณและของกรุงเทพฯ มาขาย ดูร้านแล้วไปที่วัดศรีบุญเรือง มีพระ ๑๓ รูป เณร ๑๗ รูป เจ้าธิการสอนหนังสือไทย

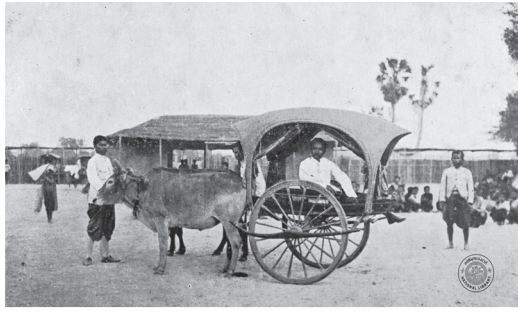
เมืองชนบทนี้ เดิมขึ้นเมืองนครราชสีมา ฟังตัดไปขึ้นมณฑลอุดรเมื่อตั้งข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑลอุดร ราษฎรเมืองชนบทมีชาวโคราชกับชาวอุดรเกือบจะเท่า ๆ กัน รวมทั้งสิ้น ๓๕,๙๐๖ คน การทำมาหาเลี้ยงชีพทำนาอย่าง ๑ ทำไร่ฝ้ายอย่าง ๑ ไร่อ้อยอย่าง ๑ ทำเกลืออย่าง ๑ ผสมโคอย่าง ๑ ทำไหมอย่าง ๑ ไหมเดิมทำแต่พอใช้ ในบ้านเมืองขายกันราคาซัง^๔ ละ ๓ บาท ตั้งแต่ ๒ ปีมานี้ ไหมได้ออกเป็นสินค้าทางเมืองนครราชสีมาบ้าง ราคาขึ้นเป็นซังละ ๗ บาท ๓๒ อัฐ

^๑ เท่ากับ ๒๑.๑๒ กิโลเมตร

^๒ เท่ากับ ๑๖.๔ กิโลเมตร

^๓ กิมฮวย เป็นอุปกรณ์ตกแต่งกระถางรูป คำว่า “กิม” หมายถึงทอง “ฮวย” คือ ดอกไม้ให้ความหมายว่า “ก้าวหน้ารุ่งเรือง เป็นใหญ่เป็นโต” ส่วนอั้งตีว แปลว่า ผ้าแดงสำหรับติดกระถางรูป ให้ความหมายว่า “โชคลาภ”

^๔ ซัง เท่ากับ ๑.๒ กิโลกรัม

ระเทศของสมเด็จพระเจ้า
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

หนองน้ำเมืองชนบท

วันที่ ๒๔ ธันวาคม เวลาบ่าย ออกจากเมืองชนบท ข้ามสะพานห้วยหนองเอียงออก
ทุ่งนาหนองกุ่ม เห็นเขาภูเวียงข้างซ้ายมือไปข้ามห้วยน้ำว่อน้ำไหลตกลำพาชี มีสะพานข้าม
แล้วออกทุ่งบ้านเมืองเพี้ยถึงหนองยาว เวลาเช้า ๒ โมง ๒๕ นาที ถึงตำบลคูคดที่พักร้อน
ระยะทาง ๓๘๐ เส้น หยุดกินข้าวและพักผ่อนแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๒๕ นาที ออกเดินทาง
ต่อไป ถึงที่พักแรมบ้านหนองปลาจ้อยเวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๒๙๘ เส้น
รวมระยะทางเดินทางวันนี้ ๖๗๘ เส้น^๑ ทางที่มานี้เดินใกล้ห้วยและหนองไม้ในป่าขึ้นเป็นพุ่ม
เขียวชอุ่ม และมีเนินล้นด้วยหญ้าเขียวสด ค่อยแปลกตากว่าหนทางที่มาก่อนซึ่งเป็น
ที่ไม้แห้งโดยมาก

เมืองขอนแก่น

วันที่ ๒๕ ธันวาคม เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมบ้านหนองปลาจ้อย ข้ามห้วยชัน
ต้องเข้าเขตกรมชลประทานเดินผ่านไปสัก ๑๐ เส้น แล้วจึงกลับเข้าเขตกรมชลอุดรอีก
เพราะการปันเขตรตอนนี้เอาลำห้วยแห่งหนึ่งเป็นกำหนดแดนไปตกน้ำพาชี แนวห้วยนั้นย่อย
เข้ามาในทางหลวงเขตกรมชลประทานจึงล้าเข้ามา มีหมู่บ้าน ๓ หมู่ เป็นเขตอำเภอโกสุมวิสัย
ขึ้นเมืองมหาสารคามบริเวณร้อยเอ็จ ตอนนี้อยู่เห็นทิวไม้ฝั่งลำน้ำพาชี มีหนองน้ำตลอด
ทางมาถึงฝั่งแม่น้ำชีที่ตำบลดอนบม^๒ เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๑๕ นาที ระยะทางมา ๒๒๐ เส้น

^๑ เท่ากับ ๒๗.๑๒ กิโลเมตร

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านดอนบม ตำบลเมืองเก่า อำเภอเมืองขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น

นายร้อยเอกขุนผดุงแคว้นประจันต์^(๑) ข้าหลวงบริเวณพาชี พระยานครศรีบริรักษ์^(๒) จางวางเมืองขอนแก่นมารับ กินเข้าเข้าที่ตำบลนี้

ที่นี่มีสะพานใหญ่ข้ามลำน้ำพาชี เป็นสะพานไม้แก่นมีพนักสองข้าง กว้าง ๓ วา ยาว ๓๔ วา สูงจากพื้นลำน้ำ ๘ วา เจาะศิลาริมน้ำปักเสาถักลงไป ๔ ศอก ข้าราชการจีน พ่อค้าและราษฎรเข้าเงินช่วยแรงกันทำขึ้นตั้งแต่ศก ๑๒๑ แล้วในศก ๑๒๒ เป็นสะพานแข็งแรงถึงข้ามข้ามได้ เป็นประโยชน์แก่พ่อค้าแลราษฎรไปมามาก เมื่อยังไม่มีสะพานนี้ เกวียนข้ามลำน้ำพาชี น้ำมากก็ข้ามไม่ได้ ถ้าน้ำน้อยตลิ่งสูง ต้องเสียเวลาถึง ๒ วัน ๓ วันจึงพาเกวียนข้ามไปได้ หมู่หนึ่ง ลำน้ำชีปลายน้ำออกจากบึงอีจ้อย ซึ่งเป็นแอ่งใหญ่อยู่บนเขาเขียว แขวงเมืองหล่มสักดี ไหลมาทางตะวันออก ไปตกลำน้ำมูลตรงบ้านท่าออย แขวงเมืองอุบลราชธานี เวลาเช้า ๓ โมง ขึ้นม้าต่อมา ระยะทาง ๑๘๐ เส้น ถึงเมืองขอนแก่นเวลา ๓ โมง ๔๐ นาฬิกา รวมระยะทาง ๔๐๐ เส้น มาตามถนนในเมืองมีบ้านติดต่อกันไปทั้ง ๒ ข้างทาง มีรั้วไม้จริงเป็นเขตรบ้านตลอดไป ถนนยาว ๓๗ เส้น ถึงตลาดแล้วมีถนนเลี้ยวมาที่ว่าการข้าหลวงบริเวณพาชี ซึ่งจัดเป็นที่พัก เป็นตึกฝาขัดแตะหาหินทำขึ้นตั้งแต่ศกก่อน

เวลาบ่าย ๔ โมง ไปดูที่ต่าง ๆ จนถึงตลาดแล้ววัดธาตุ^๓ มีโรงเรียนซึ่งข้าหลวงบริเวณจัดตั้งขึ้น มีพระสอน มีจำนวนนักเรียน ๑๐๙ คน แต่สวมเสื้อกางเกงและหมวกเหมือนกัน หัดเข้าแถวค่านับอย่างทหารเรียบร้อย แล้วกลับที่พักแรม มีชาวเมืองทั้งชายหญิงประมาณ ๒๐๐ เศษ แห่บายศรีมาทำขวัญเหมือนที่เมืองชนบท

ราษฎรในเมืองขอนแก่นนี้มีจำนวน ๕๙,๔๑๘ คน การทำมาค้าขายมีเช่นเดียวกับชาวชนบท

วันที่ ๒๖ ธันวาคม เวลาเช้าโมงเศษ ไปดูทำนบทุ่งสร้าง ซึ่งขุนผดุงแคว้นประจันต์ข้าหลวงบริเวณได้ขอแรงราษฎรช่วยกันปักหลักถมดินขึ้นไว้เป็นทำนบยาว ๒๓ วา กว้าง ๖ วา กันน้ำไว้สำหรับให้ราษฎรใช้ได้ตลอดปี ทำสำเร็จมาตั้งแต่ศก ๑๒๓ ทุ่งสร้างเป็นทุ่งกว้างใหญ่พื้นที่ลุ่ม มีทางน้ำฝนไหลออกไปลงลำน้ำพาชีได้แต่ทางที่ทำทำนบนั้น ครั้นทำทำนบแล้วน้ำก็ขังอยู่ กลายเป็นหนองใหญ่โตอุดมด้วยปลาแลนกต่าง ๆ ถึงเป็นที่ราษฎรเล่นแข่งเรือกันตามฤดูกาลครีกรี้กันทุกปี ออกจากที่พักแรมไปถึงท่าหนองคุระระยะทาง ๓๐ เส้น ถึงหัวทุ่งสร้างจึงลงเรือคาค คือเรือชะล่า ๒ ลำขนานกันปูพื้นปักเสามุงหลังคาถ่อไปจนถึงทำนบ

(๑) ขุนผดุงแคว้นประจันต์ (ช่วง วิโรจน์เพ็ชร) ต่อมาเป็นพระเลิศแหล่งหล่ม ผู้ว่าราชการจังหวัดหล่มสักดี

(๒) พระยานครศรีบริรักษ์ (อู๋)

^๓ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ ตำบลในเมือง อำเภอเมืองขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น

ซึ่งอยู่ใกล้บ้านหนองใหญ่^๑ บ้านนอนยาง ทางถ่อเรือไปประมาณ ๕๐ นาที แล้วพักกินข้าว
เช้าที่ ๆ พักกลางทุ่ง ราษฎรเอาเรือชะล่ามาพายแข่งกันให้ดูหลายลำ จนเวลาเที่ยงเศษจึงกลับ
ตอนบ่ายสนทนากับพระสงฆ์ เจ้าอาวาส และพวกจีนพ่อค้า

ตั้งแต่เข้าเขตมณฑลอุดรมา ได้ไปเที่ยวตามหมู่บ้านราษฎรตามทางที่ผ่านมาหลาย
แห่ง บางแห่งเป็นบ้านใหญ่ตั้งมาช้านานหลายชั่วคน ลองไต่ถามถึงประเพณีการสมาคมของ
ชาวบ้านเหล่านี้ ตามที่พวกชาวบ้านชี้แจงได้ความปลาดน้ำพิศวงอย่าง ๑ คือชาวบ้านเหล่านี้
ครัวหนึ่งก็มีบ้านอยู่แห่ง ๑ มีเยื่อเรือนพอกกันอยู่ และมียุ้งเข้าเก็บไว้พอกินปี ๑ ในลานบ้าน
ปลูกพริก มะเขือ ข่า ตะไคร้ สำหรับต้มแกง นอกบ้านมีสวนผลไม้ เช่น กัลล้วย, อ้อย, หมาก,
มะพร้าว และมีที่ปลูกต้นหม่อนสำหรับเลี้ยงไหม ต่อเขตรสวนออกไปถึงทุ่งนา ต่างมีเนื้อ
นาและโคกระบือพอทำได้เข้ากินทุกครัวเรือน ถึงฤดูทำนาก็ช่วยกันทำนาทั้งชายหญิงเด็ก
ผู้ใหญ่ สันตฤณนาผู้ชายไปเที่ยวหาของขาย ผู้หญิงอยู่บ้านเลี้ยงไหมแลทอผ้าทำเครื่องนุ่งห่ม
เศษอาหารที่เหลือบริโภคให้เลี้ยงไก่แลสุกรไว้ขาย การกินอยู่ของชาวบ้านแถวนี้ทำได้เองเกือบ
ไม่ต้องซื้อหาสิ่งอันใด สิ่งที่ต้องซื้อก็คือเครื่องเหล็ก เช่น จอบ เสียม มีดพรวา เป็นต้น แลเครื่อง
ถ้วยชาม บางทีก็ซื้อด้ายทอผ้าหรือผ้าผืน แลของอื่น ๆ ที่ชอบใจซึ่งพ่อค้าหาไปขาย เงินทอง
ที่จะใช้ซื้อหา ก็มีพอเพียง เพราะมีโคกระบือที่ออกลูกเหลือใช้ และมีหมูแลไก่ที่เลี้ยงไว้ด้วย
เศษอาหารเหลือบริโภค ขายได้เงินซื้อของที่ต้องการได้พอปราศนา ต่างครัวต่างอยู่เป็นอิสระ
แก่กัน ไม่มีใครเป็นบ่าว ไม่มีใครเป็นนายใคร ลูกบ้านอยู่ในปกครองของผู้ที่เป็นหัวหน้าครัว
ของตน แล้วก็มีผู้ใหญ่บ้านแลกำนันต่อขึ้นไป ดูปกครองกันง่ายดาย แต่ว่าทั้งตำบลนั้นจะหา
เศรษฐีที่มั่งมีเงินแต่ ๒๐๐ บาทขึ้นไปไม่มีเลย คนยากจนถึงต้องเป็นบ่าวคนอื่นก็ไม่มีเลย
สักคนเดียว คงอยู่กันมาเช่นนั้นนับด้วยร้อยปีแล้ว เพราะเหตุว่าพวกชาวบ้านทำไร่นาหาเลี้ยง
ตัวได้โดยไม่จำเป็นต้องใช้เงิน ความรู้สึกต้องการตัวเงินไม่รุนแรง เงินก็ไม่มีอำนาจเหมือนใน
เมืองที่ว่าเป็นศิริวิไลย จึงไม่มีใครมีใครสะสม แต่จะว่ายากจนก็ไม่ได้ เพราะเลี้ยงตัวได้โดยผาสุก
ไม่อดคัด เมื่อได้ความดังกล่าวมา ได้อธิบายให้หมอแบรดด็อกเข้าใจ แล้วถามว่า ประชุมชน
เช่นนี้ฝรั่งจะเห็นว่ามีความสุขหรือมีความทุกข์ประการใด หมอแบรดด็อกเป็นชาวอเมริกัน
ตอบว่า พวกไซเซี่ยลลิสต์ในเมืองฝรั่งที่ถ่วงวายนานต่าง ๆ ก็ต้องการจะเป็นอย่างพวก
ชาวบ้านนี้นั่นเอง ที่แท้สมาคมอย่างพวกไซเซี่ยลลิสต์ต้องการมีอยู่ในเมืองนี้มานับด้วย
ร้อยปีพันปีแล้ว สมกับสุภาษิตที่กล่าวว่า “ไม่มีอะไรแปลกใหม่ในโลกนี้”^(๒)

^๑ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองใหญ่ ตำบลในเมือง อำเภอเมืองขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น

(๒) เรื่องนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๖ เรื่องสมาคม
ไทยอย่างโบราณ

การแข่งขันเรือในทุ่งสร้าง เมืองขอนแก่น

วันที่ ๒๗ ธันวาคม เวลาบ่าย ๕ นาฬิกา ออกจากเมืองขอนแก่นทางถนนท้ายเมือง ข้ามสะพานหนองแขวงจะกา ห้วยบ้านลานหญ้าถึงบ้านสำราญที่พักผ่อนเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๐ นาที ระยะทาง ๓๐๐ เส้น มีราษฎรในหมู่บ้านมาคอยอยู่เป็นอันมาก เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที เดินทางต่อไป ข้ามห้วยใหญ่ ห้วยบ้านตอกแป้น ห้วยอ้ายงอ และชัยบอน^๑ (คือแอ่งที่น้ำไหลซับขึ้นมาจากพื้นแผ่นดิน) แล้วถึงห้วยหินลาด^๒ ที่พักแรมเวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๒๕๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๕๐ เส้น^๓

ตามหนทางที่มานี้มีขึ้นเนินลงเนินป่าไม้หลายแห่ง ลำนวนชาวเมืองนี้เรียกว่าสามสิบสองเนิน มีไม้เต็งรังต้นสูงๆ แลไม้อื่น ๆ ขึ้นเขียวทึบ บางแห่งเมื่อถึงชายเนินมีนาบ้าง บางแห่งมีไร่ยาสูบบ้าง หนทางแคบกว่าต้นทางมณฑลอุดรที่ผ่านมาแล้ว แต่เป็นทางสายโทรเลขเหมือนกัน

วันที่ ๒๘ ธันวาคม เวลาบ่าย ๕ นาฬิกา ออกจากที่พักแรมตำบลหินลาด ข้ามห้วยคำแก่นคูณ ถึงฝั่งลำน้ำพองเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๐ นาที ระยะทาง ๒๒๐ เส้น ลำน้ำพองนี้ไหลจากเขากระดิง แขวงเมืองหล่มสักดี มาร่วมน้ำชีที่บ้านเผือ แขวงเมืองขอนแก่น ขุนผดุงแคว้นประจันต์ ข้าหลวงบริเวณพาชีพร้อมด้วยข้าราชการพ่อค้าแลราษฎรช่วยกันออกเงินออกแรง

^๑ ปัจจุบัน คือ บ้านชัยบอน ตำบลชัยสมบุญ อำเภอโคกโพธิ์ไชย จังหวัดขอนแก่น

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านห้วยหินลาด ตำบลม่วงหวาน อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

^๓ เท่ากับ ๒๒ กิโลเมตร

สร้างสะพานข้ามข้ามลำน้ำพอง กว้าง ๓ วา ยาว ๕๗ วา เสาด้านพื้นรอดลูกกรงคานเครื่องไม้ใช้
ไม้แดง ไม้ตะเคียน ไม้เต็ง ไม้รัง เป็นสะพานมั่นคงแข็งแรงกว่าสะพานข้ามลำน้ำพองที่ข้ามมาแล้ว
เป็นประโยชน์แก่พ่อค้าและราษฎรที่จะไปมาเป็นอย่างมาก ได้ลงมือทำตั้งแต่ธันวาคม ศก ๑๒๔
แล้วเสร็จเมื่อเดือนธันวาคมศกนี้ ทนรับข้าพเจ้า จึงได้มีการสดมภ์เลี้ยงพระฉลอง และ
เชิญให้ข้าพเจ้าตัดผ้าเปิดสะพานในวันนี้ด้วย ในขณะที่เปิดสะพานนั้น พระสวดไชยมงคล มีพลู
แลพินพาทย์ประโคม ข้ามสะพานถึงที่พักก่อนเวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาที หยุดกินข้าวแล้ว
เดินต่อไปถึงห้วยวังเดือ้นห้วย ห้วยหัวช้าง ห้วยอ้ายเต็น ถึงกุดหว้าที่พักแรมเวลาเช้า ๕ โมง
ระยะทาง ๔๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๖๒๐ เส้น^๑ ที่ตำบลกุดหว้ามีราษฎรมาตั้งอยู่
ได้สัก ๘ ปีมา สังเกตดูราษฎรเป็นไข้ป่าจนเป็นป้าง^๒ โดยมาก เพราะแถวนี้เป็นที่ป่าริมดง
ให้หมอแจกยารักษาให้ตามสมควร

ที่พักบ้านสำราญ แขวงเมืองขอนแก่น

ที่พักหินลาด แขวงเมืองขอนแก่น

เมืองกุมภวาปี^๓

วันที่ ๒๙ ธันวาคม เวลาบ่ายครึ่ง ออกจากกุดหว้า^๔ ผ่านซันบอน ซันบง มาถึง
บ้านนาจัว ซึ่งเป็นบ้านร้างเพราะราษฎรทำนาไม่ได้ผล จึงย้ายไปตั้งบ้านใหม่ที่ห้วยนาคำ

^๑ เท่ากับ ๒๔.๘ กิโลเมตร

^๒ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ หน้า ๗๔๐ ระบุว่า ป้าง เป็นชื่อโรคชนิดหนึ่ง มีตับ
และม้ามโต มีไข้คลุ้มเครือเรื้อรัง คือ ไข้จับสั่นเรื้อรัง จุกผาม ก็เรียก

^๓ ปัจจุบัน คือ อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

^๔ ปัจจุบัน คือ บ้านกุดหว้า ตำบลกุดหว้า อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์

ซึ่งเป็นหนทางจะผ่านต่อไป พักกินข้าวเช้าที่นางิ้วเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๕ นาที ระยะทาง ๑๘๐ เส้น ครั้นเวลาเช้า ๓ โมงออกจากบ้านนางิ้ว เดินทางตามทางตัดใหม่ซึ่งแยกจากทางโทรเลขข้ามห้วยอ้ายเต็นถึงเขตรเมืองกุมภวาปี เมืองนี้ยกบ้านบึงหม้อ^(๑) ตั้งขึ้นเป็นเมืองเมื่อรัชกาลที่ ๕ พระวรฤทธิภัยไชย ผู้ว่าราชการเมืองกุมภวาปีมารับ ต่อมาถึงห้วยบ้านนาคำซึ่งเป็นบ้านตั้งใหม่ แล้วถึงตำบลวังหินที่พักแรมเวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที ระยะทาง ๒๖๙ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๔๙ เส้น^๒ ที่เรียกว่าวังหิน เพราะมีแอ่งศิลาแลงน้ำขังอยู่ในป่า แต่ไม่มีหมู่บ้าน หนทางที่มา ๒ วันนี้เป็นทางขึ้นเนินลงเนินอย่างวันก่อน และทางที่ตัดใหม่จากบ้านนางิ้วมีไม้ใหญ่ร่มรื่นดี แล้วจะไปรวมทางโทรเลขที่บ้านเสือเพลอ^๓ ต่อไปข้างหน้า

วันที่ ๓๐ ธันวาคม เวลาบ่าย ๑๕ นาที ออกจากที่พักแรมวังหินเลียบชายเนินมาถึงที่พักผ่อนตำบลห้วยกองสี^๔ เวลาเช้า ๒ โมง ๑๐ นาที ระยะทาง ๒๘๑ เส้น เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ออกจากที่พักข้ามห้วยกองสี เข้าดงเกวียนหักเป็นดงไม้เล็ก ๆ แล้วข้ามห้วยทรายข้ามดงปะโค เมื่อลงถึงชายดงเห็นหนองใหญ่ เรียกว่าหนองปะโค มีหญ้าขึ้นเต็มแลดูโดยรอบเห็นทิวไม้ทุกด้าน ข้างทางมีไผ่แลดูไปเป็นซุ้มเป็นชอกงามดี ต่ไปถึงบ้านปะโค^๕ ผ่านหมู่บ้านแล้วออกทุ่งสีเขียวอน ถึงเมืองกุมภวาปี เวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๒๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๘๑ เส้น^๖ พระรามฤทธิ ข้าหลวงบริเวณน้ำเหืองมาคอยรับอยู่ที่นี้พร้อมด้วยเจ้าเมืองกรมการ

เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ไปเที่ยวตามทางหมู่บ้าน ข้างหลังหมู่บ้านออกไปเป็นทุ่งใหญ่แลเห็นหนองหาร ทุ่งนี้แลดูกว้างใหญ่มากโดยยาวกว่า ๑๐๐ เส้น ตกขอบหนองหารกลางทุ่งมีเนินเล็ก ๆ ไม้ขึ้นเป็น พุ่มอยู่สักแห่งหนึ่งสองแห่ง ราษฎรปลอยโคกระบือแลม้าออกกินหญ้าเป็นฝูง ๆ หนองหาร^๗ นี้มีชื่อเสียงมาในพงศาวดาร เป็นหนองใหญ่กว้างมาก มีชาวบ้านตั้งหาปลาอยู่โดยรอบ ทางเดินรอบหนองประมาณ ๒ วัน มีท่าลงหนองที่บ้านเชียงแหว^๘ ระยะ

(๑) บ้านบึงหม้อ กุมภวาปีนี้ พระยาอุดรธานี (จิตร จิตตะยโสธร) ท่านว่าเดิมเขาเรียกว่า “บึงมอ” (มอ คำนี้ หมายถึง โคผู้ มีไช้บึงหม้อ) เป็นสถานที่ที่ฝูงโคลงกินน้ำ

^๒ เท่ากับ ๑๗.๙๖ กิโลเมตร

^๓ ปัจจุบัน คือ บ้านเสือเพลอ ตำบลเสือเพลอ อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

^๔ ปัจจุบัน คือ บ้านห้วยกองสี ตำบลตูมใต้ อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

^๕ ปัจจุบัน คือ ตำบลปะโค อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

^๖ เท่ากับ ๑๙.๒๔ กิโลเมตร

^๗ ปัจจุบัน คือ อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี

^๘ ปัจจุบัน คือ บ้านเชียงแหว ตำบลเชียงแหว อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

ทางห่างจากเมืองกุมภวาปี ๒๐๐ เส้น มีเกาะในหนองเรียกว่าเกาะดอนแก้ว^๑ มีหมู่บ้านและวัดบนเกาะนั้นด้วย น้ำหนองหานนี้ไหลลงน้ำป่าวไปตกลำพาชี เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ กลับมาแะวัดโพธิ์ไชย มีพระ ๕ รูป เณร ๘ รูป มีการสอนหนังสือไทยบ้างเล็กน้อย

เมืองกุมภวาปีเป็นเมืองขึ้นเมืองหนองหาน มีราษฎรประมาณ ๖๐๐๐ คน มีชาวเมืองนครราชสีมาตั้งทำมาค้าขายด้วยหลายครัว การทำมาหาเลี้ยงชีพ คือ ทำนาอย่าง ๑ หาปลาอย่าง ๑ ผสมโค กระบือ ม้าอย่าง ๑ ขายหนังเขาโคกระบืออย่าง ๑ เก็บผลเร่วอย่าง ๑ สับยางกะดังกะดิวขายอย่าง ๑

วันที่ ๓๑ ธันวาคม เวลาบ่ายครึ่ง ออกจากเมืองกุมภวาปีผ่านทุ่งนาแล้วเข้าป่าเล็ก ๆ ถึงหนองสีแจ เป็นทุ่งกว้างเห็นทิวไม้โดยรอบ เข้าดงสีแจ เป็นดงไม้เล็ก ๆ ข้ามห้วยน้ำฮ่อง แล้วผ่านหมู่บ้านสองเปลือยซึ่งเป็นที่ราษฎรชาวเมืองนครนายก มาตั้งทำนาเข้าเจ้าหลายปีมาแล้ว คนพวกนี้เป็นเชื้อลาวชาวเวียงจันทน์แต่ก่อนเมื่อศก ๑๑๓ - ๑๑๔^๒ ฝรั่งเศสให้พวกกรมการเมืองเวียงจันทน์ลงมาเกลี้ยกล่อมให้กลับไปเมืองเดิมของปู่ ย่า ตา ยาย ผู้ที่มาเกลี้ยกล่อมมาบอกว่าจะได้บ้านเรือนไร่นาสารพัดไม่ต้องลงทุนรอนอย่างไร ไปอยู่กินตามชอบใจ พวกนี้หลงเชื่อก็ขายบ้านเรือนไร่นาอพยพไปเมืองเวียงจันทน์ ครั้นไปถึงไม่ได้จริงดังคาดเห็นสู้อยู่เมืองนครนายกไม่ได้ ก็พากันอพยพกลับมา ที่ยังมีทุนรอนพอกกลับมาถึงบ้านเดิมได้ก็มี ที่หมดทุนมาไม่ได้ ก็ตั้งทำไร่นาอยู่ในมณฑลอุดรที่ตำบลนี้บ้าง ตำบลอื่นบ้างยังมีอยู่หลายสิบครัว ที่ตำบลนี้เป็นที่นาดี มีชาวเมืองอุบลราชธานีและชาวเมืองนครราชสีมา กับคนพื้นเดิมอยู่ด้วยรวมกันเป็น ๓ หมู่บ้าน ผ่านทุ่งนาและนาเกลือมาถึงตำบลเสอเพลอ เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง ระยะทาง ๒๐๐ เส้น

เวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาที ออกจากที่พักตำบลเสอเพลอเข้าทางสายโทรเลข ข้ามห้วยสมพาดเป็นเขตรเมืองกุมภวาปีกับอำเภอบ้านหมากแข่งต่อกัน พระศรีสุนทรกิจ^(๓) ปลัดอำเภอขวบ้านเคื่อหมากแข่งพร้อมด้วยกรมการกำนันผู้ใหญ่บ้านมารับ ผ่านบ้านทอนและห้วยหลักนางขึ้นโคกป่าไม้ ถึงที่พักแรมตำบลหนองหมื่นท้าว^๔ เวลาเช้า ๕ โมง ระยะทาง ๓๐๕ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๐๕ เส้น^๕

^๑ ดอนแก้ว เป็นเกาะเล็กๆ กลางหนองหานน้อยกุมภวาปี เป็นต้นกำเนิดแม่น้ำลำพาวิ มีตำนานเล่าว่า พระอรหันต์กลุ่มหนึ่งจะไปมัสการพระธาตุพนม ได้มาพักแรมที่ดอนแก้ว พระอรหันต์องค์หนึ่งอาพาธหนักถึงนิพพาน พระอรหันต์ทั้งหลายที่เหลืออยู่จึงถวายเป็นเพลิงท่าน และก่อเจดีย์บรรจุพระธาตุไว้ปัจจุบัน คือ พระธาตุดอนแก้ว บ้านดอนแก้ว ตำบลตูมใต้ อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

^๒ พ.ศ. ๒๔๓๗ - ๒๔๓๘

^(๓) พระศรีสุนทรกิจ (อำคา)

^๔ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองหมื่นท้าว ตำบลโนนสูง อำเภอเมืองอุดรธานี จังหวัดอุดรธานี

^๕ เท่ากับ ๒๐.๒ กิโลเมตร

เมืองอุดรธานี

วันที่ ๑ มกราคม เวล่าย่ำรุ่งครึ่ง ออกจากหนองหมื่นท้าว เดินทางตามทางสายโทรเลข ผ่านบ้านทอนและบ้านคำกั้ง ที่บ้านคำกั้งมีทุ่งกว้างมีนา นายพันตรี หลวงพิทักษ์นรินทร์^(๑) ผู้บังคับการทหารราบที่ ๗ ประจำบ้านเดื่อหมากแข้ง กับนายทหารและนายร้อยตำรวจภูธร มารับกลางทาง เวลาเช้าโมงครึ่งถึงหนองขอนกว้าง^๒ ระยะทาง ๒๐๐ เส้น มีที่พักร้อนพักครู่หนึ่งแล้วเดินต่อไปตามทาง ซึ่งมีนาข้าวและนาเกลือจนถึงตำบลห้วยไซ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาล ซึ่งล่องนํามาคอยรับเป็นตอนๆ กับพระรังสรรค์สารกิจ^(๓) ข้าหลวงบริเวณหมากแข้งและข้าราชการประจำมณฑล พร้อมด้วยพระยาประทุมเทวาริบาล^(๔) ผู้ว่าราชการเมืองหนองคาย และพระยาประจันตประเทศธานี^(๕) ผู้ว่าราชการเมืองสกลนครมารับที่นี้

ที่พักหนองหมื่นท้าว แขวงเมืองอุดรธานี

(๑) หลวงพิทักษ์นรินทร์ (กร) ต่อมาเป็นพระวรราชานุรักษ์

^๒ ปัจจุบัน คือ ตำบลหนองขอนกว้าง อำเภอเมืองอุดรธานี จังหวัดอุดรธานี

(๓) พระรังสรรค์สารกิจ (เลื่อน ศรีเพ็ญ)

(๔) พระยาประทุมเทวาริบาล (เสือ ณ หนองคาย) เป็นผู้ว่าราชการเมืองหนองคายระหว่าง

พ.ศ. ๒๔๔๑ - ๒๔๕๔

(๕) พระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร) เป็นเจ้าเมืองสกลนครคนสุดท้าย และเป็นผู้ว่าราชการเมืองสกลนครคนแรก เป็นต้นตระกูลพรหมสาขา ณ สกลนคร

ที่ห้วยโชนี ถ้าฤดูฝนเป็นห้วยที่น้ำไหลท่วมหนองอยู่นาน ๆ พ่อค้าที่จะข้ามล่อเกวียน และผู้คนไปมาได้ความลำบาก ข้าราชการในมณฑลนี้ พร้อมด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎร จึงช่วยกันสร้างสะพานขึ้นด้วยไม้จริง กว้าง ๒ วา ๒ ศอก ยาว ๘ วา ๒ ศอก ข้ามห้วยโชนี กับได้ทำถนนจากสะพานนี้ไปจดถนนหน้าโรงพักตำรวจภูธร รวมกับถนนในเมือง (อุดรธานี) เป็นทางกว้าง ๓ วา ๓ ศอก ยาว ๒๕ เส้น ๑๖ วา เพื่อเป็นการสะดวกแก่มหาชนที่ไปมา สพานแลถนนพื้แล้วในคราวนี้ พระรังสรรค์สารกิจ^(๑) จึงเชิญให้ตัดแพรแดงชิงสะพาน เป็นการเปิดสะพานข้ามห้วยโชนีด้วย แล้วไปตามถนนที่ถมใหม่ไปจนถึงที่พักที่มณฑลอุดรเวลา เข้า ๒ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๑๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๓๐๐ เส้น^๒

เวลาบ่าย ๒ โมง ประชุมข้าราชการ พ่อค้า ราษฎร มาหาที่ปราสาทที่ว่าการมณฑล เวลาบ่าย ๓ โมง เสร็จการประชุม

ที่บ้านหมากแข้งนี้ เดิมเรียกว่า “บ้านเดื่อหมากแข้ง”^(๓) ตั้งอยู่ริมห้วยหมากแข้ง เดิมเป็นที่บ้านร้าง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม^(๔) เมื่อดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ ได้ย้ายที่ว่าการจากเมืองหนองคายมาตั้งเป็นที่ว่าการมณฑลอุดรขึ้น ตั้งแต่รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ได้ปลูกสร้างที่ทำการต่างๆ และทำถนนหนทางขึ้นใหม่โดยลำดับมา เวลานี้ที่ว่าการมณฑล ที่ว่าการอำเภอ ศาล เรือนจำ โรงทหาร โรงพักตำรวจภูธร ออฟฟิศไปรษณีย์โทรเลข และบ้านเรือนข้าราชการอยู่ติดต่อกันเป็นระยะๆ ลำดับกันไป มีตลาดขายของสด และมีตึกอย่างโคราชของพ่อค่านายห้างบ้าง มีวัดเรียกว่าวัดมณีมาวาส^๕ ตั้งอยู่บนเนิน และมีบ่อน้ำใหญ่สำหรับราษฎรได้ใช้น้ำทุกฤดูกาลด้วย มีบ้านราษฎรมาตั้งอยู่หลังบ้านข้าราชการบ้าง มีถนนตัดตรงๆ ไปตามที่ตั้งที่ทำการ และร้านตลาดเหล่านี้หลายสาย และเมื่อใกล้เวลาข้าพเจ้าจะมาคราวนี้ มณฑลได้ตัดถนนตั้งแต่หลังที่ว่าการไปจนหนองนาเกลือเพิ่มขึ้นอีกสายหนึ่ง และเมื่อรู้ที่ว่าการบัดนี้ไปตั้งบนเนินใกล้หนองนาเกลือตามความตกลงใหม่ ถนนสายนี้จะบรรจบกับถนนเก่าเป็นถนนยาวและงามมาก

(๑) พระรังสรรค์สารกิจ (เลื่อน ศรีเพ็ญ)

๒ เท่ากับ ๑๒ กิโลเมตร

(๓) เดิมนั้นเรียกเมืองอุดรธานี

(๔) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ กับเจ้าจอมมารดาสังวาลย์ รัชกาลที่ ๕ เป็นแม่ทัพปราบฮ่อที่มณฑลอุดร และเป็นข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอุดร ต้นราชสกุล ทองใหญ่

^๕ เดิมชื่อ วัดโนนหมากแข้ง ปัจจุบัน คือ วัดมณีมาวาส ตำบลหมากแข้ง อำเภอเมืองอุดรธานี จังหวัดอุดรธานี

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม

คอยรับ ก็พักอยู่วัดนี้ด้วย ออกจากวัดไปหนองประจักษ์ กะที่สร้างสถานที่ทำราชการ แลบ้านพัก
ข้าราชการบนเนินรอบขอบหนองนั้น

เวลาบ่าย ๕ โมง ไปดูโรงทหารและโรงตำรวจภูธร แล้วมาที่ปรำนำที่ว่าการ ซึ่งแต่ง
เป็นโรงพิธี พระสงฆ์ ๑๐ รูป มีพระครูธรรมวินยานุยุตต์^๑ เป็นประธาน สวดมนต์ในการเฉลิม
พระชนม์พรรษา สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
สยามมกุฎราชกุมาร สวดทวาทศปริตอย่างทำนองพระธรรมยุติกา สวดเรียบร้อยดีมาก
ได้ความว่ากรมหลวงประจักษ์ฯ ได้ทรงชักซ่อมไว้ เดียวนี้มีผู้ชอบฟังทำนองนี้มาก พระสงฆ์
ในเมืองหนองคายจึงได้ชักซ่อมสืบมาสวดได้หลายวัด

เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ไปดูร้านฟอค้า
แล้วไปตามถนนที่ตัดใหม่จนถึงหนองนาเกลือ
เป็นหนองใหญ่เพราะปิดน้ำไว้คล้ายทุ่งสร้าง
ที่เมืองขอนแก่น ได้ขนานนามว่า “หนอง
ประจักษ์”^๒ แลวันนี้เป็นวันเฉลิมพระชนม์
พรรษาสมเด็จพระบรมราชินีนาถ และ
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราช
กุมาร^๓ เวลาบ่ายมีการพิธีพระสงฆ์สวดมนต์
เวลาทุ่มเศษได้มีการประชุมข้าราชการฝ่าย
ทหารพลเรือนพร้อมกัน เลี้ยงอาหารเวลาค่ำ
ในปรำตรงนำที่ว่าการ มีพิณพาทย์เมือง
กมฺทาไธยมาทำวงหนึ่ง

วันที่ ๒ มกราคม เวลาเช้าโมงเศษไป
วัดมัชฌิมาวาส พระครูธรรมวินยานุยุตต์^๓
เจ้าคณะเมืองหนองคายเป็นเจ้าอาวาส
มีพระ ๘ รูป เณร ๔ รูป และพระครูพุทธพจน
ประกาศ เจ้าคณะรองเมืองหนองคายมา

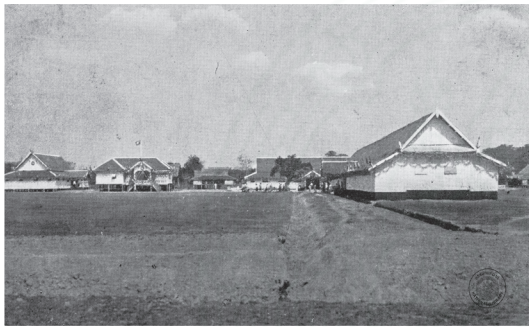
^๑ ปัจจุบัน คือ สอนสาธารณะหนองประจักษ์ศิลปาคม อำเภอเมืองอุดรธานี จังหวัดอุดรธานี

^๒ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันที่
๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๖ และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชสมภพเมื่อวันที่ ๑ มกราคม
พ.ศ. ๒๔๒๓

^๓ พระครูธรรมวินยานุยุต (หนู) ต่อมาเป็นเจ้าอาวาสวัดโพธิสมภรณ์ ตำบลหมากแข้ง อำเภอเมือง
จังหวัดอุดรธานี

หนองประจักษ์ เมืองอุดรธานี

โรงทหาร เมืองอุดรธานี

วันที่ ๓ มกราคม เวลาเช้าเลี้ยง
พระสงฆ์ ๑๐ รูป ที่สวดมนต์เสร็จการพิธี
แล้วเตรียมการที่จะเดินทางต่อไป

วันที่ ๔ มกราคม เวลาบ่ายครึ่ง
ออกจากบ้านหมากแข้งที่ม้ามามาตามถนน
ที่ตัดใหม่จนถึงลำธารซึ่งน้ำไหลมาจาก
ทุ่งนาเกลือ มีสะพานซึ่งสร้างใหม่คราวนี้
พระรังสรรค์สารกิจเชิญให้เปิดสะพาน
แลถนนที่สร้างใหม่ทำตั้งแต่หมู่บ้านที่
ราษฎรขายหม้อ กว้าง ๓ วา ยาว ๑๕
เส้น ๔ วา แลสะพานข้ามลำธารทำด้วย
เสาไม้จริง กว้าง ๒ วา ๑ ศีบ ๕ นิ้ว
ยาว ๑๐ วา แล้วข้ามสะพานไปทางทุ่งนา
ขึ้นเนินพระนิเวศ ออกทุ่งนาผ่านหนอง
บึงจาน บ้านไก่อีเก็น^๑ บ้านท่าตูม^๒
ถึงห้วยหลวง^๓ ซึ่งเป็นที่เขตอำเภอก
หมากแข้งกับเมืองหนองคายต่อกัน
พระยาประทุมเทวาริบาลล่องนำม
คอยรับ แล้วผ่านบ้านดงลิง^๔ ทุ่งบ้าน
พันเหมือน เดินทางทางโทรเลขมาตั้งแต่
บ้านหมากแข้งถึงบ้านขาว^๕ เวลาเช้า

๓ โมงครึ่ง ระยะทาง ๓๘๐ เส้น พักกินข้าวแล้ว เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งเดินทางต่อไป
ผ่านหนองนกเขียน^๖ บ้านจุนบาน มีที่พักอีกแห่งหนึ่ง เวลาบ่ายโมงถึงริมลำน้ำซวย^๗ ระยะทาง

^๑ ปัจจุบัน คือ บ้านไก่อีเก็น ตำบลหม่ม อำเภอเมืองอุดรธานี จังหวัดอุดรธานี

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านท่าตูม ตำบลหม่ม อำเภอเมืองอุดรธานี จังหวัดอุดรธานี

^๓ ลำน้ำห้วยหลวง เป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำโขง ไหลจากพื้นที่จังหวัดอุดรธานีลงแม่น้ำโขงที่อำเภอ
โพนพิสัย จังหวัดหนองคาย

^๔ ปัจจุบัน คือ บ้านดงลิง ตำบลกุดสระ อำเภอเมืองอุดรธานี จังหวัดอุดรธานี

^๕ ปัจจุบัน คือ ตำบลบ้านขาว อำเภอเมืองอุดรธานี จังหวัดอุดรธานี

^๖ ปัจจุบัน คือ ตำบลหนองนกเขียน อำเภอศรีธาตุ จังหวัดอุดรธานี

^๗ ลำน้ำซวย คำว่า “ซวย” เป็นชื่อปลาน้ำจืดชนิดหนึ่ง ปัจจุบันเรียกเพี้ยนเป็นลำน้ำสวายเป็นลำน้ำสาขา
ของแม่น้ำโขงอีกสายหนึ่ง จะไหลลงแม่น้ำโขงที่บ้านปากสว อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย

๓๕๔ เส้น มีที่พักแรม รวมระยะทางวันนี้ ๗๓๔ เส้น^๑ เวลาค่ำวันนี้ปรอทลงถึง ๓๔ ดีกรีฟาเรนไฮต์^๒ หนาวกว่าวันอื่นที่ได้พบในคราวนี้

เมืองหนองคาย

วันที่ ๕ มกราคม เวลาบ่ายครึ่ง พระยาประทุมเทวาริบาล ขอให้เปิดสพานข้ามน้ำขวย ซึ่งสร้างใหม่ กว้าง ๒ วา ยาว ๒๒ วา ๒ ศอก เสอไม่จริง พื้นปูกระดาน และได้ทำศาลาที่พักไว้ใกล้เชิงสพานด้วย เปิดสพานแล้วข้ามสพานผ่านทุ่งบ้านนาใหม่ ห้วยดานบ้านโพนตาล มาพักกินข้าวเช้าที่บ้านผักหวาน ระยะทาง ๒๕๔ เส้น ถึงเวลาเช้าโมงครึ่ง ที่ตำบลนี้ยังมีรอยดินเป็นสนามเพลาะค่าย เจ้าพระยาบดินทรเดชา^๓ ครั้งรบกับราชวงศ์เวียงจันทน์เหลืออยู่พอสังเกตได้ เวลาเช้า ๓ โมงเดินทางไปข้ามห้วยตาด ห้วยยาง ห้วยกงสี ขึ้นโคกสร้างหินลงทุ่งคำแค ทุ่งห้วยแก ถึงทุ่งระนามแล้วถึงเมืองหนองคายเวลา ๕ โมงเช้า ที่พักแรมตั้งอยู่คนละฟากถนนกับวัดนายโคก^๔ ซึ่งอยู่ริมลำน้ำโขง พระยาบริหารราชอาณาจักร^(๕) ปลัดเมืองหนองคาย และพระบริบาลภูมิเขตร^(๖) นายอำเภอเมือง พร้อมด้วยกรรมการผู้ใหญ่ผู้น้อย และราษฎรชาวเมืองมาคอยรับ ราษฎรที่มาวันนี้มากต่อมาก ทั้งที่อยู่ใกล้แลที่มาแต่ไกลทางตั้งวันหนึ่งสองวัน มีเครื่องสักการะมาให้ ขอเฝ้าขอเห็นตัวเรื่อยกันไปเกือบวันยังค่ำ เพราะตั้งแต่กรมหลวงประจักษ์เสด็จกลับไปได้ถึง ๑๓ ปี เพิ่งมีเจ้านายเสด็จขึ้นไปในคราวนี้

ในวันนี้นายพันตรี โนลัง ข้าราชการฝรั่งที่เมืองเวียงจันทน์มาหา บอกว่าเคาเวอเนอเยเนราล^๗ ให้นำเรือกลไฟซื้อลาแครงเดียลำ ๑ เรือไฟเล็กอีกลำ ๑ รวม ๒ ลำ มาให้ใช้ในการเดินทางต่อไป และได้มีคำสั่งให้เจ้าพนักงานข้างฝั่งซ้ายต้อนรับให้ทุกแห่ง ได้สั่งให้ขอใบ

^๑ เท่ากับ ๒๙.๕๒ กิโลเมตร

^๒ เท่ากับ ๓.๓๓ องศาเซลเซียส

^๓ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) บุตรเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏตามลำดับคือ จมื่นเสมอใจราช หัวหมื่นมหาดเล็ก พระยาเกษตรรักษา พระยาราชสุภาวดีปราบกบฏเวียงจันทน์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๐ เจ้าพระยาราชสุภาวดีปราบกบฏเวียงจันทน์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๑ เจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุหนายก ถึงแก่อสัญกรรมเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๙๒ เป็นต้นสกุล สิงหเสนี

^๔ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ตำบลในเมือง อำเภอเมืองหนองคาย จังหวัดหนองคาย

(๕) พระยาบริหารราชอาณาจักร (กุแก้ว)

(๖) พระยาบริบาลภูมิเขตร (เถื่อน)

^๗ Governor - General ตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ผู้สำเร็จราชการ ขณะนั้นคือ Jean Baptiste Paul Beau ดำรงตำแหน่งระหว่าง ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ - กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๑

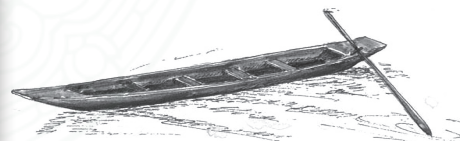
เคาเวอเนอเยเนราล แลชอบใจตัวเขาตามสมควร เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ลงเรือชะล่า^๑ ยาว
เขียนลายทองมีเก้งของพระยาประทุมเทวธิดาล่องตามลำน้ำโขงมาข้างใต้ ขึ้นที่ท้ายบ้าน
พวกจีน ครัวร้านพ่อค้าจีนขายของต่าง ๆ ซึ่งนำมาจากกรุงเทพฯ และตลาดขายของสด แล้ว
เดินดูเมืองกลับมาที่พัก

ลำน้ำซวย แขวงเมืองหนองคาย

ราษฎรบ้านผักหวาน แขวงเมืองหนองคาย

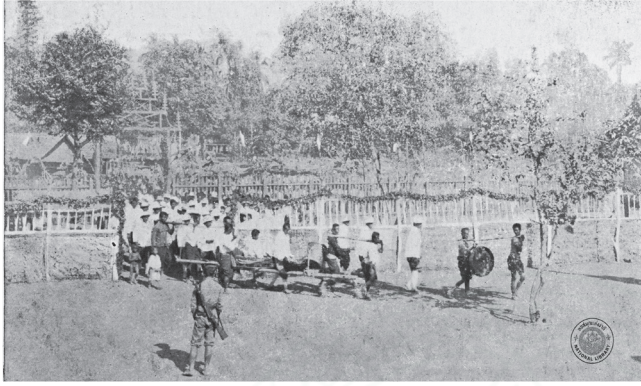

ลักษณะของเรือชะล่า

เวลาค่ำ ได้เชิญนายพันตรี โนลิ่ง ฝรั่งเศสซึ่งนำเรือมารับมากินอาหารด้วย

วันที่ ๖ มกราคม เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ไปวัดมีไชย ซึ่งพระครูพุทธพจนประกาศ
เจ้าคณะรองเมืองหนองคายเป็นเจ้าของวัด

^๑ เรือชะล่า เป็นเรือขุด ท้องกลมเกือบแบน เมื่อขุดแล้วจะไม่ตกแตงมาก เพียงแค่ปาดหัวปาดท้ายเรือ
ไม่ให้ด้านน้ำมาก นับเป็นต้นแบบของเรือขุดทั้งหลาย ในอดีตใช้บรรทุกข้าวเปลือก เพราะท้องเรือแห้งสนิท
ข้าวเปลือกไม่เปียกน้ำ และสามารถบรรทุกได้มาก

แห่บายศรี เมืองหนองคาย

พระเจดีย์วัดโพธิ์ชัย เมืองหนองคาย

เวลาเช้า ๔ โมง พวกชาวเมืองแห่บายศรีขวัญ ตีฆ้องแลให้ร้องเป่นกระบวนมาประชุม
พร้อมกันที่ปราสาทใหญ่ข้างที่พัก พวกจีนพ่อค้ามีกิมฮวยอั้งตี๋ว เข้ากระบวนแห่มาด้วย ท้าวเกษ
น้องพระยาประชุมเทวธิบาลอ่านคำอำนวยพรทำขวัญ แล้วผู้เฒ่าผูกมือตามประเพณี

เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ไปเปิดสพานข้ามลำห้วยหายโคก ริมวัดหายโคกใกล้ฝั่งแม่น้ำโขง
สพานนี้ข้าราชการแลราษฎรได้เรียกรายเงินสร้างขึ้นยาว ๑๔ วา ๓ ศอก ๕ นิ้ว กว้าง ๑ วา
๑ คืบ ๕ นิ้ว ปูกระดานเสาไม้จริง กับสร้างศาลาหลังหนึ่ง ๒ ห้องมีเฉลียงด้านหนึ่ง หลังคามุง
กระเบื้อง แล้วไปดูแม่เรือยาว ๒ คู่ เสร็จแล้วไปวัดศรีสระเกษ^๑ วัดหกอ่อง และวัดโพธิ์ไชย^๒
ซึ่งประดิษฐานพระพุทธรูป เรียกว่า พระใส อันเป็นพระชุดเดียวกันกับพระเสริมพระสุก^๓
ซึ่งเดิมอยู่เมืองเวียงจันทน์ พระเสริมนั้น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เชิญ
ลงมากรุงเทพฯ เดียวนี้อยู่ในพระวิหารวัดประทุมวนาราม^๔ แต่พระสุกนั้นกล่าวกันว่าเจ้าอนุ

^๑ ปัจจุบัน คือ วัดศรีสระเกษ ตำบลในเมือง อำเภอเมืองหนองคาย จังหวัดหนองคาย

^๒ ปัจจุบัน คือ วัดโพธิ์ชัย ตำบลในเมือง อำเภอเมืองหนองคาย จังหวัดหนองคาย

^๓ กล่าวกันว่า พระสุก พระเสริม และพระใส สร้างขึ้นโดยพระราชธิดาสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราช
หรือพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช ซึ่งเป็นกษัตริย์ครองเมืองเชียงใหม่มะหวาง พ.ศ. ๒๐๘๙ - ๒๐๙๐ และเป็น
กษัตริย์ล้านช้าง มะหวาง พ.ศ. ๒๐๙๑ - ๒๑๑๔

^๔ ปัจจุบัน คือ วัดประทุมวนารามราชวรวิหาร แขวงปทุมวัน เขตปทุมวัน กรุงเทพมหานคร

พาล่องน้ำโขงลงไป เรือล่มจมอยู่ในแม่น้ำของใต้เมืองหนองคาย ตรงที่ซึ่งเรียกว่าเวินพระสุก^๑
บัดนี้ ที่วัดโพธิ์ไชยนี้มีพระเจดีย์ลาวองค์ ๑ ฝีมือทำมานัก

เวลาค่ำให้เชิญเจ้าเมืองกรมการ มีพระยาประทุมเทวาธิบาลและพระบริบาลภูมิเขต
เปนต์น มากินอาหารด้วย

เมืองหนองคายนี้ พึ่งตั้งเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เมื่อตีได้เมืองเวียงจันทน์คราวเป็นขบถ กวาด
ชาวเวียงจันทน์ไปเสียลงไปแล้วโปรดให้แบ่งคนเมืองยโสธรมาตั้งบ้านหนองคายขึ้นเป็นเมือง
แต่เพนทำเลดี กล่าวกันว่าเดี๋ยวนี้ใหญ่โตกว่าเมืองอื่น ๆ บรรดาที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขงทุกเมือง
มีหมู่บ้าน ๔๒๑ หมู่ มีเรือน ๖๐,๐๔๔ หลังคาเรือน ราษฎรชาย ๓๐,๓๑๑ หญิง ๒๙,๗๓๓
รวม ๖๐,๐๔๔ คน

สินค้าเข้าเมืองมาทางกรุงเทพฯ เปนพื้น มีเครื่องผ้า เครื่องแพร และเครื่องทองเหลือง
เครื่องเคลือบต่าง ๆ สินค้าที่มาจากเขตรฝรั่งเศสทางเมืองญวน มีสุราแล่น้ำปลา ปิ่นกับน้ำมัน
ปิโตรเลียม แต่น้ำมันปิโตรเลียมทราบว่ามีมาจากกรุงเทพฯ ทางปากลาย^๒ มาขายเปนคราว ๆ

สินค้าออก ส่งลงไปขายทางเมืองนครราชสีมาและกรุงเทพฯ มีแร่ ครั่ง กายาน ยาง
กะตังกะตั่ว^๓ ยาสูบ และเขาน้ำ ครั่งและกายาน และยางกะตังกะตั่วรับมาจากหลวงพระบาง
โดยมาก สินค้าจากหนองคายมีเกลือ ส่งไปขายเมืองเชียงขวาง และหลวงพระบางปีละมาก ๆ

สินค้าที่มาจากกรุงเทพฯ พ่อค้าได้ส่งไปขายฝั่งซ้าย ฝรั่งเศสยังไม่เก็บภาษีอะไร เว้นแต่
ไม่ขีดไฟต้องเสียภาษีแรง

เมืองโพนพิสัย^๔

วันที่ ๗ มกราคม เปนกำหนดจะล่องเรือจากเมืองหนองคาย แต่ฤดูนี้เวลาเข้าหมอกลง
จัด คนอยู่ห่างกันเพียง ๖ ศอก ก็แลไม่เห็นกันต้องรอจนเวลาเช้าโมง ๔๐ นาที พอหมอกใน
ลำแม่น้ำโขง^(๕) ค่อยจาง จึงได้ลงเรือลาแควนเดีย เปนเรือสำหรับข้าราชการผู้ใหญ่ของฝรั่งเศส

^๑ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ ตำบลกุดบง อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย

^๒ เมืองปากลาย ตั้งอยู่ในแขวงไชยบุรี (ไชยบุรี) สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

^๓ กะตังกะตั่ว คือ ต้นคุย เป็นไม้เถาเนื้อแข็งร้อเลื้อยขนาดใหญ่ มีลำเถาที่ใหญ่และแข็งแรงมาก
เปลือกลำต้นเกลี้ยงเป็นสีน้ำตาล ทุกส่วนของต้นจะมีน้ำยางสีขาวขุ่น

^๔ ปัจจุบัน คือ อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย

^(๕) เรืองแม่น้ำโขงนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๗
เรื่องลักษณะแม่น้ำโขง

ตั้งแต่เคาเวอเนอเยเนราล เป็นต้น ไปมาทางลำแม่น้ำโขง เก่งมีห้องนั่ง ห้องนอน แลห้องกินข้าว มีดาดฟ้านั่งชั้นบนแลครัวหุงต้มบริบูรณ์ทุกอย่าง^(๑) ส่วนเรือไฟลำเล็กสำหรับของที่เหลือบรรทุกเรือลำใหญ่ล่องตามมา การที่ล่องคิดจะหยุดพักแต่ในพระราชอาณาเขต เพราะเขาจัดรับมีที่พักแรมทุกระยะตลอดทาง เปนแต่ใช้พาหนะของฝรั่งเศส เขาให้นายพันตรีโนลิ่งลงมาด้วยจนตลอดทาง ขณะเมื่อล่องเรือมีข้าราชการแลราษฎรมาส่งเปนอันมาก พระกัณฐกษัตริย์ประทับประพาศบนเรือนริมตลิ่งทางลงเรือ พวกส่งให้อ้ว เรือลาแควนเดียวยิงปืนสลุต เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๕๐ นาที เรือใช้จักรออกจากท่า ราษฎรตามหมู่บ้านริมแม่น้ำเมืองหนองคายมานั่งอยู่ริมตลิ่งเปนหมู่ ๆ ตลอดไป เรือล่องลงมาถึงแก่งโคน เปนที่แรก มีเทือกศิลาตลิ่งน้อย ไม่เปนแก่งสำคัญอันใด ตามหาดแลริมฝั่งน้ำราษฎรปลูกผักปลูกยาเปนระยะ ๆ ไป บางแห่งก็เปนป่าไม่มีผู้คน ในลำน้ำโขงมีจระเข้ และริมตลิ่งเห็นนกยูงบางแห่ง บางแห่งก็เห็นลิง และบางแห่งที่ใกล้หมู่บ้านเห็นกระบือลงกินน้ำเปนฝูง ๆ แลเห็นเครื่องดักปลาบ้าง นาน ๆ จึงเห็นเรือลำหนึ่ง สองลำ รู้สึกว่าเปลี่ยวมาก เวลาเช้า ๔ โมง ๓๐ นาที ถึงเมืองโพนพิสัย (เขตเมืองหนองคายต่อกับเมืองโพนพิสัยที่ห้วยหลวง) พระยาพิสัยสรเดชได้ล่องนํามารับ แวะขึ้นดูเมืองโพนพิสัย แล้วไปบ้านพระยาพิสัยสรเดช พอหมดเวลาครึ่งชั่วโมงที่กำหนดไว้ ก็กลับลงเรือใช้จักรต่อไป เห็นภูเขาควย^๒ ข้างฝั่งซ้าย อยู่ข้างน้ำ ผ่านดอน (คือ เกาะ) ควางคลี เวลาเช้า ๕ โมง ๕๐ นาที ถึงแก่งขี้เหี้ยเปนแก่งเล็กเหมือนกัน แล้วถึงปากน้ำริม เห็นภูเขาควยอยู่ข้างหลัง เวลาเที่ยงถึงเวินสุก (เรียกตามนามพระสุก ที่ว่าเจ้าอนุพามาจมนี่) เห็นเทือกเขาภูหอ^๓ ทางไปเมืองเชียงขวางอยู่ทางฝั่งซ้าย แล้วถึงแก่งมะขามหวาน เวลาเที่ยง ๔๐ นาที ผ่านน้ำเมืองรัตนวาปี^๔ เลยปากน้ำคาคไปหน่อยหนึ่ง เวลาบ่ายโมงกับ ๕๐ นาที เรือกระทบศิลาได้น้ำพอได้ยินเสียงดัง และเรือโคลงหน่อยหนึ่งแล้วแล่นต่อไป บ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที ถึงดอนจาวเปนหาดทรายใหญ่ยื่นออกมาผ่านปากน้ำกะมัง บ่าย ๒ โมงครึ่งถึงแก่งอาฮอง^๕ เปนแก่งใหญ่สูงมาก มีเทือกศิลาขวางน้ำออกมาทั้ง ๒ ข้าง เปิดช่องไว้แต่ตรงกลาง เหมือนกับคนแก้งทำไว้ เขาวาน้ำ ๆ วนร่ายนัก แต่น้ำแล้งเรือเดินได้สะดวก ต่อลงมาถึงดอนโคราช บ่าย ๒ โมง ๔๐ นาที แวะรับฟืนที่บ้านท่านาคำฝั่งซ้าย มีพวกผู้ไทยตัดฟืนส่งเรือฝรั่งเศส คิดค่าแรงให้ควมิกเมเตอร์ต่อ ๕๐ อัฐ

(๑) เรือลาแควนเดียลำนี้ ต่อมารับนายพลฝรั่งเศสไปตรวจการที่เมืองหลวงพระบาง ขากลับล่องแก่งจมหายไปในวน นายพลฝรั่งเศสก็ตายด้วย

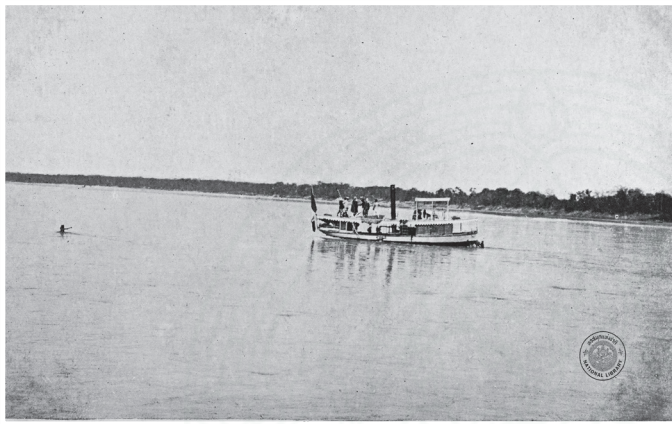
^๒ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่บ้านนาบาย เมืองธวัชชัย แขวงเมืองเวียงจันทน์ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

^๓ ปัจจุบัน คือ วนอุทยานภูหอ ตั้งอยู่ที่ตำบลภูหอ อำเภอภูหลวง จังหวัดเลย

^๔ ปัจจุบัน คือ อำเภอรัตนวาปี จังหวัดหนองคาย

^๕ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ตำบลนาแก อำเภอกาบัง จังหวัดบึงกาฬ

(ในฝั่งโขงนี้ใช้เงินบาทหนึ่งต่อ ๕๐ อัฐ^๑) เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๐ นาที ออกเรือพอเห็นเชิงเขาภูหอ ภูโง้งถึงปากน้ำทวย เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๕ นาที ถึงแก่งอาฮองเป็นแก่งใหญ่กว่าแก่งอาฮอง และว่าน่าน้ำๆ วนลงยากกว่าแก่งอาฮอง ต่อมาถึงดอนโคเป็นหาดทรายใหญ่ ป่าย ๕ โมง ๒๐ นาที ถึงแก่งปะคางเป็นแก่งเล็ก ผ่านดอนกระต่ายถึงปากน้ำเจียบ ซึ่งเป็นทางลัด มาจากปากทวย เวลาย่ำค่ำถึงบ้านบึงกาฬ แขวงเมืองโพนพิสัย ขึ้นพักแรมณะที่พักริมหาด มีสะพานเรือ^๒ ทอดออกไป เรือเทียบได้สะดวก เรือกลไฟข้ามไปพักที่ฝั่งซ้าย

เรือติดตันในลำแม่น้ำโขง

วันที่ ๘ มกราคม เวลาย่ำรุ่ง ๔๕ นาที ไปดูหมู่บ้านบึงกาฬ^(๓) และวัด หลังบ้านออกไปถึงบึงกาฬ ราษฎรได้อาไศรยใช้น้ำทุกฤดู ราษฎรพากันมาส่งที่ริมตลิ่งเป็นอันมาก เวลาเช้า ๓ โมงหนึ่งกับ ๔๕ นาที ออกเรือล่องต่อไป ถึงปากน้ำชัน^๔ เห็นเขาภู ผ่านดอนกำแพงเวลาเช้า ๓ โมง ๑๐ นาที เรือติดตันที่ใกล้บ้านหนองทองทั้ง ๒ ลำ คนเรือยาวเมืองหนองคายที่ตามมาข้างหลังมาทัน ได้ช่วยเข็นเรือให้ออกจากที่ ออกได้ทีหนึ่งแล้วติดอีก ได้พากันเพียรถอยเรือ กันวันยังค่ำจนหางเสือเรือคด เรือลาแครนเดียออกจากที่ตันได้เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ แต่เรือกลไฟเล็กซึ่งตามมาอีกลำหนึ่งกินน้ำลึกกว่า ได้เพียรเข็นกันอยู่จนค่ำมืดออกไม่ได้ กับตันเรือต้องให้ถ่ายคนและชลอมาลงเรือลาแครนเดีย เรือไฟลำเล็กจึงหลุดได้ ต้องพักแรมในเรืออยู่ที่ใกล้บ้านหนองทองคืนหนึ่ง

^๑ ไทยใช้เงินบาทหนึ่งต่อ ๖๔ อัฐ

^๒ สะพานชั่วคราวที่ทำด้วยไม้ไผ่ผูกมัดด้วยหวายหรือเชือก

^(๓) ยกขึ้นเป็นจังหวัดบึงกาฬ ลำดับที่ ๗๗ เมื่อวันที่ ๓ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๕๔

^๔ ปัจจุบันเมืองปากน้ำชันตั้งอยู่ที่แขวงบอลิคำไซ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว อยู่ตรงข้ามอำเภอเมืองบึงกาฬ จังหวัดบึงกาฬ โดยตัวเมืองตั้งอยู่ปากแม่น้ำชัน แม่น้ำสายสำคัญที่ไหลลงสู่แม่น้ำโขง

เวลาบ่าย ๔ โมง ระหว่างเวลาที่กับตันพยายามจะถอยเรือจากที่ติดได้ขึ้นตลิ่งไปดูบนฝั่งแม่น้ำโขงตรงที่เปลี่ยนว่าจะเป็นอย่างใด เดินตรงเข้าไปในป่าลึก ๑๐ เส้นแล้วจึงกลับมาที่ป่าริมฝั่งแม่น้ำโขงไม่เป็นป่าใหญ่ มีต้นไม้สูงอย่างย่อม ๆ ขึ้นที่บ่ออยู่เพียงคันตลิ่ง ห่างเข้าไปไม่กี่เส้น พอพ้นคันตลิ่งก็ถึงที่ลุ่ม แลดูเป็นบึงยาวตลอดไปตามลำน้ำ เขาว่ามักเป็นเช่นนั้น จึงตั้งบ้านเรือนริมลำน้ำไม่มีใครได้

เมืองไชยบุรี^(๑) แลท่าอุเทน

วันที่ ๙ มกราคม เวลาเช้า ให้เรือยาวออกไปหยั่งร่องน้ำก่อน ครั้นเวลาเช้า ๒ โมง ออกเรือเลียบชายหาดข้ามไปทางร่องน้ำฝั่งซ้าย เวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ นาที ถึงแก่งสะดอกเป็นแก่งใหญ่ มีศิลาในวังใหญ่เรียกว่าวังธาตุ เพราะเหตุว่ามีเจดีย์อยู่บนศิลาก่อนใหญ่แห่งหนึ่ง แต่เจดีย์นั้นพังเสียมานานแล้ว เหลือแต่ฐานพอสังเกตเห็น เขาว่าพวกชาวเมืองขึ้นล่องในฤดูน้ำ ถึงแก่งนี้ต้องขึ้นดูแนวน้ำที่ถานพระเจดีย์เป็นที่สังเกต ถ้าแนวน้ำเพียงนั้น ๆ ขึ้นล่องได้ ถ้าว่านั้นขึ้นขึ้นล่องเรือลุ่มด้วยทวนแรงน้ำวนไม่ไหว เวลาเช้า ๔ โมง ๓๐ นาที ผ่านกองศิลาที่เขาภูกับเขากระดิง^๒ ต่อกัน แลถึงปากเจ้าเขากระดิง และถึงห้วยบังบาดเขตเมืองโพนพิสัยกับเมืองไชยบุรีต่อกัน ต่อลงมาถึงห้วยดอกไม้ เห็นเขาภูหลักพันลึกเข้าไป แลเห็นเขาภูวังอยู่ข้างขวาตรงบ้านห้วยสอ ระยะนี้มีบ้านรายห่าง ๆ เห็นเรือพายเล็ก ๆ สองลำ เมื่อจวนใกล้เมืองไชยบุรีไม่แลเห็นภูเขา เวลาบ่ายโมงหนึ่งกับ ๒๕ นาที ผ่านดอนแพงเป็นระยะที่น้ำตื้น ร่องคุดเดินเรือยาก บนเกาะมีไร่ยาสูบกลิ้ง บ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที ถึงหาดบ้านพอก มีทุ่งนาสีแดงสีดำหมายร่องน้ำเป็นระยะไป กรมทางฝรั่งเศสทำหมายไว้สำหรับเรือไฟเดินชาล่องเอาทวนแดงไว้ซ้ายทวนดำไว้ขวา เวลาบ่าย ๒ โมง ๓๕ นาที ถึงแก่งพงเป็นแก่งสำคัญ เดินเรือยากในฤดูน้ำน้อย เพราะศิลาอยู่ใต้น้ำเป็นหย่อม ๆ เห็นได้บ้าง แลไม่เห็นบ้าง มีเตมแม่น้ำระยะยาวสัก ๒๐ เส้น เดียวนี้ฝรั่งเศสกำลังทำเครื่องหมายก่อหลักด้วยคอนกรีตบนศิลา หมายถึงแดงดำบอกร่องให้เรือเดิน เวลานี้ยังไม่แล้วเสร็จ ต้องจอดเรือแวะที่บ้านบงฝั่งขวา รับฟืนและรับคนนำร่องเป็นฝรั่งเศสขึ้นมาช่วยอีกคนหนึ่ง เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๕ นาที ถึงบ้านพนมเหนือ^๓ แล้วถึงบ้านพนมใต้จึงส่งคนนำร่องกลับไป เวลาบ่าย ๕ โมงถึงเมืองไชยบุรี เรือเทียบที่สะพานเรือกพระไชยราชวงศา^(๔) ผู้ว่าราชการเมืองไชยบุรีและกรมการลงมารับ เมื่อขึ้นบกมีพระสวด

(๑) ปัจจุบันยุบเป็นตำบลไชยบุรี ขึ้นอำเภอท่าอุเทน

^๒ ปัจจุบัน คือ อุทยานแห่งชาติภูกระดิง ตั้งอยู่ในท้องที่ตำบลศรีฐาน อำเภอภูกระดิง จังหวัดเลย

^๓ ปัจจุบัน คือ บ้านพนมเหนือ ตำบลพนม อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม

(๔) พระไชยราชวงศา (ท้าวโสม)

ไชยมงคล นักเรียนร้องคำโคลงทำนองชาวเมือง กำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎรมารับมาก แต่มีเวลาน้อยขึ้นบกเพียง ๑๐ นาที ต้องกลับลงเรือ เพราะจะรีบลงให้ถึงที่แรมก่อนมืด เรือเดินผ่านปากน้ำสงครามแล้ว ถึงเมืองท่าอุเทนเวลาย่ำค่ำครึ่ง พอหมอกลงมืด กับต้นไม้กล้าเอาเรือไฟไปจอดที่ท่าเมืองท่าอุเทน ต้องเดินเรือไปตามร่องฝั่งซ้ายที่เคยเดิน ขออนุญาตจอดอยู่หน้าเมืองฟองวินปากน้ำหินปูน^๑ ที่ตรงนี้มีโรงทหารและมีข้าหลวงรักษาราชการอยู่ แล้วมีโรงถลุงตะกั่วลิกเข้าไป แต่เมื่อเรือถึงมืดเสียแล้วหาได้เห็นไม่ พอเรือจอดเรียบร้อยแล้ว พระศรีวรราช^(๒) ผู้ว่าราชการเมืองท่าอุเทนนำเรือยาวมารับ พายเลียบชายหาดข้ามไปฝั่งเมืองท่าอุเทน ที่บนฝั่งจุดไฟไว้รับ ตีลังสูงกว่า ๕ วา แลดูเปนแถวยาวสลับเป็นชั้นกันขึ้นไป มีนักเรียนร้องคำไชยมงคล แลกรมการกำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎรมารับเปนอันมาก ที่พักแรมอยู่ใกล้ที่ว่าการเมืองตรงถนนนำท่าขึ้นไป มีถนนตัดเปนสายๆ ระหว่างที่พัก และรายโคไฟตามทาง เปนที่พักอย่างสบายแห่งหนึ่ง

ที่เมืองท่าอุเทนนี้มีราษฎร ๒๐,๐๐๐ เศษ มีญวนมาจากเมืองดิงเง้ (เมืองเว้)^๓ มาตั้งบ้านเรือนอยู่ประมาณ ๒๐ - ๓๐ หลัง จำนวนคนราวสัก ๑๐๐ คน พวกญวนเหล่านี้เดินบกมาทางเมืองคำเกิดคำมวน^๔ หนทาง ๑๕ วันถึงเมืองท่าอุเทน หาเลี้ยงชีพด้วยการซื้อของจากเมืองหนองคายมาขาย ไม่ได้ตั้งทำไร่นาอันใด และมีจีนพ่อค้าประมาณ ๑๐ คน รับสินค้าจากเมืองหนองคายมาขาย และบรรทุกสินค้าไปขายเมืองหนองคาย สินค้ามีเร็วแลยางกะตังกะตั่วกับเขาหนึ่ง เปนต้น สินค้ามาจากฝรั่งเศสไม่มีใครมีอะไร นอกจากน้ำมันปิโตรเลียม ซึ่งนานๆ มีมาครั้งหนึ่ง ได้ความว่าลงมาทางปากลาย ส่วนราษฎรชาวเมืองก็ทำนาแลผสมโคขาย ชาวเมืองท่าอุเทนนี้ว่าเป็นคนชาติย้อย^๕ โดยมาก แต่แต่งตัวอย่างชาวเมือง ภาษาพูดก็เหมือนๆ กัน เปนแต่สำเนียงเพี้ยนกันบ้าง พระศรีวรราชเล่าว่า พวกย้อยนี้เดิมอยู่เมืองไชยบุรีเมื่อครั้งขึ้นเมืองเวียงจันทน์ ครั้นเสียเมืองพวกย้อยก็หนีไปตั้งอยู่เมืองหลวงโปงเลงทางเมืองคำเกิดคำมวน เมื่อเจ้าพระยา

^๑ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่เมืองหินปูน แขวงคำม่วน สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว อยู่ตรงข้ามกับพระพุทธรูปหินปลา บ้านเวินพระบาท อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม

^(๒) พระศรีวรราช (แก้ว)

^๓ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่จังหวัดเถื่อเทียน-เว้ สาธารณรัฐสังคมนิยมเวียดนาม

^๔ ปัจจุบัน คือ เมืองคำเกิด แขวงบอลิคำไซ และแขวงคำม่วน สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

^๕ กลุ่มชาติพันธุ์ย้อย ไทยย้อย หรือญ้อ ถิ่นฐานเดิมอยู่ที่เมืองหงสา แขวงไชยบุรี สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ไทยย้อยเป็นประชากรกลุ่มใหญ่กลุ่มหนึ่งในจังหวัดสกลนคร และนครพนม มีภาษาพูดเหมือนภาษาไทยลาว ต่างสำเนียงเล็กน้อย

บดินทรเดชา^๑ ไปตั้งอยู่ที่เมืองยโสธร ได้แต่งคนลงไปเกลี้ยกล่อมพวกย้อลงมาตั้งบ้านเรือน
อยู่ที่เมืองท่าอุเทน ได้ความดังนี้

การบรรทุกสินค้าไปมาระหว่างเมืองท่าอุเทนกับเมืองอื่นที่อยู่ริมลำน้ำของ^๒ เดิม
ไม่มีหนทางเกวียนใช้แต่ทางน้ำ ขาขึ้นลำบาก แต่เดี๋ยวนี้ผู้ว่าราชการเมือง กรมการหัวเมือง
รายทางได้ทำทางเกวียนเดินตลอดลุ่มแม่น้ำโขง แล้วข้าหลวงเทศาภิบาลจะตัดหนทางเกวียน
จากเมืองท่าอุเทนให้ไปต่อกับเมืองหนองคาย ทางเมืองสกลนครหรือหนองหารต่อไป เพื่อ
เป็นการสะดวกแก่การค้าขาย

เวลาพักอยู่ที่เมืองท่าอุเทน ได้เห็นผ้าซึ่งเขานำมาบูโตะรับผืนหนึ่ง เป็นผ้าปักไหม
เบญจรงค์ลายทรงข้าวบิณฑ์ ขนาดผ้าห่มนอน ฝีมือปักวิจิตรบรรจงมาก สังเกตได้ว่าเป็น
ของเก่า ไม่ต่ำกว่าครั้งรัชกาลที่ ๑ แลเป็นฝีมือช่างหลวงกรุงเทพฯ เห็นจะเป็นผ้าที่เจ้าเวียงจันทน์
ได้พระราชทานครั้งพวกเจ้าอนุหนิจากเวียงจันทน์ล่องน้ำโขงลงมา ผ้าผืนนี้จะตกถึงมือผู้ใดผู้หนึ่ง
จึงคงอยู่ที่นี้ เป็นของผู้ใหญ่บ้านผู้หนึ่งว่าได้มาแต่ครั้งปู่ ซื่อไว้เป็นราคา ๒๐ บาท เจ้าของ
จะให้ แต่ได้คิดราคาส่งให้ ๔๐ บาท จะเอามาทูลเกล้าฯ ถวาย

เมืองนครพนม

วันที่ ๑๐ มกราคม เวลาเช้าโมงหนึ่ง ราษฎรชายหญิงพากันมาหาเป็นอันมาก พวกญวน
แลจีนพ่อค้าก็มาด้วย แล้วไปดูทำเลบ้านเมืองและตลาดของสดซึ่งอยู่น่าท่าขึ้น จนเวลา
เช้า ๓ โมงลงเรือกลไฟซึ่งข้ามมาคอยรับที่น้ำเมือง เรือเดินตามทางซึ่งกรมการเมืองท่าอุเทนได้
หมายกรุยไว้ตั้งแต่วันก่อน ทางฝั่งซ้ายเห็นภูหินเหล็กไฟซึ่งมียอดเรียงกันไป แลไม่มีใครมีต้นไม้
แม่น้ำตอนนั้นกว้างขึ้น เวลาเช้า ๔ โมงถึงเวินพระบาท เพราะมีก้อนศิลาอยู่ในน้ำมีรอยพอ
สมมุติว่าเป็นรอยพระบาทเป็นที่นับถือกันมาแต่ครั้งก่อน แล้วถึงดอนโตนมีวัดบาดหลวง มีเตา
เผาปูนทางฝั่งซ้าย ทางฝั่งขวาเห็นบ้านสำราญ และเมืองอาจสามารถ^(๓) ซึ่งเป็นเมืองเล็ก
เสมอตำบลอันหนึ่ง แล้วถึงบ้านหนองแสงมีวัดสังฆราชฝรั่งเศษ เรือจวนถึงน้ำเมืองนครพนม
ที่เมืองยังปืนสลุต เรือเทียบท่าเมืองนครพนมเวลา ๕ โมงเช้า พระยาสุนทรนุรักษ์^(๔) ข้าหลวง

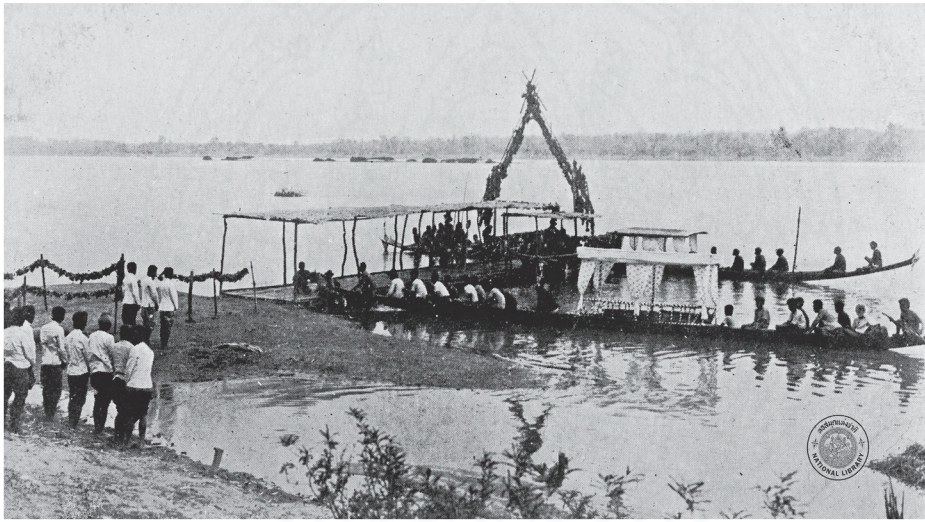
^๑ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

^๒ แม่น้ำของหรือแม่น้ำโขง มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาหิมาลัย ไหลผ่านบริเวณที่ราบสูงทิเบตและมณฑล
ชิงไห่ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนจีน ผ่านจีน พม่า ลาว ไทย กัมพูชา และออกสู่ทะเลจีนใต้ที่เวียดนาม

^(๓) ภายหลังยุบเป็นตำบลอาจสามารถ ขึ้นอำเภอเมืองนครพนม

^(๔) พระยาสุนทรนุรักษ์ (เลื่อง ภูมิตน) ต่อมาเป็นพระยาเพชรรัตนสงคราม สมุหเทศาภิบาลมณฑล
มหาสารภูมย์ ส่วนฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๒ หน้า ๓๓ ว่า พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์

บริเวณธาตุพนมและพระยาพนมนครานุรักษ์^(๑) ผู้ว่าราชการเมืองนครพนม พระยาสะตังค์
ประวัติ^(๒) จางวางเมืองมุกดาหาร และพระอนุชาติดุมาธิคุณ^(๓) ข้าหลวงเมืองมุกดาหาร
พร้อมด้วยกรมการกำนันผู้ใหญ่บ้าน นักเรียน และราษฎรเป็นอันมากมารับ เวลาขึ้นเรือ
ลาแครงเดียวถึงเป็นลุดด้วยเป็นเขตรที่ให้เขาส่งเพียงนี้ บนบกพระสงฆ์สวดไชยมงคล นักเรียน
ร้องคำโคลงทำนองซึ่งนิยมกันในพื้นเมือง และพวกญวนถือธงตี่ฮ้องกลองเป็นกระบวนแห่
มารับและตามมาด้วย เดินมาตามทางถนนริมลำน้ำมีชาวเมืองรายทางตลอดไป เมื่อผ่านวัด
มีพระสงฆ์สวดไชยมงคล ถึงที่พักซึ่งข้าหลวงบริเวณจัดรับอยู่ริมทุ่ง แต่ในที่ๆ ปลุกที่พักเป็น
ลานใหญ่มีร่มไม้และเวลานี้ยังเป็นฤดูดอก และมีลมพัดอยู่เสมอพอสบายดี เวลาเที่ยงเศษ
ข้าราชการ พ่อค้า และราษฎรประชุมพร้อมกันในปราสาทที่พัก เป็นการต้อนรับ

ท่าขึ้น เมืองนครพนม

(๑) พระยาพนมนครานุรักษ์ (กา พิมพานนท์ ณ นครพนม)
(๒) พระยาสะตังค์ประวัติ (เมฆ จันทรสชา ณ สกลนคร)
(๓) พระอนุชาติดุมาธิคุณ (แพ ณ หนองคาย)

เวลาบ่าย ๓ โมง หลวงเอกอาสา นายอำเภอเมืองอาข่าสามารถ นำพวกหญิงชาติ
แสก^๑ มา มีการเล่นซึ่งเรียกว่าเต้นสาก^๒ ให้อู มีหญิง ๑๐ คู่ถือปลายไม้ยาวๆ พาดบนไม้
ท่อนใหญ่ ๒ ท่อน นั่งตรงกันเป็นคู่ๆ จับไม้ที่ถือกระทบเป็นจังหวะพร้อมๆ กัน แล้วมีหญิง
อีก ๒ คู่ผลัดกันเดินเข้าไปในระหว่างไม้ที่กระทบกันนั้น คนที่ถือไม้ร้องให้อูขัดจังหวะ
ไปด้วย พวกแสกนี้ว่าเดิมมาจากเมืองแสกอยู่ทางเขาวรรทัดต่อแดนญวน ได้ตั้งภูมิลำเนา
อยู่เมืองอาข่าสามารถมาช้านาน สืบต่อกันมาหลายชั่วแล้ว แต่งตัวเป็นคนชาวเมืองพูดภาษา
ชาวเมือง แลภาษาแสกนั้นก็เป็ภาษาไทยอย่างหนึ่งไม่ผิดกันนัก^(๓)

ลักษณะการเต้นสาก

^๑ ชาวไทแสก เป็นชนกลุ่มน้อยชนชาติหนึ่งในตระกูลมอญ - เขมร คำว่า แสก หมายความว่า แจ้ง หรือ
สว่าง เดิมมีภูมิลำเนาอยู่ในตอนกลางของสาธารณรัฐสังคมนิยมเวียดนาม อาศัยอยู่ในแถบเมืองรอง เมืองเว้
ต่อมาได้อพยพลงมาทางตอนใต้ และตอนกลางของประเทศ มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ใกล้เมืองท่าแขก (อยู่ตรงข้ามกับ
จังหวัดนครพนม ประเทศไทย) มาอยู่ที่บ้านหม้อเตลิง บ้านทอก ท่าแค บ้านโพธิ์คำ ต่อมาชาวไทแสกได้อพยพ
มาตั้งอยู่ที่บ้านโคกยาว (ปัจจุบันคือบ้านไผ่ล้อม ตำบลอาข่าสามารถ อำเภอเมืองนครพนม จังหวัดนครพนม)

^๒ การเต้นสากของชาวแสก เป็นการละเล่นในพิธีบวงสรวง “โองมู่” หรือบรรพบุรุษของชาวไทแสกที่
ทำหน้าที่คุ้มครองอันตรายที่เกิดขึ้นในหมู่บ้าน จัดในวันขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๓ ซึ่งตรงกับเดือนกุมภาพันธ์ ชาวแสก
เรียกว่า “พิธี - กิน - เตด - เดน” จะมีการแสดง “แสกเต้นสากถวายโองมู่” โดยใช้ไม้สากตีกระทบกันเป็นจังหวะ
สากที่ใช้ตีในการเต้นสากก็คือไม้สากที่เป็นสากตำข้าวในสมัยโบราณ แต่ขนาดยาวกว่า ตรงกลางเรียวเล็ก
มีไม้รองพื้นสากจะใช้ไม้อะไรรองก่อนก็ได้จำนวน ๑ คู่ มีขนาดเท่ากัน สมัยโบราณในการเคาะจังหวะจะใช้
ไม้สากตำข้าวไม่มีการเตรียม จับไม้สากมาเคาะเป็นจังหวะได้เลย ปัจจุบันจังหวะการตีสากจะมีหลายจังหวะ
ด้วยกัน ลักษณะจะคล้ายกับรำลาวกระทบไม้ แต่จังหวะเร็วจะเร็วมากต้องฝึกและต้องใช้เวลานานพอสมควร

^(๓) พวกแสก พวกเกลิง พวกย้อ ชนเผ่าต่างๆ เหล่านี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้
ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่องคนต่างจำพวก

เวลาบ่าย พวกฝรั่งเศษที่ได้มาส่งมาลากลับไป ได้ตอบแทนคุณแลขอให้เขาขอบใจ
เคาเวเนอเยเนอราลอีกครั้ง ๑ ถึงบ่าย ๔ โมง สังฆราชปิโอ ซึ่งเป็นหัวหน้าบาดหลวงทั้งหลาย
ในกลุ่มน้ำโขง และบาดหลวงอีก ๖ รูปมาหา ได้ความว่ามีคนเข้ารับศีลตีสานาคฤศตังทาง
ฝั่งซ้าย ๑,๕๐๐ คน ทางฝั่งขวา ๗,๐๐๐ คน สังฆราชคนนี้ได้คุ้นเคยกันมาแต่เมื่อยังเป็น
เจ้าวัดอยู่เมืองจันทบุรี

เวลาบ่าย ๕ โมง ไปดูสถานที่ต่างๆ ในเมืองนครพนมจนถึงวัดโพธิ์

เวลาค่ำมีหมอลำมาเป่าแคนร้องรำว่ากันระหว่างชายกับหญิงแล้ว ราษฎรได้แห่ผ้าป่า
ซึ่งเรียวยาวกัน ผ่านที่พักมาให้นอนุโหมทนาแล้วไปทอดณะวัดต่างๆ ของผ้าป่าแต่งในกระจาด
ปิดกระดาศีต่างๆ แห่ห้อมล้อมกันด้วยได้ไฟ และให้ร้องกันมาตามทาง คนในกระบวน
ประมาณ ๔๐๐ คน

วันที่ ๑๑ มกราคม เวลาเช้า ๒ โมง ไปดูวัดธาตุ แล้วขี่ม้าไปตามถนนริมแม่น้ำโขงจนถึง
ทางสามแยกซึ่งเรียกว่าต้นเมือง มีถนนไปตามริมน้ำสายหนึ่ง ถนนไปทางหลังบ้านราษฎร
ออกทุ่งถึงที่พักสายหนึ่ง แล้วมีถนนตัดใหม่ต่อถนนสายริมน้ำไปตำบลหนองแสง พระยา
สุนทรนุรักษ์เชิญให้เปิดถนนตัดใหม่ กว้าง ๒ วา ๒ ศอก ยาว ๔๓ เส้น ถึงบ้านหนองแสง
ทางใหม่มีบ้านราษฎรต่อไปตลอดถึงเมืองไชยบุรี ถนนสายนี้ทำเรียบร้อย และเป็นถนนเล็ก
เพื่อจะได้รักษาง่าย ให้เป็นประโยชน์แก่มหาชนไปมา ทำพิธีเปิดถนนแล้วขี่ม้าต่อไปตามถนนที่
ตัดใหม่จนถึงวัดเซนต์แอน สังฆราชปิโอแลบาดหลวงซึ่งอยู่ที่ต่างๆ มาพร้อมกันคอยรับ สังฆราช
ได้ต้อนรับพาเข้าไปในบ้าน และนำนางซีฝรั่งเศษ ๕ คน ซึ่งมาช่วยสอนศาสนาให้รู้จักด้วย
แล้วพาไปยังโบสถ์มีญวนเข้ารับศีลนำดอกไม้รูปเทียนมาให้ด้วย จึงให้หลวงทรงสรวุ^(๑) สารวัด
โปรสนีย์โทรเลข ซึ่งเป็นผู้ถือศาสนาคริสต์ตั้งจุดเทียนนั้นบูชาพระให้เป็นส่วนกุศลแก่เขา
เวลาเช้า ๔ โมงกลับถึงที่พัก

เวลาบ่ายมีการประชุมบายศรีที่ปราสาทที่พัก มีผู้เฒ่า ๒ คน ซึ่งเป็นอาจารย์ คือผู้ที่บวช
เคยเป็นสมภารมาแล้ว ๒ คน ว่าคำทำขวัญแลคนร้องดีผู้หนึ่ง เป็นหมอลำด้วย นุ่งขาวสวม
เสื้อขาว ว่าคำไชยมงคลเป็นทำนองอย่างไพเราะ มีคนเป่าสังข์ประโคมพิณพาทย์ และให้ฮิ้ว
พร้อมกัน บายศรีที่นี้ได้ตกแต่งอย่างประณีตบรรจง มีดอกไม้แห้งทำเป็นดอกกุหลาบประดับด้วย

(๑) หลวงทรงสรวุ (เจิม วิเศษรัตน์) ต่อมาเป็นพระบริหารราชอาณาเขต ผู้ว่าราชการจังหวัด
สมุทรสงคราม และพระยาสมุทรศักดิ์รักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองนครพนม

เวลาบ่าย ๕ โมง ไปที่บ้านพระยาสุนทรนุรักษ์ข้าหลวงบริเวณ และวันนี้เรือคาคซึ่งบรรทุกของล่องนำมาแต่เมืองหนองคายแต่รุ่งเช้าวันที่ ๖ มกราคม ได้มาถึงเวลาเช้า ๔ โมง บ้าง บ่ายบ้าง คำบ้าง เพราะมาอย่างรีบเร่ง

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงม้าในการเสด็จมณฑลอุดร

การเดินทางในลำแม่น้ำโขงนี้มีเรือกลไฟบริษัทฝรั่งเศสเดินอยู่ในระหว่างเมืองเวียงจันทน์กับเมืองสุวรรณเขต ขึ้นลำหนึ่งล่องลำหนึ่งทุกอาทิตย์ ได้ทราบว่ารัฐบาลออกเงินช่วยบริษัทปีละ ๔๐๐,๐๐๐ แฟรงค์ คนโดยสารมีเงินพอค้าโดยมาก ราษฎรที่จะไปมามีน้อย

เมืองในพระราชอาณาเขตทางฝั่งขวาลำน้ำโขงนี้ มักมีถนนสายใหญ่ริมน้ำ หรือห่างจากน้ำขึ้นมาบ้างเพียงเส้นเศษ แล้วมีถนนซอยขึ้นไปถึงทุ่งหลังบ้านราษฎร ที่เป็นเมืองใหญ่ เช่นเมืองหนองคาย เมืองนครพนมมีถนนซอยมากสาย ที่เป็นเมืองเล็กก็มีน้อยสายตามควรที่จะมีบ้านราษฎรอยู่ตามถนนมีบ้านแลวัด มีรั้วหมายเขตบ้านเป็นที่เรียบร้อย เรือพระราชกรมมักเป็นเรือนใต้ถุนสูงโดยมาก หลังคามุงแฝก บางแห่งมุงด้วยไม้ไผ่หรือกระเบื้องไม้ใต้ถุนเรือนมักมีที่ทอดผ้า แลบางแห่งมีครกกระเดื่องตำข้าว และมักมียุ้งเข้าเล็ก ๆ หลังหนึ่งต่างหาก และที่เป็นบ้านนอกมีคอกกระบืออยู่ใต้ถุนเรือนด้วย แต่ร้านขายของมักเป็นเรือนชั้นเดียวอยู่ริมถนนใหญ่ ซึ่งเป็นทำเลผู้คนไปมา

เมืองนครพนมมีจำนวนคน ๒๑,๔๑๘ คน สินค้าเมืองนครพนมส่วนสินค้าหาได้ในท้องที่ฝั่งขวามี เขา หนั งั่ว ยางกะตังกะตั่ว ขี้ผึ้ง กับเกลือทำที่ริมลำน้ำสงคราม แขวงเมืองท่าอุเทน เมืองอากาศอำนวย

สินค้าที่รับมาจากฝ่งซ้าย คือ หนังสือ เร่ว ยางกะดั่งกะตั่ว นอก งามา เขื่อน

สินค้าที่รับมาจากโคราช ด้ายเข็ด ผ้าแพร เครื่องทองเหลือง น้ำมันก๊าด ไม่ขีดไฟ

สินค้าจำหน่ายไปที่อื่น คือ สินค้าที่รับมาจากโคราช และเกลื่อนนั้นจำหน่ายในพื้นที่เมืองตลอดไปจนฝ่งซ้าย สินค้าอนั้นจำหน่ายไปส่งโคราช สินค้าฝ่งซ้ายขายข้ามมาทางนี้ ฝรั่งเศสเก็บภาษีสิบชักหนึ่ง แต่ของฝ่งนี้เข้าไปยังไม่เก็บภาษี ของอื่นๆ นอกจากไม่ขีดไฟๆ ไปขายที่เมืองสุวรรณเขตเก็บภาษีกลักละโสฬศ^๑ น้ำมันก๊าดขายที่สุวรรณเขตเก็บภาษีปีละเหรียญ ยาสูบไปขายสุวรรณเขตหนัก ๑๐ ชั่ง^๒ เก็บภาษีเหรียญหนึ่ง สิ่งของเหล่านี้ขายตามฝ่งซ้าย ที่อื่นเหนือเมืองสุวรรณเขตขึ้นมา เช่น เมืองท่าแขก เมืองฟองวินไม่เก็บภาษี

สินค้ายาสูบซึ่งปลูกริมน้ำตามฝ่งโขง แต่ก่อนเคยเป็นสินค้าเมืองนครพนมส่งไปขายถึงโคราช เดียวนี้ขายกันแต่เพียงในพื้นที่เมืองและขายไปมณฑลอิสาน แต่ไม่ส่งไปถึงโคราชเหมือนแต่ก่อน เพราะราคาตกด้วยยาหนองคายลงไปขายมาก และยากรุงเทพฯ ขึ้นมาทางรถไฟด้วย

สินค้าที่ฝรั่งเศสพาขึ้นมาขายทางเรือมีเหล้า น้ำมันก๊าด เหล้าราคาแพง ขายพวกฝรั่งเศสเองเป็นพื้น แต่น้ำมันก๊าดนั้นขายถูกกว่าทางฝ่งนี้ แต่กระนั้นก็ขายกันอยู่เพียงในเขตเมืองสุวรรณเขต ข้างเหนือขึ้นมาใช้น้ำมันก๊าดที่มาจากโคราช

วันที่ ๑๒ มกราคม เวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกา ขึ้นมาจากที่พักเมืองนครพนม เดินทางไปเมืองสกลนคร ไปตามทางสายโทรเลขเป็นป่าไม้เต็งรังเป็นพื้น บางแห่งออกทุ่งนาบ้าง ข้างห้วยเล็กๆ บ้าง เป็นหนทางขึ้นเนินโดยมาก ผ่านบ้านใหม่ บ้านโพนงาม^๓ บ้านนาทราย ถึงบ้านดอนคูเวลาเช้า ๒ โมง ระยะทาง ๒๗๒ เส้น มีที่พักผ่อนแลมีราษฎรขายหญิงมาคอยรับมาก ตามทางที่มาทางบ้านนาทรายมีทรายขาวซึ่งอาจผสมทำแก้วได้ เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งเดินทางต่อไปตามทางสายโทรเลข เป็นทางขึ้นเนินลงเนินป่าไม้เต็งรัง และมีทางเล็กๆ เข้าในหมู่บ้านซึ่งอยู่ลึกเข้าไป คือ บ้านผิง บ้านโพ บ้านนามน และข้ามห้วยหลายแห่ง คือ ห้วยแล้ง ห้วยผิง ห้วยคำ ห้วยลำโพง แล้วถึงห้วยบังกอบ้านกุดรุ^๔ ถึงที่พักแรมเวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง ระยะทาง ๓๘๓ เส้น รวมระยะทางเดินทางนี้ ๖๕๕ เส้น^๕ กำหนดผู้ใหญ่บ้านราษฎรมา

^๑ ๑๒๘ โสฬส เท่ากับ ๑ บาท

^๒ เท่ากับ ๑๒ กิโลกรัม

^๓ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ตำบลโพนงาม อำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร

^๔ ปัจจุบัน คือ ตำบลกุดรุ อำเภอเมืองนครพนม จังหวัดนครพนม

^๕ เท่ากับ ๒๖.๒ กิโลเมตร

คอยรับ ชาวบ้านนี้ว่าเป็นพวกเกลิง แต่อยู่มาช้านานหลายชั่วคนแล้ว จนไม่รู้ว่าพวกเกลิงมาจากไหน ชายบางคนไว้ผมมวย บางคนไว้ผมประบ่า แลสักแก้มเป็นรูปนก หูยิงบางคนไว้ผมสูง แต่โดยมากแต่งตัวตามธรรมดาคนพื้นเมือง

เมืองกุสุมาลย์มณฑล^๑

วันที่ ๑๓ มกราคม เวลาบ่าย ออกจากอุดรฯทางขึ้นเนินป่าไม้เต็งไปตามทางสายโทรศัพท์ ถึงห้วยหินสะแนเวลา ๒ โมงเช้า ๑๕ นาที ระยะทาง ๔๑๐ เส้น มีราษฎรมาคอยรับ ผู้ใหญ่บ้าน ผู้หนึ่งดักได้นกอินทรีคู่หนึ่งมาให้ ในหมู่ราษฎรมีคนไทยโย้ยคนหนึ่งแต่งตัวอย่างคนพื้นเมืองว่ามาจากเมืองอากาศอำนวย กับมีพวกกะโซ่ซึ่งจะได้พบต่อไปมาด้วย เวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาที ออกจากห้วยหินสะแนขึ้นโคกไม้เต็งรังต่อไป เข้าเขตเมืองโพธิ์ไพศาลซึ่งเป็นเมืองเล็ก ๆ อย่างตำบลกำนันแห่งหนึ่ง แต่ทางที่มานี้ไม่ได้ผ่านบ้านผู้คน แล้วข้ามห้วยทวยเขตเมืองโพธิ์ไพศาลกับเมืองกุสุมาลย์มณฑลต่อกัน เวลาเช้า ๔ โมง ๔๐ นาที ถึงที่พักแรมณะเมืองกุสุมาลย์มณฑล ระยะทาง ๒๖๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๖๗๐ เส้น^๒ พระอริยอาษา^(๓) ผู้ว่าราชการเมืองกุสุมาลย์กับกรรมการกำนันผู้ใหญ่บ้านแลราษฎรชายหญิงมารับเป็นอันมาก ชาวเมืองนี้เป็นข้าที่เรียกว่ากะโซ่^๔ เดิมมาจากเมืองมหาไชยกองแก้ว ผู้หญิงไว้ผมสูงแต่งตัวนุ่งลิ้นสวมเสื้อกระบอกย้อมครามห่มผ้าแถบ ผู้ชายแต่งตัวอย่างคนชาวเมือง แต่เดิมว่านุ่งผ้าขัดเดี่ยวไว้ชายข้างหน้าชายหนึ่งข้างหลังชายหนึ่ง มีภาษาที่พูดคล้ายสำเนียงมอญ แล้วพวกผู้ชายมีการเล่นเรียกว่า สะลา คือมีหม้ออุ^(๕) ตั้งกลาง แล้วคนต้นบคนหนึ่ง คนสพายน้ำไม้และลูกสำหรับยิงคนหนึ่ง คนตีฆ้องซึ่งเรียกว่าพะเนาะคนหนึ่ง คนถือไม้ไผ่ท่อนสามปล้องสำหรับกระทุ้งดินเป็นจังหวะสองคน คนถือขามสองมือสำหรับติดเทียนรำคนหนึ่ง คนถือกันตะแกรงขาดสองมือสำหรับรำคนหนึ่ง แล้วคนถือมีดถือสิ่วหักสำหรับเคาะจังหวะคนหนึ่ง รวม ๘ คน เดินร้องรำเป็นวงเวียนไปมาพอได้พักหนึ่งก็ดื่มอุแลร้องรำต่อไป ดูนุ่กันเองไม่ใคร่อยากเลิกเวลาเลิกแล้วก็ยังพ้อกันเรื่อยตลอดทางไป พวกกะโซ่นี้อาหารไม่ใคร่เลือก มีเรื่องเล่ากันว่าเมื่อกรมหลวงประจักษ์ฯ เป็นข้าหลวง พระอริยอาษา ผู้ว่าราชการเมืองกุสุมาลย์คนนี้

^๑ ปัจจุบัน คือ อำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดสกลนคร

^๒ เท่ากับ ๒๖.๘ กิโลเมตร

(๓) พระอริยอาษา (ปาน)

^๔ ชาวกะโซ่ เป็นข้าพวกหนึ่ง อยู่ในตระกูลมอญ - เขมร ตามลักษณะชาติพันธุ์กะโซ่ถือว่าอยู่ในกลุ่มมองโกลอยด์ ชาวกะโซ่ที่อยู่เมืองกุสุมาลย์มณฑล เป็นชาวกะโซ่ที่อพยพมาจากเมืองมหาชัยในแขวงคำม่วน สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

(๕) ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๒ หน้า ๓๙ ว่า หม้ออุ

ไปเฝ้าฯ รับสั่งไต่ถามถึงขนบธรรมเนียมของพวกข้ากะใช้ ไล่เลียงกันไปจนถึงอาหารที่ชอบ
บริโภค พระอริยธรรมาทูลว่า “ชอบเจียะจ่อ” (คือชอบบริโภคเนื้อสุนัข) ไม่ทรงเชื่อพระอริยธรรมา
รับจะบริโภคถวายทอดพระเนตร จึงให้ไปหาเนื้อ “จ่อ” มาเลี้ยง ในว่า เมื่อพระอริยธรรมา
บริโภคเนื้อจ่อนั้น พวกข้างในตำหนักดูอยู่ไม่ได้ ถึงต้องวิ่งหนี เล่ากันดังนี้

พวกข้า เมืองกุสุมาลย์

เวลาบ่าย ๕^(๑) โมง ไปที่วัดกลาง มีพระ ๔ รูป เณร ๓ รูป วัดในมณฑลนี้มักมีที่พระ
อยู่กรรม เรียกว่า “พลวง” เป็นประทุนเล็ก ๆ พื้นฟากฉะนอนคนเดียวเหมือนอย่างประทุน
เกวียน มีวัดละหลาย ๆ หลัง มักทำรายได้ไปรอบโบสถ์ เวลาเช้าพรรษาพระภิกษุไปอยู่กรรม
เขาว่ามักมีคนศรัทธาไปปฏิบัติ ถือกันว่าได้บุญมาก แล้วไปดูหมู่บ้านราษฎรจนถึงทุ่งนาริมห้วย
เสือพลอ เมืองกุสุมาลย์มณฑลนี้ เดิมเรียกว่าบ้านกุดमार ยกขึ้นเป็นเมืองขึ้นเมืองสกลนคร
เห็นจะเป็นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ราษฎรชาวเมืองมีจำนวน ๒๑๗๑ คน เลี้ยงโคกระบือและสุกร
เปิด ไก่ ถึงได้ขายแก่คนเดินทางบ้าง กับทำนาและเข้าไร่พอเลี้ยงกันเอง

(๑) ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๒ หน้า ๔๐ ว่า บ่าย ๔ โมง

เมืองสกลนคร

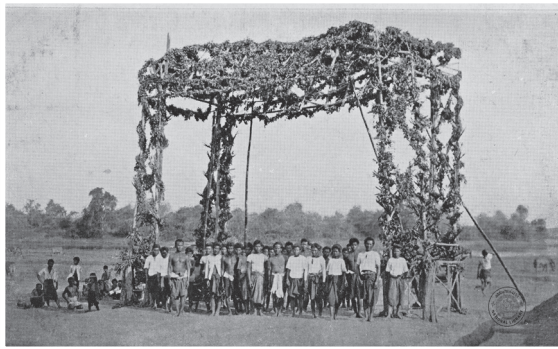
วันที่ ๑๔ มกราคม เวลาบ่าย ออกจากที่พักเมืองกุสุมาลย์มณฑล ถึงหัวขบวนซึ่งเป็นเขตรเมืองกุสุมาลย์กับเมืองสกลนครต่อกัน หลวงพิไชยสิทธิธรรม ข้าหลวงบริเวณสกลนครมาคอยรับ มีราษฎรชายหญิงมารับด้วย เดินทางต่อไปถึงทางแยกที่ตัดใหม่ไปท่าแร่ แยกจากทางสายโทรศัพท์มาถึงตำบลบ้านท่าแร่^๑ มีราษฎรมาคอยรับอีกเป็นอันมาก แลที่นี้มีวัดโรมันคาทอลิกเรียกชื่อว่า “เซนต์ไมเคิล”^๒ โบสถ์ก่อผนังด้วยศิลาแลง เพราะตำบลท่าแร่^๓นี้มีศิลาแลงมาก บาทหลวงโยเซปคอบบุรีเออ^๓ ซึ่งมาสอนศาสนาอยู่ ๒๒ ปีเศษแล้ว กับบาทหลวงผู้ช่วยอีก ๒ คนได้มาคอยรับ แล้วเชิญขึ้นไปบนที่อยู่เห็นบาทหลวงรูปหนึ่งป่วยเป็นไข้จนผิวงเหลือง จึงให้หมอแบรดต็อกไปตรวจและให้ยาด้วย ที่วัดบาทหลวงท่าแร่มีญวนเข้ารับ ๑๖๖ คน คนพื้นเมือง ๑๕๐๔ คน ระยะทางตั้งแต่เมืองกุสุมาลย์มาบ้านท่าแร่ ๕๐๖ เส้น ถึงเวลาเช้า ๓ โมงเศษพักกินข้าวเช้าแล้ว เวลาเช้า ๔ โมง ลงเรือข้ามหนองหารไปขึ้นฝั่งเมืองสกลนคร หนองหารเมืองสกลนครนี้กว้างใหญ่ไพศาลมาก มีเขาภูพานอยู่ข้างตะวันตกเป็นเขาเทือกยาวในหนองมีเกาะเรียกว่า ดอนตาคราม และดอนสวรรค์ เห็นฝูงม้าฝูงใหญ่ๆ และฝูงโคกระบืออยู่ริมฝั่งเป็นแห่งๆ ไป เวลาเช้า ๕ โมง ๔๐ นาที ถึงฝั่งเมืองสกลนคร ระยะทางข้ามหนองประมาณ ๒๐๐ เส้น พระยาประจันตประเทศธานี ผู้ว่าราชการเมือง กรมการกำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎรมาคอยรับที่ท่าขึ้น มีพระสวดขยันโตและยิงสลุต และมีราษฎรชายข้างหนึ่ง หญิงข้างหนึ่งมาคอยรับเป็นแถว ยาวตลอดไปประมาณคน ๓๐๐๐ เศษ ถึงที่พักซึ่งอยู่ในหมู่ที่ว่าการบริเวณ เวลาเที่ยงครึ่งมีการประชุมข้าราชการแลพ่อค้าราษฎรต้อนรับในปราสาท เมื่อเสร็จการพิธีแล้ว ไปดูสระกะพังทองซึ่งมีบัว แล้วไปที่วัดพระธาตุเชิงชุม^๔ มีพระเจดีย์ยอดปิดทองแต่เป็นของก่อสุมเทวดานของเก่าของพวกขอม ยังแลเห็นของเดิมได้ถนัด เวลาบ่าย ๕ โมง เดินไปดูบริเวณเมือง และแวะบ้านพระยาประจันตประเทศธานี เวลาค่ำราษฎรแห่ผ้าป่าเรียรายผ่านมาน่าที่พักให้อนุโมทนาเหมือนที่เมืองนครพนม

^๑ ปัจจุบัน คือ บ้านท่าแร่ ตำบลท่าแร่ อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

^๒ ปัจจุบัน คือ โบสถ์อาสนวิหารอัครเทวดามิคาแอล (Saint Michael Cathedral) ตั้งอยู่ที่บ้านท่าแร่ ตำบลท่าแร่ อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

^๓ หมายถึง บาทหลวงโยเซฟ กอมบูรีเออ (Joseph COMBOURIEU) เป็นเจ้าอาวาสวัดท่าแร่ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๘ - ๒๔๘๐

^๔ ปัจจุบัน คือ วัดพระธาตุเชิงชุมวรวิหาร ตั้งอยู่ที่ริมหนองหาน ถนนเจริญเมือง ตำบลธาตุเชิงชุม อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

ชุมแต่งรับเสนาบดี เมืองสกลนคร

แบ่งราษฎรทางหัวเมืองที่ไม่ได้เป็นขอบไปตั้งเมืองในเขตเวียงจันทน์ที่ดีได้ คือ เมืองหนองคาย เป็นต้น ผู้คนทางข้างใต้ลงมาเบาบางไป และครั้งนั้นปรากฏว่าพวกราษฎรทางมณฑลนี้หนีไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ทางหัวเมืองต่อแดนญวน ตั้งแต่ครั้งกองทัพไทยไปตีเมืองเวียงจันทน์ครั้งกรุงธนบุรีแลครั้งหลังนี้มีอยู่เป็นอันมาก จึงโปรดให้ไปเกลี้ยกล่อมพวกท้าวพระยาหัวน่านคนที่หนีไปนั้น มีใครสมัคกลับมาก็ทรงตั้งให้มียศศักดิ์เป็นตำแหน่งเจ้าเมืองกรมการ ยกที่ร้างตำบลต่างๆ ขึ้นเป็นเมือง พวกท้าวพระยาเหล่านั้นเมื่อไปตั้งอยู่ที่เมืองใหม่ จึงไปเกลี้ยกล่อมพวกพ้องของตัวทางฝั่งซ้ายกลับมา ครั้นกิตติศัพท์ปรากฏก็มีพวกหัวน่านที่อยากจะเป้นเจ้าเมืองมากขึ้น พวกกันกลับมาสามัคคี ก็โปรดให้เป้นเจ้าเมือง แลตั้งเมืองอื่นๆ ขึ้นอีกต่อไป ด้วยเหตุนี้ที่ร้างจึงกลับเป้นเมืองขึ้น บางทีถึงแย่งที่กันตั้งเมือง ดังปรากฏเช่นกล่าวมาที่เมืองไชยบุรี พวกชาวเมืองท่าอุเทนเดิมอพยพกลับมาจะมาอยู่เมืองท่าอุเทน มีพวกอื่นมาตั้งอยู่เสียก่อนแล้ว พวกชาวท่าอุเทนเดิมจึงต้องตั้งอยู่เมืองไชยบุรีจนทุกวันนี้วิธีตั้งเมืองดังกล่าวมานี้เป้นประโยชน์ตลอดรัชกาลที่ ๓ ครั้นภายหลังเมื่อคนที่แตกฉานชำนาญกลับมาอยู่ฝั่งนี้โดยมากแล้ว พวกท้าวพระยาในเมืองที่ตั้งใหม่อยากจะได้เป้นเจ้าบ้านเจ้าเมือง ขอคุมสมัคพรรคพวกของตัวไปตั้งเมืองอื่นอีก จึงได้ตั้งเมืองใหม่ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ จนความปรากฏว่าวิธีการตั้งเมืองใหม่ในชั้นหลัง เป้นแต่แย่งคนแย่งท้องที่กันในพระราชอาณาเขตรนี้เอง จึงโปรดให้เลิกวิธีตั้งเมืองใหม่ทางมณฑลนี้เสียเมื่อในรัชกาลที่ ๕^(๑)

(๑) เรื่องตั้งเมืองในภาคอีสานนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงชี้แจงเหตุผลไว้ในหนังสือ สาส์นสมเด็จ ฉบับวันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๙ และเมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๙

เมืองสกลนครตั้งอยู่บนเนินลาด มีถนนกว้างใหญ่หลายสายและมีถนนซอยขึ้นไประหว่างหมู่บ้านเป็นทางสี่แยกหลายแห่ง บ้านเรือนราษฎรมีรั้วไม้จริง และเป็นเรือนฝากระดาน หลังคากระเบื้องไม้โดยมาก นับว่าเป็นเมืองที่มั่งคั่งยิ่งกว่าหัวเมืองที่ผ่านมาแล้วโดยมาก แต่เชื่อว่าอากาศที่เมืองหนองคายไม่ได้ เพราะถึงฤดูฝนลมพัดมาจากเขาภูพานมักมีความชื้น ราษฎรพลเมือง ๔๕,๒๓๙ คน เป็นไทยต่าง ๆ หลายชนิด คือ พวกผู้ไทย ไทยเกลี้ยงซึ่งมาจากเมืองกะตาก และไทยย้อ ไทยโย้ย เป็นต้น เรื่องคนชาติต่าง ๆ ทางมณฑลเหล่านี้ ข้าพเจ้าได้ลองสอบทางภาษาทุกพวกที่ได้มาพบ คือให้นับตามภาษาของเขาตั้งแต่ ๑ ไปจน ๑๐ แล้วจดไว้พิเคราะห์ดู เห็นมีแต่นับอย่างภาษาไทยกับภาษาเขมร ๒ อย่างเท่านั้น จึงสันนิษฐานว่าคงจะเป็นเชื้อสายไทยพวก ๑ เชื้อสายขอมพวก ๑ ที่มาเรียกชื่อเป็นพวกนั้นนี้ต่างกันไปเป็นหลายพวก เห็นจะเกิดแต่อยู่แยกย้ายต่างถิ่นฐานกันนานเข้า ก็รู้สึกว่ต่างกันไป แต่ความจริงคงอยู่ในคนไทยชาติ ๑ เป็นขอมชาติ ๑ เท่านั้น

ถนนเมืองสกลนคร

การทำมาหาเลี้ยงชีพของชาวเมืองสกลนคร มีการผสมม้า ผสมโค กระบือ ทำเกลือหาแร่ และพริกขี้หนูป่า ยางกะตังกะตั่ว และปลาต่าง ๆ ซึ่งเป็นสินค้าใหญ่ เกลือส่งไปขายตามลำน้ำโขง ปลาขายเข้าไปในที่ดอน ๆ ของอื่น ๆ ขายส่งลงไปเมืองนครราชสีมา และรับสินค้ากรุงเทพฯ มาทางเมืองนครราชสีมา ไม่มีสินค้ามาจากลำน้ำโขง

วันที่ ๑๕ มกราคม ข้าพเจ้าไปบ้านนาเวง ระยะทาง ๑๔๐ เส้น ไปตามถนนขอมสร้างไว้แต่ดึกดำบรรพ์ มีสะพานหินเป็นสะพานศิลาแลงฝีมือขอมทำดีน่าดูอยู่แห่ง ๑ เป็นของสมัยเดียวกันกับเทวสถาน ที่ตำบลนาเวงมีเทวสถานเรียกว่า “อรัณยารามารายณ์เจงเวง”^๑ ตั้งอยู่บนเนินซึ่งมีซุ้มไม้ร่มรื่นดี ข้าหลวงบริเวณได้นำราษฎรมาออกบ้านขายผ้าพรรณต่างๆ ซึ่งเป็นฝีมือชาวสกลนครคนที่นี้ด้วย ดูอยู่จนเวลาเช้า ๔ โมงจึงกลับ

เทวสถานนารายณ์เจงเวง เมืองสกลนคร

มีที่พักผ่อน ถึงเวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ นาที ระยะทาง ๔๐๘ เส้น มีราษฎรชายหญิงเป็นพวก

เวลาบ่าย ๓ โมง มีการประชุมบายศรีที่ปราสาท มีผู้เฒ่ากล่าวคำไทยมงคล ๓ คน ว่าความต่าง ๆ กัน พร้อมกันทั้ง ๓ คน แล้วพระยาประจันตประเทศธานีซึ่งเป็นผู้ใหญ่ศาล้ายผูกข้อมือ ต่อไปมีการแห่บั้งไฟมาจุดที่ริมหนองหารที่ลานใหญ่ตรงที่พัก ราษฎรชายหญิงได้มาเข้ากระบวนแห่และให้ร้องเอิกเกริกมาก กว่าที่จะจุดบั้งไฟหมดก็พอค่ำ

วันที่ ๑๖ มกราคม เวลาบ่าย ๑๕ นาทีออกจากเมืองสกลนครผ่านวัดพระธาตุตามทางที่มีทุ่งนาเกลือ มาทางบ้านจั่วดอน^๒ บ้านพังเม็ก^๓ บ้านทับสอ^๔ บ้านคูสนาม^๕ บ้านขามเฒ่า บ้านปากกล้วย แล้วเข้าดงหนองเดิ่น^๖ ซึ่งเป็นป่าไม้เล็กหลายอย่างต่างกัมนิต้นยางใหญ่ ๆ บ้างเป็นทางร่มรื่นและงามดี พันดงมาตามโคกแล้วถึงทามะไฮซึ่งเป็นทีลุ่มแล้วขึ้นโคกมาข้ามห้วยพุงที่ตำบลวังซ้อ

^๑ ปัจจุบัน คือ วัดพระธาตุนารายณ์เจงเวง ตำบลธาตุนาเวง อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร เป็นสถานที่ตั้งพระธาตุนารายณ์เจงเวง หรือ “อรัณยารามารายณ์เจงเวง” โดยตั้งชื่อตามผู้สร้างโดยกลุ่มสตรีของพระนางนาเวงแห่งเมืองหนองหานหลวง

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านจั่วดอน ตำบลจั่วดอน อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

^๓ ปัจจุบัน คือ บ้านพังเม็ก ตำบลจั่วดอน อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

^๔ ปัจจุบัน คือ บ้านทับสอ ตำบลจั่วดอน อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

^๕ ปัจจุบัน คือ บ้านคูสนาม ตำบลจั่วดอน อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

^๖ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองเดิ่น ตำบลช้างมิ่ง อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร

ไทยกะตากไทยเกลิง หญิงบางคนไว้ผมสูง บางคนตัดผมสั้น เวลาเช้า ๔ โมงเดินทางต่อไปตามทางป่าไม้เล็กมาหน่อยหนึ่ง แล้วออกทุ่งมาตามบ้านโพหนอง^๑ บ้านพง แล้วมาถึงหนองเหียน^๒ ที่พักแรมเวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง ระยะทาง ๓๐๔ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๗๑๒ เส้น^๓ มีราษฎรชายหญิงประมาณ ๔๐๐ คนมารับ ชาวบ้านนี้ไปนุ้ไทยโดยมาก และหญิงเกล้าผมสูงเป็นพื้น

วันที่ ๑๗ มกราคม เวลาบ่ายรุ่งหย่อน ๑๐ นาฬิกา ออกจากที่พักแรมตำบลหนองเหียนไปตามทางทุ่งนา ระยะทาง ๓๕ เส้นถึงห้วยยาง^๔ เขตเมืองสกลนครกับเมืองมุกดาหารต่อกันข้ามห้วยยางมาตามทุ่งบ้านหนองบ่อ^๕ บ้านบอน^๖ บ้านเฟือ บ้านตูม บ้านก้านเหลืองจนถึงทุ่งบ้านนาแก^๗ ระหว่างทางต่อจากห้วยยาง ข้ามห้วยก้านเหลือง^๘ ห้วยสีกัน ตามทุ่งนาที่มีต้นไม้เป็นแห่งๆ มีโคกบ้าง แลเห็นทิวไม้รอบด้าน แลเห็นเขาภูพานข้างขวามือตลอดมาจนถึงบ้านนาแกที่พักผ่อน ถึงเวลาเช้า ๒ โมง ๑๐ นาฬิกา ระยะทาง ๓๗๙ เส้น นาที่ผ่านมาเป็นท้องที่นาดี แลที่บ้านนาแกมีหม่อมมามีมะพร้าวบริบูรณ์ ตามระยะทางที่มาเมื่อใกล้หมู่บ้าน มีราษฎรมาตั้งร้านพัก มีโองน้ำและมะพร้าวอ่อนสำหรับรับรองคนเดินทางมาเป็นระยะๆ หลายแห่ง บางแห่งมีหมู่บ้านราษฎรก็ออกมาต้อนรับกันมาก ๆ ที่พักที่บ้านนาแก ครั้นเวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง ออกจากที่พักผ่อนบ้านนาแกมาตามทุ่งบ้านต้นแห่น ทุ่งบ้านพิมานท่า^๙ ทุ่งนาบ้านปากบัง^{๑๐} ทุ่งหนองแก่งทราย ข้ามลำน้ำก่ำด้วยสะพานเรือที่บ้านนาลาด ซึ่งเป็นเขตเมืองมุกดาหารกับเมืองเรณูนคร^{๑๑} ต่อกัน ถึงบ้านนาลาดเวลาเช้า ๕ โมง ๑๐ นาฬิกา ระยะทาง ๓๐๗ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๖๘๖ เส้น^{๑๒} มีที่พักแรมอยู่ใกล้ลำน้ำก่ำเหนือหมู่บ้านราษฎรชาวบ้านเป็นนุ้ไทยโดยมาก มีพวกกะไข่ พวกเกลิงปนบ้าง ราษฎรบ้านใกล้เคียงพากันมาหามากต่อมากและมาเนื่องๆ ไปตั้งแต่เช้าจนเย็น ได้ให้หมอตระวจคนที่เจ็บไข้และแจกยาเหมือนทุกๆ แห่งมา ในหมู่บ้านราษฎรที่มาหาผมมี ๓ คน ซึ่งมารับซื้อกระบือลงไปขายข้างใต้

^๑ ปัจจุบัน คือ บ้านโพหนอง ตำบลแม่นาทม อำเภอกอศรีสุพรรณ จังหวัดสกลนคร

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองเหียน ตำบลเหล่าโพค้อ อำเภอกอศรีสุพรรณ จังหวัดสกลนคร

^๓ เท่ากับ ๒๘.๔๘ กิโลเมตร

^๔ ปัจจุบัน คือ บ้านห้วยยาง ตำบลห้วยยาง อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

^๕ ปัจจุบันน่าจะหมายถึง บ้านหนองบ่อ ตำบลมาย อำเภอบ้านม่วง จังหวัดสกลนคร

^๖ ปัจจุบัน คือ บ้านบอน ตำบลห้วยยาง อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

^๗ ปัจจุบัน คือ บ้านนาแก ตำบลดงมะไฟ อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

^๘ ปัจจุบัน คือ อ่างเก็บน้ำห้วยก้านเหลือง ตำบลท่าศิลา อำเภอส่องดาว จังหวัดสกลนคร

^๙ ปัจจุบัน คือ บ้านพิมานท่า ตำบลพิมาน อำเภอนาแก จังหวัดนครพนม

^{๑๐} ปัจจุบัน คือ บ้านปากบัง ตำบลพิมาน อำเภอนาแก จังหวัดนครพนม

^{๑๑} ปัจจุบัน คือ อำเภอเรณูนคร จังหวัดนครพนม

^{๑๒} เท่ากับ ๒๗.๔๔ กิโลเมตร

ใต้ถ้ำถึงหนทางที่ไป ว่าลงทางช่องตะโก^๑ เพราะเป็นทางที่มีน้ำบริบูรณ์กว่าทางอื่น กระบือที่พาไปปีละครั้งอยู่ในระหว่างเดือน ๓ เดือน ๔ คราวหนึ่งถึง ๘๐๐ - ๙๐๐ ตัว ลงไปขายทางเมืองพนมสารคาม^๒ เมืองพนัสนิคมบ้าง ไปเมืองมินบุรีบ้าง และกรุงเก่าบ้าง ได้ตามถึงการพิทักษ์รักษากระบือเวลาเดินทางเปลี่ยน ว่าใช้กระบือนอนเฝ้ารายกันเป็นวงรอบฝูงกระบือ ถ้าจะมีคอกสำหรับกระบือพัก ควรมีที่ปากดงแห่งหนึ่ง กลางเขาแห่งหนึ่ง และเชิงเขาอีกแห่งหนึ่ง และที่ๆ ต้องการน้ำเวลานี้ คือในเขตรมณฑลปราจีนบุรีที่เชิงเขาช่องตะโกแล้วแห่งหนึ่ง ที่ละหานทรายแห่งหนึ่ง ได้ความดังนี้

เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ไปที่ท่าน้ำท่าตลิ่งสูงเป็นทรายลาดลงไป เวลานั้นทางน้ำที่ท่าสะพานเรือกว้างประมาณ ๑๕ วา ถ้าเวลาฤดูน้ำๆ ท่วมตลิ่งขึ้นมากกว่าถึง ๒ เส้น ไปที่วัดบ้านลาดพบพระอัครนฤกะ ๕ รูป มาจากวัดบ้านช่อง หนทางเดินประมาณเช้าชั่วสายเพื่อจะได้มาดูแล้านาย

พระธาตุพนม

วันที่ ๑๘ มกราคม เวลาบ่ายออกจากที่พักบ้านนาลาด เดินตามทางในทุ่งและในป่าโดยลำดับมา ระยะทาง ๒๘๕ เส้น ถึงเมืองเรณูนคร^(๓) เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาที มีราษฎรชายหญิงมารับเป็นอันมาก เมืองเรณูนครนี้เดิมชื่อบ้านดงหวาย ตั้งเป็นเมืองขึ้นเมืองนครพนมในรัชกาลที่ ๓ สังเกตดูผู้คนแต่งตัวสะอาดเรียบร้อยดีกว่าทุกแห่งที่ได้ผ่านมาแล้ว พลเมืองเป็นผู้ไทยโดยมากมีจำนวน ๑๑,๙๘๖ เป็นที่ดอน ใช้น้ำบ่อแต่ที่นาดี ชาวบ้านมีฝีมือทอผ้าดี กับมีการผสมโคกระบือนำไปขายถึงเมืองมรแมน^๔ เดินทางช่องสระผมนผ่านไปทางมณฑลเพชรบูรณ์ ขากลับซื้อสินค้าจากเมืองมรแมนมาขายที่นี่ จึงมีผ้าด้ายไหมเครื่องแต่งตัวแปลกๆ พักกินข้าวเช้าแล้วไปที่วัดกลาง มีโบสถ์สร้างใหม่เป็นรูปโบสถ์อย่างพม่า เพราะขุนสฤษดิ์เรณู พ่อค้าซึ่งนำโคกระบือไปขายเมืองมรแมนเลียนแบบมาจากพม่า แล้วไปดูบ้านราษฎรครุหนึ่งจึงขี่ม้าเดินทางต่อไป เดินตามทุ่งและตามทางในป่าถึงทุ่งบ้านพระ^๕ กลางทุ่งมีราษฎรคอยอยู่มาก ต้องพักรับดอกไม้ธูปเทียนตามประสงค์ของราษฎรครุหนึ่ง แล้วไปแวะที่

^๑ ช่องตะโกเป็นช่องเขาตามธรรมชาติ เป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาพนมดงรัก เป็นเส้นทางคมนาคมมาตั้งแต่สมัยโบราณระหว่างเขมรกับไทย ปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของถนนหมายเลข ๓๔๘ (ตาพระยา - โนนดินแดง) เชื่อมพื้นที่ระหว่างดินแดนอีสานใต้ อำเภอนนดินแดง จังหวัดบุรีรัมย์ กับที่ราบลุ่มฝั่งตะวันออกในเขตอำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว

^๒ ปัจจุบัน คือ อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา

^(๓) ภายหลังยุบเป็นตำบลเรณู ขึ้นอำเภอธาตุพนม

^๔ น่าจะหมายถึงเมืองมะละแหม่ง หรือ เมะลาลัง สาธารณรัฐแห่งสหภาพเมียนมา

^๕ ปัจจุบันน่าจะหมายถึง ตำบลพระกลางทุ่ง อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม

วัดเก่ามีโบสถ์ร้างมีพระพุทธรูปใหญ่หน้าตักประมาณ ๔ ศอก^๑ องค์หนึ่งอยู่ใกล้ทาง เดินทางต่อมาทางบ้านเลาลิง บ้านหนองหอยท่า แลบ้านหนองหอยทุ่ง^๒ แล้วถึงบ้านหัวบึง แล้วถึงบ้านธาตุเห็นฝั่งแม่น้ำโขง เดินตามทางริมน้ำมาจนถึงท่าตรงพระเจดีย์ธาตุพนมเวลาเช้า ๕ โมง ระยะทาง ๓๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๔๕ เส้น พระยาพนมนคราภิรักษ์และกรมการมาคอยรับ มีพระสวดไชยมงคล แล้วเดินตามถนนที่ตรงขึ้นไปถึงพระธาตุ ทางยาวประมาณ ๑๔ เส้น นมัสการพระธาตุแล้ว มายังที่พักซึ่งอยู่นอกบริเวณวัดข้างด้านใต้ มีราษฎรตำบลใกล้เคียงพากันมาหามากต่อมากเหมือนอย่างมีนักขัตฤกษ์สำหรับปี แลตระเตรียมกันจะแห่ปราสาทผึ้งและจุดดอกไม้เพลิงให้อนุโมทนาด้วย

เวลาบ่าย ๔ โมง ราษฎรแห่ปราสาทผึ้งและบ้องไฟเพนกระบวนใหญ่เข้าประตูศาลาพระเจดีย์ด้านตะวันตก แห่ประทักษิณองค์พระธาตุสามรอบ กระบวนแห่นั้น คือ ผู้ชายแลเด็กเดินข้านำหมู่หนึ่ง แล้วมีพิณพาทย์ ต่อไปถึงบุษบกมีเทียนชีผึ้งใหญ่ ๔ เล่มในบุษบก แล้วมีรถบ้องไฟ ต่อมาปราสาทผึ้ง คือแต่งหยวกกล้วยเป็นรูปปราสาท แล้วมีดอกไม้ทำด้วยชีผึ้งเป็นเครื่องประดับ มีพิณพาทย์ ช้อง กลองแวงล้อมแห่มา และมีชายหญิงเดินตามเป็นตอน ๆ กันหลายหมู่ และมีกระเจาดประดับประดาอย่างกระเจาดฟ้าป่า ห้อยด้ายไล่เทียนและไหมเช็ด เมื่อกระบวนแห่เวียนครบสามรอบแล้วได้นำปราสาทผึ้งไปตั้งถวายพระมหาธาตุ ราษฎรก็นั่งประชุมกันเป็นหมู่ ๆ ในลานพระมหาธาตุ คอยข้าพเจ้าจุดเทียนนมัสการแล้วรับศีลด้วยกัน พระสงฆ์มีพระครูวิโรจน์รัตโนบล^๓ เป็นประธาน เจริญพระพุทธรูปมนต์ เวลาค่ำมีการเดินเทียนแลจุดบ้องไฟดอกไม้ฟุ่ม แลมีเทศน์กัณฑ์หนึ่ง

^๑ เท่ากับ ๒ เมตร

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองหอยท่า และบ้านหนองหอยทุ่ง ตำบลธาตุพนมเหนือ อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม

^๓ พระครูวิโรจน์รัตโนบล นามเดิมว่า รอด สมจิตร เกิดเมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๘๙ ที่บ้านแต่เก่า จังหวัดอุบลราชธานี อุปสมบทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒ ได้รับฉายาว่า “นนฺตโร” แปลว่า “ผู้มีความเมตตาแผ่กว้างออกไปไม่มีขอบเขตขีดกัน” หลังจากอุปสมบทไปประจำอยู่ที่วัดทุ่งศรีเมือง ต่อมาได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดทุ่งศรีเมือง เป็นเจ้าคณะแขวงอุตรบูรณ์นิคม (ปัจจุบันคือเจ้าคณะอำเภอม่วงสามสิบ) และได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็น “พระครูอุตรพิทักษ์คณะเดช” และเป็นเจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานีรูปแรกตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ในราชทินนามที่ “พระครูวิโรจน์รัตโนบล” เป็นผู้นำคณะศิษย์ติดตาม ๔๐ รูป/คน ไปบูรณะพระธาตุพนมที่ถูกปล่อยทิ้งร้างปรักหักพังอยู่กลางป่า ต่อมาเกิดความขัดแย้งขึ้นในคณะสงฆ์ มีคำสั่งให้เฝ้าทำลายคัมภีร์ใบลานตามวัดต่าง ๆ ของอีสาน แต่ท่านไม่ยอมปฏิบัติตาม ยังคงรักษาใบลานในหอไตร วัดทุ่งศรีเมืองไว้ตามเดิม จึงถูกปลดจากตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานี โดยยกขึ้นเป็นกิตติมศักดิ์ ใน พ.ศ. ๒๔๗๐ แต่ท่านยังคงสั่งสอนพระภิกษุสามเณรและชาวบ้านให้อยู่ในศีลธรรม และปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมถาวรวัตถุอยู่เช่นเดิม จึงเป็นพระเถระที่ชาวจังหวัดอุบลราชธานีและชาวจังหวัดใกล้เคียง จากแม่น้ำมูลถึงแม่น้ำโขงทั้งสองฝั่งให้ความเคารพศรัทธามากรูปหนึ่งของอีสาน พระครูวิโรจน์รัตโนบล มรณภาพด้วยโรคชรา เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕

พระธาตุพนมนี้ขนาดพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช ยอดก็หุ้มทองคำอย่างเดียวกัน แต่รูปเป็นพระเจดีย์สี่เหลี่ยม รูปทรงแปลกไม่เหมือนเจดีย์แห่งใด ๆ แต่ทรวดทรงงามดี ของเดิมก่อด้วยอิฐขัดไม่ถือปูน แกะลายแลรูปภาพในตัวอิฐทีเดียว กล่าวกันว่าเดิมก่อด้วยอิฐดิบ แกะลวดลายเสร็จจึงเผาสุ่มให้เป็นอิฐสุกทั้งองค์พระเจดีย์ ฝีมือทำงานประณีต หนักหนา^(๑) มีแผ่นศิลาจารึกแผ่นหนึ่งเป็นอักษรลาว มีใจความว่า พระยาหลวงนครพิขิต ราชธานีศรีโคตบองเจ้าเป็นผู้ปฏิสังขรณ์เมื่อ (พุทธ) ศักราช ๑๙๗๖ และอุทิศที่ถ้ำปลาน้ำซึ่งพระยาสุมินทราชได้ถวายไว้แต่ก่อน ให้คงเป็นของพระธาตุพนมต่อไปดังนี้ และมีลัขณญาณแลของอื่นว่าเป็นของเจ้าอนุเวียงจันทน์ถวายไว้หลายอย่าง

วันที่ ๑๙ มกราคม เวลาเช้ามีการเลี้ยงพระที่สวดมนต์ และยังมีราษฎรมาหาอีกไม่จบ จนถึงเวลาออกจากบ้านธาตุพนม เวลาเช้า ๓ โมงลงเรือยาวพายล่องลำน้ำโขง ผ่านปากน้ำก่ำ^๒ ซึ่งเป็นลำน้ำไหลมาแต่หนองหารสกลนครใช้เรือไปมาได้ เวลาเช้า ๔ โมงถึงแก่งคับพวง^๓ ร่องน้ำแคบ นับว่าเป็นแก่งสำคัญอันหนึ่ง ต่อมาอีกประมาณชั่วโมงหนึ่งถึงแก่งคันกระเบา^๔ เป็นที่น้ำวนและร่องน้ำคดเคี้ยว เดินเรือยากมาก เวลาเที่ยง ๑๐ นาฬิกาถึงตำบลบ้านหว้า^๕ ระยะทางบกจากบ้านธาตุ ๖๘๕ เส้น พักแรม

(๑) เรื่องพระธาตุพนมนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่องของโบราณ

^๒ ลุ่มน้ำก่ำ เป็นลุ่มน้ำย่อยของลุ่มน้ำโขง มีจุดเริ่มต้นจากหนองหาน อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร ไหลไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้จนถึงแม่น้ำโขง ที่ตำบลน้ำก่ำ อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม รวมความยาวประมาณ ๑๒๓ กิโลเมตร

^๓ แก่งคับพวง เป็นเกาะกลางลำน้ำโขง ปัจจุบันตั้งอยู่บ้านคับพวง ตำบลน้ำก่ำ อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม ในฤดูแล้งสามารถเดินข้ามไปฝั่งสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวได้ บริเวณนี้เป็นแหล่งที่มีปลาแม่น้ำวายน้ำทวนกระแสน้ำโขงในฤดูน้ำฝน ชาวบ้านหาปลาได้จะร้อยเป็นพวง ได้มากจนแน่นพวง เป็นที่มาของคำว่า “คับพวง”

^๔ ปัจจุบัน คือ แก่งกะเบา บ้านนาแกน้อย ตำบลป่งขาม อำเภอหว้านใหญ่ จังหวัดมุกดาหาร ห่างจากตัวจังหวัดมุกดาหาร ๓๕ กิโลเมตร และห่างจากอำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม ๒๔ กิโลเมตร

^๕ ปัจจุบันน่าจะหมายถึง บ้านหว้านใหญ่ ตำบลหว้านใหญ่ อำเภอหว้านใหญ่ จังหวัดมุกดาหาร

เมืองมุกดาหาร^(๑)

วันที่ ๒๐ มกราคม เวลาเช้าโมงหนึ่ง ลงเรือพายอ้อมหาดขึ้นไปแล้ววกล่องลงมาตามร่องน้ำ ถึงบ้านบางไทรน้อยเวลาเช้า ๒ โมงเศษขึ้นบกให้ราษฎรพบที่วัดคูหนึ่ง แล้วลงเรือล่องต่อมา แลเห็นเมืองสุวรรณาเขตของฝรั่งเศสข้างฝั่งซ้าย แล้วถึงเมืองมุกดาหารเวลาเช้า ๔ โมง พระยาศศิวงศ์ประวัติ^๒ จางวางลงมาคอยรับที่ท่าหน้า มีพระสวดไชยมงคลขึ้นที่ท่าหน้าเมืองแล้วเดินไปตามถนนจนถึงที่พัก ซึ่งพระอนุชาติวุฒาธิคุณ^(๓) ข้าหลวงจัดรับเป็นตึกขัดตะเกือปูนทำอย่างมั่นคง ถนนที่เมืองมุกดาหารนี้ทำถนนกว้างใหญ่แลดูสะอาดตา แต่บ้านเรือนราษฎรอยู่ข้างรวังรอย ลินค้ามีหนัง เขา เร่ว ยางกะดั่งกะดิว สีเสียด ยาสูบ บรรทุกเกวียนไปขายณะเมืองนครราชสีมา แลรับสินค้าจากเมืองนครราชสีมา คือ ผ้าแพร และเครื่องทองเหลืองทองขาว และน้ำมันปรีโตเลียมบ้าง กลับมาขาย ราคา น้ำมันปรีโตเลียมที่ฝั่งซ้ายขายปีบละ ๓ บาท ๔๘ อัฐ น้ำมันที่บรรทุกมาจากนครราชสีมาขายปีบละ ๖ บาท แต่ไม่มีใครมีใครไปซื้อน้ำมันที่เมืองสุวรรณาเขตมาใช้ เพราะพลเมืองไม่ได้ใช้น้ำมัน มีแต่เงินพอค้าใช้เล็กน้อย แต่ข้างฝั่งซ้ายใช้มาก เพราะมีฝรั่งและน้ำมันนั้นว่าไม่มีใครจะสู้ดี ใช้สู้น้ำมันที่ซื้อมาจากเมืองนครราชสีมาไม่ได้ สินค้าที่รับมาจากนครราชสีมาได้ส่งไปขายที่ร้านฝั่งซ้ายบ้างเพราะเป็นของราคาถูกเป็นพื้น พอแก่กำลังคนพื้นเมืองจะซื้อหา สินค้าที่ฝรั่งเศสนำมาเป็นของดีแต่ราคาแพง ทราบว่ามีห้างใหญ่แห่งหนึ่งที่เมืองสุวรรณาเขตมีของต่าง ๆ ขาย แลขายบุหรี่ยี่รัฐบาลฝรั่งเศสทำส่งมาจากเมืองฝรั่งเศสด้วย เพราะบุหรี่ยี่แลไม่ขีดไฟเป็นของผูกขาดของรัฐบาล จึงเป็นที่เข้าใจได้ว่า การที่ยาสูบแลไม่ขีดไฟส่งไปที่เมืองสุวรรณาเขต

(๑) พุทธศักราช ๒๕๒๕ ยกเป็นจังหวัดมุกดาหาร

^๒ พระยาศศิวงศ์ประวัติ นามเดิม เมฆ เจ้าเมืองมุกดาหารองค์ที่ ๗ (พ.ศ. ๒๔๓๐ - ๒๔๔๒) จากราชวงศ์เวียงจันทน์ในฐานะเจ้าเมืองประเทศราช เป็นพระโอรสของเจ้าอุบลชาติ (แดง หรือ แทง) ซึ่งเป็นพระโอรสในพระจันทรสूरियวงษ์ (พรหม) เจ้าเมืองมุกดาหารองค์ที่ ๓ เริ่มเข้ารับราชการเป็นกรมการเมืองมุกดาหาร ได้รับการสถาปนาเป็นที่ท้าวสุวรรณสาร บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏตามลำดับคือ เจ้าราชบุตร ตำแหน่งคณะอาญาสี่เมืองมุกดาหาร พระจันทรเทพสุริยวงษา เจ้าเมืองมุกดาหาร เมื่อมีการยกเลิกตำแหน่งเจ้าเมืองเปลี่ยนเป็นตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองจึงได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นจางวางที่ปรึกษาราชการเมืองมุกดาหาร และอำมาตย์เอก พระยาศศิวงศ์ประวัติ ตำแหน่งกรมการพิเศษจังหวัดนครพนม ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นต้นสกุล จันทรสายา และพิทักษ์พนม

(๓) พระยาอนุชาติวุฒาธิคุณ (แพ ณหนองคาย) เป็นบุตรชายในพระยาอนุชาติคุณวิบูลย์ศักดิ์ อรรถสุนทรหมื่นทรภักดี (เคน) เจ้าเมืองหนองคายคนที่ ๒ ดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมืองมุกดาหาร และเป็นนายอำเภอเมืองเพ็ญขึ้นตรงต่อเมืองอุดรธานี ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาอนุชาติคุณวิบูลย์ศักดิ์ อรรถสุนทรหมื่นทรภักดี นายอำเภอจังหวัดอุดรธานี เป็นผู้ได้รับพระราชทานนามสกุล ณ หนองคาย

จากฝั่งขวาต้องเสียภาษีแรงนั้น เพราะรัฐบาลจะอุดหนุนให้ห้างฝรั่งเศสได้ขายบูหรีและไม้ขีดไฟที่รัฐบาลทำเอง แต่ยาสูบแลไม้ขีดไฟส่งไปขายฝั่งซ้ายที่อื่น ๆ ซึ่งเป็นบ้านเล็กๆ ไม่มีร้านรวงใหญ่โตอันใดก็ไม่ต้องเสียภาษี

ที่พักแรมบ้านหว่า
แขวงเมืองมุกดาหาร

มาเที่ยวนี้ได้เห็นแม่น้ำโขง ตั้งแต่เมืองหนองคายลงมาจนเมืองมุกดาหาร ถ้าล่องด้วยเรือพายระยะทางประมาณ ๗ วัน ระยะนี้ในแผนที่ของฝรั่งเศสว่าเดินเรือได้ตลอดปี คือว่าขึ้นล่องสะดวกกว่าระยะอื่น แต่กระนั้นความคิดที่คาดไปเมื่อยังไม่ได้แลเห็นว่าแม่น้ำโขงจะเป็นอย่างไร ผิดหมด เพราะเคยเห็นแต่แม่น้ำเจ้าพระยาแลลำน้ำอื่นในประเทศนี้ นึกว่าจะทำนองเดียวกัน เปนแต่ใหญ่โตขึ้นไปตามส่วน ที่จริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ แม่น้ำโขงผิดกับแม่น้ำอื่น ๆ ที่ได้เคยเห็น มาทั้งหมดว่าโดยขนาดลำน้ำตอนเมืองหนองคายยังไม่สู้กว้างนัก คูข้างฝั่งนี้พอเอียงกันว่า โนนวหรือควายที่ยืนกินหญ้าอยู่ทางฝั่งโน้น แต่ตอนได้ลงมาจนถึงเมืองมุกดาหาร ไม่แลเห็นตัววัวควายข้างฝั่งโน้นทีเดียว เมืองสุวรรณาเขตของฝรั่งเศสอยู่ตรงกันข้ามก็พอแลเห็นตึกหลังคาแดงๆ เท่านั้น ฤดูแล้งน้ำงวดตลิ่งสูงประมาณ ๕ วา ๖ วา คันตลิ่งเป็นที่ดอน แต่ตอนริมน้ำลึกเข้าไปก็เป็นที่ลุ่มน้ำท่วมทุกปี แห่งใดพอทำไรนาได้ในที่ลุ่มนั้นจึงตั้งบ้านเมือง เช่นเมืองหนองคาย เป็นต้น แต่โดยมากเป็นที่ลุ่มเกินไปจึงเปนแต่ป่าเปล่า ป่าริมแม่น้ำโขงเหล่านี้ก็ไม่มีไม้ใหญ่ถึงขนาดที่จะเปนสินค้าได้ เห็นจะเปนด้วยตัดมาใช้กันเสียหมด ราษฎรอาไศรยได้แต่ทำไร่ปลูกพรรณไม้ล้มลุกที่เปนสินค้า คือ ยาสูบ เป็นต้น ทำตามเกาะที่เขาเรียกกันว่าดอนบั้ง ระยะใดไม่มีเกาะก็ปลูกกันตามชายตลิ่งริมฝั่ง ส่วนลำน้ำนั้นน้ำขุ่นแลไหลเชี่ยวตลอดปี มีสัตว์ร้ายต่างๆ เปนต้นว่า จระเข้แลปลาเงือกสำหรับทำอันตรายผู้คน แลเครื่องมือกัดกันสำหรับให้เปนอันตรายแก่เรือที่ขึ้นล่องบริบูรณ์ทุกอย่าง เปนต้นว่าศิลาได้นำ (ซึ่งเรือข้าพเจ้าได้โดนดังกล่าวมาแล้ว) แลหาดทรายซึ่งอาจจะมุน^๑ ขึ้นที่ไหนๆ ได้เมื่อไรๆ (เรือข้าพเจ้าก็ได้

^๑ มุน แปลว่า พอกพูน หรือพูนขึ้น

เคยติด) นอกจากนี้ ยังมีแก่งใหญ่น้อยอีกเป็นอันมาก ล่องเรือน่าแล้งก็ยังไม่กลัว แต่เมื่อมาในเรือไฟไม้ไคร้เห็น ได้เห็นเมื่อลงมาเรือพายแต่พระธาตุพนมลงมาเมืองมุกดาหาร เมื่อผ่านแก่งคับพวงเห็นน้ำวนใหญ่โตกว่าที่ได้เคยเห็นมาแต่ก่อนดูน่ากลัว แม้พวกที่พายเรือเคยขึ้นล่องทางนี้อยู่เสมอ ยังต้องกำชับกันให้ประจระวังให้ดี ด้วยเหตุทั้งปวงที่กล่าวมา การเที่ยวในลำแม่น้ำโขงจะว่ามีความสนุกสนานอย่างไรนั้นว่าไม่ได้ แลยังไม่เคยได้ยินใครชมว่าสนุกหรือสบายเลยแต่ต้องยอมว่าปลาด่านพิศวง ไม่เสียใจที่ได้มาเห็น แต่เมื่อได้เห็นครั้งหนึ่งแล้วก็จะอยากไปเที่ยวแม่น้ำโขงอีกเห็นจะยังนาน

ลำน้ำโขงตอนที่ตั้งเมืองมุกดาหารนี้ ตรงท่าเมืองมีหาดใหญ่เป็นหาดกรวด กล่าวกันว่าที่หาดนี้มีแก้ว จึงเอามาเป็นชื่อเมืองมุกดาหาร

เวลาบ่าย ๓ โมง มีการประชุมบายศรี ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงไปที่วัดศรีมงคล^๑ วัดกลาง^๒ วัดศรีบุญเรือง^๓ แลเที่ยวดูหมู่บ้านราษฎร แล้วไปเยี่ยมบ้านพระยาสะควงศิวะประวัติ กับบ้านพระยาอนุชาตวิฑูมาธิคุณ

วันที่ ๒๑ มกราคม เวลารุ่งขึ้น ข้าออกจากเมืองมุกดาหารตามหนทางที่เรามีโคกบ้าง มีนาบ้าง ผ่านบ้านเหมืองป่าแลเห็นเขาภูเมโน^๔ แลเขาภูหินชัน ซึ่งดูตามแผนที่เข้าใจว่าเนื่องกันกับเขาภูพาน เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๒๕ นาที ถึงบ้านคำเซียงที่พักร้อน ระยะทาง ๒๔๐ เส้น เวลาเช้า ๓ โมง เดินทางต่อมาเข้าดงบางอี^(๕) เป็นทางขึ้นเขาอย่างเดียวกับดงพระยาไฟ แต่เป็นดงใหญ่ที่ปกวาดงพระยาไฟ ต้นไม้แน่นหนาร่มชฎ แลเห็นดวงพระอาทิตย์แต่เมื่ออยู่เหนือยอดไม้ มีต้นตะเคียนต้นยางอย่างใหญ่ๆ ก็มาก ข้ามทางลำน้ำเล็กๆ ที่ผ่านในดงนั้น ๒ - ๓ แห่ง แลข้ามห้วยบังอีซึ่งเป็นห้วยใหญ่แห่งหนึ่ง ถึงบ้านนาเกาะ^๖ ซึ่งเป็นบ้านอยู่ในดง เวลาเที่ยง ๒๕ นาที ระยะทาง ๔๙๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๗๓๐ เส้น^๗ มีราษฎรผู้ไทยอยู่ใต้ที่พักรวมลงไปมีเรือนประมาณ ๘๐ หลัง ทำนาพอกินกันเอง

^๑ ปัจจุบันน่าจะหมายถึง วัดศรีมงคลใต้ ตำบลในเมือง อำเภอเมืองมุกดาหาร จังหวัดมุกดาหาร

^๒ ปัจจุบันน่าจะหมายถึง วัดมณีมาวาส อำเภอดอนตาล จังหวัดมุกดาหาร ชาวบ้านจะเรียกว่า วัดกลาง

^๓ ปัจจุบัน คือ วัดศรีบุญเรือง ตำบลศรีบุญเรือง อำเภอเมืองมุกดาหาร จังหวัดมุกดาหาร

^๔ ปัจจุบัน ภูเมโนหรือภูเมโนรมย์อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาเทิบ อยู่ในท้องที่อำเภอเมืองมุกดาหาร และอำเภอดอนตาล จังหวัดมุกดาหาร

^(๕) ดงบางอีนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่อง เติบง [ปัจจุบันเป็นวนอุทยานดงบังอีอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าดงบังอี ท้องที่ตำบลนาออก อำเภอโนนคำสร้อย จังหวัดมุกดาหาร]

^๖ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๒ หน้า ๕๓ ว่า บ้านนาออก ปัจจุบัน คือ บ้านนาออก ตำบลนาออก อำเภอโนนคำสร้อย จังหวัดมุกดาหาร

^๗ เท่ากับ ๒๙.๒ กิโลเมตร

หม่อมเจ้านิสกร ในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนศิริราชสังกาศ^๑ เลขาณูการ แล
ขุนภักดีรัตนชาติ^(๒) ข้าหลวงมหาดไทยมณฑลอิสาน กับพระอุปการประชาธิบดี^(๓) แทนข้าหลวง
บริเวณอุบล ซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จ
ราชการมณฑลอิสานให้มารับ ได้มาพบที่บ้านนาเกาะแล้วจะตามต่อไปด้วย

มณฑลอิสาน^๔

วันที่ ๒๒ มกราคม เวลาบ่าย ๒๐ นาฬิกา ออกจากที่พักบ้านนาเกาะเดินทางมาในดงมี
ไผ่ ๒ ข้างทาง ลึกเข้าไปเป็นไม้สูง จนถึงที่มีศิลาลาดเป็นทางยาวใหญ่อย่างที่หินลาด มีน้ำขัง
อยู่ตามแอ่งเล็กๆ มีพุ่มไม้อยู่ตามแอ่งน้ำเหล่านั้น แล้วเข้าดงที่บดต่อมา ถึงที่ต่อเขตมณฑล
อุดรกับมณฑลอิสานที่หนองพอกแล้ว ออกปากดงบังอี ถึงที่พักร้อนตำบลบ้านนาคำ
เวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ นาฬิกา หนทางที่มาตั้งแต่บ้านนาเกาะถึงตำบลหนองพอก^๕ ที่ต่อแดน
มณฑล ๒๗๐ เส้น ประจบกับหลัก ๑๐๐๐ เส้น จากเมืองมุกดาหาร แล้วมาในเขต
มณฑลอิสานอีก ๓๐ เส้น ออกปากดง ถึงที่พักร้อนบ้านนาคำ หนทางที่เดินในดงสองเวลานี้
เป็นทางแคบ มีทั้งตอไม้รากไม้เป็นทางเดินลำบากมาก เวลาเช้า ๔ โมง ออกจากที่พักบ้านนาคำ
มาตามหนทางมณฑลอิสานเขตรำเภอสองคนคม^(๖) ขึ้นเมืองอุบลราชธานี เป็นทางใน
ป่าไม้ตะเคียน แลไม้เต็งรัง ไม้ตะแบก แลอื่นๆ เป็นหนทางกว้างใหญ่แลเรียบดี ต้นไม้สูงๆ
ในทางคงไว้ไม่ได้ตัด ได้อาไศรยบังแสงแดดบ้างพอเดินสบาย เวลาเช้า ๕ โมง ถึงตำบล
กุดเชียงหมี ระยะทาง ๑๔๐ เส้น มีที่พักแรม รวมระยะทางวันนี้ ๔๔๐ เส้น^๗ มีข้าราชการ

^๑ หม่อมเจ้านิสกร ศิริราช เข้ารับราชการเป็นเลขานุการมณฑลอิสาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นปลัด
จังหวัดสุรินทร์ เป็นรองอำมาตย์โท ผู้ว่าราชการจังหวัดบุรีรัมย์ เป็นอำมาตย์โท ผู้ว่าราชการจังหวัดระยอง
ผู้ว่าราชการจังหวัดสรวงโลก และอำมาตย์เอก ผู้ว่าราชการจังหวัดพิจิตร สิ้นชีพิตักษัยเมื่อวันที่ ๓ มีนาคม
พ.ศ. ๒๔๗๒

^(๒) ขุนภักดีรัตนชาติ (ลพ ศุครานนท์) เดียวนี้เป็นพระสระบุรีศรีนันทนิคม ผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงราย
ภายหลังเป็นพระยารามราชเดช]

^(๓) พระอุปการประชาธิบดี (บุญชู พรหมวงศานนท์)

^๔ เดิมคือมณฑลลาวท้าว ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอิสาน และมณฑลอุบล ตามลำดับ ประกอบด้วย
๗ เมือง คือ อุบลราชธานี นครจำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธุ์ ตั้งที่บัญชาการ
มณฑลที่เมืองอุบลราชธานี

^๕ ปัจจุบัน คือ ตำบลหนองพอก อำเภอนองพอก จังหวัดร้อยเอ็ด

^(๖) อำเภอสองคนคม ปัจจุบันยุบเป็นตำบลเสนางคนิคม ขึ้นอำเภออำนาจเจริญ

^๗ เท่ากับ ๑๙.๒ กิโลเมตร

มณฑลอิสานมารับ คือ หลวงสถานบริรักษ์^(๑) กรมวัง แลพระอุบลเดชประชารักษ์^(๒) ปลัดรักษาราชการเมือง พระอุบลศักดิ์ประชาบาล^(๓) ยกระบัตรเมืองอุบลราชธานี แลกรมการอำเภอต่าง ๆ หลายนาย

วันที่ ๒๓ มกราคม เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมกุดเชียงหมี^๔ ข้ามลำน้ำเซ^๕ แดนอำเภอเสนางคณิศรกับแดนเมืองยโสธรต่อกัน แล้วเข้าทางเขตรบ้านฮ่องแซง^๖ ถึงปากดงภูชะม้างหรือบ้านคำบอน^๗ เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๒๕ นาที ระยะทาง ๒๕๘ เส้น มีที่พักร้อนชาวบ้านมาหา ชาวบ้านนี้เป็นผู้ไทยเดินมาจากเมืองตะโปน เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง เดินทางต่อมาเข้าดงชะม้าง เปนดงไม้งาม ๆ แลมีไม้ยมผาอย่างไม้ทำหีบบุหรีฝรั่ง เปนดงเล็กกว่าดงบังอี แลหนทางเรียบร้อยดี เวลาเช้า ๕ โมง พ้นดงชะม้าง ถึงที่พักแรมตำบลบ้านส้มผ่อ^๘ ระยะทาง ๒๖๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๑๘ เส้น^๙ นายร้อยเอก หลวงสมรรถสรพยุห^(๑๐) ข้าหลวงโยธามณฑลอิสานมาคอยรับ

วันที่ ๒๔ มกราคม เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมบ้านส้มผ่อมาตามเขตรบ้านนาฮีแล้วเข้าเขตรบ้านคำไหล^{๑๑} ระยะทาง ๓๐๔ เส้น ถึงที่พักร้อนเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๕ นาที เวลาเช้า ๓ โมง ออกจากที่พักร้อนออกจากเขตรบ้านคำไหลเข้าเขตรบ้านดาสิม แล้วถึงบ้านนาฮี^{๑๒} ที่พักแรมเวลาเช้า ๓ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๒๑๑ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๑๕ เส้น^{๑๓}

(๑) หลวงสถานบริรักษ์ (เอิ้น)

(๒) พระอุบลเดชประชารักษ์ (เสื่อ ณ อุบล)

(๓) พระอุบลศักดิ์ประชาบาล (กุคำ สุวรรณภูมิ)

^๔ ปัจจุบัน คือ ตำบลกุดเชียงหมี อำเภอเลิงนกทา จังหวัดยโสธร

^๕ ลำน้ำเซ หรือลำเซบาย เป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล มีต้นกำเนิดจากต้นปันน้ำของกลุ่มน้ำเซบายและกลุ่มน้ำห้วยบังอี่บริเวณพื้นที่อำเภอเลิงนกทา จังหวัดยโสธร ไหลผ่านอำเภอไทยเจริญ อำเภอป่าดัว อำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร อำเภอเสนางคณิศร อำเภอหัวตะพาน อำเภอเมืองอำนาจเจริญ จังหวัดอำนาจเจริญ อำเภอเซื่องโน อำเภอม่วงสามสิบ และไหลไปรวมกับแม่น้ำมูลที่บ้านทุ่งขุนน้อย ตำบลหนองซอน อำเภอเมืองอุบลราชธานี จังหวัดอุบลราชธานี มีความยาวประมาณ ๒๐๐ กิโลเมตร

^๖ ปัจจุบัน คือ ตำบลห้องแซง อำเภอเลิงนกทา จังหวัดยโสธร

^๗ ปัจจุบัน คือ บ้านคำบอน ตำบลหนองหมี อำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร

^๘ ปัจจุบัน คือ บ้านส้มผ่อ ตำบลส้มผ่อ อำเภอไทยเจริญ จังหวัดยโสธร

^๙ เท่ากับ ๒๐.๗๒ กิโลเมตร

(๑๐) หลวงสมรรถสรพยุห (จิว)

^{๑๑} ปัจจุบัน คือ บ้านคำไหล ตำบลโพธิ์งาม อำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร

^{๑๒} ปัจจุบัน คือ บ้านนาฮี ตำบลนาไผ่ อำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร

^{๑๓} เท่ากับ ๒๐.๖ กิโลเมตร

เมืองยโสธร^(๑)

วันที่ ๒๕ มกราคม เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมบ้านนาซึ่ม ทางมาเปโคกไม้เล็ก ๆ หนทางที่ตัดแลดูแต่ไกลเห็นทิวไม้สองข้างทางข้างหน้าซึ่งงามดี แลที่ริมหนทางที่มีน้ำที่นาดี ๆ เป็นอันมาก เมื่อเวลาออกจากบ้านนาซึ่มเข้าเขตร้านนาโป่ง^๒ แลบ้านผือฮี้^๓ มีสระน้ำริมทางแล้วเข้าเขตร้านนาชวยใหญ่ บ้านนาชวยน้อย ถึงบ้านนาสีนวล^๔ ที่พักก่อนเวลาเช้า ๒ โมง ระยะทาง ๓๗๗ เส้น เวลาเช้า ๓ โมง ออกจากบ้านนาสีนวล พันเขตร้านนาสีนวล มาเข้าเขตร้านหนองสรวง^๕ บ้านหนองแวง และบ้านคำหม้อ ถึงเมืองยโสธรเวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ระยะทาง ๒๖๖ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๖๔๓ เส้น^๖ หลวงศรีวรราช ผู้ว่าราชการเมือง หลวงยศไกรเกรียงเดช ยกระบัตร แลกรมการคอยรับอยู่

ในการที่มามณฑลอิสานคราวนี้ อยากจะไปเฝ้ากรมขุนสรรพสิทธิที่เมืองอุบล แต่เป็นการขัดข้องด้วยข้าหลวงปักปันแดนกับฝรั่งเศสจะประชุมกันที่เมืองอุบล กรมขุนสรรพสิทธิ ท่านทรงติดพระธุระรับแขกเมือง จะไปเพิ่มความลำบากถวายหาควรไม่ จึงกะทางหลีกมาเสียเมืองยโสธรห่างเมืองอุบลอยู่ ๒ วัน ฝ่ายกรมขุนสรรพสิทธิเดิมก็จะเสด็จมาพบที่เมืองยโสธร แต่เพื่องานนี้ข้าหลวงปักปันเขตแดนอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี จึงเสด็จมาไม่ได้ ได้แต่สนทนากันโดยทางโทรศัพท์

เวลาบ่าย ๔ โมง ไปที่วัดพระธาตุ^๗ มีพระเจดีย์เก่าเป็นรูปปรางค์องค์หนึ่ง พระครูยโสธราจารย์เป็นเจ้าของวัด แล้วไปวัดสิงห์^๘ แลวัดธรรมทายโคก^๙ ที่วัด[พระ]ธาตุแลวัดธรรมทายโคกมีเด็กนักเรียนร้องคำไชยมงคลทำนองสารถีญะ พระสาสน์ดิลกเจ้า^(๑๐) คณะมณฑลเรียบเรียงส่งมา แลวัดธรรมทายโคกนั้นเป็นวัดธรรมยุติก

(๑) ตั้งเป็นจังหวัดยโสธร เมื่อวันที่ ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๕

๒ ปัจจุบัน คือ บ้านนาโป่ง ตำบลทรายมูล อำเภอทรายมูล จังหวัดยโสธร

๓ ปัจจุบันน่าจะหมายถึง บ้านผือฮี้ ตำบลผือฮี้ อำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธร

๔ ปัจจุบัน คือ บ้านนาสีนวล ตำบลหนองเรือ อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร

๕ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองสรวง ตำบลหนองเรือ อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร

๖ เท่ากับ ๒๕.๗๒ กิโลเมตร

๗ ปัจจุบัน คือ วัดมหาธาตุ ตำบลในเมือง อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร

๘ ปัจจุบัน คือ วัดสิงห์ท่า ตำบลในเมือง อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร

๙ ปัจจุบัน คือ วัดศรีธรรมาราม ตำบลในเมือง อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร

(๑๐) พระสาสน์ดิลก (คำ พรหมกลีกร) ต่อมาเป็นพระยาวิจิตรธรรมปรีวัตร

เวลาค่ำ หลวงเอกรังนกฯ^(๑) ผู้บังคับการตำรวจภูธร ได้จัดแค้นวงกรมตำรวจภูธร
มณฑลอิสานมาเล่นเวลาอีกด้วย

วันที่ ๒๖ มกราคม เวลาเช้าโมงหนึ่ง ไปดูตลาดแลหมู่บ้านในเมืองยโสธรฯ นี่ตั้งอยู่
บนเนินใกล้ลำน้ำพาชี ที่ว่าใกล้นี้มีริมน้ำอย่างเมืองที่ตั้งตามริมน้ำเจ้าพระยา ลำน้ำ
ทางมณฑลนครราชสีมาแลมณฑลอุดร อิสาน เช่น ลำน้ำพาชีนี้ เป็นต้น น้ำไหลลงแม่น้ำโขง
เวลาฤดูฝนน้ำในแม่น้ำโขงมาก น้ำในลำน้ำเหล่านี้ไหลลงแม่น้ำโขงไม่ได้ก็ท่วมตลิ่งที่ลุ่ม
เข้าไปลึกๆ บ้านเรือนต้องตั้งพื้นที่น้ำท่วมจึงมักอยู่ห่างตลิ่ง แต่เมื่อฤดูแล้งน้ำลดแห้งขอด
ก็กลายเป็นอยู่ดอนหาน้ำยากเป็นอย่างนี้แทบทั้งนั้น เว้นแต่บางแห่งเช่นเมืองอุบล เพราะ
ที่ริมแม่น้ำมูลตรงนั้นเป็นที่ดอน เมืองจึงอยู่ชิดลำน้ำ ที่เมืองยโสธรนี้มีถนนใหญ่เป็นทาง
สี่แยก ริมนถนนใหญ่มีร้านเป็นตึกดินอย่างโคราช มีพ่อค้าจีนแลพ่อค้าไทยมาจากโคราช
ตั้งขายของต่าง ๆ ซึ่งนำมาจากเมืองนครราชสีมากร้านด้วยกัน และมีฝ้าม่วงหางกระรอก
และโสร่งไหมซึ่งทำในพื้นที่เมืองมาขายบ้างบางร้าน หมู่บ้านราษฎรก็แน่นหนา มีจำนวนพลเมือง
ทั้งสิ้นประมาณ ๓๐,๐๐๐ คน มีถนนเล็ก ๆ เดินถึงกันในหมู่บ้าน แต่เป็นที่มิฝุ่นมาก

สินค้าพื้นเมืองยโสธรส่งไปขายเมืองนครราชสีมามีหนัง เขา เร่ว ครั่ง และไหม ได้ความว่า
ใน ๕ ปีมานี้สินค้าไหมทวีมากขึ้น สินค้าฝ้ายขายมาทางเมืองมุกดาหารมาขายถึงเมืองยโสธร
มียางกะตังกะตั่วบ้าง และยางกะตังกะตั่วนี้ได้มาจากเมืองหนองสูง^๒ ข้างฝั่งขวาก็มี และมี
พ่อค้าซื้อโคกระบือไปขายคราวหนึ่ง ตั้งแต่ ๔๐๐ ถึง ๕๐๐ บ้าง ลงทางดงพระยาไฟไปขาย
ที่ปากเพรียวทางหนึ่ง ลงทางดงพระยากลางไปขายที่อำเภอสยามแสง^๓ แขวงเมืองลพบุรี
ทางหนึ่ง ลงทางช่องตะโกไปขายที่เมืองพนัสนิคม พนมสารคาม แลเมืองนครนายกทางหนึ่ง
แต่เดิมลงทางช่องเสม็ด แต่เดี๋ยวนี้ใช้ลงทางช่องตะโก เพราะเป็นทางสะดวกกว่า พ่อค้าที่ไป
ปากเพรียวนำกระบือลงไปขายเป็นพื้น พ่อค้าที่ไปสยามแสงนำโคลงไปขาย พ่อค้าที่ไปมณฑล
ปราชญ์บุรีมีกระบือแลโคคละไปด้วยบ้าง ฟังดูตามเสียงพ่อค้าว่าการนำโคลงไปขาย ได้กำไร
มากกว่ากระบือ เพราะโคเลี้ยงง่าย กระบือเมื่ออดน้ำมักจะเป้นอันตรายตามทาง

เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง มีการประชุมบายศรี ผู้เฒ่าคนหนึ่งกล่าวคำไชยมงคลเป็นทำนอง
ไพเราะ

^(๑) หลวงเอกรังนกฯ (ม.ร.ว. ถ่าย)

^๒ ปัจจุบัน คือ อำเภอนองสูง จังหวัดมุกดาหาร

^๓ ปัจจุบัน คือ ตำบลสยามแสง อำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี

เมืองเสลภูมิ^๑

วันที่ ๒๗ มกราคม เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมเมืองยะโสธร ผู้ที่ไปด้วยกันแยกย้ายกันตรงนี้หลายคน คือได้จัดส่งหม่อมเจ้าชายประสพประสงค์ไปเฝ้ากรมขุนสุทธพลสิทธิ์ที่เมืองอุบล ด้วยออกไปเมืองนอกแต่เลิกฟังกลับเข้ามา ยังไม่ได้เฝ้าเสด็จพ่อ ส่วนพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดรนั้นเสร็จกิจที่ต้องมาด้วย แต่เขาอยากจะไปเฝ้ากรมขุนสุทธพลสิทธิ์ ด้วยราชการมณฑลที่ติดต่อกัน จึงวานให้พาหม่อมเจ้าประสพประสงค์ไปส่ง ไปด้วยกันกับนายทองสุข ข้าหลวงธรรมการ แลนายแก้ว พนักงานหัดกดลายมือ ส่วนข้าราชการมณฑลอุดรที่มาด้วย คือ พระยาประจันตประเทศธานีเมืองสกลนคร แลพระยาพิไชยสรเดชเมืองโพนพิไชย เป็นต้น ก็ลากลับไปจากที่นี่ กระบวนที่เหลือออกจากเมืองยะโสธรไปเมืองเสลภูมิ หนทางที่มาถึงดอนพระเจ้าแล้วถึงบ้านบ่อ^๒ แล้วถึงทุ่งแลบ้านเชียงหวาง^๓ มีห้วยแห่งหนึ่งแล้วถึงห้วยหนองปลาตองแลทุ่งบ้านหนองคำ^๔ ดงหนองคำ ทุ่งบ้านพับ^๕ ทุ่งบ้านบากบ้านเกิด^๖ แล้วถึงทุ่งบ้านเชือก^๗ มีที่พักร้อนหยุดพักกินข้าวแล้วออกจากที่พักผ่อนออกทุ่งหัวแตก ถึงลำน้ำยาง^๘ เขตเมืองยะโสธรกับเมืองเสลภูมิต่อกัน มีที่พักร้อนอีกแห่งหนึ่งริมฝั่งน้ำยางฟากข้างเสลภูมิ แล้วขึ้นระแทะที่กรมขุนสุทธพลสิทธิ์ทรงจัดส่งมาประทานสำหรับให้ลัดกับม้า ต่อมาทางเขตรบ้านโนนยาง^๙ ถึงทุ่งห้วยปลาโงแล้วถึงเมืองเสลภูมิ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ

เวลาถึงที่พักมีชาวบ้านมาหาแห่งละมาก ๆ ทุกแห่ง แลเวลานี้เป็นเวลาที่มีดอกพยอมพวกหญิงสาวชาวบ้านมักร้อยเป็นมาลัยสวมศีรษะเหมือนนรด์เกล้า แลต่างหมู่ที่ใช้กันนั้นมีก้านยาวงอนขึ้นข้างหลังเหมือนจอนหู เรียกว่า กะจอน ชาวมณฑลอิสานใช้ตัดผมเป็นพื้นไว้ผมทัดยาว เมื่อถึงที่พักแรมเมืองเสลภูมิ พระราชภูริบาล^(๑๐) ผู้รักษาราชการเมือง

^๑ ปัจจุบัน คือ อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านบ่อ ตำบลสำราญ อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร

^๓ ปัจจุบัน คือ บ้านเชียงหวาง ตำบลสำราญ อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร

^๔ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองคำ ตำบลทุ่ง อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร

^๕ ปัจจุบัน คือ บ้านพับ ตำบลบ้านพับ อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร

^๖ ปัจจุบัน คือ บ้านบากและบ้านเดิด ตำบลเดิด อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร

^๗ ปัจจุบัน คือ บ้านเชือก ตำบลเดิด อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร

^๘ ลำน้ำยาง หรือลำน้ำยั้ง เป็นลำน้ำสาขาหลัก ๑ ใน ๕ ของแม่น้ำชี ประกอบด้วย ลำน้ำพอง ลำน้ำปาว ลำน้ำเติน ลำน้ำพรม และลำน้ำยั้ง

^๙ ปัจจุบัน คือ บ้านโนนยาง ตำบลก้ามแมด อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดยโสธร

(๑๐) พระราชภูริบาล (ทอง)

กะมะลาไศรย แลพระนิคมบริรักษ์^(๑) ผู้ว่าราชการเมืองเสลภูมิแลกรรมการมารับ เวลาบ่าย ๔ โมง ไปดูหมู่บ้านแลวัด ตรงเนินแห่งหนึ่งมีศิลาแลงเป็นก้อนๆ เขาเล่าว่าเมื่อครั้งฝิบุญ ราชภฏที่หลงเชื่อว่าหินแร่จะเป็นเงิน ได้พากันมาเก็บก้อนกรวดเล็กๆ ที่ตรงนี้ไปคนละมาก ๆ^(๒) แต่เวลานี้ถ้าใครพูดขึ้นถึงเรื่องฝิบุญก็ออกอายๆ ตามกัน แสดงอาการประหนึ่งไม่เคยรู้เคยเห็น ระยะทางที่มำวันนี้ตั้งแต่เมืองยะโสธรถึงที่พักร้อนบ้านเชือก ๔๖๑ เส้น ตั้งแต่บ้านเชือก ถึงลำน้ำยางแดนเมืองยะโสธรกับเมืองเสลภูมิต่อกัน ๑๔๐ เส้น ตั้งแต่ฝิ่งน้ำยางถึงที่พักรวม เมืองเสลภูมิ ๒๔๘ เส้น รวมระยะทาง ๘๔๙ เส้น^(๓)

วันที่ ๒๘ มกราคม เวลาบ่าย ๖ โมง ไปดูหมู่บ้านเมืองไพร^(๔) ซึ่งมีศิลาแห่งสลักจมดินอยู่ตาม ละครวงบ้านนั้น เข้าใจกันว่าเป็นหลักเขตเมืองแต่โบราณ ที่หมู่บ้านนี้มีวัดแห่งหนึ่ง เห็นชาวบ้าน กำลังมาตักบาตรที่ลานวัด วิถีรับบาตรทางนี้ชอบกล เขานิมนต์พระเถรมาขึ้นเรียงกันเป็น แถวเปิดบาตรคอยรับ ชาวบ้านมีเข้าเหนียวปั่นมาเดินตามกันใส่บาตรเป็นแถว แล้วพระยืน ยถาสัพพี^(๕) ดูหลักศิลาแล้วกลับมาจากเดิมเลยที่พักรวมมาถึงที่พักริมลำน้ำพาชีเวลาเช้า โมงเศษ ฝิ่งน้ำพาชีตรงนี้เป็นเขตเมืองเสลภูมิกับเมืองร้อยเอ็ดต่อกัน ลงข้ามลำน้ำด้วย เรือโถงแล้วขึ้นม้าต่อไปตามฝิ่งชี เข้าเขตรบ้านปากหมากคำ บ้านท่าซ้อ^(๖) บ้านค้อ แล้วถึง ที่พักร้อนบ้านท่าซอก พระยาขัติยวงศา^(๗) ข้าหลวงบริเวณร้อยเอ็ดมาคอยรับ พักกินข้าวเช้า แล้วเดินทางต่อไป เข้าเขตรบ้านหัวบ่อ^(๘) บ้านดอนจัว^(๙) แลบ้านเก่าน้อย^(๑๐) เวลาเช้า ๕ โมง มีที่พักรวม

(๑) พระนิคมบริรักษ์ (แสน)

(๒) เรื่องฝิบุญนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่องฝิบุญ

^(๓) เท่ากับ ๓๓.๙๖ กิโลเมตร

^(๔) ปัจจุบัน คือ บ้านเมืองไพร ตำบลเมืองไพร อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

^(๕) ยถา สัพพี มาจาก บทอนุโมทนาธรรมคาถา และสามัญญานุโมทนาคาถา เป็นบทที่สวดท่องได้ก็จะดี แก่ตนเอง หรือได้รับพรจากพระก็ยิ่งดี เริ่มด้วย ยะธา วาริระหา ปูรา บริปูเรนติ... และอีกบทหนึ่งเริ่มด้วย สัพพีติโย วิวัชขันตุ สัพพะโรโค...

^(๖) ปัจจุบัน คือ บ้านท่าค้อ ตำบลบ้านแจ้ง อำเภออาจสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด

(๗) พระยาขัติยวงศา (เหลา)

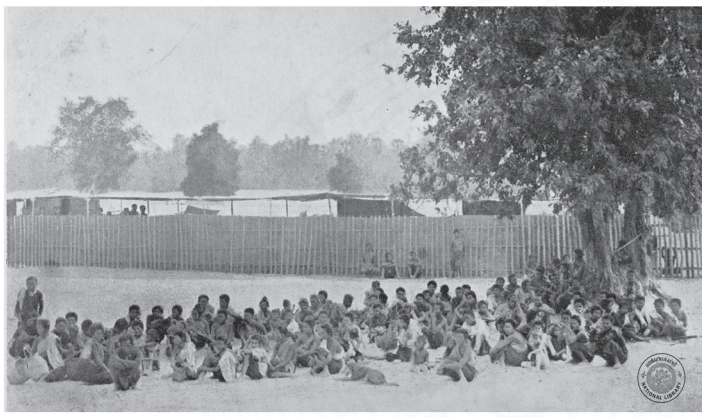
^(๘) ปัจจุบัน คือ บ้านหัวบ่อ ตำบลไพศาล อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด

^(๙) ปัจจุบัน คือ บ้านดอนจัว ตำบลไพศาล อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด

^(๑๐) ปัจจุบัน คือ บ้านเก่าน้อย ตำบลไพศาล อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด

ระยะทางวันนี้แต่เมืองเสลภูมิไปบ้านเมืองไพ ทั้งหนทางไปแลมาประมาณ ๓๐๐ เส้น ตั้งแต่เมืองเสลภูมิมาถึงฝ่งชี ๔๒ เส้น ตั้งแต่ฝ่งชีข้างเมืองร้อยเอ็จถึงตำบลห้าฮอก ๒๐๗ เส้น ตั้งแต่ห้าฮอกถึงบ้านเก่าน้อยที่พักแรม ๑๕๖ เส้น รวมเพียงระยะทางตั้งแต่ที่พักแรมเมืองเสลภูมิมาถึงที่พักแรมบ้านเก่าน้อย ๔๐๕ เส้น^๑

ที่บ้านเก่าน้อยนี้มีราษฎรชาวบ้านใกล้เคียงมาหามากกว่ามาก มีตาเฒ่าคนหนึ่งเอาดาบมาขอผูกข้อมือ เมื่ออนุญาตให้ผูกตามประสงค์ก็มีคนเกาะมือถือแขนต่อๆ กันไป เป็นการเหมือนช่วยกันผูกอีกเป็นอันมาก

ราษฎรมาเฝ้าเสนาบดี
เมืองเสลภูมิ

เมืองร้อยเอ็จ

วันที่ ๒๙ มกราคม เวล่าย่ำรุ่ง ออกจากที่พักแรมบ้านเก่าน้อยเข้าเขตรบ้านอุ่มเม่า^๒ เขตรบ้านฮางฮะ^๓ บ้านโป่งลิง^๔ แล้วถึงที่พักร้อนบ้านเล่าคาเวลาเช้า ๒ โมง พักกินข้าวแล้วเดินทางต่อไปถึงเมืองร้อยเอ็จ เวล่ายังเช้าจึงแวะนมัสการพระที่วัดกลาง^๕ แลไปดูหลักศิลาของเก่าชนจากที่ต่างๆ รวมไว้ที่หน้าบ้านพระยาขัติยวงศา แล้วไปดูหมู่บ้านราษฎรแลตลาดเมืองร้อยเอ็จนี้เป็นเมืองโบราณ ยังมีเชิงเนินดินเป็นกำแพงเมืองแลมีคูโดยรอบปรากฏอยู่

^๑ เท่ากับ ๑๖.๒ กิโลเมตร

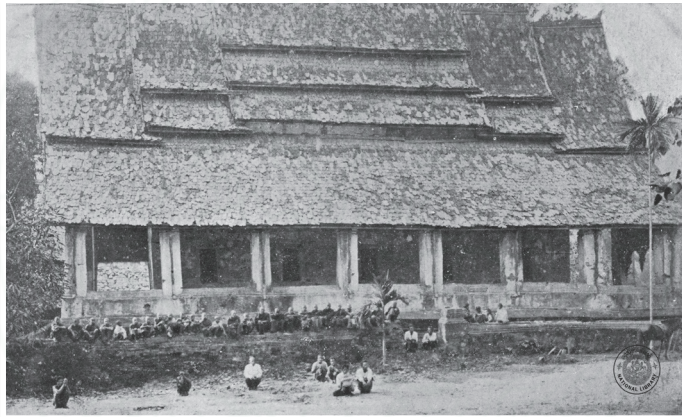
^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านอุ่มเม่า ตำบลอุ่มเม่า อำเภอโพนทอง จังหวัดร้อยเอ็ด

^๓ ปัจจุบัน คือ บ้านฮางฮะ ตำบลอุ่มเม่า อำเภอโพนทอง จังหวัดร้อยเอ็ด

^๔ ปัจจุบัน คือ บ้านนิเวศน์ ตำบลนิเวศน์ อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด

^๕ ปัจจุบัน คือ วัดกลางมิ่งเมือง ตำบลในเมือง อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด

เวลานี้เป็นที่ตั้งที่ว่าการบริเวณแลหัวเมืองที่ใกล้เคียงนำสินค้ามาทางเมืองร้อยเอ็ดโดยมาก มีร้านตลาดเป็นหมู่ใหญ่ มีชาวเมืองนครราชสีมามาตั้งร้านขายของเป็นอันมาก บ้านเรือนราษฎรก็คับคั่งแน่นหนาเป็นที่บริบูรณ์ด้วยหนองน้ำแลไร่นา มีการผสมโคกระบือแลเลี้ยงสุกรใน ๔ - ๕ ปีนี้มีสุกรจำหน่ายมากขึ้น สินค้าในเมืองมีไหมแลหนังเขา นอกนั้นเป็นสินค้ามาจากที่อื่นมารวมเป็นย่านกลาง ถึงที่พักแรมเมืองร้อยเอ็ดเวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง ระยะเวลาตั้งแต่บ้านเก่าน้อยถึงเมืองร้อยเอ็ด ๓๙๒ เส้น พระยาไชยสุนทร ผู้ว่าราชการเมืองกาฬสินธุ์ แลกรมการหัวเมืองใกล้เคียงมาคอยรับ แลราษฎรพากันมานั่งคอยอยู่ตั้งแต่เช้าแทบจะเต็มไปทั้งท้องทุ่ง เวลาบ่าย ๔ โมงไปเที่ยวดูภูมิลำเนาเมือง จนถึงวัดบึง^๑ พบพระครูเอกตรสตาธิคุณ^๒ เจ้าคณะเมือง แล้วไปดูบึงพระลานไชย แลหมู่บ้านแลบ้านราษฎรต่อไป เวลากลับมาถึงที่พักมีประชุมบายศรีตามอย่างที่เคยมา และพวกพ่อค้ามาหาเป็นอันมาก

โบสถ์วัดกลาง เมืองร้อยเอ็ด

วันที่ ๓๐ มกราคม เวลาบ่าย ออกจากเมืองร้อยเอ็ด หลวงขจรยุคกฤตย์^(๓) ซึ่งตามมาในการตรวจทางโทรเลขมณฑลอุดร มณฑลอิสาน กับนายน่วม มหาดเล็กนักเรียนโปรสเนีย โทรเลข ลาไปเมืองอุบลราชธานี เพราะเมื่อมาตามทางโทรเลข เขาเป็นผู้จัดการให้ใช้โทรเลข

^๑ ปัจจุบัน คือ วัดบึงพระลานชัย ตำบลในเมือง อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด

^๒ พระครูเอกตรสตาธิคุณ (โม่ง) เจ้าคณะเมืองร้อยเอ็ด และเจ้าอาวาสวัดสระทอง เป็นชาวบ้านหวายหลิม (ใหญ่) อำเภอทุ่งเขาหลวง จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นผู้ก่อตั้งโรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙

^(๓) หลวงขจรยุคกฤตย์ (เทา จันทรวิน)

ได้ทุกระยะ แต่ทางต่อไปไม่ร่วมกับทางโทรเลขจนถึงเมืองพิมาย ในมณฑลนครราชสีมา
เขาสันนิษฐานที่จะต้องไปด้วย ออกจากเมืองร้อยเอ็จมาทางบ้านขอนแก่น บ้านหนองแก^๑
บ้านกาหลง บ้านตาแย^๒ บ้านแกน้อย^๓ บ้านแกขวาง^(๔) ถึงที่พักบ้านคูโคกเช้า ๓ โมง
ระยะทาง ๔๕๘ เส้น พักกินข้าวเช้าแล้วเวลาเช้า ๔ โมง ขึ้นระแทะเข้าเขตรบ้านดงน้อย
บ้านสนาม ถึงบ้านนาเลา^๕ ที่พักแรมเวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง^(๖) ระยะทาง ๒๑๑ เส้น รวมระยะทาง
วันนี้ ๖๖๙ เส้น^๗ ที่พักตั้งอยู่ริมหนองลิมตรงวัดนาเลาซึ่งมีต้นไม้ร่มเย็นดี เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง
ไปเที่ยวดูถิ่นที่จนถึงวัด พบพระครูวินัยวรศฤดี วัดสาทองเมืองร้อยเอ็จตามมาส่งด้วย

ที่พักนอกเมืองร้อยเอ็ด

การคณะสงฆ์มณฑลอุดรกับมณฑลอิสานยังผิดกัน มณฑลอิสานมีเจ้าคณะมณฑล
แลจัดการตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์แล้ว แต่มณฑลอุดรยังหาได้จัดไม่ เพราะ
มณฑลอุดรไม่มีใครมีพระเข้าไปเล่าเรียนในกรุงเทพฯ จะเป็นด้วยเหตุใดก็สืบไม่ได้ความ แต่ส่วน
มณฑลอิสานมีพระได้เข้าไปเล่าเรียนทั้งธรรมยุติกาลาภานิกาย จนได้เป็นพระราชาคณะ
แลเปรียญมีหลายรูป มีตัวเจ้าคณะจึงจัดการได้ก่อนมณฑลอุดร แลมณฑลนครราชสีมาด้วย

^๑ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองหนามแท่ง ตำบลหนองเขียด อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านตาแย ตำบลเมืองพล อำเภอพล จังหวัดขอนแก่น

^๓ ปัจจุบัน คือ ตำบลแกน้อย อำเภอแกน้อย จังหวัดขอนแก่น

^(๔) ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๒ หน้า ๖๒ ว่า บ้านผวงขวาง

^๕ ปัจจุบัน คือ บ้านนาเลา ตำบลอัคระคำ อำเภอโพธิ์ชัย จังหวัดร้อยเอ็ด

^(๖) ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๒ หน้า ๖๒ ว่า ถึงบ้านนาเลาที่พักแรมเช้า ๔ โมงครึ่ง

^๗ เท่ากับ ๒๖.๗๖ กิโลเมตร

เขตเมืองมหาสารคาม

วันที่ ๓๑ มกราคม เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมบ้านนาเลา ข้ามห้วยจอกขวาง เข้าเขตเมืองมหาสารคาม มาถึงที่พักผ่อนเมืองวาปีปทุม^๑ อันขึ้นต่อเมืองมหาสารคาม เวลาเช้าโมงหนึ่ง ระยะทาง ๑๕๐ เส้น เมืองวาปีปทุมตั้งในรัชกาลที่ ๕ ในทำเนียบว่า ตั้งที่บ้านนาเลา แต่เจ้าเมืองมาอยู่เสียที่นี่ พระพิทักษ์นรากร^(๒) ข้าหลวงเมืองมหาสารคาม แลกรมการมารับ แล้วมีบายศรีจานผู้เฒ่าได้กล่าวคำเชิญขวัญแลด้ายผูกข้อมือ เวลาเช้า ๒ โมง ๑๕ นาที ออกจากที่พักเมืองวาปีปทุมเดินทางทุ่งหนองดิน เข้าเขตรบ้านหนองดิน ข้ามห้วยน้ำใสเข้าเขตรบ้านปลาบู่^๓ ข้ามห้วยเสียวเข้าเขตรบ้านกุดอ้อ^๔ ถึงบ้านหนองผิง^๕ ที่พักแรมริมหนอง เวลาเช้า ๓ โมง ๔๕ นาที ระยะทาง ๒๖๖ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๑๖ เส้น^๖

เขตเมืองพยัคฆภูมิ^๗

วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมบ้านหนองผิงทางเดินเปโนโคกมีไม้เล็กสองข้างทาง เห็นบ้านมาตั้งใหม่แห่งหนึ่ง เรียกว่า บ้านดงยางน้อย^๘ แล้วถึงทุ่งนาเข้าเขตรบ้านกู่แสนตารัดเป็นระยะทาง ๔๖๓ เส้น ตั้งแต่เมืองวาปีปทุมมาต่อกับเขตเมืองพยัคฆภูมิ มีทางเล็กแยกไปกู่ คือ เทวสถานของโบราณ ประมาณระยะหนทางทั้งไปมา ๕๐ เส้น ได้แวะไปดูที่กู่ เรียกว่า กู่แสนตารัด^๙ เป็นปรangkอกด้วยศิลาแลงสูงประมาณ ๓ วา มีเทวรูปศิลาองค์เล็ก ๆ หัก ๆ อยู่ภายใน ไม่มีฝีมือทำเป็นลวดลายอันใด มีแต่กำแพงศิลาแลงโดยรอบตามหนทางที่ไปเมื่อใกล้ถึงเทวสถาน มีเชิงเนินเดินเป็นแนวเหมือนจะเป็นเมืองเก่า กลับมาออกทางใหญ่เข้าเขตรบ้านนาหาด^{๑๐} เวลาเช้า ๒ โมง ๕๐ นาที ถึงที่พักผ่อน ระยะทาง ๓๐๒ เส้น ขุนมณฑลานุการ ข้าหลวงเมืองสุวรรณภูมิ^{๑๑} เมืองแพน ผู้รักษาราชการเมืองสุวรรณภูมิ

^๑ ปัจจุบัน คือ อำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม

^(๒) พระพิทักษ์นรากร (โย)

^๓ ปัจจุบัน คือ บ้านปลาบู่ ตำบลหนองแสง อำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม

^๔ ปัจจุบัน คือ บ้านกุดอ้อ ตำบลหัวเรือ อำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม

^๕ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองผิง ตำบลดงยาง อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม

^๖ เท่ากับ ๑๖.๖๔ กิโลเมตร

^๗ ปัจจุบัน คือ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม

^๘ ปัจจุบัน คือ บ้านดงยางน้อย ตำบลเวียงสะอาด อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม

^๙ ปัจจุบัน คือ ปราสาทกู่พระสันตวิรัตน์ ตำบลกู่สันตวิรัตน์ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม

^{๑๐} ปัจจุบัน คือ บ้านนาหาด ตำบลพระธาตุ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม

^{๑๑} ปัจจุบัน คือ อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

พระศรีสุวรรณวงศา นายอำเภอเมืองพยุหะภูมิ พระศรีเกษตราธิไชย นายอำเภอเมืองเกษตรวิสัย^๑ พระสุนทรพิพิธ นายอำเภอโกสุมพิสัย^๒ แลกรมการเมืองต่างๆ มาคอยรับ ถามาถึง กู่เทศสถานในเขตรเมืองสุวรรณภูมิ ว่ามี ๕ แห่ง คือ กู่พระกุนาอยู่ทิศใต้เมืองแห่ง ๑ กู่กะสิง อยู่กลางทุ่งแห่ง ๑ กู่กะโดยอยู่ใกล้เมืองเกษตรวิสัยแห่ง ๑ กู่บ้านด่านแห่ง ๑ กู่บ้านกู่อยู่ใกล้ บ้านหัวช้างเมืองพยุหะภูมิแห่ง ๑ เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที ออกจากบ้านนาหาดเข้าเขตร บ้านหนองซำ^๓ บ้านหัวดง แล้วถึงบ้านหัวช้าง^๔ ที่พักแรมเวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๑๔๒ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๔๔ เส้น^๕ ริมที่พักริมหนองใหญ่ เรียกว่า หนองดุม^๖ มีบ้าน ริมหนอง เรียกว่า บ้านโพนงาม^(๗) หมู่หนึ่ง แลมีบ้านใกล้ที่พัก เรียกว่า บ้านหัวช้างหมู่หนึ่ง เปนหมู่บ้านเล็กๆ แลวันนี้พระบรมราชบรรหาร ยกกระบัตรมณฑลนครราชสีมามารับ พร้อมกับ นายกวย กรมศึกษาธิการ ซึ่งออกมาเป็นข้าหลวงตรวจกรมมณฑลนครราชสีมา

กลับมณฑลนครราชสีมา

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมบ้านหัวช้าง เข้าเขตรบ้านบัวน้อย^๘ บ้านขามเลียน บ้านหมากทุ่ง สองข้างทางที่มาเปนทุ่ง ที่ใกล้ๆ ทางใหญ่มีแต่หญ้าแห้ง ที่ลิกเข้าไปจึงมีนา แลเห็นทิวไม้ห่างออกไป เวลาเช้า ๒ โมง ถึงที่พักร้อนห้วยพังชู ระยะทาง ๓๘๓ เส้น กินข้าวแล้วเวลาเช้า ๓ โมง ขึ้นระแทะข้ามห้วยพังชู ซึ่งเป็นเขตรเมืองพยุหะภูมิ มณฑลอิสานกับเมืองพะไทสงฆ์^๙ มณฑลนครราชสีมาต่อกัน มาทางเขตรบ้านหัวขวาแล ทุ่งบ้านหัวแรด^{๑๐} ถึงเมืองพะไทสงฆ์เวลาเช้า ๔ โมง ระยะทาง ๑๗๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๕๓ เส้น^{๑๑} พระนครภักดีศรีนครานุรักษ์^(๑๒) ผู้ว่าราชการเมืองบุรีรัมย์ หลวงเสนาสงคราม^(๑๓)

^๑ ปัจจุบัน คือ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

^๒ ปัจจุบัน คือ อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม

^๓ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองซำ ตำบลกรวด อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา

^๔ ปัจจุบัน คือ บ้านหัวช้าง ตำบลมะเริง อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา

^๕ เท่ากับ ๑๗.๗๖ กิโลเมตร

^๖ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองดุม ตำบลมะค่า อำเภอโนนไทย จังหวัดนครราชสีมา

^(๗) ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๒ หน้า ๖๔ ว่า บ้านโพนงาม

^๘ ปัจจุบัน คือ บ้านบัวน้อย ตำบลโนนทองหลาง อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา

^๙ ปัจจุบัน คือ อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์

^{๑๐} ปัจจุบัน คือ บ้านหนองหัวแรด ตำบลหนองหัวแรด อำเภอหนองบุญนาถ จังหวัดนครราชสีมา

^{๑๑} เท่ากับ ๒๒.๑๒ กิโลเมตร

^(๑๒) พระนครภักดี (กระจำง สิงหนณี) ต่อมาเป็นพระยาประเสริฐสุนทราไลย ผู้ว่าราชการจังหวัดเลย

^(๑๓) หลวงเสนาสงคราม (คด)

นายอำเภอพะไทสงฆ์ หลวงวิศาลฤทธิกร นายอำเภอเมืองรัตนบุรี ขุนสรรพกิจโกศล^(๑)
นายอำเภอนางรอง ขุนประสิทธิบรรณาการ นายอำเภอประโคนชัย มาคอยรับ มีถนน
ข้ามคูเมืองมาถึงที่พักซึ่งตั้งอยู่ริมที่ว่าการอำเภอ นายโยโกตา แลนายอิสิดา ชาวญี่ปุ่นซึ่งมา
ตั้งโรงเลี้ยงไหมที่เมืองบุรีรัมย์ก็มาหา

เมืองพะไทสงฆ์

เวลาบ่าย ๔ โมง เทียวดูภูมิลำเนา เมืองพะไทสงฆ์เป็นเมืองโบราณ มีเนินดินเป็น
กำแพงแลมีคูสองชั้น จำนวนพลเมือง รวม ๒๒,๔๐๐ การทำมาหาเลี้ยงชีพมีการทำนา ทำไร่ผัก
ไร่ยาสูบ แลจับสัตว์น้ำพอเลี้ยงกันเอง แลมีการทำไหมแลหุงเกลือจำหน่ายขายไปที่อื่น ๆ บ้าง
บ้านราษฎรหมู่หนึ่ง ๆ มีรั้วไม้จริงบ้าง ไม้ไผ่บ้าง เป็นเขตรหมู่บ้าน ในเขตรอำเภอพะไทสงฆ์
ได้ความว่ามีคู ๓ แห่ง คือ ที่ตำบลหินตั้ง^๒ มีคูสวนแต่งเป็นปรางค์ศิลาทอดก่ออิฐประมาณ
กว้างยาว ๕ วา สูงแต่พื้นดินขึ้นไป ๗ วา ระยะทางจากเมือง ๔๙๐ เส้น กับที่บ้านฤๅษี^๓
มีคูฤๅษีเป็นศิลากว้างยาวประมาณ ๑๑ วา สูงแต่พื้นดินขึ้นไป ๔ ศอก ระยะทางจากเมือง
๖๐๐ เส้น กับมีคูที่บ้านคู^๔ เป็นศิลากว้างยาวประมาณ ๑๐ วา สูงจากพื้นดินขึ้นไป ๒ วา
ระยะทางจากเมือง ๔๐๐ เส้น

วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ เวลาบ่าย ห่มอมเจ้านิสากร หลวงเถลิงรณการ ขุนภักดีรัตนชาติ
ซึ่งมาส่งจากมณฑลอิสานลากลับไป ออกจากที่พักแรมเมืองพะไทสงฆ์มาตามหนทางทุ่งใหญ่
ถึงบ้านนุ่งเบา^๕ ที่พักร้อนเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๒๐ นาที ระยะทาง ๒๕๒ เส้น แล้วแยก
ไปทางตำบลวังปลัด^๖ ลำน้ำมูล ซึ่งเป็นที่มีพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ของเก่าอยู่ในลำน้ำมักมได้
เนื่อง ๆ ตอนที่เรียกว่าวังปลัดไปจากบ้านนุ่งเบา ระยะทาง ๑๕๐ เส้น วิถีมนั้นมีคนถือ
แหลงเรือ เอาแหลงลึกไปในน้ำ ถ้าแหลงกระทบของแข็งก็ลงม บางทีก็ได้พระพุทธรูป
ของโบราณ พิศวาทเหตุที่บนดลิ่งริมน้ำซึ่งเป็นที่มีพระนี้มีพื้นดินสูงเป็นเนิน พอจะเห็นได้
ว่าจะเป็นที่มียะเจียรอันใดมาแต่เดิม แล้วน้ำกัดพังลงไปจึงมีพระพุทธรูปที่มได้ในลำน้ำ
ตรงนั้น พระพุทธรูปมได้ที่วังปลัดเป็นพระพุทธรูปฝีมือช่างขอมโบราณสมัยเดียวกันทั้งนั้น^(๗)

(๑) ขุนสรรพกิจโกศล (ปาน ศกุนตนาค) ต่อมาเป็นหลวงในนามเดิม

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านหินตั้ง ตำบลศรีสว่าง อำเภอนาโพธิ์ จังหวัดบุรีรัมย์

^๓ ปัจจุบัน คือ บ้านฤๅษี ตำบลหนองเหือง อำเภอบ้านใหม่ไชยพจน์ จังหวัดบุรีรัมย์

^๔ ปัจจุบัน คือ ตำบลบ้านคู อำเภอนาโพธิ์ จังหวัดบุรีรัมย์

^๕ ปัจจุบัน คือ บ้านนุ่งเบา ตำบลบ้านจาน อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์

^๖ ปัจจุบัน คือ บ้านวังปลัด ตำบลบ้านแพ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์

(๗) พบพระพุทธรูป ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ สมัยอมรวดี หรืออนุราชปุระ

เป็นพระยืนแสดงธรรมจักรพระหัตถ์ ๑ บ้าง ๒ พระหัตถ์บ้าง เป็นพระนั่งสมาธิบ้าง พอเวลาสายประมาณ ๔ โมงเศษ กลับมาทางบ้านบุงเบา ลงทางใหญ่ข้ามลำสะเทก^๑ เขตเมืองพะไทสงฆ์กับเมืองพิมายต่อกัน เป็นทุ่งระนามต่อจากทุ่งที่เดินมาแล้วเป็นทุ่งใหญ่อันเดียวกัน เวลานั้นน้ำ ๆ ท่วม เมื่อถึงฤดูแล้งอย่างเวลานี้มีแต่กอหญ้า หนทางเป็นดินแตกกระแหว่งเดินลำบากแลร้อนจัด ต่อเมื่อจวนถึงที่พักแรมจึงเห็นหมู่บ้านกระเบื้องนอก^๒ ถึงที่พักแรมบ้านกระเบื้องนอกเวลาเช้า ๕ โมง ๑๐ นาที ระยะทาง ๙๐ เส้น มีหนองน้ำใหญ่อยู่น้ำที่ที่พัก รวมระยะทางวันนี้ ๔๙๒ เส้น^๓

วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าตรู่ ออกจากที่พักแรมบ้านกระเบื้องนอก มาตามทุ่งระนามถึงบ้านนางอ^๔ ที่พักร้อนเวลาเช้าโมงหนึ่ง ๑๕ นาที ระยะทาง ๓๕๐ เส้น นายสองเมืองชาวเมืองโคราชซึ่งออกมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลนี้ ได้รวบรวมเด็กชาวบ้านมาสอนหนังสือเป็นสำนักเรียนแห่งหนึ่ง มีนักเรียน ๑๒ คน พักกินข้าวเช้าแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ออกจากที่พักบ้านนางอมาตามทางทุ่งระนาม ที่ริมหนทางมีเนินริมหนองแห่งหนึ่ง มีกองศิลาแลงพอสังเกตเห็นว่าเป็นภูเขาก่อแห่งหนึ่ง เรียกว่า อุดแดง แวะดูฐานศิลาแลงนั้นครู่หนึ่ง แล้วขึ้นระแทะมาตามท้องทุ่งร้อนจัดเต็มที่ ถึงห้วยกะเพราที่พักแรมเวลาเที่ยง ระยะทาง ๔๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๗๕๐ เส้น^๕

เวลา ๑๐ ทุ่ม ขึ้นระแทะออกเดินทางต่อไป การเดินทางบกราวนี้ตัวนายขี่ม้า พวกพลไพร่แลสิ่งของไปเกวียน วิธีเดินทางเข้าไปเมื่อยังหนาว กลางคืนเวลาตีกราว ๓ ยาม ให้เกวียนครัวออกล่วงหน้าไปพวกหนึ่ง ไปหาเข้าคอกอยู่ที่นี่ พักนอน พอเช้าขี่ม้ารีบไปให้ถึงที่พักแรมแลที่พักแรมในตอนเช้าก่อนเที่ยง ตอนบ่ายได้พักม้าแลมีเวลาเที่ยวเดินดูภูมิลำเนา กระบวนเกวียนบรรทุกของตามไปถึงในเวลาค่ำ เดินโดยวิธีอย่างว่านี้ทุกวัน ครั้นขากลับเมื่อเข้าแดนมณฑลนครราชสีมา ตอนนี้อยู่พักแรมที่ร้อนก็ร้อนจริง ๆ เวลาแดดแรงผู้คนพาหนะเดินทางทนไม่ไหว จึงต้องเปลี่ยนเวลาใหม่ พักกินข้าวเย็นแล้วราวเวลายาม ๑ ให้เกวียนล่วงหน้าออกเดินทางกระบวนม้าแลเกวียนตามออกเดินทางเวลาระหว่าง ๓ ยามกับ ๑๐ ทุ่ม ต้องจุดได้นำจึงมักไประแทะที่กรมขุนสรรพสิทธิทรงทำประทานมาให้ใช้ จนรุ่งสว่างจึงขึ้นขี่ม้า

^๑ ปัจจุบัน คือ ลำสะเทก มีต้นน้ำอยู่ที่ห้วยปราสาทในเขตอำเภอดง และอำเภอดงสะแกแสง ไหลลงสู่แม่น้ำมูล มีความยาวทั้งสิ้นประมาณ ๑๔๕ กิโลเมตร

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านกระเบื้องนอก ตำบลบ้านกระเบื้องนอก อำเภอเมืองยาง จังหวัดนครราชสีมา

^๓ เท่ากับ ๑๙.๖๔ กิโลเมตร

^๔ ปัจจุบัน คือ บ้านนางอ ตำบลเมืองยาง อำเภอเมืองยาง จังหวัดนครราชสีมา

^๕ เท่ากับ ๓๐ กิโลเมตร

เมืองพิมาย

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ เวลาบ่ายถึงตำบลบ้านดง^๑ มีที่พักผ่อน ระยะทาง ๒๗๖ เส้น ต่อมาอีก ๑๑ เส้น ถึงทางแยกไปบ้านท่าหลวง^๒ แวะดูบ้านท่าหลวงถึงหมู่บ้านเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๐ นาที ระยะทาง ๙๖ เส้น พักกินข้าวเช้าที่ศาลาการเปรียญวัดบ้านท่าหลวง ซึ่งตั้งอยู่ริมน้ำมูล เวลาเช้า ๓ โมง ออกจากบ้านท่าหลวง ระยะทาง ๑๒๗ เส้น ถึงเมืองพิมาย หลวงภักดีศรีรัตนเสมา^(๓) นายอำเภอพิมาย แลกรมการกำนันผู้ใหญ่บ้านมาคอยรับ

เวลาบ่ายเที่ยวดูปราสาทหินแลถ้ำรูป แล้วไปวัดเดิม^(๔) ปิดทองพระพุทธรูปซึ่งหลวงภักดีศรีรัตนเสมา นายอำเภอเมืองพิมาย เก็บพระเศียรศิลาของเก่ามาทำองค์ศิลาประกอบขึ้นใหม่ เป็นพระประธานในอุโบสถ มีพระสวดชยันโตแลพิณพาทย์ซึ่งรวบรวมมาจากที่ต่าง ๆ เป็นหลายวงประโคมขึ้นพร้อมกัน มีราษฎรชาวบ้านมาปิดทองพระพุทธรูปด้วยเป็นอันมาก

อุโบสถ เจ้าพิมายสร้าง

วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ราษฎรมีการเลี้ยงพระที่วัดเดิมในการฉลองพระพุทธรูปที่ปิดทอง แห่สำหรับผ่านที่พักมา กระบวนมีพิณพาทย์นำ แล้วถึงราษฎรเดินมาเป็นแถว ผู้ที่มีสำรับไปเลี้ยงพระก็ถือสำรับเข้าแถวมาวันนี้เป็นวันพักได้ไปถ่ายรูปปราสาทหินอีกวันหนึ่ง ครั้นเวลาบ่ายไปดูต้นไทรงาม คือต้นไทรใหญ่ต้นหนึ่งซึ่งรากกลับเป็นต้นต่อ ๆ กันไป เป็นพุ่มใหญ่ มีลานใต้ร่มไทรกว้างขวางร่มรื่นอยู่ริมลำน้ำมูล หนทางจากเมืองประมาณ ๓๐ เส้น ดูสาขาด้านไทรงามไม่กว้างใหญ่เหมือนเมื่อได้มาเห็นคราวก่อน เขาว่าตลิ่งพังน้ำพัดเอาไปเสียบ้าง กลับจากไทรงาม แวะที่บ้านนายอำเภอ กำนันผู้ใหญ่บ้านแลพ่อค้า มาหาหมื่นญิงแก่อายุ ๑๐๐ ปีคนหนึ่ง อายุ ๑๐๖ ปี

^๑ ปัจจุบันน่าจะหมายถึง ตำบลดงใหญ่ อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านท่าหลวง ตำบลท่าหลวง อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

(๓) หลวงภักดีศรีรัตนเสมา (เหม)

(๔) วัดเดิมอยู่ริมปราสาทหิน โบสถ์เป็นแบบวัดหลวงกรุงเก่า เข้าใจว่าเป็นของกรมหมื่นเทพพิพิธที่ตั้งตัวเป็นเจ้าพิมายสร้างไว้ เรื่องปราสาทหินพิมายนี้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพตรัสเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่องของโบราณ และพินิจดูหนังสือหน้าเที่ยวพิมายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งกรมศิลปากรจัดพิมพ์

คนหนึ่งมาหาด้วย ภรรยานายอำเภอตั้งโรงเรียนผู้หญิงที่บ้าน มีเด็กชาวบ้านได้มาเล่าเรียน มีครูผู้หญิงสอน นักเรียนสัก ๑๑ - ๑๒ คน

ราษฎรในอำเภอพิมายนี้มีจำนวน ๒๑๘,๕๐๐ คน การทำมาหาเลี้ยงชีพมีการทำนา ทำไร่ แลทำสวนบ้างเล็กน้อย กับมีการตัดไม้ในป่าแลเกี่ยวแฝกมุงหลังคา ผสมโคกระบือ เลี้ยงไหม แลทอผ้าทอเสื้อบ้าง แลมีพ่อค้าเกวียนเที่ยวค้าขายถึงมณฑลอุดร แลอิสาณ ไปจากเมืองพิมายนี้มาก

เวลา ๑๐ โมง ออกจากที่พักแรมเมืองพิมาย ออกประตูไชยข้ามลำน้ำเค็มผ่านบ้าน วังหิน^๑ บ้านชีเหล็ก บ้านลำฉมวก แล้วผ่านบ้านเพ็ด บ้านหนองใหญ่^๒ บ้านหนองขาม^๓ ตำบลหนองพลวง^๔ ข้ามลำจักษ์กระลาตมาถึงที่พักร้อน ระยะทาง ๕๐๐ เส้น

เขตรนครราชสีมา

วันที่ ๗ กุมภาพันธ์ ถึงที่พักร้อนลำจักษ์กระลาตเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๕๐ นาที เวลาเช้า ๓ โมง ๒๕ นาที ขึ้นระแทะออกจากลำจักษ์กระลาตเข้าเขตรบ้านบุ^๕ บ้านหนองพลวง ถึงบ้านหนองซ่องแมว^๖ เขตรอำเภอเมืองพิมายกับอำเภอกกลางต่อกัน แล้วเข้าเขตรบ้าน หนองอ้ายโยย^๗ ถึงบ้านตูม^๘ ที่พักแรมริมหนองบัวเวลาเช้า ๕ โมง ระยะทาง ๒๔๐ เส้น นายอินมหาดเล็ก นายอำเภอกกลางมารับ รวมระยะทางวันนี้ ๗๔๐ เส้น^๙

^๑ ปัจจุบัน คือ ตำบลวังหิน อำเภอโนนแดง จังหวัดนครราชสีมา

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองใหญ่ ตำบลสระตะเคียน อำเภอเสิงสาง จังหวัดนครราชสีมา

^๓ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองขาม ตำบลหนองขาม อำเภอจักราช จังหวัดนครราชสีมา

^๔ ปัจจุบัน คือ ตำบลหนองพลวง อำเภอจักราช จังหวัดนครราชสีมา

^๕ ปัจจุบัน คือ บ้านบุ ตำบลตลาด อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา

^๖ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองซ่องแมว ตำบลหันห้วยทราย อำเภอประทาย จังหวัดนครราชสีมา

^๗ ปัจจุบัน คือ บ้านหนองตาโยย ตำบลทองหลาง อำเภอจักราช จังหวัดนครราชสีมา

^๘ ปัจจุบัน คือ บ้านตูม ตำบลทองหลาง อำเภอจักราช จังหวัดนครราชสีมา

^๙ เท่ากับ ๒๙.๖ กิโลเมตร

วันที่ ๘ กุมภาพันธ์ เวลาบ่ายครึ่ง ออกจากที่พักแรมตำบลหนองบัวบ้านตูมมาตามทางโคกเข้าเขตรบ้านกรด^๑ บ้านทอก^๒ บ้านส้ม^๓ บ้านขาม^๔ บ้านมะดัน^๕ แล้วถึงบ้านช่องโคท่าช้าง^๖ นำมูลที่พักแรมเวลาเช้าโมงครึ่ง ระยะทาง ๒๒๖ เส้น

เมื่ออยู่ที่เมืองพิมายได้รับท้องตรามหาดไทยว่า มารดาไปกราบถวายบังคมลาจะขึ้นมารับ มีรับสั่งว่าเวลานี้ที่เมืองนครราชสีมากำลังเกิดกาฬโรค อย่าไปเลยจะไปเจ็บไข้ แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มหาดไทยเชิญกระแสน้ำมาว่า ให้คิดอ่านเดินทางตรงไปสถานีรถไฟทีเดียว อย่าให้ไปแวะค้างคืนที่เมืองนครราชสีมา ด้วยเหตุนี้จึงได้พักแรมที่ตำบลท่าช้าง ระยะทางห่างเมืองนครราชสีมาเพียง ๔๕๐ เส้น

กลับกรุงเทพฯ

เวลา ๑๐ โมง ออกจากที่พักแรมตำบลท่าช้าง ข้ามลำน้ำมูลมาตามทาง พักที่บ้านพระผุดครูหนึ่ง แล้วเดินทางต่อไป

วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าโมงหนึ่ง ถึงบ้านมะเริง^๗ หม่อมเจ้าบรมเดช ผู้บัญชาการกรมทหารมณฑลนครราชสีมา พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ์ ปลัดเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา กับพระราไพวงศ์บริพัตร^(๘) เจ้าพนักงานกรมรถไฟมารับถึงกลางทาง ผ่านที่พักแสนสุขมาถึงสถานีรถไฟเมืองนครราชสีมาเวลาเช้า ๒ โมง ๑๕ นาที ระยะทาง ๔๕๐ เส้น ออกลาเลขขอบใจพระกำแหงสงคราม ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา และข้าราชการมณฑลนครราชสีมาที่ไปด้วยเสร็จแล้ว เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง รถไฟพิเศษเคลื่อนจากสถานีมาถึงแก่งคอยเวลาเที่ยง ๒๓ นาที เวลาบ่าย ๔ โมง ๕ นาที รถไฟพิเศษถึงสถานีกรุงเทพฯ เวลาค่ำได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณะพระที่นั่งอัมพรสถาน เปนเสร็จการที่ไปมณฑลอุดรแลมณฑลอิสาน รวมเวลาตั้งแต่ออกจากกรุงเทพฯ จนกลับมาได้ ๕๖ วัน

^๑ ปัจจุบัน คือ บ้านกรด ตำบลช้างทอง อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนครราชสีมา

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านทอก ตำบลช้างทอง อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนครราชสีมา

^๓ ปัจจุบัน คือ บ้านส้ม ตำบลช้างทอง อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนครราชสีมา

^๔ ปัจจุบัน คือ บ้านขาม ตำบลท่าช้าง อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนครราชสีมา

^๕ ปัจจุบัน คือ บ้านมะดัน ตำบลท่าช้าง อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนครราชสีมา

^๖ ปัจจุบัน คือ บ้านช่องโค ตำบลท่าช้าง อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนครราชสีมา

^๗ ปัจจุบัน คือ ตำบลมะเริง อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา

^(๘) พระราไพวงศ์บริพัตร (จิตร บุณนาค) ต่อมาเป็นพระยาใน [ราชทิน] นามเดิม

การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) (เดือนมิถุนายน - ๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๗)

รายงานเสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)^๑

เมืองพิษณุโลก

วันที่ ๒๕ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นมาถึงเมืองพิษณุโลกเวลาบ่าย ๕ โมง วันที่ ๒๕ ขอพระราชทานกราบทูลรายงานระยะทางอย่างย่อ ทางรถไฟแต่ปากน้ำโพขึ้นมาถึงพิษณุโลกไม่สนุกแลไม่มีอะไรน่าดูเลย ทางรถไฟผ่านบึง ผ่านพงแลป่า หน้าตาเหมือน ๆ กันอยู่แต่ในเหล่านี้นตลอดทาง ทางเรือสนุกกว่ามาก มารถไฟยังช้าถูกรถไฟพัดมา ๑๑ ชั่วโมง พกเหลือประมาณ

เมืองพิษณุโลกหน้าตาตามเคย ไม่มีอะไรแปลก แต่มาถึงเย็นยังไม่ได้เที่ยว พออาบน้ำแล้วก็ไปนมัสการพระพุทธชินราช พอเข้าประตูวัด ความรู้สึกนึกถึงต้นโพธิ์ที่ทรงปลูกเมื่อครั้งเสด็จ^๒ ต้องแวะถวายเนตรก่อน ต้นโพธิ์ต้นนี้ที่จะดีอีก ข้าพระพุทธเจ้าจะถ่ายรูปไปถวายทอดพระเนตร แต่เรื่องต้นโพธิ์นี้มานึกขึ้นอย่างหนึ่งว่า จำจะต้องมีศิลาจาก ให้มีนามสำหรับเรียกไว้เสียทีเดียวจึงจะดี อย่างให้เรียกว่าต้นโพธิ์พระจุลจอมเกล้าดังนี้ เป็นต้นที่มาคิดเห็นด้วยเกล้า ฯ ดังนี้ ด้วยได้สังเกตดูหน้าข้าราชการ ที่ได้เคยพบเมื่อคราวเสด็จยังเหลืออยู่ไม่กี่คน เข้าใจว่าในเวลานี้ผู้ที่ไม่ว่าต้นโพธิ์ต้นนั้นใครปลูกจะมีมากอยู่แล้ว ถ้าไม่จากุให้มีนามสำหรับเรียกไว้ นานไปอาจจะไม่มีใครรู้ว่าโพธิ์ใครปลูกได้

^๑ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๑๐ เรื่อง กรมหลวงดำรงเสด็จราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ มีอุทัย เมืองนครสวรรค์ กับด่านภาษีไม้ และเรื่องระยะทางที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจะเสด็จเมืองเหนือ (๑๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗ - ๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๗).

^๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปลูกต้นโพธิ์เมื่อคราวเสด็จมากราบนมัสการพระพุทธชินราช และทำพิธีเททองหล่อพระพุทธชินราชองค์จำลอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ เพื่อนำไปประดิษฐาน ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม กรุงเทพมหานคร

พระพุทธชินราช
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก

ในพระวิหารรักษาหมุดจดดี เครื่องสะการบูชา
ที่มีผู้ถวายสะสมมากขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ใครคุม
ม้าหมู่หนุ่ก็ขึ้นจนเครื่องบูชาบังไม่แลเห็นตักพระ
ข้าพระพุทธเจ้าสั่งให้รื้อเครื่องบูชาออก พรุ่งนี้จะไปคุม
ม้าหมู่ถวายใหม่ให้เตี้ยลง จะได้แลเห็นพระพุทธรชินราช
ได้ถนัดดังแต่ก่อน

ข้าพระพุทธเจ้าจะออกจากพิศณุโลกขึ้นไปเมือง
อุดรดิฐวันที่ ๒๔ ได้ความว่ารถไฟทำงานเดินจาก
พิศณุโลกขึ้นไปได้ถึงสถานที่จะทำข้ามแม่น้ำที่บ้าน
ดารา^๑ เหนือเมืองพิชัยข้าพระพุทธเจ้าจะอาไศรย
รถไฟทำงานขึ้นไปลงเรือที่บ้านดารา เขาว่ารถไฟ
ยังต้องคลานจะต้องใช้เวลา ๔ ชั่วโมงเศษจึงจะถึง
บ้านดารา แต่ก็ยังดีที่คุ้มเวลาได้ถึง ๒ วัน แต่หากกลับ
ข้าพระพุทธเจ้าตั้งใจว่าจะล่องทางเรือจากอุดรดิฐ
ลงมาจนพิศณุโลกจะได้ตรวจตามลำน้ำลงมาด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **ดำรงราชานุภาพ** ขอเดชะ

เมืองพิศณุโลก

วันที่ ๒๗ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าจะออกจากเมืองพิศณุโลกขึ้นไปเมืองอุดรดิฐวันที่ ๒๔ พรุ่งนี้ จะอาไศรย
รถไฟทำงานขึ้นไปจนถึงบ้านดาราเหนือเมืองพิชัยไปลงเรือที่นั่น ซึ่งเป็นปลายราง เวลานี้ว่า
ระยะทางจากเมืองพิศณุโลกราว ๔ ชั่วโมง เพราะต้องค่อยๆ คลานไปช้าๆ แต่ก็เร็วกว่าทาง
เรือถึง ๒ วัน กะว่าจะไปพักแรมที่เมืองกรอง แลจะถึงอุดรดิฐในวันที่ ๒๙

^๑ ปัจจุบัน คือ ตำบลบ้านดารา อำเภอพิชัย จังหวัดอุดรดิษฐ์

ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลไปในจดหมายฉบับก่อนซึ่งเขียนเมื่อวันมาถึงพิศณุโลกในเวลาเย็นว่า เมืองพิศณุโลกดูไม่แปลกตานั่น เมื่อได้เที่ยวตรวจดู ๒ วันเต็มๆ เห็นการแปลกก็มีหลายอย่าง คือ ข้างเหนือน้ำมีกองทหารมาปลูกสร้างโรงทหารงดงามอย่างที่เมืองนครสวรรค์ ส่วนข้างใต้ตลาดยี่สานดูครึกครื้นขึ้นมาก มีห้างหอมาตั้งหลายร้าน ในลำแม่น้ำเรือแพกั้วมากขึ้น เพราะเหตุที่มีรถไฟนั่นเอง วันนี้ได้แลเห็นทุเรียนขายในตลาด ๒ ผล ได้ความว่าขายผลละ ๗ สลึง พอขายได้

ในส่วนการปกครอง ซึ่งชุดโชมลงตั้งแต่ถอนพระยาสุรสีห์^๑ ไปเสียจนถึงที่สุดต้องเปลี่ยนข้าราชการแทบทั้งมณฑล ดูการค่อยฟื้นขึ้นสักหน่อย แต่ยังไม่ดีได้ถึงเดิม แม้แต่ท้องที่แลैयाเรือนที่ไ้ดงดงามในครั้งพระยาสุรสีห์ ก็ยังแลเห็นชุดโชมอยู่โดยมาก แต่ข้าพระพุทธเจ้าแลเห็นว่า เวลานี้จะกวัดขันเร่งรัดการจัดแต่งบ้านเมืองนักยังไม่ควร เพราะข้าราชการตั้งแต่ข้าหลวงเทศาภิบาลลงไปมาใหม่มากกว่าคนเก่า จะต้องกวัดขันกันทางให้ออกเที่ยวตรวจตามท้องที่ในมณฑลให้ชำนาญท้องที่เสียก่อน ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้บอกพระยาอุไทยมนตรี^๒ เข้าใจไว้ดังนี้ คือ แต่นี้ไปจนสิ้นฤดูแล้งให้อาธุระในการเที่ยวออกตรวจท้องที่ ข้าพระพุทธเจ้าจะไม่กวัดขันในเรื่องแต่งเมืองจนถึงปลายฤดูแล้ง แต่สังเกตุดูข้าราชการในมณฑลนี้ดูพร้อมกันดี ถ้าได้เวลาพอจะทำนุบำรุงมณฑลนี้ให้ดีตั้งแต่ก่อนได้

เรื่องที่มีมณฑลนี้ชุดโชมไป ข้าพระพุทธเจ้าก็ควรจะถูกติเตียนด้วย เพราะตั้งแต่มาตามเสด็จคราวนั้นแล้ว ไม่ได้ขึ้นมาตรวจอีกเลยจนบัดนี้ ไม่ได้แลเห็นการในท้องที่ตลอดเวลาที่พระยาภักดีณรงค์แลพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรเปนข้าหลวงเทศาภิบาลทั้ง ๒ คน ถ้าได้มาเสียก่อนนี้ เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ปานนี้จะฟื้นขึ้นกว่านี้มากเสียแล้ว

ในส่วนทางโบราณคดีมาเที่ยวนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้พบวัดราชประดิษฐฐาน ซึ่งมีพระเจดีย์ใหญ่ได้ขนาดแลรูปร่างลวดลายเหมือนพระเจดีย์ ๓ องค์ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ไม่มีผิด

^๑ คือ พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร)

^๒ พระยาอุไทยมนตรี (พร จารุจินดา) บุตรพระยาเพชรพิชัย (จีน) กับคุณหญิงเย็น บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏตามลำดับ คือ นายรองฉัน จำห่วยุทธการ พระศิริไอยสวรร์ย์ พระยาอุไทยมนตรี ผู้ว่าราชการเมืองปราจีนบุรี ข้าหลวงประจำนครลำพูน ข้าหลวงประจำนครน่าน และข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก พระยาสุรบดินทรสุรินทรภักย์ อุปราชมณฑลภาคพายัพ และเจ้าพระยาสุรบดินทรสุรินทรภักย์ถึงแก่อสัญกรรมเมื่อวันที่ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๔

โทษถึงจะต้องแต่งแปมเพลต^๑ สำหรับโบราณคดีสโมสร^๒ แต่จะต้องรอไปแต่งเมื่อถึงกรุงเทพฯ เพราะไม่ได้เตรียมเครื่องมือ กล่าวคือ หนังสือสำหรับสอบค้นขึ้นมาพอต้องการ

วันนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปที่วัดจุฬามณี^๓ อยู่ใต้เมืองพิษณุโลก ถ้าไปบกทางประมาณ ๑๕๐ เส้น แต่ทางเรือเห็นจะถึง ๒๐๐^๔ ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจว่าสมเด็จพระบรมโอรส^(๕) จะได้ทรงพรรณาเรื่องวัดจุฬามณีถวายในรายงานของท่านแล้ว จึงไม่กล่าวซ้ำอีก แต่จะอดกราบบังคมทูลข้อหนึ่งไว้ไม่ได้ คือ ภูมิแผนที่วัดจุฬามณีนี้ตรงกับวัดอย่างทีพอพระราชหฤทัยจะเป็นสมการนั้นทีเดียว คือ หน้าวัดลงน้ำ กุฏิอยู่ข้างหน้าวัด มีถนนตรงลึกเข้าไปสัก ๕ เส้น ถึงกำแพงแก้ว ในนั้นมีพระอุโบสถ ถัดพระอุโบสถถึงพระปรางอย่างพระมหาธาตุเมืองลพบุรี แต่เป็นขนาดเล็กแล้วถึงพระวิหาร ๙ ห้อง ในบริเวณวัดก็มีต้นไม้ใหญ่มาก พิศเราะห์ดูพระปรางจะเป็นของเก่าก่อนสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ^๖ เป็นของก่อด้วยศิลาแลงมีอยู่

^๑ pamphlet หรือหนังสือเล่มเล็ก ๆ

^๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริส่ก่อตั้งโบราณคดีสโมสรขึ้นเมื่อวันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ ณ พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ พระนครศรีอยุธยา มีการจัดรูปแบบองค์การบริหารในรูปกรรมการสภา ประกอบด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นสมณนายก กับทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงดำรงตำแหน่งอุปนายก พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เป็นเลขานุการ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้มีการศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ประเทศของตนให้ชัดเจน สืบค้นเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของไทยในระหว่าง ๑,๐๐๐ ปี เป็นต้นไป ไม่ว่าจะเป็นเมืองใด ชาติใด วงศ์ใด สมัยใด ให้ช่วยกันรวบรวมและเรียบเรียงขึ้นเป็นเรื่องราวของประเทศสยาม และพิมพ์เอกสารนั้นไว้ แม้จะมีความคิดเห็นที่แตกต่างกันก็ตาม รวบรวมเอกสารจดหมายเหตุโบราณจากต่างประเทศ ทั้งประเทศในยุโรป และเอเชียที่เคยเกี่ยวข้องกับชาติไทย ไม่ว่าจะเป็นมิตรหรือศัตรู และไม่ควรละเลยหลักฐานท้องถิ่นและหนังสือด้านศาสนา ให้มีการวิจัยและวิเคราะห์หลักฐานทางประวัติศาสตร์ รู้จักประเมินหลักฐานที่ยังไม่ชัดเจน ให้แจ่มชัด ไม่ควรเชื่อในเอกสารปลอม ซึ่งอ้างว่าเป็นเอกสารเก่าที่เรียกกันว่า “กุ” ขึ้น ให้รู้จักรวบรวมเก็บรักษาหลักฐานประวัติศาสตร์และโบราณคดีทั้งหลาย ไว้สำหรับใช้เป็นคู่มือในการตรวจสอบเรื่องราวของประเทศไทย

^๓ ปัจจุบัน คือ วัดจุฬามณี ตำบลท่าทอง อำเภอเมืองพิษณุโลก จังหวัดพิษณุโลก ตั้งอยู่ริมแม่น้ำน่านฝั่งตะวันออก มีโบราณสถานที่มีมาก่อนสมัยสุโขทัย กล่าวกันว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างพระวิหารและเสด็จออกผนวชที่วัดนี้

^๔ ถ้าไปบกทางประมาณ ๖ กิโลเมตร แต่ทางเรือเห็นจะถึง ๘ กิโลเมตร

^(๕) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ขณะดำรงพระราชอิสริยยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินเมืองเก่าภาคเหนือในพุทธศักราช ๒๔๕๐ จัดพิมพ์เป็นหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง ให้ความรู้ด้านโบราณคดีอย่างดี

^๖ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๙๑ - ๒๐๓๑ เป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ แห่งราชวงศ์สุพรรณภูมิ พระราชมารดาเป็นพระราชธิดาของสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ ๓ (ไสลิอไท) แห่งราชวงศ์พระร่วง

อย่างเดียว นอกนั้นเปนของก่อด้วยอิฐ แลใช้อิฐเล็กขนาดเดียวกันทั้งโบถ วิหาร แลกำแพง ซึ่งเชื่อได้ว่าเปนของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถสร้าง เสียตายอยู่นิดที่ฝีมือนอกจาก พระปรางแล้วอยู่ข้างจะตัน แต่พระปรางทำงามดีพอใช้

ข้าพระพุทธเจ้าได้มีการสดมภ์เลี้ยงพระสมโภชพระพุทธชินราช ขอพระราชทาน ถวายพระราชากุศล

ข้าพระพุทธเจ้ากะว่าหากลับจากอุดรดิฐจะล่องทางเรือตั้งแต่เมืองอุดรดิฐไปจนถึง ปากน้ำโพ จะได้ดูตามลำแม่น้ำ แลจะได้แวะตรวจการตามอำเภอแลเมืองในระยะทางด้วย แลความจริงยังมีอีกอย่างหนึ่ง เรื่องเบื่อรถไฟตอนนี้ ที่ไม่มีอะไรน่าดู ถูกแต่รถไฟตัดจนฟก เสียเหลือประมาณ แต่กำหนดวันที่ข้าพระพุทธเจ้าจะถึงกรุงเทพ ฯ คงจะถึงวันที่ ๗ กรกฎาคม ตามที่ได้กำหนดไว้แต่เดิม ไม่ต้องเลื่อน เพราะจะตัดวันที่คิดจะอยู่นครสวรรค์เสียวันหนึ่ง

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **ดำรงราชานุภาพ** ขอเดชะ

วัดจุฬามณี เมืองพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลก

วันที่ ๓ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้ามีโอกาศที่จะส่งจดหมายฉบับนี้ที่เมืองพิษณุโลก เมื่อหากลับ ประมาณ ว่าจดหมายฉบับนี้จะได้ทูลเกล้า ฯ ถวายก่อนข้าพระพุทธเจ้ากลับมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท สัก ๒ - ๓ วัน ขอพระราชทานถวายรายงานโดยย่อเปนอนุสนธิสืบลำดับแต่ฉบับที่ได้เขียนที่ เมืองพิษณุโลก เมื่อณวันที่ ๒๗ มิถุนายน นั้นมา

ทางรถไฟแต่เมืองพิศณุโลกขึ้นถึงบ้านดารา^๑ ซึ่งอยู่เหนือเมืองพิไชยราวสัก ๓๐๐ เส้นนั้น ก็ใกล้แม่น้ำบาง ห่างแม่น้ำบาง อย่างทางขึ้นมาจากปากน้ำโพ ภูมิแผนที่ ๒ ข้างทางดึกว่า ระหว่างปากน้ำโพสักหน่อย ด้วยมีที่สูงแลผ่านป่าแดงบ้าง บึงแลพงไม่มากเหมือนตอนล่าง มารถไฟในทางนี้ตั้งแต่ปากน้ำโพขึ้นมา ทำให้ใจนึกมาตลอดทางว่าแผ่นดินที่ว่างเปล่า ที่อาจจะเปนประโยชน์ได้ยังมีอยู่มากนัก ถ้ามีใครเอาเปนธุระตรวจตราแก้ไขความขัดข้องของ ภูมิท้องที่ กล่าวคือ แก้ในกระบวนปิดน้ำหรือไขน้ำ หรือหาพืชพรรณไม้ที่จะถูกกับท้องที่มาปลูก ยังจะเกิดผลประโยชน์แก่บ้านเมืองได้อีกมากทีเดียว ว่าโดยที่จริงมารถไฟตอนนี้ถึงจะไม่สนุก แลไม่สบายอย่างขึ้นไปทางโคราชก็น่ามา ด้วยนำดูโดยทางความคิดที่กราบบังคมทูลมาแล้ว เพราะมารถไฟมาในที่สูงแลเห็นภูมิสถานท้องที่ได้ถนัด แลเห็นได้ไกลกว่ามาทางเรือ สังเกตดู ภูมิลำเนาที่ราษฎรตั้งอยู่ตามท้องที่ในเวลานี้แถวริมน้ำมีบ้านเรือนตลอด แลไปมีบ้านดอน อยู่ข้างในอีกส่วนหนึ่ง เหตุว่าแผ่นดินตอนกลางเปนที่ลุ่มเกินไปหรือแห้งเกินไป ทำการ เพาะปลูกยังไม่ได้ มีที่บางแห่งนาน ๆ พบเปนระยะที่มีไร่นาอยู่ตอนกลางระหว่างริมน้ำกับ ที่ดอนข้างนอก

ในวันที่ ๒๘ นั้น ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นมากักแรมที่เมืองตรอน^๒ วันที่ ๒๙ ขึ้นมาถึง เมืองอุตรดิตถ์ วันที่ ๓๐ ไปดูตลาดแลตรวจราชการ วันที่ ๑ กรกฎาคม ไปเมืองลับแล^๓ ไปพระแท่นศิลาอาสน์^๔ แล้วกลับมาเมืองอุตรดิตถ์ตามหนทางที่ได้เสด็จประพาส วันที่ ๒ เวลาเช้าลองกลับจากเมืองอุตรดิตถ์

ตามลำแม่น้ำตั้งแต่เมืองพิไชยขึ้นมากจนอุตรดิตถ์ มีเรือเปิดใหญ่^๕ อย่างบรรทุกสินค้า จอดเรียงรายเห็นได้ทุกคั้งน้ำ เรือชนิดนี้เที่ยวจอดประชุมกันเปนหมู่ ๆ แม้เหนือเมืองอุตรดิตถ์ ก็มีขึ้นไป เขาว่าตลอดจนถึงเขตรเมืองน่าน ถ้าจะนับจำนวนเห็นจะหลายร้อยลำทีเดียว มากกว่าที่ได้เคยเห็นเมื่อมาตามเสด็จหลายเท่า สืบถามได้ความว่าเรือเหล่านี้บรรทุกสินค้า

^๑ ปัจจุบัน คือ ตำบลบ้านดารา อำเภอพิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์

^๒ ปัจจุบัน คือ อำเภอตรอน จังหวัดอุตรดิตถ์

^๓ ปัจจุบัน คือ อำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์

^๔ พระแท่นศิลาอาสน์นับเป็นพุทธเจดีย์ สืบเนื่องจากเป็นที่เชื่อกันมาแต่โบราณว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งห้าพระองค์ในภพภวนี้ ได้เสด็จและจะเสด็จมาประทับนั่งบนพระแท่นแห่งนี้ เพื่อเจริญภาวนา และได้ประทับยับยั้งในเวลาที่ตรัสรู้แล้ว ตัวพระแท่นเป็นศิลาแลง มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดกว้าง ๒.๕๖ เมตร ยาวประมาณ ๓.๒ เมตร สูง ๙๖ เซนติเมตร ที่ฐานประดับด้วยลายกลีบบัวโดยรอบ มีพระมณฑป ศิลปะเชียงแสนครอบ อยู่ภายในพระวิหารวัดพระแท่นศิลาอาสน์ บ้านพระแท่น ตำบลทุ่งยั้ง อำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์

^๕ เรือเปิดใหญ่ มีลักษณะตัวเรือป่องเตี้ย หลังคาหรือประทุนค่อนข้างเตี้ย หัวเรือและท้ายเรือแบนคล้ายปากเปิด ลักษณะจึงดูคล้ายเปิดมาก

กรุงเทพฯ ขึ้นมาขายแลรับ - ซื้อสินค้าข้างเหนือ คือ ข้าว, ยาสูบ, เขา, หนัง, ครั่ง, กายาน เป็นต้น ลงไปขายข้างใต้ ที่เรือมีจอดเรียงรายกันอยู่เช่นนี้ เขาว่าเป็นเวลาบรรทุกสินค้าแลคอยนำพอน้ำขึ้นมากจะล่องลงไป

ที่ตลาดท่าอิฐ^๑ - มีเรือนแถวทำให้เช่ามากขึ้นกว่าที่ได้เห็นแต่ก่อนหลายแถว เรือนแถวเหล่านี้ทำด้วยไม้มุงสังกะสีโดยมาก เรือนที่สร้างแต่ก่อนทำชั้นเดียว แต่เรือนที่สร้างชั้นหลังมาทำเป็นเรือน ๒ ชั้น แลทำแข็งแรงมั่นคงแต่จะเรียกว่ากึ่งกือหรือโกเรเกไม่ได้ เพราะไม่ได้ทำสี่ ค่าเช่าเรือน ๒ ชั้นเรียกกันห้องละ ๒๐ บาท ชั้นเดียวเรียกหลังละ ๑๐ บาท แล ๘ บาท เป็นอย่างต่ำ ทางข้างเหนือหาดค่าเช่าแรง ข้างใต้ลงมาเป็นที่ลุ่มมากค่าเช่าต่ำลง รถไฟจะตั้งเสตชันที่ท่าเสา^๒ เหนือท่าอิฐขึ้นไปทางสัก ๘๐ เส้น สะเตชัน ๑ เทศาภิบาล เมืองพิชัยได้ตัดถนนต่อจากที่เมืองไปจนถึงท่าเสาสาย ๑ เวลานั้นมีพวกจีนไปจับที่ตามริมถนน สายนั้น ทำบ้านเรือนขึ้นหลายราย ด้วยคาดลวงกันว่าเวลารถไฟถึง การค้าขายจะไปดีที่ท่าเสา แต่มักจะเป็นคนที่มาใหม่ ส่วนพวกที่ตั้งเป็นหลักฐานที่ท่าอิฐแล้วโดยมากเชื่อว่าถึงรถไฟมาที่ท่าอิฐยังจะดีต่อไป ยังไม่คิดย้าย ถ้าแลดูผู้คนแลบ้านช่อง เรือแพค้าขายที่เมืองอุดรดิฐ เวลานั้นดูเจริญขึ้นกว่าเมื่อเวลาเสด็จเกือบจะอีกเท่าหนึ่ง มีบ้านเรือนงาม ๆ ที่ทำขึ้นทางถนน ไปเมืองลับแล ทั้งสองฟากก็หลายบ้าน, ส่วนที่เมืองลับแล - แลทุ่งยั้งนั้นดูไรนามีมากแปลกตา ขึ้นมาก เพราะมีคนตีประจำที่อยู่คนหนึ่ง คือหลวงศรีพนมมาศ (ทองอิน)^๓ ผู้ที่เคยเสด็จไป

^๑ ท่าอิฐเป็นหนึ่งในสามท่าน้ำประวัติศาสตร์ของอุดรดิตถ์ คือ ท่าโพธิ์ ท่าเสา และท่าอิฐ คำว่าท่าอิฐ มีผู้สันนิษฐานว่ามาจากคำว่า "อิฐ" ในภาษาเหนือ แปลว่า เหนือ เนื่องจากการเดินทางมาค้าขายที่ท่าอิฐ กว่าเจ็ดกิโลเหนือ แต่นายพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ สันนิษฐานว่า คำว่าท่าอิฐน่าจะเป็นคำในภาษาไทยกลาง เพราะคนท่าอิฐเป็นกลุ่มชนสุโขทัยดั้งเดิมที่ใช้กลุ่มภาษาไทย ท่าอิฐเป็นแหล่งทำการค้าที่ใหญ่ที่สุดทางภาคเหนือ ปัจจุบัน คือ ตำบลท่าอิฐ อำเภอเมืองอุดรดิตถ์ จังหวัดอุดรดิตถ์

^๒ ปัจจุบัน คือ ตำบลท่าเสา อำเภอเมืองอุดรดิตถ์ จังหวัดอุดรดิตถ์

^๓ หลวงศรีพนมมาศ (ทองอิน) บิดาเป็นชาวจีนชื่อ ตัวดี แซ่ตัน มารดาชื่อ นิ่ม เป็นชาวอำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม เกิดที่บ้านยางกะได เมืองลับแล เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเมืองอุดรดิตถ์ระหว่างวันที่ ๒๓ - ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ ทางอำเภอลับแลได้ตั้งพลับพลารับเสด็จบน "ม่อนจำศีล" นายทองอินเป็นหัวหน้าคนสำคัญในการรับเสด็จครั้งนี้โดยจัดขบวนแห่ทั้งไฟ และปราสาทผึ้ง มีช้างแห่ไปในขบวนถึง ๒๕ เชือก มีการแสดงพระธรรมเทศนา เรื่อง พระแท่นดิลกอาสน์ การรับเสด็จครั้งนี้เป็นที่พอพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง นายทองอินได้เข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทด้วยความจงรักภักดี เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบข่าวการทำงานต่าง ๆ ของนายทองอินที่เป็นการทำประโยชน์ให้กับเมืองลับแล เช่น การสร้างถนน การสร้างเหมืองฝาย อีกทั้งเป็นคนดีราชูรักใคร่ นับถือมาก สมควรที่จะได้รับความชอบเป็นพิเศษ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็น "ขุนพิศาลจันะกิจ" ต่อมาเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น "หลวงศรีพนมมาศ" นายอำเภอลับแล และพระศรีพนมมาศ นายอำเภอลับแล เมืองพิชัย ตามลำดับ ภายหลังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานยศเป็น "อำมาตย์ตรี" ดำรงตำแหน่ง เกษตรมณฑลพิษณุโลก ในราชทินนามเดิม ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๔

บ้านเขานั่นเอง เป็นผู้เอาใจใส่สนุกในการทำเหมืองทำฝายเบิกไร่นา ไม่รู้หยุด จนถึงพวกอินยีนเนียรไฟฟ้าได้ขึ้นมาเห็นบอกแก่ข้าพระพุทธเจ้าเมื่อขึ้นมาตามทางว่า เรามีอินยีนเนียรอยู่ที่เมืองลับแลคนหนึ่งสำหรับการเออริกัน^๑

ที่พระแท่นศิลาอาสน์วิหารเครื่องบนชำรุดซื้อ ๒ ตัว แต่มีผู้ศรัทธาจะปฏิสังขรณ์ขัดอยู่ด้วยไม้จะต้องการไม้สักที่ตายยืนต้นแลล้มมีอยู่ในแขวงเมืองลับแล เมืองทุ่งยั้ง^๒ สัก ๑๕๐ ท่อน ถ้าได้ไม้แล้วผู้ที่ศรัทธาเขาจะออกเงิน เช่น ส่วนค่าแรง ค่ากระเบื้อง แลอื่น ๆ จะเรียรายได้ราวเกือบ ๒๐๐๐๐ บาท ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้อนุญาตเรื่องไม้ให้ตามประสงค์

ข้าพระพุทธเจ้าได้มาพระแท่นศิลาอาสน์แต่ก่อนแล้ว ๔ ครั้ง พึ่งมาได้สังเกตในครั้งที่ ๕ นี้ว่า ฝาผนังวิหารพระแท่นมณฑลพระยืนที่เขียนเรื่องปถมสมโภช^๓ นั้นก็ดี, วิหารหลวงวัดมหาธาตุเมืองทุ่งยั้งที่เขียนเรื่องเจ้านั้นก็ดี ฝีมือเขียนเก่ามากทีเดียว ถ้าไม่ใช่ครั้งต่อกรุงเก่า คือ ครั้งเจ้าพระฝาง^๔ ก็จะเป็นครั้งกรุงธน หรือในรัชกาลที่ ๑ ฝีมืออยู่ข้างจะต้นแต่เห็นได้ว่าของเก่าไม่มีที่สงสัย คืออยู่ที่ข้าพระพุทธเจ้ามาสังเกตเห็นได้ในเทียวนี้ เพราะพวกทนายที่ซ่อมแซมกำลังคิดเขียนใหม่ ข้าพระพุทธเจ้าต้องออกคำสั่งห้ามว่าอย่าให้ไปจับต้องเลยเป็นอันขาด ให้ปล่อยไว้อย่างนี้

ข้าพระพุทธเจ้าได้ประชุมพวกพ่อค้าที่เมืองอุดรดิฐ ใต้ถามถึงการค้าขายได้ความว่า ในศก ๑๒๖ การค้าขายโทรมมาก ในเวลานี้พึ่งจะฟื้นขึ้นเล็กน้อย ถ้าในศก ๑๒๗ นี้เป็นอยู่อย่างศก ๑๒๖ เห็นจะถึงล้มละลายกันมาก เหตุที่การค้าขายซุดโทรมนั้น พวกพ่อค้าชี้แจงว่าเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ เมื่อศก ๑๒๕ นาหัวเมืองเหล่านี้เสียราษฎรอัตคัดอีกอย่างหนึ่งนั้น ยาสูบในปลายศก ๑๒๖ แลต้นศก ๑๒๗ นี้ราคาตกกว่าครึ่งตัว เหตุด้วยศก ๑๒๕ ราคาขายขึ้น ราษฎรเห็นว่ายาสูบราคาดีพากันปลูกมากเกินต้องการ ราคาขายจึงตก จนถึงในศก ๑๒๗ นี้ต้องเลิกปลูกยากันเสียโดยมาก ความอัตคัดของราษฎรพาให้ค้าขายไม่ดีประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งนั้น ด้วยเรื่องเอกสเซนที่ราคากินเหรียญเมืองจันทก พวกพ่อค้าที่เมืองอุดรดิฐโดยมากรับทุนหรือซื้อเชื่อมาจากพวกพ่อค้าเงินที่กรุงเทพฯ ฯ เอาของเหล่านี้

^๑ irrigation คือ การรดน้ำ

^๒ ปัจจุบัน คือ ตำบลทุ่งยั้ง อำเภอลับแล จังหวัดอุดรดิธ

^๓ ปถมสมโภชหรือพระปฐมสมโพธิ เป็นคัมภีร์ที่รวบรวมเรื่องพุทธประวัติจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์ต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ตั้งแต่ก่อนประสูติ เสด็จออกผนวช บำเพ็ญเพียร ตรัสรู้ ประกาศศาสนา จนถึงปรินิพพาน และหลังจากพุทธปรินิพพาน

^๔ เมื่อคราวเจ้าพระฝาง หรือพระพากุลเดชะ (มหาเรือน) พระสังฆราชาแห่งเมืองสวางคบุรี (ฝาง) เป็นผู้นำตั้งชุมนุมอิสระหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ชุมนุมดังกล่าวสิ้นสุดลงเมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเสด็จยกทัพมาปราบปราม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๓

ขายแล้วซื้อสินค้าป่าที่พวกฮ่อแลพวกในมณฑลพายัพ พวกเมืองหลวงพระบางพาบรรทุกต่างลงมาขายสินค้าป่าเหล่านี้ พวกพ่อค้าที่เมืองอุดรดิฐพากันไปขายแก่พวกพ่อค้าเงินในกรุงเทพฯ พวกนั้นส่งไปขายที่เมืองจันทบุรีด้วยราคาส่งเหรียญ ซื้อที่นี้ซื้อด้วยราคาส่งบาทเมื่อเงินเหรียญตกราคาลง พวกพ่อค้าที่กรุงเทพฯ ก็ลดราคาสินค้าที่เขาซื้อด้วยเงินบาทลง พวกพ่อค้าที่อุดรดิฐรับซื้อสินค้าป่าไว้ในราคาแพงกว่าที่จะขายได้ในกรุงเทพฯ เป็นเหตุให้ขาดทุนทาง ๑ อีกทาง ๑ นั้น สินค้าที่รับขึ้นมาจากกรุงเทพฯ โดยมากรับซื้อเข้ามาโดยมีกำหนดส่งเงิน เมื่อรับขึ้นมาแล้วขายไม่ออก ผู้เจ้าของเงินเร่งให้ส่งตามกำหนด จำต้องลดราคาขายขาดทุนเอาเงินไปใช้หนี้ เป็นทางขาดทุนของพวกพ่อค้าเมืองอุดรดิฐอีกทาง ๑ ใช้แต่เท่านั้น พวกพ่อค้าต่างที่รับสินค้าป่าเมืองหลวงพระบาง มณฑลพายัพ แลเมืองหล่มสักดีเมืองด่านซ้ายลงมาขายที่เมืองอุดรดิฐ ก็ซื้อเขามาขายเหมือนกัน สินค้าเหล่านั้นราคาตกที่กรุงเทพฯ พวกพ่อค้าที่อุดรดิฐก็ต้องไปเกี่ยงให้พวกพ่อค้าต่างลดราคาลงอีก ข้างพวกพ่อค้าต่างจะไม่ขายให้ก็ไม่มีเงินจะใช้หนี้เขา แลไม่รู้ว่าจะเอาสินค้าเหล่านั้นไปทำอะไร ก็จำต้องขาดทุนอีกพวกหนึ่ง นับว่าเวลานี้พวกพ่อค้าต่างที่ต้องหลบเจ้าหนี้ไปเที่ยวรับจ้างหากำไรใช้หนี้อยู่ตามที่ต่าง ๆ มีอยู่เป็นอันมาก พวกพ่อค้ายังหวังใจอยู่ว่า ถ้าปีนี้เข้าปลาบริบูรณ์ การค้าขายจะกลับดีขึ้นดังแต่ก่อน

ส่วนการค้าขายกับเมืองหลวงพระบางนั้น ได้ความว่าเจริญขึ้นมาก พวกเมืองอุดรดิฐไปตั้งร้านค้าขายที่เมืองหลวงพระบางก็มีบ้าง พวกเมืองหลวงพระบางมารับซื้อซื้อสินค้าไปขายที่เมืองหลวงพระบางก็มีโดยมาก การค้าขายสะดวกดี ฝรั่งเศสไม่ได้เรียกเก็บภาษีนำเข้าจากสินค้าอย่างอื่น นอกจากไม้ซัดไฟแลน้ำมันเบโตรเลียม แต่สินค้าขาออกเรียกเก็บภาษีทุกอย่าง ในการค้าขายว่าโดยย่อ เมืองอุดรดิฐเป็นตลาดของเมืองน่าน เมืองแพร่ เมืองนครลำปาง (เฉพาะแต่เกลือ เพราะบรรทุกเรือขึ้นไปทางน้ำวัง ราคาซื้อแรงกว่าอุดรดิฐ) เมืองหลวงพระบาง เมืองด่านซ้าย เมืองหล่มสักดี เมืองนครไทย เวลารถไฟแล้วเมืองอุดรดิฐคงจะเจริญขึ้นอีก ถ้าหากว่ารถไฟไม่เรียกค่าบรรทุกเกินไป ในเวลานี้ได้ถามตามพ่อค้า ได้ความว่าสินค้าที่ส่งจากกรุงเทพฯ มาเมืองอุดรดิฐจับบรรทุกรถไฟส่งถึงเมืองพิษณุโลกบ้างแล้ว สินค้ามาถึงเมืองอุดรดิฐแล้ว คิดค่าใส่หุ้ยส่งลงเรือขึ้นมาจากปากน้ำโพ หรือส่งลงเรือขึ้นมาจากพิษณุโลกเวลานี้เท่า ๆ กัน ส่งพิษณุโลกได้เปรียบเพียงเวลาเร็วเข้า แต่ราคาอาหารแลเครื่องบริโภคใช้สอยที่เมืองอุดรดิฐ เวลานี้ฟังตามเสียงคนที่ขึ้นมาจากกรุงเทพฯ ว่าแพงกว่าที่กรุงเทพฯ ความซื้อนี้ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจว่า ความรู้สึกมีแต่เฉพาะพวกที่มาจากกรุงเทพฯ ซึ่งมักพอใจบริโภคอาหารแลใช้สอยอย่างอยู่กรุงเทพฯ แต่ส่วนพื้นพลเมืองนั้นสืบถามดูตามพ่อค้าแลข้าราชการได้ความเป็นอย่างเดียวกันว่า ทุกวันนี้ราษฎรบริบูรณ์โภคทรัพย์มากกว่าแต่ก่อนมาก ซื้อนี้จะฟังสังเกตเห็นได้ในตลาด แต่ก่อนมาขายดีเพียงผ้าดิบที่ราษฎรซื้อไปย้อมนุ่งห่ม เดียวนี้ขายได้จนแพร่พรรณราษฎรต่าง ๆ ตลอดจนถึงเครื่องแต่งตัวที่เป็นเครื่องเงินเครื่องทองของมีราคาก็ขายได้

การปกครองราษฎรสังเกตุดูเป็นการปกติไม่มีเสียงร้องเดือดร้อนอย่างอื่น นอกจากว่าผู้ร้ายล้วงลักโคกระบือเมื่อแล้งแล้วชุมขึ้นกว่าแต่ก่อน เหตุที่เกิดโจรผู้ร้ายล้วงลักชุมขึ้นนั้นเจ้าพนักงานปกครองท้องที่ก็แลเห็นเหตุตรงกับที่ได้เคยมีมาแล้วในมณฑลอื่น ๆ กล่าวคือการสร้างรถไฟมีคนล่องเข้ามารับทำการกุลามากอยู่ คนพวกนี้เป็นชาวมณฑลอิสานโดยมากเที่ยวตั้งทับกระท่อมเรียรายกันไปตามทางรถไฟที่มันรับจ้างทำงาน เป็นคนติดฝิ่นก็มาก ทางรถไฟทำไปถึงไหนผู้ร้ายล้วงลักก็ชุมไปถึงนั้น จนทางรถไฟแล้งเมื่อใด ผู้ร้ายก็มาเป็นเช่นนี้มาทุก ๆ สาย ตั้งแต่สายนครราชสีมา ครั้นเจ้าพนักงานปกครองท้องที่จะบังคับตรวจตราพวกกุลให้กวัดข้น ดังเช่น บังคับให้อยู่รวมรวมกันเป็นตำแหน่งแห่งที่ แลให้มีตำรวจภูธรหรือเจ้าพนักงานคอยตรวจตราคนเหล่านี้ การที่บังคับรวบรวมนพวกกุลก็คงจะไปเกิดติดขัดแก่การสร้างรถไฟที่จะหากุเลียกเข้า จึงต้องผ่อนผันหน้หาการทำรถไฟ อย่ายให้ติดขัดเป็นข้อสำคัญ

ในเรื่องผู้ร้ายลักโคกระบือนั้น สืบสวนตามกำนันผู้ใหญ่บ้านได้ความว่า ก็เนื่องด้วยพวกกุลทำทางรถไฟนี้ แต่มีใช้พวกกุลเอง คือ ผู้ร้ายต่างเมืองเข้ามาแอบแฝงอาศัยหลบซ่อนอยู่กับพวกกุล เวลาเจ้าพนักงานปกครองท้องที่ไปตรวจตราก็กลายเป็นกุลไป ครั้นราษฎรเหลือเมื่อไร พวกผู้ร้ายนั้นก็ลอบลักโคกระบือพาไปขายต่างเมือง มีชุมชุมเมื่อฤดูแล้ง แต่เดี๋ยวนี้นี้ค่อยสงบไปแล้ว

พระยาสุรสีห์ ข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพซึ่งมาตรวจจัดการราชการอยู่ที่เมืองแพร่ แลเข้าพระพุทเจ้าได้นัดไปให้มาพบกันที่อุดรดิฐนั้น มาถึงเมืองอุดรดิฐในวันเดียวกันกับเข้าพระพุทเจ้า พระยาอมรฤทธิข้าหลวงประจำนครน่าน แลเจ้าอุปราชนครน่านได้ทราบเข้าพระพุทเจ้าจะขึ้นมาที่เมืองอุดรดิฐก็ลงมาหาเข้าพระพุทเจ้าด้วย ราชการเมืองแพร่ได้ความจากพระยาสุรสีห์ว่า พระยาสุรสีห์ได้มาพักอยู่เมืองแพร่เดือนเศษ จัดวางแบบแผนแลแก้ไขความขัดข้องที่มีอยู่เป็นการเรียบร้อยตลอดแล้ว พระยาสุรสีห์เชื่อว่า จะไม่มีความลำบากมากมายอันใดในการปกครองเมืองแพร่ต่อไป ส่วนอ้ายห้วนผู้ร้ายนั้นยังกำลังสืบจับกันโดยกวัดข้น เห็นว่าจะได้ตัวในไม่ช้านัก

ราชการเมืองน่านก็เป็นปกติดีอยู่

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า ดำรงราชานุภาพ

ป.ล. ข้าพระพุทธเจ้าล่องจากอุดรดิฐเวลา ๒ โมงครึ่ง เวลาบ่ายสองโมงมาถึงเมืองพิชัย เวลาเย็นได้ขึ้นเดินดูตามท้องที่ ที่เมืองพิชัยเดี๋ยวนี้นัดลงเปนแต่อำเภอ ที่ว่าการเมืองพิชัยยกไปตั้งอยู่เมืองอุดรดิฐหลายปีมาแล้ว เปนธรรมดาอยู่เองที่สถานที่ในรัฐบาลแลบ้านเรือนราชการที่เคยมีแต่ก่อนเล็กร้างหายไปโดยมาก แต่ประหลาดใจที่ตลาดกลับเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน มีโรงแถวแลร้านขายของมากขึ้น ได้ถามจึงได้ความว่าตลาดยี่สานดีขึ้นนี้ เพราะรถไฟกำลังทำทาง มีพวกทำการรถไฟเป็นผู้ซื้อของในตลาดมากกว่าพวกอื่น ได้ความตลอดไปจนถึงเรื่องเรือเปิดค้าขายที่มีมาจอดอยู่เป้นระยะตอนใต้อุดรดิฐมานี้ ก็เป้นพวกที่บรรทุกเข้าสารแลสิ่งของมาขายพวกทำการรถไฟโดยมาก

ข้าพระพุทธเจ้าไปดูตลาด พบนักเลงสุรากำลังนั่งเสพย์สุราอยู่ในร้านขายสุราต่างประเทศ ๓ คน จึงแวะเข้าไปสนทนาได้ความว่า ที่ตลาดอำเภอพิชัยนี้มีร้านสุราต่างประเทศ ซึ่งเสียค่าไลเซนสิส ๑๒๐ บาท ร้าน ๑ กับร้านสุราโรง ซึ่งนายอากรจัดให้มาตั้งขายร้าน ๑ สุราที่ขายในร้านสุราต่างประเทศนั้นมีสุราฝรั่งกับสุราจีน จำพวกสุราฝรั่งมีสุรา ๓ อย่าง คือ วิสกี้สัก ๓ ยี่ห้อ บรันดีสัก ๓ ยี่ห้อ เปีย ๒ ยี่ห้อ สุราจีนนั้นเป้นสุรากลั่นเมืองเชียงไฮ้อย่างสีขาวทำนองเดียวกับสุราโรงแต่แรงกว่า อีกอย่างหนึ่งสีแดงเรียกว่าเล่ายาทำนองเป้นยาตองอ่อนกว่าอย่างขาว สุราจีน ๒ อย่างนี้ขายแก้วละเฟื้อง^๑ เท่ากับราคาสุราโรง นักเลงสุราที่พบ ๓ คนดูเป็นผู้ชำนาญ ดูเหมือนจะได้เคยเสพย์สุราต่างประเทศครบทุกอย่างในร้านนั้น บอกได้ว่าอย่างไรรสชาติเป้นอย่างไรทุกอย่าง นับว่าวิสกี้เป้นสุราแรงกว่าอย่างอื่น ๆ เสพย์เปล่า ๆ ทนไม่ได้ ต้องเจื่อน้ำมะพร้าวอ่อน บรันดีมีทั้งอย่างแรงแลอย่างอ่อน แต่ไม่แรงเหมือนวิสกี้ พวกนักเลงว่าสู่วิสกี้ไม่ได้ เปียนั้นดีที่เป้นยาหลม เสพย์เปียลมนั้นสดวก แต่ต้องเสพย์ครึ่งขวดจึงจะพอ สุราจีน ๒ อย่าง ๆ ขาวแรงกว่าสุราโรงอย่างอ่อนที่เป้นยาตองนั้นเป้นที่พอใจของนักเลง พวกนักเลง ๓ คนนี้ชอบสุราจีนมากกว่าสุราโรง ด้วยเหตุว่าสุราโรงเวลาจวนจะหมดฤทธิมักทำให้ปวดศีรษะ แต่สุราจีนไม่ปวดศีรษะได้ความดังนี้ พอสันนิฐานได้ว่า ถ้าสุราโรงยังกลั่นอยู่อย่างทุกวันนี้ คนเห็นจะหันไปชอบสุราต่างประเทศมากขึ้นทุกที ข้าร้านขายสุราโรงที่พิชัยนี้ก็จัดร้านไม่ดี ไม่เป้นที่ล่อนักเลงอย่างร้านสุราต่างประเทศ ซึ่งมีขวดสุราหลายอย่างตั้งเรียงเรียงไว้เป้นเครื่องชวน ส่วนร้านที่ขายสุราโรงนั้นมีแต่ไหดำ ๆ ไหเดียว ข้าเอาขึ้นไปตั้งขายไว้บนเรือปะปนกับสินค้าอื่น มีหนังสือ วงษ์ ๆ จักร ๆ เปนต์ัน เจ้าของนั่งคอยขายอย่างยายขายส้ม ขายสุราต่างประเทศไม่ได้อยู่ในเหตุนี้ด้วย รอดตัวที่มีร้านสุราโรงไปตั้งขายทุกตำบล สุราต่างประเทศไกล ๆ จึงมีร้านหนึ่งนายอากรจึงทำอากรได้

^๑ เฟื้อง เป้นหน่วยเงินของไทยในสมัยโบราณ มีค่าเท่ากับ ๑/๔ บาท หรือ ครึ่งสลึง

ดูตลาดแล้วไปที่โรงตำรวจฏรรพบพวกกุลิตไฟถูกจับอยู่ด้วยเรื่องเล่นเบี้ยโบก ๑๐ คน ได้นั่งสนทนากับพวกกุลีเหล่านี้ได้ความว่า การกุลีนั้นพนักงานสร้างรถไฟเขาจัดตั้งนี้ คือ แบ่ง กุลีเป็นกอง ๆ กองละ ๑๕ คน นายกุลีคน ๑ รวมเป็น ๑๖ นายกุลีได้ค่าจ้างวันละบาท ๑ กุลี ได้ค่าจ้างวันละ ๓ สลึง หากินอยู่ของตัวเอง พวกกุลีสวมทุนกินด้วยกัน ๔ คนบ้าง มากกว่า นั้นบ้าง น้อยกว่านั้นบ้าง บางทีนายกุลีเป็นผู้หาเลี้ยงดูคิดหักเอาในค่าจ้าง กุลีคนหนึ่งหาได้ ประมาณเดือนละ ๒๒ บาท ๒ สลึง กินเดือนละ ๕ บาท ทุ่มหม่ใช้สรวยอีกเดือนละ ๕ บาท คงได้เงินเหลือใช้สรวยราวประมาณเดือนละ ๑๒ บาท เงินที่เหลือใช้สรวยนั้นบางคนเก็บไว้ ได้เงิน ๘๐ - ๙๐ บาท กลับไปบ้านเสียทีหนึ่งก็มี บางทีก็เล่นเบี้ยโบกกัน ใครรวยมากก็กลับบ้านได้เร็ว ใครเสียก็ต้องทำงานต่อไป คนกุลีตามคำชี้แจงของพวกนี้ว่าเป็นคนมณฑลอิสาน โดยมาก คนพื้นเมืองไม่เข้ารับจ้างทำการกุลี มีคนจรไปแอบอิงอาศัยเรื่อยเรื่อย แต่ถ้า ไม่ทำกุลี นายกุลีเขาไม่รับไว้เกินกว่า ๓ วัน ข้อนี้สมจริงกับที่ได้ความจากกำนันผู้ใหญ่บ้านว่า พวกผู้ร้ายลักกระบือมักจะมาแอบอิงอยู่กับพวกกุลิตไฟดังได้กราบบังคมทูลมาข้างบนแล้ว

ดำรง

การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕) (เดือนพฤษภาคม - มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑)

รายงานเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕)^๑

กระทรวงมหาดไทย
วันที่ ๒๑ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๓๑

ขอเดชะ ฝ่าล่องอริยพระบาทปกเกล้าฯ

ด้วยการที่ข้าพระพุทธเจ้าจะออกไปตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก^๒ นั้น เดิมคิดด้วยเกล้าฯ ว่า จะลงไปทางเมืองสิงคโปร์เดินทางดูเฟดเดอเรเตดมะเลสะเตต^๓ ของอังกฤษ ขึ้นมาหาหมณฑลภูเก็ต แต่เมื่อมาคิดเวลาดูเห็นว่า เวลาจะไม่พอตรวจราชการหมณฑลภายในพระราชอาณาเขตได้ดังประสงค์ จึงมากระะยะทางที่จะเดินทางตรวจราชการ ดังนี้คือ จะโดยสารเรือลิแลนเดียไปขึ้นที่เมืองสงขลา ตรวจราชการเมืองสงขลาแล้วลงเรือนครศรีธรรมราชไปตรวจราชการหมณฑลปัตตานี กลับมาขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช เดินทางไปเมืองตรัง ลงเรือกลางไปตรวจราชการเมืองภูเก็ต เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองพังงา, เดินทางจากปากลาวข้ามมาลงแม่น้ำหลวง^๔ เมืองไชยา ถ้ามีเวลาพอจะเดินบกจากเมืองไชยามาจนเมืองชุมพร ลงเรือเมลล์ที่ชุมพรกลับมากรุงเทพฯ

^๑ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ ๖ กระทรวงมหาดไทย ร.๖ ม.๓.๓/๓ เรื่อง กรมพระดำรง ตรวจการหัวเมืองปักษ์ใต้ (๒๑ เมษายน - ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๕).

^๒ ภาคใต้มีลักษณะภูมิประเทศเป็นคาบสมุทรที่มีทะเลขนานอยู่ ๒ ด้าน คือ ตะวันออกด้านอ่าวไทย และตะวันตกด้านทะเลอันดามัน หัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตกหมายถึง ภาคใต้ทางฝั่งทะเลอันดามัน

^๓ Federated Malay states หรือสหพันธรัฐมลายู ซึ่งอังกฤษเข้าครอบครองมะละกาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๓๘ (ค.ศ. ๑๗๙๕)

^๔ ปัจจุบัน คือ แม่น้ำตาปี เป็นแม่น้ำสายใหญ่ที่สุดในภาคใต้ของประเทศไทย มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาหลวง จังหวัดนครศรีธรรมราช ไหลสู่อ่าวไทยที่อ่าวบ้านดอน อำเภอเมืองสุราษฎร์ธานี จังหวัดสุราษฎร์ธานี ชื่อแม่น้ำตาปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๘

กำหนดเวลากราบถวายบังคมลาจากกรุงเทพฯ ในต้นเดือนพฤศจิกายน จะกลับเข้ามา
ถึงกรุงเทพฯ ภายในเดือนมิถุนายน

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า **ดำรงราชานุภาพ**

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี^๑ ราชเลขานุการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยวันนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้านบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
ลงวันที่ ๕ เดือนนี้ว่า ได้เสด็จไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชแต่วันที่ ๔ เดือนนี้เวลาบ่ายค่ำ
โดยเรียบร้อยดี และได้ทรงกะโปรแกร้มที่จะเสด็จต่อไป ดังนี้

วันที่ ๑๑ พฤษภาคม ออกจากเมืองนครศรีธรรมราช วันที่ ๑๒ ประทับเมืองปัตตานี
วันที่ ๑๕ ออกจากเมืองปัตตานี วันที่ ๑๖ ประทับตากไป^๒ วันที่ ๑๗ บางนรา^๓ วันที่ ๑๘
เมืองสายบุรี^๔ วันที่ ๑๙ เมืองสงขลา วันที่ ๒๒ บางแก้ว^๕ วันที่ ๒๓ เมืองพัทลุง วันที่
๒๔ ช้อง วันที่ ๒๖ ทับเที่ยง^๖ วันที่ ๒๗ เขาขาว^๗ วันที่ ๒๙ หุ่นสง^๘ วันที่ ๓๑ เมืองตรัง

^๑ พระเจ้านบรมวงศ์เธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี พระนามเดิม พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม พระราชโอรส
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาเข้ม ประสูติเมื่อวันที่ ๒๗ พฤษภาคม
พ.ศ. ๒๔๑๘ ทรงเริ่มรับราชการในตำแหน่งผู้ช่วยราชการกระทรวงวัง ราชเลขานุการในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบ
รมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ขณะทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ราชเลขานุการ
ต่างประเทศ ในรัชกาลที่ ๖ เป็นสมุหมนตรี องคมนตรี และเสนาบดีตำแหน่งราชเลขาธิการ สิ้นพระชนม์
เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ เป็นต้นราชสกุล ประวิตร

^๒ ปัจจุบัน คือ อำเภอตากไป จังหวัดนราธิวาส

^๓ บางนรา เป็นชื่อเดิมของจังหวัดนราธิวาส พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อเป็น นราธิวาส หมายความว่า “อันเป็นที่อยู่ของคนดี” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

^๔ ปัจจุบัน คือ อำเภอสายบุรี จังหวัดปัตตานี

^๕ ปัจจุบัน คือ อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง

^๖ ปัจจุบัน คือ ตำบลทับเที่ยง อำเภอเมืองตรัง จังหวัดตรัง

^๗ ปัจจุบันน่าจะหมายถึง ตำบลเขาขาว อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง หรืออาจเป็น ตำบลเขาขาว
อำเภอทุ่งสง จังหวัดนครศรีธรรมราช

^๘ ปัจจุบัน คือ อำเภอทุ่งสง จังหวัดนครศรีธรรมราช

วันที่ ๓ มิถุนายนประทับเมืองภูเก็ต วันที่ ๗ เมืองตะกั่วทุ่ง^๑ วันที่ ๘ เมืองพังงา วันที่ ๙ ปากลาว^๒ วันที่ ๑๕ เมืองไชยา วันที่ ๑๘ เสด็จลงเรือจากบ้านดอน^๓ วันที่ ๑๙ หรือ ๒๐ มิถุนายน ถึงกรุงเทพฯ ดังนี้ มีรับสั่งให้ข้าพระพุทธเจ้ากราบทูลมาให้ทรงทราบฝ่าพระบาท
ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยามหาอำมาตย์**^๔

ราชปลัดทูลฉลอง

ที่ ๑๐๐/๑๒๑๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๒ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขาณูการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามจดหมายข้าพระพุทธเจ้า ลงวันที่ ๕ เดือนนี้ กราบทูลมาว่า ได้รับโทรเลข
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ บอกกำหนดระยะทางที่จะเสด็จตรวจราชการ
มณฑลปัตตานี^๕ มณฑลนครศรีธรรมราช^๖ มณฑลภูเก็ต^๗ มณฑลชุมพร^๘ มีความหลายประการ
แจ้งอยู่ในจดหมายนั้นแล้ว

^๑ ปัจจุบัน คือ อำเภอตะกั่วทุ่ง จังหวัดพังงา

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านปากลาว ตำบลนาเหนือ อำเภออ่าวลึก จังหวัดกระบี่

^๓ ปัจจุบัน คือ อำเภอเมืองสุราษฎร์ธานี จังหวัดสุราษฎร์ธานี

^๔ คือ พระยามหาอำมาตย์ (เส็ง วิริยศิริ (บางแห่งเขียนว่า วิริยศิริ))

^๕ มณฑลปัตตานี แยกออกจากมณฑลนครศรีธรรมราช ประกอบด้วย ๓ เมือง คือ ปัตตานี ยะลา และ
ระแงะ (ภายหลังได้รวมอำเภอบางนรา เปลี่ยนชื่อเป็น นราธิวาส) ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองปัตตานี

^๖ มณฑลนครศรีธรรมราช ประกอบด้วย ๑๐ เมือง คือ นครศรีธรรมราช พัทลุง สงขลา ปัตตานี ยะลา
ยะหริ่ง ระแงะ วาหมัน สายบุรี และหนองจิก ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองสงขลา

^๗ มณฑลภูเก็ต ประกอบด้วย ๖ เมือง คือ ภูเก็ต กระบี่ ตรัง ตะกั่วป่า พังงา และระนอง ตั้งที่บัญชาการ
มณฑลที่เมืองภูเก็ต

^๘ มณฑลชุมพร ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลสุราษฎร์ ประกอบด้วย ๔ เมือง คือ ชุมพร ไชยา หลังสวน
และกาญจนดิษฐ์ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองชุมพร ภายหลังได้ย้ายไปตั้งที่เมืองสุราษฎร์

บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
รวม ๒ ฉบับ ๆ หนึ่งลงวันที่ ๘ เดือนนี้ว่า วันที่ ๗ จะออกไปตรวจที่บางเขาแก้ว^๑ ถึงกะโรม^๒
ค้าง ๒ คืน อีกฉบับหนึ่งลงวันที่ ๑๑ เดือนนี้ว่า เสด็จกลับถึงเมืองนครวันที่ ๙ ได้ทรงเห็น
แผ่นดินเมืองนครข้างซ้ายเขาเป็นที่อุดมดียังยิ่ง ผู้คนมากและบริบูรณ์ดี จะออกจากเมือง
นครวันที่ ๑๑ เวลาเช้า มีความตามโทรเลข ๒ ฉบับ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสำเนาถวายมา
พร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว/

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยามหาอำมาตย์**

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนาโทรเลข กรมพระดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก นครศรีธรรมราช

หมายเลขที่.....

ลงวันที่ ๗ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

เวลาบ่าย ๒ โมง ๕๐ นาที

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่ ๒๔๘๗

รับเมื่อวันที่ ๘ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

เวลา.....โมง.....นาที

พระยามหาอำมาตย์ กรุงเทพฯ

วันที่ ๗ จะออกไปตรวจที่บางเขาแก้วถึงกะโรม ค้าง ๒ คืน กลับถึงนคร วันพฤหัสบดี/

(ลงพระนาม) **ดำรง**

^๑ ปัจจุบัน คือ ตำบลเขาแก้ว อำเภอฉะเชิงเทรา จังหวัดฉะเชิงเทรา

^๒ ปัจจุบัน คือ อุทยานแห่งชาติน้ำตกกะโรม ตั้งอยู่ในท้องที่ตำบลเขาแก้ว อำเภอฉะเชิงเทรา จังหวัดฉะเชิงเทรา

สำเนาโทรเลข กรมพระดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก นครศรีธรรมราช

หมายเลขที่.....

ลงวันที่ ๑๐ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

เวลาเช้า ๔ โมง ๕ นาที

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่.....

รับเมื่อวันที่ ๑๑ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

เวลา.....โมง.....นาที

พระยามหาอำมาตย์ กรุงเทพฯ

กลับจากเขาแก้วถึงนครวันที่ ๙ บ่าย ๕ โมง พึ่งเห็นแผ่นดินเมืองนครข้างชายเขา
เป็นที่อุดมดียิ่ง ผู้คนมากแลบริบูรณ์ดีกว่าข้างเมืองпенอันมาก จะออกจากนครวันที่
๑๑ เวลาเช้า/

(ลงพระนาม) ดำรง

ที่ ๑๐๓/๑๒๓๗

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๓ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขาณการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามจดหมายข้าพระพุทธเจ้าฉบับที่ ๑๐๐/๑๒๑๑ ลงวันที่ ๑๒ เดือนนี้ กราบทูลมา
ในเรื่องที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการมณฑลปากใต้ฝ่าย
ตะวันตกว่าจะเสด็จออกจากเมืองนครศรีธรรมราชวันที่ ๑๑ เดือนนี้นั้น

บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
ลงวันที่ ๑๒ เดือนนี้ ว่าได้เสด็จถึงเมืองปัตตานีแต่วันที่ ๑๒ เดือนนี้ เวลาโมงเช้าเป็นการ
เรียบร้อยดี ความแจ้งอยู่ในสำเนาโทรเลข ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายมาพร้อมกับจดหมาย
ฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยามหาอำมาตย์

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนาโทรเลข กรมพระดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก เมืองปัตตานี

หมายเลขที่.....

ลงวันที่ ๑๒ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๑

เวลาเช้า ๔ โมง ๑๖ นาที

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่.....

รับเมื่อวันที่ ๑๒ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๑

เวลา.....โมง.....นาที

พระยามหาอำมาตย์ กรุงเทพฯ

ถึงปัตตานีวันที่ ๑๒ เวลาโมงเช้าเรียบร้อยดี วันที่ ๑๒ ที่ ๑๓ ตรวจตานี
๑๔ ไปหนองจิก เย็นกลับ ๑๕ ไปยะหริ่ง เย็นกลับลงเรือ ๑๖ เขาตากใบ เย็นบางนระ
๑๗ เข้าเมืองสายบุรี เย็นบันนาระ ๑๘ เข้าถึงสงขลา ก่อนกำหนดเดิมวันหนึ่ง อยากจะ
หาเวลาไปสตูลถ้าอาจจะไปได้/

(ลงพระนาม) ดำรง

ที่ ๑๑๔/๑๓๙๐

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๙ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขาณการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามจดหมายของข้าพระพุทธเจ้าฉบับที่ ๑๐๓/๑๒๓๗ ลงวันที่ ๑๓ เดือนนี้ กราบทูล
มาด้วยเรื่องพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการมณฑลปัตตานี
ฝ่ายตะวันตก ว่าเสด็จถึงเมืองปัตตานีแต่วันที่ ๑๒ เดือนนี้เป็นการเรียบร้อยดีนั้น

บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
๒ ฉบับ ลงวันที่ ๑๔ เดือนนี้ ว่าได้เสด็จตรวจมณฑลปัตตานีแลเมืองสายบุรีแล้ว ทรงเห็นว่า
บ้านเมืองเหล่านี้กำลังเจริญดี การปกครองก็เรียบร้อย ความแจ้งอยู่ในสำเนาโทรเลขทั้ง ๒
ฉบับ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยามหาอำมาตย์

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนาโทรเลข กรมพระดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก เมืองปัตตานี
หมายเลขที่.....
ลงวันที่ ๑๘ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๐ นาที

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ
หมายเลขรับที่.....
รับเมื่อวันที่ ๑๘ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลา.....โมง.....นาที

พระยามหาอำมาตย์ กรุงเทพฯ

ได้ตรวจมณฑลปัตตานีตลอดแล้ว บ้านเมืองกำลังเจริญ การปกครองเรียบร้อยดีมาก
การโยธาถนนที่สำคัญทำแล้วมาก ยิ่งแต่จะรอยหินและขัดสะพาน/

(ลงพระนาม) ดำรง

สำเนาโทรเลข กรมพระดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก เมืองปัตตานี
หมายเลขที่.....
ลงวันที่ ๑๘ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๐ นาที

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ
หมายเลขรับที่.....
รับเมื่อวันที่ ๑๘ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลา.....โมง.....นาที

พระยามหาอำมาตย์ กรุงเทพฯ

ถึงสายที่ ๑๖ สองโมงเช้า เมืองสายเจริญเป็นคนละเมืองกับที่ได้เห็นคราวก่อน
ทั้งหนทางดีมาก ทำดีด้วย ป้ายวันนี้จะแวะอำเภอบันนาระ ที่ ๑๘ เข้าถึงเมืองสงขลา/

(ลงพระนาม) ดำรง

ที่ ๑๒๘/๑๕๓๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๓ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขาณการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามจดหมายของข้าพระพุทธเจ้าฉบับที่ ๑๑๔/๑๓๙๐ ลงวันที่ ๑๙ เดือนนี้ กราบทูล
มาด้วยเรื่องพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการมณฑลปักษ์ใต้
ฝ่ายตะวันตก ว่าได้เสด็จตรวจมณฑลปัตตานีแลเมืองสายบุรีตลอดแล้ว ทรงเห็นว่าบ้านเมือง
เหล่านี้กำลังเจริญดีนั้น

บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขมณฑลนครศรีธรรมราชฉบับหนึ่ง ที่ ๑๘ ลงวันที่ ๒๒ เดือนนี้ บอกรายการวันและเวลาที่ได้เสด็จตรวจราชการในเมืองสงขลา กับพระโทรเลข พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพฉบับหนึ่งมีมาจากเมืองสงขลาลงวันวันเดียวกัน นั้น บอกเลื่อนกำหนดเวลาเสด็จไปเมืองพัทลุง ความแจ้งอยู่ในสำเนาโทรเลขทั้ง ๒ ฉบับ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยามหาอำมาตย์**

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนาโทรเลข พระวุฒิภาคภักดี^๑

มีมาจาก เมืองสงขลา

หมายเลขที่ ๑๘

ลงวันที่ ๒๒ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๕ นาที

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่ ๓๘๖๘

รับเมื่อวันที่ ๒๓ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

เวลา.....โมง.....นาที่

๑๘

มหาดไทย

กรุงเทพฯ

เสนาบดีเสด็จถึงสงขลา ที่ ๑๘ พฤศจิกายน บ่ายเสด็จทอดพระเนตรโรงพักตำรวจภูธร ออฟฟิศไปรษณีย์โทรเลข ตลาดขายของสด ประพาศตามถนนในเมืองนอกเมืองสวนตุล^๒ และ วัดมัชฌิมาวาส^๓ ที่ ๑๙ เข้าเสด็จทอดพระเนตรกองเสือป่ายิงเป้าที่สร้างวังใหม่เทศา เวียนจำ บ่ายทอดพระเนตรการฝึกหัดเสือป่าที่สโมสร ที่ ๒๐ บ่ายเสด็จประพาศทางเรือในทะเลสาบ ที่ ๒๑ เข้าเสด็จศาลมณฑลประทับฟังการพิจารณาความ เสด็จทอดพระเนตรศาลารัฐบาล

^๑ พระวุฒิภาคภักดี (ช้าง ช้างเผือก) เนติบัณฑิต เป็นผู้ว่าราชการเมืองพัทลุง ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๔ - ๒๔๕๖ ต่อมาเป็นพระอโศกมนตรี

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านสวนตุล ตำบลเขารูปช้าง อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา

^๓ วัดมัชฌิมาวาสวรวิหาร ตำบลบ่อยาง อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา เดิมชื่อ วัดยายศรีจันทร์ ตามชื่อคนพบผู้สร้างวัด ชาวบ้านเรียกกันว่า วัดกลาง เพราะมีการสร้างวัดเลียบทางทิศเหนือ และวัดโพธิ์ ทางทิศใต้ ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นภาษาบาลีว่า “วัดมัชฌิมาวาส” โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อครั้งยังทรงเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ในคราวเสด็จเมืองสงขลา พ.ศ. ๒๔๓๑

และประทับในที่ประชุมเสนอนั่งสือราชการมณฑล ป้ายเสด็จประพาศเขาแก้ว^๑ นอกเมือง
ทางลำโรง^๒ ที่ ๒๒ เข้า ๑ โมงครึ่ง เสด็จโดยรถไฟจากกลางเมืองสงขลาไปพัทลุง/

(เห็นนาม) พระวุดมภาค

สำเนาโทรเลข กรมพระดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก เมืองสงขลา	รับที่ศาลว่าการมณฑลไทย กรุงเทพฯ
หมายเลขที่.....	หมายเลขรับที่ ๓๘๖๘
ลงวันที่ ๒๒ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑	รับเมื่อวันที่ ๒๓ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลาบ่าย ๕ โมง.....นาทึ	เวลา.....โมง.....นาทึ

พระยามหาอำมาตย์ กรุงเทพฯ

คืนที่ ๑๙ เวลา ๑๑ โมง ไฟไหม้ตึกไว้พัสดุหลังที่ว่าการมณฑล ดับได้เวลาโมงเช้า
ข้าราชการต้องง่วนด้วยชนของดับไฟ แลเอาของกลับเข้าจัดที่ว่าการ เพราะฉะนั้น จะเลื่อน
กำหนดไปพัทลุงในวันที่ ๒๒ ดัดที่พัทลุงวันหนึ่ง คงไปช่องวันที่ ๒๓/

(ลงพระนาม) ดำรง

^๑ เขาแก้ว ตั้งอยู่ที่ตำบลเขารูปช้าง อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา เรียกกันในภาษาพื้นเมืองว่า
หัวนายแรง ตามตำนานกล่าวไว้ว่า ครั้งหนึ่งทางเมืองนครศรีธรรมราชกำหนดบรรจุพระบรมสารีริกธาตุใน
เจดีย์ และจัดงานเฉลิมฉลอง บรรดา ๑๒ หัวเมืองปักษ์ใต้ต่างนำเงินทองไปบรรจุในพระบรมธาตุ นายแรงเป็น
เจ้าเมืองที่เป็นเมืองขึ้นนครศรีธรรมราช มีความศรัทธาในพระพุทธศาสนาจึงนำเงินทองเป็นจำนวนมากถึง
แก่งแสนบรรทุกเรือสำเภา พร้อมด้วยไพร่พลออกเดินทางไปเมืองนครศรีธรรมราช ขณะกำลังเดินทางเรือสำเภา
ถูกคลื่นลมซัด รัด จึงเข้าจอดเรือที่ชายฝั่งหาดทรายแห่งหนึ่ง เพื่อซ่อมแซมเรือ พอทราบข่าวว่าทาง
นครศรีธรรมราชบรรจุพระบรมสารีริกธาตุเสร็จแล้วนายแรงเสียใจมาก จึงให้ไพร่พลขนเงินทองบรรจุไว้บนยอด
เขาลูกหนึ่ง สั่งให้ลูกเรือตัดหัวของตนไปวางไว้ที่ยอดเขา นายแรงกลั้นใจตาย ลูกเรือจำใจตัดหัวเจ้านายไปวาง
ไว้บนยอดเขาตามคำสั่ง เขาลูกนี้ภายหลังเรียกว่า เขาแก้วแสน ต่อมาเรียกเพี้ยนเป็น แก้วเส้ง ก้อนหินที่ปิดทับ
บนยอดเขาเรียกว่า หัวนายแรง ชาวบ้านเชื่อว่าดวงวิญญาณของนายแรงยังเป็นปู่โสมเฝ้าทรัพย์มาจนทุกวันนี้

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านลำโรง ตำบลเขารูปช้าง อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา

ที่ ๑๒๙/๑๕๕๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๔ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอรบกวน พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขาณูการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามจดหมายข้าพระพุทธเจ้าฉบับที่ ๑๒๘/๑๘๓๕ ลงวันที่ ๒๓ เดือนนี้ กราบทูล
มาด้วยเรื่องพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการมณฑลพิษณุ
ฝ่ายตะวันตก บอกเลื่อนกำหนดเวลาที่จะเสด็จออกจากเมืองสงขลาไปเมืองพัทลุงนั้น

บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
มีมาจากเมืองพัทลุงฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๒๓ เดือนนี้ ว่าได้เสด็จถึงเมืองพัทลุงวันที่ ๒๓ เวลา
๒ โมงเช้า วันที่ ๒๔ จะเสด็จไปช่องทางรถยนต์ ๒ ชั่วโมง มีความตามพระโทรเลขดังนี้

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยามหาอำมาตย์**

ราชปลัดทูลฉลอง

ที่ ๑๓๙/๑๖๒๒

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๗ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอรบกวน พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขาณูการ
ทราบฝ่าพระบาท

ตามจดหมายข้าพระพุทธเจ้าฉบับที่ ๑๒๘/๑๘๓๕ ลงวันที่ ๒๓ พฤษภาคมศกนี้ นำส่ง
สำเนาพระโทรเลขพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพบอกเลื่อนเวลาเสด็จไปเมือง
พัทลุง และบอกรายวันที่เสด็จตรวจราชการเมืองสงขลานั้น ความแจ้งอยู่แล้ว

บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลข พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
บอกมาว่า วันที่ ๒๕ เดือนนี้ เวลา ๕ โมงเช้า เสด็จถึงทับเที่ยง หนทางตั้งแต่เมืองพัทลุงไป
เมืองตรังรถยนต์เดินได้สะดวก แลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์^๑

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ พระราชโอรสในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระวิมาดาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมพระสุทธาสินีนาฏ
ปิยมหาราชปดิวรัดา ประสูติเมื่อวันที่ ๑๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๕ ทรงรับราชการในตำแหน่งเจ้ากรมพลำกัง
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ในรัชกาลที่ ๖ ทรงดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลผู้สำเร็จราชการ
มณฑลนครศรีธรรมราช และอุปราชมณฑลพิษณุใต้ในรัชกาลที่ ๗ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
องคมนตรี และอภิรัฐมนตรี สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นราชสกุล ยุคล

ได้เสด็จล่องน้ำไปคอยรับอยู่ที่ทุ่งสง แต่วันที่ ๒๕, วันที่ ๒๖ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรง
ราชานุภาพได้เสด็จรถยนต์ไปประทับอยู่ที่เขาขาว วันที่ ๒๘ จะประทับที่ทุ่งสง วันที่ ๓๐
จะเสด็จกลับรถไฟจากทุ่งสงไปเมืองตรังดังนี้

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยามหาอำมาตย์**

ราชปลัดทูลฉลอง

กระทรวงมหาดไทย

วันที่ ๒๙ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๑

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ด้วยเวลานี้พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้เสด็จตรวจราชการ
เมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา ตลอดหัวเมืองในมณฑลปัตตานี แล้วเสด็จกลับมาขึ้นที่
เมืองสงขลาเดินทางบกไปเมืองพัทลุง กำหนดถึงเมืองตรังวันที่ ๓๐ เดือนนี้ และมีกำหนดว่า
วันที่ ๓ มิถุนายน จะเสด็จไปเมืองภูเก็ตแล้วเสด็จเมืองพังงามาขึ้นปากกลาว แขวงเมืองกระบี่
รายการที่ได้เสด็จไปตรวจราชการหัวเมืองเหล่านี้ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขฉบับใดก็ได้
มีหนังสือกราบทูลพระเจ้าฟ้าง้าว กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขาณูการ ขอให้ทรงนำความ
กราบบังคมทูลทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นครั้งคราวเสมอมาแล้ว

การที่เสด็จคราวนี้เต็มทรงกะไว้ว่าเมื่อเสด็จมาถึงปากกลาว แขวงเมืองกระบี่แล้ว จะ
เสด็จทางบกข้ามกลับมาทางกิ่งอำเภอพนม^๑ อำเภอภูมดวง ลงแม่น้ำหลวงมาบ้านดอนแล้ว
กลับถึงกรุงเทพฯ รววันที่ ๑๙ หรือ ๒๐ มิถุนายน ครั้นเวลานี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลข
พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยฉบับหนึ่ง ส่งมาจากเมืองตรังว่า ได้ทรง
รับโทรเลขจากพระยามหิบาลบริรักษ์^๒ ว่าทางกิ่งอำเภอพนม ตลอดจนถึงอำเภอภูมดวงเกิด

^๑ ปัจจุบัน คือ ตำบลพนม อำเภอพนม จังหวัดสุราษฎร์ธานี

^๒ คือ มหาอำมาตย์ตรี พระยามหิบาลบริรักษ์ (สวัสดิ์ ภูมิรัตน์)

อหิวาตกโรค^๑ ขอให้เสด็จทางเมืองกระบี่ไปลงอำเภอดวาง^๒ ระยะทางราว ๖ คืบถึงบ้านดอน
ทรงพระดำริห์เห็นว่าทางบกจากปากลาวไปกึ่งพนมเปญทางสำคัญที่ต้องพระประสงค์จะไป
ทอดพระเนตร แต่ถ้าไม่ได้เดินทางนั้นประโยชน์ไม่คุ้มค่า ลำบากที่จะเดินจากเมืองกระบี่
มาดวาง จึงทรงพระดำริห์เห็นว่าจะเปลี่ยนโปรแกรมขากลับ และทรงเห็นอยู่ ๒ อย่างคือ
อย่างแรก ๑ เสด็จจากภูเก็ตไปเกาะปีนัง^๓ ขึ้นรถไฟไปดูเฟตเดอเรตตะมะเลเสดตส์ไปลงเรือเมล์
สิงคโปร์มากรุงเทพฯ ทรงคิดดูวันพอที่จะกลับถึงกรุงเทพฯ ตามกำหนดเดิมไม่ต้องเติมวัน
หรือมิฉะนั้นอย่างที่สอง ๒ ออกจากภูเก็ตไปเมืองระนองข้ามทางเมืองกระบี่^๔ ไปชุมพรถึงกรุงเทพฯ
เร็วเข้า แต่ทางนี้เคยข้ามมา ๕ หนแล้ว ขอถามว่าจะควรกลับทางใดดี ขอให้มิโทรเลขตอบไป
ให้ทราบโดยเร็ว ความแจ้งอยู่ในโทรเลขนั้นแล้ว

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระกระแสพระราชดำริห์ว่า จะควรกราบทูลไปให้เสด็จ
ทางใดจะดี

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยามหาอำมาตย์**

ราชปลัดทูลฉลอง

^๑ อหิวาตกโรค เป็นโรคระบาดชนิดหนึ่ง เกิดจากการติดเชื้อแบคทีเรียที่มีชื่อว่า วิบริโอ คอเลอเร (Vibrio cholera) ที่ลำไส้เล็ก ผู้ป่วยจะมีอาการท้องร่วงเป็นน้ำและอาเจียนเป็นหลัก เรียกว่า “ลงราก” บางคนจึงเรียกโรคนี้ว่า “โรคลงราก” ถ้าเกิดแก่สัตว์เลี้ยง เช่น เป็ด ไก่ วัว ควาย เรียก “ก๊ลิ” ร่างกายจะขับน้ำออกมาเป็นจำนวนมาก ในผู้ป่วยรุนแรงอาจทำให้มีผลเสียออกเทา - น้ำเงินได้ การแพร่เชื้อเกิดขึ้นจากการดื่มน้ำหรือกินอาหารที่ปนเปื้อนอุจจาระของผู้ติดเชื้อเป็นหลัก ซึ่งผู้ที่แม้ไม่มีอาการก็สามารถแพร่เชื้อได้ ความรุนแรงของอาการท้องร่วงและอาเจียนสามารถนำไปสู่ภาวะขาดน้ำและเสียสมดุลเกลือแร่อย่างรวดเร็ว จนกระทั่งเสียชีวิตในบางรายได้ สมัยก่อนผู้คนยังไม่รู้จักโรคดังกล่าว จึงมีผู้เสียชีวิตเป็นจำนวนมาก บางครั้งจึงเรียกว่า โรคห้า

^๒ ปัจจุบัน คือ อำเภอดวาง จังหวัดนครศรีธรรมราช

^๓ เกาะปีนัง หรือเกาะหมาก ตั้งอยู่ห่างจากชายฝั่งคาบสมุทรมลายูไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๔ กิโลเมตร เดิมชาวมาเลย์เรียกว่า ปูเลา วา ซาตู หรือ เกาะเดี่ยว ต่อมาพบในแผนที่เดินเรือ เรียกว่า ปูเลาปีนัง (Pulau Pinang) ใน พ.ศ. ๒๓๒๙ (ค.ศ. ๑๗๘๖) อังกฤษขอเช่าเกาะปีนังจากเจ้าเมืองไทรบุรี ซึ่งเป็นประเทศราชของไทยในขณะนั้น แล้วเรียกชื่อใหม่ว่า เกาะปรีนซ์ออฟเวลส์ (Prince of Wales) เพื่อถวายพระเกียรติแด่มกุฎราชกุมารอังกฤษ ต่อมาคือ พระเจ้ายอร์ชที่ ๔ และตั้งชื่อเมืองหลวงของเกาะว่า ยอร์ชทาวน์ (George Town) เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระเจ้ายอร์ชที่ ๓ เมื่อมาเลเซียได้รับเอกราช จึงเปลี่ยนชื่อกลับเป็นปูเลาปีนัง อีกครั้ง ปัจจุบันเกาะปีนังเป็นส่วนหนึ่งของรัฐปีนัง หนึ่งในสิบสามรัฐที่ประกอบขึ้นเป็นสหพันธรัฐมาเลเซีย

^๔ ปัจจุบัน คือ อำเภอกะบุรี จังหวัดระนอง

ที่ ๑๔๒/๑๖๙๗

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๙ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขาณูการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับลายพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทยฉบับหนึ่งจากเมืองสงขลา ลงวันที่ ๑๘ พฤษภาคม ในเรื่องทำถนนในมณฑล
นครศรีธรรมราชและมณฑลปัตตานี ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้คัดสำเนาถวายมาพร้อมกับ
จดหมายนี้ทราบฝ่าพระบาท

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยามหาอำมาตย์**

ราชปลัดทูลฉลอง

ลักษณะถนนเมืองตะกั่วป่า

ลักษณะถนนเมืองระนอง

สำเนาลายพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ฉบับลงวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๓๑

ถึง พระยามหาอำมาตย์

กลับมาถึงสงขลาวันที่ ๑๘ เวลาเช้า ได้รับเมลล์ส่งมาจากบางกอก ๒ เมลล์ จนวันที่ ๑๔ เรื่องที่ว่ามิผู้ทำอันตรายต่าง ๆ แก่ทางรถไฟแม่กลอง^๑ นั้น ความเห็นของฉันทายกขึ้นด้วยกับของเจ้าคุณ กล่าวคือ บริษัทเสียเงิน วางการรักษาไม่พอเป็นเหตุแต่ถึงกระนั้นเราเป็นเจ้าของบ้านจะต้องจัดการตรวจตราให้แข็งแรงดุสักราว ถ้าหมูนี้นี้มีเหตุอะไรอีกจะไม่สู้ดี

การบำรุงมณฑลนครศรีธรรมราชและมณฑลปัตตานี รวมข้อความลงคำเดียวว่า “ถนน” เมืองกำลังเจริญทั้งสองมณฑล ถนนที่บ้านเมืองกะทำแล้วก็ถูกต้องทั้งสองมณฑล ส่วนเมืองนครศรีธรรมราชทำแต่กลางเมืองขึ้นเหนือไปอำเภอกลยา^๒ ตลอดจนถึงเหมืองแร่บพิตา^๓ ทางประมาณ ๑,๐๐๐ เส้น สายหนึ่ง ทำไปทางวันตกต่อถนนญวนแหลของเจ้าพระยา

^๑ ทางรถไฟสายแม่กลอง เป็นทางรถไฟที่เดินรถจากฝั่งธนบุรี สิ้นสุดที่จังหวัดสมุทรสงคราม เดิมดำเนินการโดยบริษัทเอกชน คือ บริษัท รถไฟฟ้าจีน ทุนจำกัด (บริษัท ทำเงินเร็วเวกัมปนิลิมเต็ดทุน จำกัด) ได้รับสัมปทานเดินรถตั้งแต่วันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ จากสถานีรถไฟปากคลองสาน (ปัจจุบันกลายเป็นตลาดท่าหน้ารถไฟคลองสาน) ถึงสถานีรถไฟมหาชัย อำเภอเมืองสมุทรสาคร จังหวัดสมุทรสาคร ระยะทางทั้งสิ้น ๓๓.๑ กิโลเมตร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังทรงดำรงพระราชอิสริยยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินแทนพระองค์ ทรงเปิดเส้นทางปากคลองสาน - มหาชัย เมื่อวันที่ ๒๙ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) และเปิดให้ประชาชนใช้งานตั้งแต่วันที่ ๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคยเสด็จพระราชดำเนินประทับรถไฟพระที่นั่งผ่านทางรถไฟสายนี้เมื่อวันที่ ๑๘ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๔ เพื่อทรงทำพิธีเปิดถนนถวายเป็นบำเพ็ญกุศล อำเภอเมืองสมุทรสาคร ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๘ บริษัท แม่กลอง ทุนจำกัด ได้รับสัมปทานเดินรถช่วงที่สอง จากสถานีรถไฟบ้านแหลมที่อยู่ฝั่งตรงข้ามกับสถานีรถไฟมหาชัย ถึงสถานีรถไฟแม่กลอง อำเภอเมืองสมุทรสงคราม ระยะทางทั้งสิ้น ๓๓.๘ กิโลเมตร เริ่มเดินรถตั้งแต่วันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๘ จนกระทั่งหมดสัมปทานใน พ.ศ. ๒๔๔๘ จึงได้ขายกิจการให้กับกรมรถไฟ ภายใต้โครงการรถไฟสายแม่กลอง เปลี่ยนสถานะเป็น สำนักงานรถไฟสายแม่กลอง และรวมเข้ากับการรถไฟแห่งประเทศไทย ประกอบด้วยเส้นทาง ๒ ช่วง คือ จากสถานีรถไฟวงเวียนใหญ่ถึงสถานีรถไฟมหาชัย ระยะทาง ๓๑.๒ กิโลเมตร และจากสถานีรถไฟบ้านแหลมถึงสถานีรถไฟแม่กลอง ระยะทาง ๓๓.๕๗ กิโลเมตร โดยระหว่างสถานีมหาชัยกับสถานีบ้านแหลมจะไม่มีเส้นทางเชื่อมถึงกัน ผู้โดยสารจะต้องลงจากขบวนรถ และเดินเท้าไปขึ้นเรือข้ามฟากข้ามแม่น้ำท่าจีน เพื่อไปต่อรถไฟอีกขบวนหนึ่ง

^๒ ปัจจุบัน คือ ตำบลกลา อำเภอบ้านลาด จังหวัดนครศรีธรรมราช

^๓ ปัจจุบัน คือ อำเภอหนองปีตา จังหวัดนครศรีธรรมราช

ยมราช^๑ ไปเขาแก้วถึงช่องเสาธง^๒ ทางราว ๘๐๐ เส้น สายหนึ่ง ทำไปทางตะวันตกเฉียงใต้ ทางร้อนพิบูลย์ข้ามเขาไปทุ่งสงตรงต่อถนนไปเมืองตรังทางประมาณ ๑,๒๐๐ เส้น สายหนึ่ง ถนนเหล่านี้ทำแล้วโดยมาก มีขัดข้องที่ได้เห็นเพียงต้องการ.....^๓ [อิน]นิเณียรในที่บางแห่ง ซึ่งจะตัดถนนหนทางที่สูงแลทำทางไชน้ำคงคิด.....สพาน การที่ทำเป็นอย่างถูกที่สุดที่จะทำได้ การถาง.....เกณฑ์แรงงานราษฎรให้ค่าเบี้ยเลี้ยงเสมอคนละ ๑๐ วันร้อน ที่รัฐบาลจะต้องออกเงินลงทุนเพียงเรื่องทำส[พาน]..... ถนน การรักษาก็ใช้แรงงานราษฎรรักษาได้โดยไม่มีใครเดือดร้อน ความขัดข้องที่ต้องการอินนิเณียรให้หมอบเบเยอร์ลงมา ก็จะจัดการแก้ไขได้ตลอด คิดอยู่เรื่องเงินไม่พอ เจ้าคุณบอกมาว่าให้ ๖ หมื่นบาท สมเด็จพระเจ้า^๔ เกือบจะคลั่งที่ให้เงินน้อยเช่นนี้ ถ้าดูในกรุงเทพฯ ก็แลเห็นว่าทำแต่น้อยก่อน แต่มาแลดูที่นี่ มันแลเห็นว่าไม่บำรุง เพราะไม่ทันแก่ความเจริญ ฉันทริกตรองจะไปดูทางเมืองตรัง หาวิชาทำถนน บางที่จะหาวิธีให้พอเหมาะได้

มณฑลปัตตานี ถนนเขาทำได้มากกว่าที่เราเข้าใจมาก มีถนนแต่บางราตรตลอดขึ้นมาจนต่อแดนสงขลาแล้ว แลยังมีสายขึ้นขึ้นไปตามตะวันตกอีกหลายสาย ความขัดข้องคล้าย ๆ กับนครศรีธรรมราช คือ เรื่องต้องการอินนิเณียร และเรื่องทำสพานแลรอยหิน เป็นต้น เขากำลังพากเพียรทำเรื่อยได้ข่าวทางกลันตัน^๕ อังกฤษกำลังลงทุนรอนทำถนนมาก อื่น ๆ ฟังดูประมวลอังกฤษได้หมด จะสู้เขาไม่ได้เรื่องเดียวเท่านี้

เรื่องที่ดินซึ่งใจหทัยเป็นปัญหากันด้วยเรื่องค่าธรรมเนียมรังวัด เจ้าคุณคงจะทำได้ เรื่องนี้มีผลมากกว่าที่เราเข้าใจ ที่เมืองนครศก ๑๒๙ มีคนขอจับที่ดิน ๑๒๒๔ ราย มาถึงศก ๑๓๐ เกิดกลัวคำรังวัดมีจำนวนผู้ขอจองที่ดินเพียง ๖๕ ราย มณฑลกำลังพูดกับกรุงเทพ แต่ส่วนมณฑลปัตตานี พอเกิดคนตื่นกลัวคำรังวัด เทศาไม่ทำตามท้องตราคงให้จับที่ดินตามวิธีเดิม ราษฎรจับที่ดินปลูกสร้างมาก ไม่ฉกเหมือนมณฑลนครศรีธรรมราช

(ลงพระนาม) ดำรงราชานุภาพ

^๑ คือ เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)

^๒ ปัจจุบัน คือ ตำบลเสาธง อำเภอร้อนพิบูลย์ นครศรีธรรมราช

^๓ ส่วนที่..... เนื่องจากต้นฉบับไม่ชัดเจน และส่วนที่อยู่ใน [...] เป็นการคาดเดาจากบรรณานุกรม

^๔ น่าจะหมายถึง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์

^๕ กลันตัน เคยเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของไทย ไทยเสียรัฐกลันตัน รัฐไทรบุรี รัฐตรังกานู และรัฐปะลิส ให้กับอังกฤษ เมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ (นับอย่างเก่า) ปัจจุบัน กลันตัน เป็นหนึ่งในสิบสามรัฐของสหพันธรัฐมาเลเซีย

กระทรวงมหาดไทย

วันที่ ๓๑ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๑

แจ้งความมายัง หลวงมหาสิทธิไวยหาร

ด้วยข้าพเจ้าได้รับหนังสือของคุณ ลงวันที่ ๒๙ เดือนนี้ ดำเนินกระแสพระบรมราชโองการทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จกลับกรุงเทพฯ ทางเมืองกระบี่^๑ นั้น พระเดชพระคุณเปนล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้ ข้าพเจ้าได้มีโทรเลขลับกราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงทราบแต่วันนั้นแล้ว

ครั้นเวลาวันนี้ ข้าพเจ้าได้รับโทรเลขพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ ๓๐ เดือนนี้ ๒ ฉบับๆ หนึ่งประทานโปรแกรมระยะทางที่จะเสด็จกลับจากเมืองภูเก็ตทางเมืองกระบี่มีกำหนดเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ วันที่ ๑๓ มิถุนายน อีกฉบับหนึ่งว่า ได้เสด็จไปตรวจที่ทุ่งสงเห็นเป็นที่ดี จะเป็นที่ประชุมชนอย่างคับเพียงต่อไป และมีกำหนดว่าจะเสด็จออกจากเมืองตรังไปภูเก็ตในวันที่ ๒ มิถุนายน ข้าพเจ้าได้สอดลำนเฝ้าโทรเลข ๒ ฉบับมาในซองนี้ด้วยแล้ว

ขอท่านได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยามหาอำมาตย์**

ราชปลัดทูลฉลอง

รถไฟทางปักษ์ใต้

^๑ ปัจจุบัน คือ อำเภอกระบี่ จังหวัดระนอง

สำเนาโทรเลข กรมพระดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก เมืองตรัง

หมายเลขที่.....

ลงวันที่ ๓๐ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ นาที

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่ ๔๓๙๖

รับเมื่อวันที่ ๓๑ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

เวลา.....โมง.....นาที

พระยามหาอำมาตย์ กรุงเทพฯ

มารถไฟจากทุ่งสงถึงตรังวันที่ ๓๐ เวลาบ่าย ๒ โมง ที่ทุ่งสงเจริญใหญ่โตจะเป็นที่ประชุม
ชนอย่างคับคั่งเมืองตรัง ได้เที่ยวตรวจดูวันหนึ่งเห็นพร้อมกันว่าที่ทุ่งสงดีกว่าที่ช่องเมือง
ตรังแลที่อื่น ๆ ที่ได้เห็นแล้วทั้งในเมืองตรังแลนคร เพราะเหตุที่อยู่ทางรวมรถไฟเป็นสำคัญ
ที่ดินดีน้ำบริบูรณ์อากาศดีได้ซื้อรถโมเตอร์คาข้ามช่องไปอำเภอร่อนพิบูลย์ ทางพอใช้รถโมเตอร์
คาได้ เป็นแต่ยังไม่แข็งแรงดีกำลังลงหินอยู่ จะออกจากเมืองตรังวันที่ ๒ เวลาเที่ยงไปภูเก็ต/

(ลงพระนาม) ดำรง

สำเนาโทรเลข กรมพระดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก เมืองตรัง

หมายเลขที่.....

ลงวันที่ ๓๐ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ นาที

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ

หมายเลขรับที่ ๔๓๙๗

รับเมื่อวันที่ ๓๑ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

เวลา.....โมง.....นาที

พระยามหาอำมาตย์ กรุงเทพฯ

เรื่องทางกลับกรุงเทพฯ มาคิดเห็นความขัดข้องที่จะไปทางสิงคโปร์หลายอย่าง ได้ตกลง
ใจมากลางทางว่าถึงตรัง.....โทรเลขบอกตกลงกลับทางชุมพรก็พอสมควร คิดตกลงโปรแกรม
ดังนี้ วันที่ ๖ ออกจากภูเก็ตไปเรือรัตน ที่ ๗ ถึงระนอง ที่ ๘ ถึงกระ ที่ ๑๑ ถึงชุมพร
ที่ ๑๒ ปายออกเรือ ที่ ๑๓ ถ้าน้ำเข้าได้ปายเย็นถึงกรุงเทพฯ ขอให้ส่งเรือพระยามมารับที่ชุมพร
ถ้าน้ำวันที่ ๑๓ เย็นนัก ขอให้จัดรถไฟขึ้นไปจากปากน้ำด้วย/

(ลงพระนาม) ดำรง

ที่ ๑๕๓/๑๙๓๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๕ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขาณุกการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามจดหมายของข้าพระพุทธเจ้าฉบับที่ ๑๓๙/๑๖๒๒ ลงวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน
ศกนี้ กราบทูลมาด้วยเรื่อง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการ
มณฑลพิษณุใต้ฝ่ายตะวันตก ว่าได้เสด็จออกจากเมืองพัทลุงถึงทับเที่ยงแขวงเมืองตรังแล้วนั้น

บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
ในเรื่องระยะทางที่เสด็จ ๓ ฉบับฯ หนึ่งลงวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน ว่าได้เสด็จถึงเมืองตรังแล้ว
ในวันนั้น และจะเสด็จออกจากเมืองตรังวันที่ ๒ มิถุนายน อีกฉบับหนึ่งลงวันที่ ๑ เดือนนี้ว่า
ที่เมืองตรังกำลังมรสุมลงพายุกู้ได้ทรงปรึกษาพระยารัษฎานุประดิษฐ์^๑ แลกับต้นเรือเห็น
พร้อมกันว่ายังไม่ควรที่จะเสด็จลงเรือจากเมืองตรังไปเมืองภูเก็ต จึงได้ทรงเลื่อนเวลาที่จะเสด็จ
ออกจากเมืองตรังเป็นวันที่ ๔ มิถุนายน อีกฉบับหนึ่งลงวันที่ ๒ เดือนนี้ ว่าจะเสด็จออกจาก
เมืองตรังวันที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑ ดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายสำเนาโทรเลขทั้ง ๓ ฉบับ
มาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูล พระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยามหาอำมาตย์**

ราชปลัดทูลฉลอง

^๑ คือ พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง)

สำเนาโทรเลข กรมพระดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก เมืองตรัง
หมายเลขที่.....
ลงวันที่ ๓๐ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ นาที

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ
หมายเลขรับที่ ๔๓๙๖
รับเมื่อวันที่ ๓๑ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลา.....โมง.....นาที

พระยามหาอำมาตย์ กรุงเทพฯ

รถไฟจากทุ่งสงถึงตรังวันที่ ๓๐ เวลาบ่าย ๒ โมง ที่ทุ่งสงเจริญใหญ่โต จะเป็นที่ประชุมชนอย่างคับทึบเมืองตรังได้ เทียบตรวจดูที่วันหนึ่งเห็นพร้อมกันว่าที่ทุ่งสงดีกว่าที่ช่องเมืองตรัง แลที่อื่น ๆ ที่ได้เห็นแล้วทั้งในเมืองตรังแลนคร เพราะเหตุที่อยู่ทางรวมรถไฟเป็นสำคัญ ที่ดินดีน้ำบริบูรณ์อากาศดี ได้ซื้อรถโมเตอร์คาร์ข้ามช่องไปอำเภอร่อนพิบูลย์ทางพอใช้รถโมเตอร์คาร์ได้ เป็นแต่ยังไม่แข็งแรงดีกำลังลงหินอยู่ จะออกจากเมืองตรังวันที่ ๒ เวลาเที่ยงไปภูเก็ต/

(ลงพระนาม) ดำรง

สำเนาโทรเลข กรมพระดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก เมืองตรัง
หมายเลขที่.....
ลงวันที่ ๑ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลา ๑ ทุ่ม ๓๐ นาที

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ
หมายเลขรับที่ ๔๕๙๖
รับเมื่อวันที่ ๓ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลา.....โมง.....นาที

พระยามหาอำมาตย์ กรุงเทพฯ

ตั้งแต่วันที่ ๓๐ ที่ ๓๑ ที่ตรังมีฝนแลพายุถึงวันที่ ๑ ฝนตกวันยังคำ พายุพัดเป็นความมรสุมลง ปรึกษากับพระยารัษฎาแลกับตันเรือเห็นพร้อมกันว่าคลื่นกำลังจัดยังไม่ควรลงเรือไปภูเก็ตในวันที่ ๒ นี้ จะเลื่อนออกไปวันที่ ๔ ระยะที่จะไปจากภูเก็ตเดิมกะวันที่ ๖ เพราะได้คราวเรือรตตารั่วกำลังให้โทรเลขขอเลื่อนเรือรตตารั่วให้ออกจากภูเก็ตวันที่ ๔ ถ้าตกลงกันได้โปรดกรมเดินทางเลื่อนออกไปอีกเพียง ๒ วัน ถึงกรุงเทพฯ วันที่ ๑๕ แต่ถ้ารตตารั่วไม่ยอมเลื่อนกำหนด จะต้องรอเที่ยวหลังออกจากภูเก็ตวันที่ ๑๒ ไประนองถึงกรุงเทพฯ วันที่ ๑๙ ตกกลงอย่างไรจะโทรเลขให้ทราบก่อนออกจากตรัง/

(ลงพระนาม) ดำรง

สำเนาโทรเลข กรมพระดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก เมืองตรัง
หมายเลขที่.....
ลงวันที่ ๒ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลาเช้า ๒ โมง ๓๐ นาที

รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ
หมายเลขรับที่ ๔๖๖๖
รับเมื่อวันที่ ๓ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลา.....โมง.....นาที

พระยามหาอำมาตย์ กรุงเทพฯ

จะออกจากเมืองตรังวันที่ ๓ ไปภูเก็ต จะออกจากภูเก็ตวันที่ ๖ หรือที่ ๘ ไประนอง
จะโทรเลขไปให้ทราบจากภูเก็ต/

(ลงพระนาม) ดำรง

ที่ ๑๖๒/๒๐๕๐

ศาลาว่าการมหาดไทย
วันที่ ๗ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขานุการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตามจดหมายของข้าพระพุทธเจ้าฉบับที่ ๑๕๓/๑๙๓๕ ลงวันที่ ๕ เดือนนี้ กราบทูล
มาด้วยเรื่องพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการมณฑลพิษณุ
ฝ่ายตะวันตก กำหนดเวลาที่จะเสด็จออกจากเมืองตรังไปเมืองภูเก็ตนั้น

บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระโทรเลขพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
มีมาจากเมืองภูเก็ตในเรื่องระยะทางเสด็จ ๒ ฉบับฯ หนึ่งลงวันที่ ๓ มิถุนายนว่าได้เสด็จ
ถึงเมืองภูเก็ตในวันนั้น อีกฉบับหนึ่งลงวันที่ ๖ มิถุนายน ว่าจะเสด็จออกจากเมืองภูเก็ตใน
วันที่ ๖ เดือนนี้ ความแจ้งอยู่ในสำเนาโทรเลขทั้ง ๒ ฉบับ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายมา
พร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยามหาอำมาตย์

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนาโทรเลข กรมพระดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก เมืองภูเก็ต
หมายเลขที่.....
ลงวันที่ ๓ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลา ๑๑ โมง.....นาฬิกา

รับที่ศาลว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ
หมายเลขรับที่ ๔๘๑๖
รับเมื่อวันที่ ๕ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลา.....โมง.....นาฬิกา

พระยามหาอำมาตย์ กรุงเทพฯ

ถึงภูเก็ตวันที่ ๓ เวลาทุ่มครึ่ง พายุหึ่งสงบคลื่นมีบ้าง จะออกจากภูเก็ตวันที่ ๖ ถึงกรุงเทพฯ
วันที่ ๑๓ ตามกำหนดเดิม/

(ลงพระนาม) ดำรง

สำเนาโทรเลข กรมพระดำรงราชานุภาพ

มีมาจาก เมืองภูเก็ต
หมายเลขที่.....
ลงวันที่ ๖ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลาบ่าย ๓ โมง ๕๐ นาฬิกา

รับที่ศาลว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ
หมายเลขรับที่.....
รับเมื่อวันที่ ๗ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑
เวลาเที่ยง ๑๕ นาฬิกา

พระยามหาอำมาตย์ กรุงเทพฯ

เพราะเหตุที่มีเวลาอยู่ภูเก็ตน้อยวันต้องเที่ยวตรวจการทั้งกลางแดดกลางฝนเกือบไม่มี
เวลาพัก แต่ได้เห็นการ แลได้พบคนซึ่งอยากพบอยากเห็นทั่วถึง จะออกจากภูเก็ตวันที่ ๖
เวลาบ่าย ๓ โมง ๕๐ นาฬิกา พระยารัษฎาตามไปส่งชุมพรแล้วจะต้องลงเรือเมล์ไปขึ้นสงขลากลับตรง ที่ระนอง
จะบอกได้แต่ทางโทรเลขไม่มีสายฝ่ายอังกฤษ ถ้ามีโทรเลขส่งมาคอยชุมพร เว้นแต่จำเป็น
จึงส่งทนาย/

(ลงพระนาม) ดำรง

ที่ ๑๖๓/๒๐๕๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๗ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอรบกวน พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขาณูการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับลายพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
ฉบับลงวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๑ ในเรื่องเสด็จตรวจราชการคราวนี้ มีข้อความหลาย
ประการแจ้งอยู่ในสำเนาลายพระหัตถ์ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้
ด้วยแล้ว

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูล พระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **พระยามหาอำมาตย์**

ราชปลัดทูลฉลอง

พระยารัษฎานุประดิษฐ์กับข้าราชการ
มณฑลปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก

(สำเนา)

วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

ถึง พระยามหาอำมาตย์

จดหมายฉบับก่อนได้เขียนไปจากสงขลา ต่อآنมาวันที่ ๒๒ ได้มารดไฟจากสงขลา
เดินช้า ๆ ทาง ๔ ชั่วโมงเศษถึงปลายรางยังห่างเมืองพัทลุงอยู่สัก ๑๐๐ เส้น ต้องย້อนรถไฟ
กลับมาลงเรือที่คลองบางแก้ว^๑ ล่องเรือลงมา ๓ ชั่วโมง บ่าย ๕ โมงเศษจึงถึงวัดเขียน^๒
ซึ่งเคยไปกับเจ้าพระยามรราชรวรหนึ่งแล้ว จอดนอนที่นั่น รุ่งขึ้นวันที่ ๒๓ จึงลงเรือยนต์
มาชั่วโมงหนึ่งถึงเมืองพัทลุง

ที่เมืองพัทลุงไม่มีอะไรแปลก เพราะจะต้องย้ายเมืองขึ้นไปตั้งใกล้สถานีรถไฟ ซึ่งอยู่
ริมเขาควหาห่างเมืองเดี๋ยวนี้อีก ๑๕๐ เส้นได้ไปดูที่ซึ่งสมเด็จฯ ได้กำหนดไว้สำหรับสร้างเมือง
เห็นเหมาะสมแล้ว แต่ที่พลับพลาปลายแหลมลำปำ^๓ เป็นที่อากาศดีตลอดปี จะต้องเอาไว้เป็น
เสนานิโตรียม^๔ ต่อไปข้างน่า

วันที่ ๒๔ มารถยนต์จากเมืองพัทลุง ๒ ชั่วโมง มาถึงที่พักตำหนักโปร่งฤทัย^๕ ที่ช่องเขา
เมืองตรัง ทางนี้แต่ก่อนฉันเคยเดินถึง ๒ วัน คราวนี้มาแต่เพียง ๒ ชั่วโมงก็สนุกอยู่ ถนนทำดี
แต่ทางข้างพัทลุงยังใหม่ ยังไม่แข็งเหมือนข้างเมืองตรัง และสะพานของถาวรก็ยังไม่ทำอยู่
หลายแห่ง แต่วางใจสมเด็จฯ ได้ทำนคงกวดเอาสำเร็จ

^๑ คลองบางแก้ว เป็นคลองธรรมชาติที่มีต้นน้ำเกิดจากเทือกเขาบรรทัด ความยาวคลองตลอดสาย
ประมาณ ๕๐ กิโลเมตร ไหลมาจากอำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง ผ่านตำบลโคกสัก ตำบลท่ามะเดื่อ และ
ตำบลนาปะขอ อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง ลงสู่ทะเลสาบสงขลา

^๒ ปัจจุบัน คือ วัดเขียนบางแก้ว บ้านอาพัต ตำบลจองถนน อำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง

^๓ ปัจจุบันอยู่ในบริเวณหาดแสนสุขลำปำ ตำบลลำปำ อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง

^๔ sanitorium น่าจะหมายถึง ที่พักคนไข้

^๕ ตำหนักโปร่งฤทัย พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊) สร้างถวายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ใช้เป็น
พลับพลาสำหรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อครั้งยังดำรงพระราชอิสริยยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร และรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ และรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑
ตัวพระตำหนักที่ประทับตั้งอยู่บนเนินสูงสุด มีลักษณะเป็นอาคารไม้ทรงเหลี่ยม มีมุขยื่นตรงกลาง มีเรือนบริวาร
รายรอบตามเชิงเนิน ปัจจุบัน คือ บริเวณเนินทางด้านซ้ายตรงทางเข้าน้ำตกเขาช่อง ในบริเวณสวนพฤกษศาสตร์
ภาคใต้ กรมศิลปากรขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๙

เวลาทำงานทางนี้จำจะต้องสังเกตอย่างหนึ่งซึ่งสืบถามได้ความคราวนี้ คือ ทางมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลปัตตานีมีเวลาทำงานแต่เดือน ๔ จนถึงเดือน ๑๐ ต้องหยุดงานเพราะติดน่านาและมรสุม ส่วนข้างด้านมณฑลภูเก็ตทำงานได้แต่เดือนอ้ายเดือนยี่ ถึงเดือน ๓ ต้องหยุดให้เกี่ยวเข้าเดือนหนึ่ง ทำได้อีกเมื่อเดือน ๔ เดือน ๕ เดือน ๖ ถึงเดือน ๗ เข้าฤดูนาต้องหยุดงาน ต้องได้เงินทันฤดูทำงานๆ จึงจะเปลี่ยน ยกตัวอย่างดั่งมณฑลนครศรีธรรมราช ถ้าไปได้เงินการจรเอาเดือน ๙ ก็เสมอไม่ให้ทำงาน ส่วนมณฑลภูเก็ตก็ไปเดือนร้อนเรื่องตัดปี เพราะเขตรั้งในกลางเวลาทำงาน

ที่ช่องเขาเมืองตรัง พระยารัษฎาแก้ไขทำเสียแปลกจนจำไม่ได้ ที่อยู่เย็นสบายแต่ในฤดูนี้ เพราะอยู่นอกเขา สังเกตว่าชันกว่าทางเขาแก้วเมืองนครที่ไปแล้ว

วันที่ ๒๕ มารถยนต์หัวโหมงเศษถึงทับเที่ยง ถนนสายนี้เดิมแต่ก่อนแล้วไม่แปลกอันใดขึ้น นอกจากสองข้างถนนโกลนสร้างถางทำไร่ยางปารามาก ถึงทับเที่ยงแลเห็นท้องที่เกิดความสงสัยด้วยเรื่องสวนพริกไทย แต่ก่อนมาจะหาสวนพริกไทยแห่งใดงามเท่าที่ทับเที่ยงไม่ได้ มาคราวนี้ไทรหมดเหมือนกับสวนร้างทั่วไปด้วยพริกไทยลงราคา คนทำขาดทุนต้องทิ้งมาหลายปี ครั้นเมื่อพริกไทยขยับราคาขึ้น เจ้าของสวนจะปลูกใหม่ ที่เป็นที่เก่าเสียแล้วปลูกขึ้นไม่งามต้องทิ้งอีก ได้ถามพวกพ่อค้าได้ความว่า ต่อไปจะคิดทำเป็นสวนมะพร้าวหรือสวนยางปารา แต่อย่างไรๆ ที่ทับเที่ยงแลบางรักษ์^๑ คงเป็นที่ผู้คนครึกครื้นอยู่นั่นเอง ถนนร่นแถมทำดีขึ้นมาก ฉันได้ไปเยี่ยมศพศครูคอล ไปเยี่ยมโรงพยาบาลของพวกมิชชันนารี และไปเยี่ยมหมอดันลอยๆ ช่วยเหลือการโรงเรียนแข็งแรงมาก การโรงเรียนทางเมืองตรังและอำเภอยุ่งสงรงเดินเร็วกว่าที่คาดหมายมาก มีนักเรียนมาคอยรับแห่งละ ๔๐๐, ๕๐๐ ผีกัดเดินเรียงได้อย่างนักเรียนกรุงเทพฯ ถ้าอุดหนุนให้ติดคงเจริญเร็วไม่มีที่ติดขัด

วันที่ ๒๖ มารถยนต์ทางหัวโหมงเศษ ถึงเขาชาวพักกินเช้าเช้า แล้วไปทางถนนตัดใหม่ถึงท่าประดู่^๒ ริมแม่น้ำตรังแล้วข้ามไปคูเขาปಿನา^๓

^๑ อำเภอบางรักเป็นชื่อเดิมของอำเภอบางทับเที่ยง ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอมืองตรัง ปัจจุบัน คือ ตำบลบางรัก อำเภอมืองตรัง จังหวัดตรัง

^๒ ปัจจุบัน คือ บ้านท่าประดู่ ตำบลทุ่งต้อ อำเภอยะยง จ.ตรัง

^๓ ปัจจุบัน คือ เขาปಿನะ ตำบลนาวง อำเภอยะยง จ.ตรัง เป็นภูเขาหินปูน สูงประมาณ ๑๐๐ เมตร ตรงเชิงเขาเป็นที่ตั้งของวัดปಿನะ มีบันไดขึ้นไปชมถ้ำ บริเวณทางเข้าถ้ำมีพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ภายในถ้ำมีพระพุทธรูป ๕ องค์ประดิษฐานอยู่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมารได้เสด็จประพาสและประทับเสวยพระกระยาหาร ณ ถ้ำแห่งนี้ ชาวบ้านจึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “ถ้ำเสวย”

วันที่ ๒๗ ไปรถยนต์ทางถนนตัดใหม่อีกสายหนึ่งถึงท่ามะพร้าว^๑ แล้วข้ามไปดูทะเลสองห้อง^๒ ที่เขาขาวเหมือนๆ กับแต่ก่อน เป็นแต่มีคนจับที่ทำไร่ทำสวนมากขึ้น

วันที่ ๒๘ มารรถยนต์ ๒ ชั่วโมงถึงทุ่งสง ที่ทุ่งสงบ้านเรือนผู้คนมากมายแปลกตากว่าแต่ก่อนมาก ถึงมีตลาดยี่สาธร้านโรงต่อไป เห็นจะเป็นที่ประชุมชนใหญ่แห่งหนึ่งด้วยเป็นที่ทางร่วมรถไฟ

การที่ขึ้นมาทุ่งสงคราวนี้เกี่ยวกับความลับเรื่องจะหาที่สร้างพระราชวังตามความคิดเดิมซึ่งเจ้าคุณทราบอยู่ ที่ๆ ได้พบแล้วมีที่ ๓ แห่ง คือ

๑. ที่เขาแก้วกะโรมในแขวงนคร ที่งามมาก อากาศดี น้ำดี แต่อยู่ห่างทางรถไฟสัก ๗๐๐ เส้น
๒. ที่ช่องเขาเมืองตรัง ทำเลที่สู้เขาแก้วไม่ได้ แต่อยู่ระหว่างทางเที่ยวพัทลุง ห่างรถไฟสายตรัง ๕๐๐ เส้น ห่างสายพัทลุง ๗๐๐ เส้น
๓. ที่ปากแพรก^๓ อยู่นอกเขาริมช่องที่ข้ามทุ่งสงไปร่อนพิบูลย์ที่งามมาก อยู่ห่างรถไฟทางราว ๑๐๐ เส้น น้ำก็ดี

ในที่ ๓ แห่งนี้ดูเหมือนจะน่าสร้างวังที่ปากแพรก เพราะอยู่ริมทางแยกสายรถไฟใหญ่ไปรถไฟได้ทุกทาง อีก ๒ แห่งไว้ทำเป็นที่ประพาศ ฉะนั้นจะจงไว้ให้หมดทั้ง ๓ แห่ง แห่งหนึ่งๆ ต้องเข้าใจว่า ๕๐๐๐ ไปหา ๑๐๐๐๐ ไร่ เพราะฉะนั้นจะทำอะไร ไร พืชหมด แต่การที่จะตัดสินแห่งใดจะควรเป็นอะไรจะต้องตรวจน้ำท่า และส่งปรอดออกมาให้ลองอากาศ ลองน้ำฝนให้รู้แน่เสียก่อน แต่ได้ไต่สวนอย่างหนึ่งทั้ง ๓ แห่ง ไม่เป็นที่มิใช่เจ้านั้นเอาเป็นแน่ได้

^๑ ปัจจุบัน คือ บ้านท่ามะพร้าว ตำบลคลองพน อำเภอคลองท่อม จังหวัดกระบี่

^๒ ทะเลสองห้อง ตำบลกรุงหยัน อำเภอทุ่งใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นบึงหรือหนองน้ำ ๒ บ่อติดต่อกันเหมือนเป็นทะเลสาบน้ำจืด โดยปากบ่อหรือปากถ้ำบนพื้นดินเต็มไปด้วยหินแข็งคล้ายลาวาจากภูเขาไฟ ๒ ปล่อง สำหรับบึงหรือปากปล่องแรกกว้างประมาณ ๒๐ ไร่ อีกห้องกว้างประมาณ ๑๐ ไร่ จึงเป็นที่มาของชื่อเรียกว่า “ทะเลสองห้อง” มีตำนานเล่าขานมาตั้งแต่โบราณว่าเป็นทะเลสาบน้ำจืดที่มีน้ำลึกมาก จนไม่สามารถหยั่งถึง จนเป็นที่มาของคำว่า “ลึกไม่มีสิ้นสุด” และมีถ้ำใต้น้ำ เคยมีผู้มาสำรวจความลึกและพื้นที่ข้างล่าง คาดว่าลึกประมาณ ๗๓ เมตร ในฤดูแล้งเวลาน้ำลดจะมองเห็นเป็น ๒ ห้องอย่างชัดเจน

^๓ ปัจจุบัน คือ ตำบลปากแพรก อำเภอทุ่งสง จังหวัดนครศรีธรรมราช

ขบวนรถเกวียนขนของ

เมื่ออยู่เขาขาว พระยารัษฎาได้นำโทรเลขพระยามหิบาลมาให้ดู ว่าทางพนมเกิดอหิวาตกโรคตลอดลงไปจนพุมดวง^๑ อยากจะขอเปลี่ยนทางให้ฉันเดินจากกระบี่ไปลงฉวาง ล่องลำน้ำลงไปบ้านดอน มาคิดดูเห็นว่าไม่มีประโยชน์อันใดที่จะเปลี่ยนทาง ด้วยการที่ฉันจะเดินทางปากลาวไปพนมนั้น ข้อสำคัญเพื่อจะดูการตัดถนน ขอสินค้าซึ่งทางนั้นเป็นทางสำคัญอันหนึ่ง ไม่ใช่ตั้งใจสักแต่จะข้ามไปให้ถึงบ้านดอน แต่ครั้งจะยืนยันข่มขืนไปทางพนมให้จงได้ดังเคยเดินทางมาแต่ก่อน ซึ่งเคยไปพักอยู่กลางบ้านที่เป็นอหิวาตกโรคก็มีแต่มาคิดเห็นว่า แม้พวกผู้ดีเราที่มาจากกรุงเทพฯ จะระวังรักษาตัวได้ คนพลเมืองที่เกะเกณท์มาหาบหามรับรอง ถ้ามาป่วยเจ็บล้มตายลงเพราะเหตุที่เกะเกณท์เอามารับฉันดูก็เป็นการไม่ดี จึงได้ตกลงจะแก้โปรแกรมขากลับเป็นอย่างอื่น

ขอแทรกเรื่องการเกะเกณท์คนรับเสด็จตรงนี้หน่อยหนึ่ง มาเกี่ยวนี้ทั้งมณฑลนครศรีธรรมราชและมณฑลภูเก็ต เขาเลิกเกะเกณท์คนหาบหามได้จริง เพราะเหตุที่มีถนนใช้เกวียนได้ และเพราะคนเรามาซื้อขายด้วยตัวนายมารถยนต์ของจ้างเกวียนบรรทุกมาพอได้ทุกแห่งไม่เดือด [ร้อน] และไม่ต้องแลเห็นผู้คนหาบหามพลุกพล่านอย่างเคยเห็นมาคราวก่อน ข้าที่พักเขาทำเป็นเครื่องถาวรถึงมีโต๊ะเก้าอี้เตียงนอนมุ้งม่าน ตลอดจนถ้วยชามซ้อนซ้อนประจำไว้ทุกแห่งไม่ต้องขน การเดินทางสะดวกดีมาก

^๑ แม่น้ำพุมดวงหรือแม่น้ำคีรีรัฐ มีต้นกำเนิดจากเขาสก ในเขตอำเภอกีรีรัฐนิคม จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งเกิดจากคลองสก และคลองพระแสงมาบรรจบกัน เรียกว่า แม่น้ำพุมดวง มีความยาวประมาณ ๑๒๐ กิโลเมตร จากนั้นไหลลงมากับแม่น้ำตาปี ที่อำเภอบ้านพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ว่าถึงโปรแกรมขากลับ เมืองดไม่ไปทางพนมแล้วไม่เหมาะทีเดียว ที่จะไปบ้านดอนจากทางใด ๆ เห็นมีทางเลือกอยู่ ๒ อย่าง คือ จะกลับไปให้ถึงกรุงเทพฯ ได้เร็ว หรือจะหาการอื่นที่ประโยชน์ตรวจตราต่อไปภายในกำหนดเดิม ทางที่จะกลับให้ถึงกรุงเทพฯ ได้เร็วที่สุดนั้น คือ จากภูเก็ไปขึ้นลาดกรุด^๑ ที่แขวงระนอง เดินช้าง ๔ ชั่วโมงข้ามเขาไปถึงพระทรง ล่องเรืออีกวันหนึ่งถึงเมืองหลังสวน แต่ไปทางนี้ไม่เห็นมีประโยชน์อย่างหนึ่งอย่างใด นอกจากจะถึงบ้านเร็วขึ้นได้อีก ๒ วัน หรือ ๓ วัน อีกอย่างหนึ่งไปขึ้นระนองเดินข้ามไปชุมพรทางนี้ทั้งเคยเดินแล้ว ๔ หน ประโยชน์มีอยู่ด้วยเรื่องการตัดถนนและตรวจเมืองชุมพรซึ่งไม่ได้มานานมาแล้วเสียสักที ถ้าจะไปทางนี้พระยารัษฎาภิบาลจะให้โดยสารเรือรัดตะร่ว ซึ่งเป็นเรือใหญ่ไปจากภูเก็จนถึงระนองซึ่งมักมีคลื่นใหญ่ ถ้าไม่ไปทางนี้มีอีกทางหนึ่งคือกลับจากภูเก็ไปปีนัง ขึ้นรถไฟไปดูเฟดเดอร์เรเต็ตสเด็ตเตเลยไปลงเมืองสิงคโปร์โดยสารเรือเดลิเข้าไปกรุงเทพฯ ทางนี้จะช้ากว่าที่จะไปทางชุมพรสัก ๒ วันหรือ ๓ วัน แต่จะได้เห็นท้องที่ซึ่งยังไม่ได้เห็นแลได้สืบสวนตรวจตราวิธีปกครองของอังกฤษ นับว่า.....ประโยชน์อยู่ แต่เปื้อเรื่องฝรั่งมั่งค่า ดังได้เคยพูดกับเจ้าคุณ.....จะออกมา ลังเลใจอยู่จึงได้โทรเลขเข้าไปหาหรือเจ้าคุณบางที่ถ้ามีกิจธุระทางโน้นซึ่งอยากให้ฉันกลับเร็วก็จะได้กลับทางชุมพร หรือถ้า.....ว่าจะเป้นประโยชน์แก่ราชการในการที่จะไปทางเฟดเดอร์เรเต็ตสเด็ตเตก็จะได้ไปทางสิงคโปร์

(ลงพระนาม) **ดำรงราชานุภาพ**

กระทรวงมหาดไทย

วันที่ ๑๑ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑

แจ้งความมายัง คุณหลวงมหาสิทธิโวหาร

วันนี้ฉันได้รับพระโทรเลขพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่าเสด็จมาถึงชุมพรแล้วแต่วันที่ ๑๐ มิถุนายนเวลาบ่าย กำหนดเสด็จมาถึงกรุงเทพฯ วันที่ ๑๓ มิถุนายน เวลาบ่ายค่ำ ถ้ามีโอกาสอันสมควรขอคุณช่วยนำความกราบบังคมทูล ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

^๑ ปัจจุบัน คือ ตำบลราชกรูด อำเภอเมืองระนอง จังหวัดระนอง

หนังสือเรื่องอื่น ๆ ที่คุณว่าจะสงเคราะห์ให้ได้ทราบพระกระแสนั้น ยังหาไปไม่ได้รับ
ขอคุณช่วยสงเคราะห์ด้วย

ขอได้รับความนับถืออย่างสูง

มหาอำมาตย์

ราชปลัดทูลฉลอง

กระทรวงมหาดไทย

วันที่ ๒ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๓๑

ขอเดชะ ฝ่าล่องรู้อธิพระบาทปกเกล้าฯ

เมื่อข้าพระพุทธเจ้ากราบถวายบังคมลาไปตรวจราชการมณฑลปักษ์ใต้คราวนี้ ไปถึง
เมืองภูเก็ตพบมิสเตอร์สก็อต ได้นำพระราชกระแสในการที่มิสเตอร์สก็อตถวายนายบุญช่วย
บุตรเป็นมหาดเล็กแจ้งให้มิสเตอร์สก็อตทราบแล้วว่า เวลานี้ นายบุญช่วยยังเล็กนัก ควรจะ
ให้เล่าเรียนวิชาเสียก่อน แล้วจึงให้รับราชการจะดี มิสเตอร์สก็อตขอให้ข้าพระพุทธเจ้า
นำความกราบบังคมทูลว่า ตามที่ทรงพระมหากรุณาแก่มิสเตอร์สก็อตในเรื่องนายบุญช่วย
บุตรนั้นพระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้ มิสเตอร์สก็อตได้ตกลงกับบิดา
มารดาของมิสเตอร์สก็อตว่า จะส่งนายบุญช่วยไปเล่าเรียนณประเทศยุโรป บิดามารดา
ก็รับจะเลี้ยงดูเมื่อนายบุญช่วยเล่าเรียนวิชาสำเร็จแล้ว หวังใจจะให้กลับมารับราชการสนอง
พระเดชพระคุณต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า **ดำรงราชานุภาพ**

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม